

د مشروطيت غورځنگ

په افغانستان كې

ليکوال:

پوهاند عبدالحمى حبيبي

ژباړن:

عبدالقيوم حكيمزى

د خپرندوی ټولنې یادښت

لوی استاد علامه پوهان عبدالحي حبيبي (ح) د لومړي ځل لپاره د مشروطه غوښتونكيو د مبارزو او کارنامو يو داسې له واقعیتونو ډک تاريخي کتاب "جنبش مشروطيت" وليکه چې د تاريخي اثارو په کتار کې يو ياد او نايابه اثر وگڼل شو. څرنگه چې دغه له ارزښته ډک اثر په دري ژبه ليکل شوی و او په پښتو يې راپول ضروري گڼل کېده نو د هېواد وتلي ليکوال او ژباړونکي عبدالقيوم حکيمزي په پښتو ژباړه دا دی اوس د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا، د افغانستان د سياسي خپلواکۍ د بېرته گټلو او د غازي امان الله خان د واکمنۍ د پنځه اتيايمې کاليزې په وياړ، د هغه نړيوال سيمينار په وياړ خپور شو چې "غازي امان الله خان د افغانستان د خپلواکۍ ستوری" په نوم جوړېږي. په دې هيله چې دغه اثر د ټولو پخوا او تنکيو ليکوالو او تاريخليکونکو لپاره ډېر څه له ځانه سره ولري دا ناسې او دا همدغه تاريخي کتاب "په افغانستان کې د مشروطيت غورځنگ" په ټوله کلتوري مينه د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني

دین اسلام

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم	:: د مشروطيت غورځنگ، په افغانستان کې
ليکوال	:: پوهاند عبدالحي "حبيبي"
ژباړن	:: عبدالقيوم حکيمزی
خپرندوی	:: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني
د خپرونو لړ	:: (۶۲)
د چاپ زيار	:: ملوک رغون
کمپوز	:: محمد هاشم اصفي
کمپوزځی	:: افغان کمپوزنگ سنټر - جلال آباد
چاپ شمېر	:: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپ نېټه	:: ۱۳۸۳ ل/۲۰۰۴ م
چاپځی	:: د دانش خپرندويي ټولنې تخنيکي څانگه

Tel/Fax:+92-91-2564513/E-mail:danish2k2000@yahoo.com

لومړی څپرکی

په افغانستان کې د مشروطیت غورځنگ مخکینی لرلید

دنولسمی پیړی په پیل کې هغه وخت چې انگلسی استعمار په هند کې خپریده اوله خیتخ څخه د صنعتی انقلاب نښی او داروپا مدنیت د درانیانو دامپراطوری ختیځو سرحداتو ته رارسیده افغانستان دامو او بخارا دشمال د ځمکو او دلویدیځ دلوری د قاجاری فارس دهیواد سره داقتصادی اړیکو پراختیا موندلی وه او ددغو دری وارو هیوادو سره د سوداگرو تگ راتگ او سوداگری د مالونو تبادلہ کیدله.

د افغانستان خلک چې په ښارونو او دربارونو کې دنیمه فیودالی شرایطو سره مخامخ وو، په کلیو کې یې په هغه دهقانی او لاسی صنایعو او اقتصاد کې ژوند کاوه کوم چې د فیودالی څخه په مخکی دورو یې تکیه درلودله. او دکلیوسیا سی اړیکي د دربارونو او د ښا ری بازارونو سره ډیری لږی وی.

په داسی حالاتو کې نه قوی مرکزی دولتونو وجود درلوده اونه هم هغه مرکزی وحدت یا یووالی کوم چې د سدوز زایي احمدشاه دمړینی څخه وروسته رامنځته شوی وو. ځکه شهزاده گانو او د قدرت د لاس ته راوړلونوو مدعیانو یعنی د سردار پاینده خان (بارکزای وروڼو) کورنی همیشه یو دبل سره لاس او گریوان وو او

احمدشاهی متحدالمرکز هیواد د بی اتفاقی او تجزیی سره مخامخ وو.

پدی وخت کې دتزاری روسی دقواو دپرمختگ نښی نښانی هم د مروی او اموسو اصلوته راورسیدی. او ددغه دولت استازی دوتیکویچ په نامه په کابل کې دامیر دوست محمد خان دربار ته راغی (۱۸۳۷). په کلکته کې دانگلیسی استعمار نایب السلطنه لاردا کلیند دتزاری لښکرو دا احتمال یرغل دمخنیوی لپاره په افغانستان باندی دیرغل او وړاندی تگ طرحه جوړه کړه. او په ۱۸۳۹ م کال کې داندوس څلورینځوس زره کسيز پوځ دجنرال لکن په قوماندانی او دخپل سیاسی نماینده مکناتن په لارښوونه دکویتی او سیند درود دغاری او کوپک دلیاری دکندهار خوا ته راوخوځاوه. د افغان او انگلیس لومړی جگړی د (۱۸۳۹-۱۸۴۲ م) کلونو پوری دوام وکړ. د دې لپاره چې د افغانستان خلکو د توری په زور ټول یرغل کوونکی پوځ له مخه یوړ او پاتی کسانو یې افغانستان پریښود او هغه یې بیرته شپل شوی امیر دوست محمدخان ته وسپاره.

انگلیسی یرغل گری قواوی چې د افغانستان د ملت د عمومي قیام پر مقابل کې د پښو ولویدی او انگلیس سیاست مدارانو دغه اور چې په خپل لاس یې لگولی وو. د کلکتی څخه کابل ته یې د نوموړی امیر په بیرته رالېږلو سره مړ کړ (۱۸۴۳ م).

پدغو سختو شرایطو کې د فارس قاچاری دولت هم ارام کښیناست او قاچاری فوځیانو څو ځلي په هرات حملی وکړی، ولی زرورو هراتیانو د زیاتو تاوانونو او محاصرو د زغملو او د قوی مقاومتونو

څخه وروسته قاجاري قواوي يې په ناکامي سره د هرات څخه بېرته پرشا کړي.

د پوهي، فکر او فرهنگ روزنه د خلکو د تمرکز خلاقه قوی او امنيت ته اړتيا لري او دغه ټول موجودنه وو.

د افغانستان زيارکنې خلک د ختيځ او لويديز د يرغل گرو پوځيانو سره د جگړې او مقاومت پرته د کورنيو شهزادگانو په خانه جنگي هم اخته وو. او د افغانستان سياسي او ټولنيز حالت هغه وخت مغلق شوي وو چې د انگليسي استعمار نړۍ خوارو قواو د پنجاب سيگ دولت له منځه يوړ. او د سيند له درياب څخه تير شول او پېښور يې ونيوه. (۱۸۴۹م).

امير شيرعلي خان د امير دوست محمدخان ځوی او هغه جانشين په خپلو وروڼو باندې د برياليتوب وروسته په کابل کې شاهي پر تخت کېناست ۱۸۶۳م. او خپل او د نورو ارزښت لرونکی وختونه يې د خپلو وروڼو سره په خانه جنگي کې تيرولي.

په لومړۍ جگړه کې چې پادشاه او ټول چارواکي يې له پلان څخه وتښتيدل او د هېواد د ساتني پيښي يې يوازې د افغانستان د بزرگانو او خلکو په اوږو واچاوه، لکه څنگه چې مو ولوستل خلک د درندو رېږونو په زغملو سره د هېواد د ساتني له عهدی څخه بريالي راووتل، تر څو چې د اوه ديرشو کالو وروسته بيا هغه ويجاړونکی بنکيلاگ (استعمار) د دهلي څخه په افغانستان لښکرکشي وکړه، او هغه امير شيرعلي خان چې د روسي تزاروسفير، ستاليتوف سره يې ژمنه کړې وه په ۱۸۷۸م کال کې يې د کابل څخه مزارشريف ته وشاړه او د هېواد د ساتني پيښي بيا د خلکو په اوږو پريوت.

د دې لپاره چې د استعمار قواو پدې پيښي کې هم ماتې وخوړه او د انگليس سفېر کيوناړی يې په بالاحصار کې وسوځاوه، د ناچارۍ ورقي د انگليس سياسي نماينده گريفن شهزاده عبدالرحمن خان چې سمرقند ته شړل شوی و راوغوښته، او هيواد يې د انگليس تر حمايت لاندې ده ته وسپاره. (۱۸۸۰م ۱۲۹۷ق).

د دغو دوو جگړو په ټپلو سره هېواد د طبعي پرمختگ څخه وروسته پاتې شو، اقتصاد، کرنه او دولتي د وایر له منځه ولاړل او پو پناه شول، نوی فکري حرکت چې د سيدجمال الدين افغاني د نهضت او د هېواد د نورو روڼ اندو سره يو ځای په ۱۸۶۳م کال کې پيل شو او په ۱۸۷۲م کال کې د شمس النهار د جريدې په خپریدلو، د حربي بنوونځی او مطبعي په جوړولو او د کتابونو د ژباړلو سبب شوی و. (په ۱۸۷۹-۱۸۸۰م) کال کې د افغان او انگليس د دوهمي جگړې په پيل کيدو سره له منځه ولاړ.

ولی د دې جريدې د يوه کلکسيون د ليدلو وروسته چې اوس ملی ارشيف ته رسيدلی دی، دا نېټه ټيک په نظر رانغله. ځکه د دې کلکسيون په پنځمه گڼه او لومړۍ ټوک کې د ۱۲۹۰ق د روژې پنځلسمه د جمعې ورځ ښودل شویده، د دې لپاره چې په هرو پنځلسو ورځو کې يوه گڼه خپریدله، نو لدې کبله د خپریدو پيل او د هغی د لومړۍ گڼې ټېټه بايد د ۱۲۹۰ق کال د رجب ۱۵ وي. چې د ۱۸۷۳م کال د سپتمبر سره سمون خوري نو لدې کبله دغه تيروتنه د تصحيح وړ ده.

^۱ د افغانستان پبليک د کتاب په (ټوک ۱۹۹ پاڼه) کې می د شمس النهار د جريدې خپریدل په (۱۸۷۱م او ۱۲۸۸ق) کې ليکلي و.

د امير عبدالرحمن خان دوره چې د قهر، غضب او په ډېر بد شکل سره د له منځه وړلو سره ملګرې وه يوويشت کاله يې دوام وکړ، د فکري او فرهنگي پلوه دا دوره ښه دوره نه وه، يعنې نیک بخته او نیک مرغه دوره نه وه، ځکه د هېواد زياتره سرکرده گان يا سر اوچتونکي يا مخور په ډېر بد حالت کې له منځه يوړل شول او د خلکو د راوېښولو او د فکري روزنې وستايل برابر نشول.

مګر دوخت ټولنيز جريان او دغورځنگ دپيدا کيدو عوامل چې هميشه دټولني په داخل کې گټور واقع کيدل، او د هر ډول زور زياتي په مقابل کې دټولني مقاومت زياتيده، دغه راز اقتصادي شرايطو او دخلکو طبقاتي حالت پرې نښود چې نوی فکر بخيی يعنی په کلی توګه له منځه ولاړشی، پداسی حال کې چې دهيواد په ختيځ کې دازادی غوښتلو غورځنگ دلومړی ځل لپاره په ۱۸۵۷ م کال په هند کې پيل شو او هيواد په شمال او لويديځ کې هم حزبي راديکال او دشروطيت غوښتنی حرکتونه منخته راغلی وو. او په عثمانی پراخه هيواد (ترکیه) کې هم دازادی غوښتلو نسيم چليده.

امير عبدالرحمن خان په (۱۹۰۱ م) کال کې مړشو او هيواد يې خپلو دوو خوانو زامنو يعنی سردار حبيب الله او سردار نصرالله ته ورپريښود چې لومړنی يې دپاچا په توګه او دوهم يې دنایب السطنه په مسقبولو سره دهيواد دچارو واگی په استبداد او بشپړی خودسری سره تر لاسه کړی، او دا هيواد يې خدای ورکړی شخصي ملکيت وباله.

په هيواد باندي دامير عبدالرحمن خان سلطه، يوه عسکری غلبه دنيزی دسريه زور حکومت او دفقهاو په اصطلاح متغلبه وه، ولی ځوی يې دنرمی له لياری رامنخته شو. او خپل مطلقه قدرت او واک

ته يې روحاني او دشرعی او لی لامری رنگ ورکړ، او هميشه به يې داويل:

نزد خردشاهی وپېغمبرې چون دونگينند ویک انگشتری
دافغانستان خلک لکه څنگه چې دهغه وخت دټولینزو حالاتو
غوښتنه وه اوس بېدار او وینښ شوی او د هېواد فکري او د
جغرافيايي حالاتو په نظر کې نيولو سره د وخت دخط السیر او دخای
دمساعدت څخه گټه واخلي او يو څه ډله ايز فکري حرکتونه
رامنخته کړی.

د "انجمن سراج الاخبار" لومړنی فکري حرکت (غورځنگ

دهغو اسنادو له مخي چې ددی کرښو دليکونکی په کورنۍ کې وو او س دملی ارشيف دسراج الاخبار په ځانگړی دوسيه کې خوندي دی دا جوتيرې چې دهېواد ټولو روڼ اندو او پوهانو چې دشاهی مدرسی (دکابل دچرب فروشی په مسجد کې ددینی علومو مدرسه) او د حبیبی دارالعلوم مربوطه (دحبیبی اوسنی لیسې چې په ۱۹۰۳ م - ۱۳۲۱ ق کال کې پرانستل شوی وه) وو د امیر حبیب الله خان دربارته وړاندیز وکړ چې دداسی افغانی پوهانو یوه ټولنه دی جوړه شی ترڅو په کابل کې دسراج الاخبار افغانستان په نامه یوه پنځلس ورځیني جریده خپره کړی. ددې ټولنې رئیس د شاهې مدرسې ستر مدرسې او دحضور ملا امام مولوي عبدالروف خان کندهاری و چې (ځاکی) یې تخلص کاوه، او دمولوي احمد جان الکوزایې ځوی چې په (تاجر) متخلص و محمد سرور واصف ددې ټولنې دليکونکی (منشی) دنده په غاړه درلوده، او ددې روڼ اندو لوړ هدف همدا وو چې خلک رابېدار کړي هغوي دنوي مدنېت او دنړی دپېښو سره آشنا او بلد کړی، دسراج الاخبار ټولنې دهغه وخت امیر حبیب الله خان ته وړاندیز کړې و چې په نوموړی دوسيه کې موجود دي، دهری فقری یا مادی لاندی شاهي هدايات یا لارښردنی داعتقاد واله سردار عبدالقدوس خان په قلم ليکل شوي اولاس ليک شويدي (ليکنه د ۱۳۲۳ هـ ق کال د صفری ۲۵) یا ۱۹۰۵ م .

د (سراج الاخبار افغانستان) لومړی گڼه چې په ۱۲۸۴ ش کال کې دمولوي عبدالروف خان (ځاکی) کندهاری په مدیریت خپره شوه .

ددې دوسې مطابق دسراج الاخبار دټولنې غړې عبارت ووله :

- ۱ - ایدیتري یعنی عنوان اینودونکي: مولوي عبدالروف خان
  - ۲ - سب ایدیتري یعنی نایب یا دعنوان اینودونکي مرستیال مولوي نحف علی خان
  - ۳ - دایدیترانو تر لاس لاندي محرریا لیکونکي: دمرحوم مولوي احمدجان ځوي مولوي محمد سرور خان،
  - ۴ - دترکي ژبی ژباړونکي : حاجی باشی غلام نقسبند خان،
  - ۵ - د اردو خبرونو (اخبار) ژباړونکي او مهتمم: منشی حافظ حیدر علی خان،
  - ۶ - د اردو اخبار د ژباړي مرستیالان: عبدالرحمن بیگ او عبدالرحیم بیگ .
  - ۷ - تکړه او ښه لیکونکی : میرزا غلام قادرخان او میرزا غلام اسحق خان
  - ۸ - تصحیح کوونکی : قاري نیک محمد .
- دسراج الاخبار ټولني چې رسمي غړي یې په نوموړي دوسيه کې معرفي شوي دي دټولنې دباندی څخه هم یې همکاران او همفکران درلودل او ددربار په یادداشت کې چې ولیدل چې مرحوم محمود طرزی چې په هغه وخت کې دشام څخه هېواد ته راستون شوي و داسي سپارش شوي و چې له هغو څخه دي هم دجریدي دصحافت او مضمونونو په چاروکې نظر واخستل شي. لکه څنگه چې لیدل کېږي: دټولنې دمنظوری سند په ۱۳۲۳ ق کال کې دصفری په ۲۵ نیټه لاسلیک شوي دي ، ولی دافغانستان دسراج الاخبار لومړني گڼه اته

مياشتی وروسته ۱۳۲۳ کال دذيقعدی په ۱۵ نيټه چې ۱۹۰۶ م کال دجنوری د ۱۱ نيټې سره سمون خوري د (فل سکيپ) په قطع په ۳۶ مخونو کې په ډيرين چاپ دنوموړو د وو تنونستعليق ليکونکو په ښکلي خط خپره شوي چې دبيلگي په توگه دهغی يوه گڼه ددې کړښو دليکونکي په کورنی اسنادو کې شته او اوس دکابل په ملی ارشيف کې خوندي ده.

دسراج الاخبار دلومړي گڼی يعنی دهمدغی گڼی مهم عنوانونه دادي: دمولوي عبدالروف خان ستر مقاله دنیک سياست موعظي او دخط بي دلمهنيډ په عنوان، دهغې څخه وروسته دروسيې او جاپان دجگړې احوال، د(عثمانی) روم دمصر او روس دهبواد پيښی، او ددغو ليدونکو عبرت و دانگليس او دنورو هېوادونو دپيښو سره، او په پای کې دافغانستان دهبواد پيښی، او په واصف متخلص دمولوي محمد سرور خان کندهاري دطبع يوه غعيجه وعظيه قصيده او دمدير عذر غوښتنه راغلي ده. پدغه څيره شکل دسراج الاخبار لومړني گڼه د وخت دمستبد حکومت تر شديدې څارنی لاندي خپره شوه، ولی لکه څنگه چې يې وويل: دبريتانوي هند دولت دهغې دخپريدو سره جوړنه و، او دهغې دنورو گڼو دخپريدو مخنيوی يې وکړ.^۲

"ښه وځليد لکن دولت عجله درلوده"

دمولوي عبدالروف د سر مقالې او د مولوی واصف قصيده چې په دې گڼه کې خپاره شويدي ښکاره ده چې په هغه وخت کې د اروپا د

^۲ ددې کړښو ليکونکې دبابا عبدالعزيز خان قندهاري څخه چې ددې ټولني دځوانو اړوندانو څخه و اوريدلی می دي.

مدنيت، نويتوب او بيداری نښې کابل ته رارسيدلی او خلک او درباري تر اغېزي لاندي راوستې و، او زمونږ په معاصرو ادبياتو کې همدغه د نوی فکر خبرتياوه چې د مولوی واصف په فصيده کې په ښه توگه ليدل کېږي، ځکه چې هغه د امير پاملرنه د نړۍ پرمختگونه او وړاندي تگ ته رارولې ده.

د دې ټولني بنسټ ايښودونکی دغه مولوی عبدالروف په شلمه پيړۍ کې د افغانی هغو مشهورو عالمانو څخه دی چې د وخت په فکري غورځنگ کې لاس درلود، دا د کندهار مولوی عبدالرحيم کاکړ ځوی دی چې په ۱۲۹۸ ق کال په شوال کې د کندهار په خرغه شريفه کې په خپله د امير عبدالرحمن په لاس ووژل شو، (وگورئ د سراج التواريخ د دريم ټوک ۳۸۲ مخ).

د هداياتو هغه عکس دار

د سراج الاخبار افغانستان، د ټولني په باب شاهي لارښووني د شاه اقا سی عبدالقدوس خان (اعتمادالروله) په قلم.

د مولوی عبدالروف زبیردنه د ۱۲۶۷ ق کال د صفری په پنځمه د دوشنبې په ورځ د کندهار په څيړونکی مشهور د مولوی جيب الله د علم او فضليت په کورنی کې وشوه چې د خپل پلار څخه يې منقول او معقول علوم زده کړی او د امير په لاس د پلار د وژل کيدو څخه وروسته د هېواد څخه د باندي په تبعيد کې ژوند کاوه. ولی په ۱۳۰۰ ق کال امير عبدالرحمن خان هغه بيرته هېواد ته راوغوښت او په کابل کې د منور د ملا امام او د شاهي مدرسي د مدرس او د قاضيانو د ممتحن په توگه وټاکل شو.

مولوی خاکی په عربي، فارسی او پښتو درې واړو ژبو کې، اديب، ليکوال او شاعر و. دوه ټوکه کشکول، خرد نامه امېري، او په

۱۳۰۶ق کال کې په عربي سلام نامه په فارسي ژبه د ايات العهود تفسير، او د ناسخ التواريخ سپر مستوفي د لوی برخي رد او د المراه الوضيه في الكرت الارضيه ژباړه او د معافحي رساله او داسې نور د هغه د تالیفاتو څخه دی د نوموړي د اشعارو يوه برخه په فارسي او عربي ژبو کې هم لیدل شويده، چې د هغې جملې څخه د مزاریه په نامه اوږده قصیده ده چې په ۱۳۰۶ق کال کې چې د مزار شریف په سفر کې د امیر عبدالرحمن سره ملگری و قصیده په دې ترتیب داسې پیل شويده :

کی توانی ایدل پر اضطراب شوگوار _ شکر نعمتهای بی پایان و حصر کردگار افغان او انگلیس په دوهمه جگړه کې د هېواد د ساتني د شق د راژوندي کولو په برخه کې یو شعر لری چې د هغې جملې څخه دادي:

افغان اگر نظر فگند بر صلاح خویش
اول ببايدش که بگیرد سلاح خویش
گر اصطلاح وی طلب عیش و عشرتست
فرض است انکه محو کند اصطلاح خویش
این سر زمین خوش که با افغان چو مادرست
داند سپردنش بدگرها جناح خویش
دا هم د هغه د یوه مستانه غزل یوه بېلگه :

خاک کند مشکبو ساحه مشکوي تو
باد شود روح بخش، گرد سر کوی تو

بست به زنجیر، و تیغ بر جگرم زد دریغ
طره هندوی تو، غمزه جادوی تو

د دې لپاره چې د مولوي خاكي فكري مقام د ده د ژوندانه په وخت کې او په شلمه پېړۍ کې په لومړني غورځنگ کې د ۵۰ ونډه وپېژنو، بايد د افغانستان د تجدد او صحافت د پلار مرحوم محمود طرزي هغو ليکنو ته پاملرنه وکړو چې د هغه د مړينې په هکله يې ليکلي دي:

د سراج الاخبار د ليکنې سره سم مولوي خاكي د ۱۳۳۳ق کال د شوال په ۱۵ د جمعې په ورځ له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې او د کابل د خواجه صفا د غره د لمن په هدېره کې خاوروته وسپارل شو او محمود طرزي د ۱۲۹۴ش کال د سنبلې ورځ ۲۰ نېټه د پنځم کال په دوهمه گڼه کې د (یک خساره تاسف اور علمی) تر عنوان لاندې يوه اوږده مقاله وليکله چې د هغې لنډيز دادي:

"از دیده زمانه روانست جوی خون _ ای دیده زمانه بگو تاجه دیده
ئی؟ په دې وخت کې یوه پېښه وشوه چې قلم د هغې د لیکلو څخه لږزېږي، پېجې سستېږي، زړه درزېږي او حواس پرېشانه کېږي،
يعنې د علم او عرفان ژوند، او د ادبياتو ژوند د يوه زړه دردونکي
ټکر او د يو ښکته راتلونکي خطر سره ولگېد. يعنې د علم او پوهې
او د عرفان روح د جناب محترم مولوي عبدالروف خان صيب سره
يو ځای د دې بې وفا نړۍ نه سترگې پټې کړې او دارالبقا ته ولاړ ...

خدای بښلې نه يوازې دا چې زمونږ په هېواد کې بلکې د نړۍ په زياترو سيمو کې يو کم مثال عالم او فاضل و چې په ټولو عقلي او نقلي علومو او تصوف او ادبياتو کې د لوی لاس څښتن و، ليکنې

درېم څپرکی

د مشروطه غوښتونکو لومړی ډله

عشق شورانگیزما را بر سرکوی تو برد

بر تلاش خود چه مینازم کرده ره کوی تو برد

ټولنه یو متکامل او اغیزمنونکی مخلوق دي او ددې د فکري تگلاري وده ممکنه ده او کیدای شي د ځینو خنډونو په وجه ودريري ولې په بشپړه توګه له مخه نه ځي.

د سراج الاخبار د ټولنې حرکت هم دهغو خنډونو له امله چې دانګلیسی استعمار رامنځته کړي و دلې وخت لپاره ظاهراً پر ځای ودرید. لاکن دوه، درې کاله وروسته دیوه مترقی تر مرام په درلودلو سره د یوه متشکل ګوند په توګه منځته راغی چې دافغانستان په فکري تاریخ کې هغه ته،

"لومړی مشروطیت" وایو

ددې حرکت ټولګی مشر او مخکښ د سراج الاخبار د ټولنې دپاتې شونو څخه یو تن یعنی ددې ټولنې لیکونکی (منشي) و، چې په لاندې ډول دهغه او دهغه دکورنۍ په برخه کې چې ددې ټولنې دمخکښانو او فدایانو څخه و معلومات درکول کېږي: مولوي محمد سرور خان (واصف) او دده کورنۍ:

لکه څنګه چې مخکې وویل شو دغه عالم، درد مند اوشاعر شخص په تاجر متخلص د مولوي احمدجان ځوی دازاد خان لمسي او دزین العابدین کړوسی و چې دقندهار دارغستان دبلا ژره دالکوزایې خلکو څخه و چې پلاریې د امیر عبدالرحمن په عصر کې د اداري

د دغه فاضل همیشنی ضایع زمونږ د هېواد د علم او عرفان د نړۍ دپاره په حقه چې ډېره وېره ونکی زیانونکی ضایعه شمېرله کېږي... برسېره پردې د ټول علم و فضل د یوه کلام ساتونکې و او په ادبیاتو کې یې یوه ممتازه ځانګړتیا درلوده، د ده د خوشبویه طرحو څخه هم د فایده ډکې قصیدې او د معني ډک اشعارو او ادبیاتو څخه یادونه کولی شو، ولې افسوس چې د خپل ګران عمر اوه شپيتمه ستنه یې پای ته ونه رسوله او هېواد یې د خپلو ډېرو فایده او لېدونو باندي خوشحاله نکړ...

(د ۱۲۹۴ ش کال د سنبلې شلمه د سراج الاخبار افغانیه د پنځم کال اووه لسمه ګڼه د کابل چاپ).

دا وو هغه څه چې د سراج الاخبار د فکري حرکت د ټولنې څخه موږ ته را پاتې دي او د لمر هغه مطلع ده چې د انګلیس د استعمار د دسیسو په تورتم کې ډوبه شوه، ولې لکه څنګه چې زمونږ په راتلونکو بحثونو کې به روښانه شي، پنځه کاله وروسته د همدې فکر په رڼا کې د لومړي مشروطیت حرکت رامنځته شو او د همدې ټولنې لیکونکی د همدې حرکت په سر کې ودرېد چې د هېواد د راتلونکو روڼ اندو د سیاسي افکارو د ټوکېدو لپاره ډېر ګټور و او د عبرت ناکه داستان د اورېدو وړ دی چې:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها تعمیر کرد
ورنه این بزم خموشان هیچ غوغائی نداشت

منورو او ليكوالو خلكو له جملې څخه و. چې د هېواد د اداري او قضا په تنظيم كې يې دافغان او انگليس د دوهمې جگړې د ويجاړي را وروسته پوره لاس درلوده لكه چې د قاضيانو د لارښوونې او د شرعي محكمو د تنظيم لپاره يې د اساس القضاات كتاب چې ۱۳۶ قاعدې يې درلودې وليكه چې په همغه وخت كې دوه ځله چاپ شو، (دوهم ځل چاپ يې په كابل كې په ۱۳۱۱ ق كال كې و). پداسي حال كې چې د دولتي اداراتو د تنظيم لپاره يې هم قواعدو دولتي په نامه كتاب چې ۶۳ فقري يې درلودې مخكې په ۱۳۰۹ ق كال چې ۱۸۹۱ م كال سره سمون خوري ليكلي او چاپ كړي و.

مولوي تاجر د پښتو او دري ژبې د ښكلي كلام شاعر، د بديعي صنايعو د بېلا بېلو ډولونو د درلودونكو قصيدو او د غزلو د ديوان درلودونكې و، چې نوموړي په ۱۳۲۰ ق كال يا په ۱۹۰۲ م كال كې د سېر و د نري رنځ په ناروغي اخته او مړ شو چې دهغې مړي په كندهار كې د صوفي صاحب د قبر په اړخ كې ښخ شوي دي. د مولوي تاجر ځوي، محمد سرور واصف هم عالم، شاعر، روڼ اندي او د اسلامي او ادبي علومو سره بلد و چې په ۱۳۲۳ ق كال كې يې لكه څنگه چې مولوي دافغانستان د سراج الاخبار په ټولنه كې چې د ليكونكې (منشي) په توگه شموليت درلوده.

خدای بښلي مير قاسم خان چې د واصف ملگري او هم عصره و داسې وويل^۳ " په ۱۳۲۷ هـ. ق كال د صفری په ۱۶ مولوي محمد

^۳ د دې وينا د ماخذونو څخه يوه هم هغه مقاله ده چې د خدای بښلي مير سيد قاسم له خولې څخه ليكل شوې ده او په كاروان جريده كې په كابل كې د پښتونيار په قلم په ۱۸-۴-۱۳۵۱ ش كال كې خپره شوېده چې د نوموړي مير لمسی دی. په دې ټوله وينا كې په هغه ځای كې چې د دې مقالې څخه مې

سرورخان قندهاری الكوزايي په واصف متخلص د مشروطه غورځنگ د ټولني رئيس و. هغه د جبيبي د ښوونځي د جوړېدو څخه مخكې او مخكې له دې څخه چې ډاکتر عبدالغني افغانستان ته راشي، د مترقي افكارو څښتن و، او د خپلو نږدې دوستانو په كړي كې په شپو، شپو به د مشروطيت په بحثونو اخته و، د امير جبيب الله په عصر كې د سراج الاحكام د فتاوي د تاليف د ټولني په نامه د عالمانو يوه ټولنه موجود وه، چې په هغی كې د بېلا بېلو درجو پنځوس تنه عالمان د شرعي احكامو په استخراج، تدقيق، ژباړنه او ليكلو مصروف و.

د دې ټولني كار د لسو تنو پوهو عالمانو تر نظر او اهتمام لاندې تر سره كېده چې په دغو كسانو كې دا كسان شامل وو لكه:

گل اخندزاده احمدزی، مولوي عبدالروف اخندزاده قندهاری، د مير قاسم خان پلار يعنې سيد غلام محمد، اغای چارباغي، مولوي عبدالرزاق اخندزاده اندرې، مولوي احمدجان اخندزاده توضى، ملا لا گل ارغنديوال او داسې نور.

د دغو كسانو زياتره چې د امير عبدالرحمن په وخت كې د علمي شهرت خاوندان و، د خپلو اصلي ځايونو څخه كابل ته رابلل شوي و چې د قاضي درجه يې درلوده، نسبتاً ځوانو عالمانو لكه، مولوي محمد سرورخان واصف او مولوي قيام الدين خان نيازی د مفتي په درجه او تر دوی نورو د لږ عمر درلودونكو لكه، مير قاسم خان د ليكونكې (محرر) په درجه نيول شوي و... واصف او مير قاسم خان

اخيستنه كړې ده هغه ټوله مې د خدای بښلي مير قاسم خان په مقاله حواله ورکړې ده ځکه چې هغه رښتيا ويونکی، پخوانی، بې پری او محترم سړی و.

په هغه وخت کې مرکه درلوده او هبله يې کوله چې بايد په هېواد کې يو لړ قوانين طرحه شي او د حکومت نظام دې د قوانينو پر بنسټ ټينگ شي.

دغه خلک سر بېره پردې چې عالم او روڼ اندی و، مترقي افکار يې هم درلودل... مولوي واصف په ۱۳۲۳ق کال کې د ښوونکي په توگه د جيبې په ښوونځي کې شامل شو، د ۱۳۲۵ق کال په شاوخوا کې و چې خپل بل ملگري مير قاسم خان يې هم ښوونځي ته تشويق کړ، او حتی نور ملگري يې هم په دغه ښوونځي کې د ښوونکو په توگه ومنل شول. په دې ځای کې فرصت ډېر ښه برابر او مساعدو. تر څو دغه روڼ اندی سره يو ځای کېښيږي، او د مشروطيت، خلکو او حالاتو په اړوند افکار سره تبادلې کړي.

د مشروطه غوښتونکو ځوانانو شمېر زېږدي درې سوه تنو ته رسیده، چې په کوچنيو بېلا بېلو جرگو (کړيو) باندې ويشل شوی و، په دغه هره جرگه کې يوه ډله هغه ملگري سره راټوليدل کوم چې هغوی يو له بل سره ښه پېژندل، دوی له خپل منځ څخه يو منشي او رئيس ټاکه، د کوچنيو جرگو يو له بل سره اړیکې نه درلودې، ولې د دغو ټولو جرگو مجموعې رئيس مولوي محد سرور خان واصف و.

هغه د یوی لس کسبزي جرگې رئيس هم و، چې د هغوی زياتره ملگري د جيبې د ښوونځي ښوونکي و...^۴

^۴ د مير قاسم خان مقاله يعنې ليکنه.

د مير قاسم خان په وينا. " واصف هغه ښوونکی و چې د جيبې ښوونځي بيا د هغه په شان بل مثال پيداکړ، هغه عالم و، هم اديب هم شاعر او هم د تکړه او زړه ور و روڼ اندو څخه شمېرل کېده، هغه د ښه طبعي درلودنکی او ډېر حساس سړی و، او د درې ژبې د پخوانيو استادانو د قصيدو او شعرونو په زرگونو بيتونه يې په

روزیکه شود اذ السماء انفطرت
وندر پی ان اذا النجوم انکدرت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات
گویم! صنما ابای ذنب قتلت؟
راتلونکو ته ځما دا سپارښتنه ده:
ترک مال و ترک جان و ترک سر
در ره مشروطه اول منزلت"

خدای بخښلی میر غلام محمد غبار لیکي: چې دغه کاغذ د عبدالهادي داوي سره دې او ماته يې د نقل د راکولو څخه ځان تير کړ يعنې رائي نکړه^۵

ولې د دې گړنيو ليکونکي په خپله د خدای بخښلی داوی څخه اوريدلې و چې (هغه په دغه وخت کې ماشوم و چې دخپلي مور) اتکو سره يو ځای دواصف دفاتحي لپاره دهغوي کورته تللی و چې په هغه وخت کې يې دحتی د مشروطيت نوم نه پژانده، لاکن دغه کاغذ يې دځواني او دسياسی شعور دکسبولو او يا تر لاسه کولو په

يادو ياد و. د پښتو ژبې ډېرې شوخي او ظرافيت اميزه لنډۍ يې په يادو زده وي، چې په غونډو او مجلسونو کې به يې د خپلو ملگرو سره زمزمه کولې. هغه د خپل ورر سعدالله، او د پلار د سرور ځوی، عبدالقيوم خان او د کاکا عبدالرحمن خان سره په شير پور کې بندې شو، او دوه ورځې وروسته دستې د شيرپور په تپه کې د توپ ځولې ته وتړل شو او د سعدالله خان او عبدالقيوم خان سره يو ځای اعدام شو.

هغه وخت چې واصف يې په توپ پورې تارپه نو هغه د کاغذ په يوه پاڼه وليکل " په داسې حال کې چې په امتن بالله و ملائکتہ ... مي ښېر ايمان درلود، د امير په حکم ووژل شوم.

^۵ د تاريخ تک لاره (۷۱۸) مخ

وخت د واصف د پخوانيو خپلوانو سره ليدلی و. "د کلام پای لکه څنگه چې ما د دې کرښو ليکونکی ليدلی دي: دمولوی واصف د ترور ځوی يار محمد د غلام حيدر خان ځوی په ۱۳۱۰ هـ ش کال کې په کندهار کې د پوليسو سر ما مور و او هغه ويل چې د کاکا ځوی اخيرني ليک يې موجود دي، ولی وخت پيدانشو چې هغه ليکنه ليدل شوی وای او نوموړی يار محمد په داسې حال کې چې د ارزگان په گزيو کې ولسوال و په ۱۳۱۶ ش کال کې مړ شو.

نو په همدې ترتيب هغه ازادې غوښتونکی انسان دخپل ورور او د ترور د ځوی سره يو ځای خپل سرونه د هېواد د دموکراسۍ او د مشروطه غوښتنې دلومړي غورځنګ لپاره قرباني کړل، او عبدالهادی داوی دهغه په برخه کې داسی ویلی و:

محب قوم وفدای دین جزاه الله

که ماندست مشروطه راقوام و اساس

دمير قاسم خان په وينا: " خدای بخښلي واصف لومړني قافله سالار و چې د مشروطيت غوښتنی کاروان يې دخپل سر په بيه په لاره واچوه، هيڅ نيالگی په يوه ورځ کې هم ميوه او ثمره نده ور کړي که هغه نيالگی کيڼاوه نو اوس يې پاتی کسان د ثمرې څخه گټه اخلي، دلومړی مشروطيت با درايسته او روڼ اندو ځوانانو دخپلو هېوادوالو د دموکراسۍ د حقوقو د لاسته راوړلو لپاره لومړی ډيوه بله کړه." ۶

خدای بخښلی مير قاسم خان له دی وروسته وايي:

"دمشروطه غوښتنی لوی مشر خدای بخښلی مولوی محمد سرور خان په ۱۳۲۷ ق کال کې د مهمانخاني د باغ چې په هغه وخت کې

۶ د مير قاسم خان همدغه ليکنه .

د حبيبي ښوونځی پکې و په يوه لويه خونه کې غونډه کړي وه چې په هغې کې د مشروطه غوښتونکو زيات شمير غړو برخه اخستی وه، پدی غونډه کې چې ډاکتر غنی او وروڼو يې برخه نه درلودله دامير حبيب الله خان حضور ته دیوی عريضې د برابرولو وړاندیزو شو چې په هغې کې داسي ليکل شوي و: په ځينو هېوادونو کې خلک په زور، جبر او قهر سره حکومت دی ته.

"مجبور وي تر څو اداري نظام د ملت دارزو تابع کړي، او مشروطه او قانوني شکل ورته ورکړي، په ځينو نورو هېوادونو کې روڼ اندي پادشاه په خپل نوبت او د خیر په نيت سره په هېواد کې د مشروطيت اصول او قوانين نافذ وي. د دې لپاره چې سراج الملتنه والدين پوه او ترقی غوښتونکي پادشاه دي. لکه څنگه چې د حبيبي او حربې د ښوونځيو جوړول، د سراج الاخبار خپرول د کتابونو چاپول، د عصري مطبعی راولړ دنوو ودانيو جوړول او داسي نور د شاهانه ذات د مهرباني او پاملرنې د هېواد د ترقی او پرمختيا ښکارندوی دی. نو هيله او ارزو کېږي چې د هېواد د حکومت جاري چاري هم د مشروطه قوانينو پر بنسټ ټينگي کړي، ترڅو د په خپل سر او داسلامي مقرراتو پر خلاف د احکامو څخه مخنيوي وشي، او خلک د قانون دسلطې او د مشروطيت د نظام لاندې سوکاله ژوندانه ته ورنږدي شي." دا عريضه د پروفيسر غلام محمد خان چمنگي پواسطه جلال اباد ته يوړل شوه او دامير حضور ته وړاندي شوه، اگر چې دغه پادشاه په لومړی سر کې د مشروطه غوښتونکو مرام ته په بده سترگه نه کتل، لاکن ښايي چې د دربار ځينو مفتدينو او چاپلوسو مرتجعينو موضوع ورته ډيره مبالغه اميز ښکاره کړي وي، او دیو شمير هېواد غوښتونکو پاک مرام يې په درسته توگه نه وي

درک کړي، نو امر يې وکړ چې ددغه غورځنگ څلورتنه دي په هم هغه ځای کې اعدام کړي، دغه سر تېرې او تکره ځوانان عبارت و له : غلام بچه لعل محمد خان، غلام بچه جوهر شاه، دسرور خان پروانی ځوی محمد عثمان خان او محمد ایوب خان پوپل زایې کندهاری.

میر قاسم خان زیاتوي:

"امیر مخکې له دې چې دهغوي د اعدام احکام صادر کړي، دغه دوه تنه غلام بچه گان يې د درباریانو په مخکې دبدو ویلو لاندې ونېول او پوښتنه يې تری وکړه چې: ولي مو ددغو ډیرو زیاتو نعمتونو او ډیرو عزتو سره سره په نمک حرامی او دنعمت په کفران لاس پوري کړ؟ دغو زړه ورو ځوانانو په خاصه توگه جوهر شاه د غوریندی، دوپري د ډیرکم احساس پرته دخلکو په برخه کې دحکومتی مقاماتو د بې پروایې او دهغو مظالمو څخه چې د دولت عمالو د هېواد په ټولو برخو کې کول، یو یو ورته په گوته کړل، او دغه دواړه زړه ورځوانان په هم هغه مجلس کې دتفنگچې په ډزو سره مړه شول او ځانونه يې حق ته وسپارل." ^۷ او د حال په ژبه يې ویل:

به ملک جم ندهم مصرع نظیری را

هر انکه کڅ ته نشد از قبيله مانیست

مولوي واصف لیکوال، ژباړونکې او تکره شاعر و، او د هغه د ژباړې د اشارو څخه د (تاریخ ادریسپاني، حمودیان و موحدین) (افریقای شمالي) چې له عربي څخه په دری ژباړل شوي دي او دهغې خطی نسخه د کابل په ملی ارشیف کې شته یادونه کولې شو.

⁷ د میر قاسم خان لیکنه.

دده د کلام د نموني په توگه یوه پارچه ښکلي شعر دې چې د فیصده مرحیه ووعظیه په عنوان د سراج الاخبار افغانستان په لومړی گڼه کې په ۱۳۲۳ ق کال کې خپور شوې دی او د هغې یوه نسخه ددې کرښو د لیکونکي په کورنۍ کتابتون کې پاتې وه چې اوس د کابل په ملی ارشیف کې خوندي ده او دلته کېت مټ رانقلیږي تر څو په راتلونکي کې د څیړونکو په واک کې وي.

قصیده

د مرحیه ووعظیه طبغراد فصاحت و بلاغت نشان محمد سرور خان
قندهاری المتخلص بواصف.

به حمد الله که اثار رحمت های یزدانی
خدیو دادگر شد مر بنای عدل رابانی
لوی دین بعهدش اسمان ستا گشت در عالم
که از رفعت زند صد طعنه رابر چرخ کیوانی
رواج حکمت ایمانیان آمد که از رشکش
به خاک تیره یکسان گشت حکمتهای یونانی
فزوغ جوهر دانش، خرو بگرفت عالم را
سواد جهل شد از لوحه جان جهان فانی
فزود از پرتو دین، لمعه انوا دانش را
زدود از چهره مرآت دهر اثار ظلمانی
مدارس زا که بد پیرایه دولت مشید شد
مساجد را که بد زیب طراز دین شدش بانی
معارف را رواجی داد در اسلام نیکوتر
حقایق را اساس ماند محکم در جهان بانی

پی ترویج آن ارشاد فرمود از سر حکمت
که عالم را شود حاصل از آن طرز جهاننداری
بنور آن جرینده کش سراج اخبار نام امد
همیندون دیده جانی جهان گردید نورانی
منافع را بود مظهر به نتایج پرورد در بر
درخت فیضش ارد بر، همه پندو زیان ندانی
همه حالات عالم اندر آن پیدا چو جام جنم
ویا اینینه اسکندر، از فرو درخشانی
کس کاین گلستان بخرد آن را کرد گلچینی
اگر خود طفل باشد، سر کند مشق سخنرانی
بشارت باد اهل فضل ودانش را ازین مژده
که باغ بخردی را امد اکنون ز وقت ریانی
یکی ایعالم ایمان، نگاهی کن به کیهان بر
روان بیدار دار از نشئه خواب گرانجانی
یکی با دیده عبرت بین اقوام دینارا
که از غیرت همی گردد ذهول از دامن افشانی
بیال ازیستی سستی، باوج پایه بنیش
گرایان شو سوی جمیعت از ملک پریشانی
بین اضااف عالم را تر قیهای پی در پی
چه نمساو فرنساو چه جرمانی چه جاپانی
کسی کز دوحه تهذیب، بار کام دل چیند
به گیتی فایق اید از همه اقران انسانی
نگرا قلم جاپا نرا که به ان فترت، قطرت
چسان بر اوج رفعت کرد بنیاد پرافشانی

اروپا فخر کردی بر جهان در سبقت و اکنون
زرسم ایشیا افتاد در گرداب حیرانی
نه تنها یورپ از اوضاع شان افتاد در حیرت
که محو خوشستن شد ایشان زین رسم جاپانی
قدم در عرصه جهد و مروت مان و جهدی کن
که از قید و ساوس رخس همت را برون رانی
نهال دین و دولت را به همت ایاری ده
که ارد میوه افضال و رحمت های یزدانی
بجوش غیرت دین، پختگی می بایدت حاصل
که تازین عالم خامی کمیت عزم بجهانی
به صدق خاطر، امدادی بده اخوانی دینی را
بشوی از لوح دل، زنگار تسویلات نفسانی
هدایت بخشد ایزد هر کرا در راه دین کوشد
ثبوتی دارد این معنی با استدلال قرانی
خوشا حال کسی کاندر غربی یار دین باشد
کند صرف مروت در ترقی های ایمانی
تکلف بر طرف، نی در پی تزیین الفاظم
چو معنی راستان گویم چه عبرانی چه سریانی
نگویم اینکه سبحانه، ولیکن اینقدر دانم
که همچون شاعران دون، نیم در خال و خط فانی
سخن از بهر دین گویم، زحق اعلای دین جویم
ره تو به همی پیویم، بسر زالوده دامانی
خداوندا بذات پاک و اوصاف جمیل خود
بقرب حضرت شاه رسل ان شمع ایمانی

يکې بر حال این پږمزد گان از فیض خود رحمی
 که بس در مانده ایم از سورت اغوای افسانی
 نظامی بخش سلک رشته دین پیمبرا
 قوامی ملت ما را از رحمت دار ارزانی
 عطا کن دولت اسلام را از فضل خود رونق
 بنور معرفت شمع دیانت ساز نورانی
 شهان ملت اسلام کاکونند در گیتی
 بده توفیق شان در قوت دین مسلمانی
 خصوص انخسرو عادل دیانت خوی دریادی
 که باشد همیشه مصروف تاییدات ایمانی
 سراج ملت و دین، شهریار عادل و باذل
 که روشن شد ز عدل و جود او کیش مسلمانی
 چون مصروفست یا رب همتش در رفعت دینت
 بحفظ خویش کن ز افات کیهانش نگهبانی
 سخن کوتاه باید (واصفا) در رسم دانایان
 که تطویل کلام ارد ملال طبع انسانی^۸

(د افغانستان د سراج الاخبار ۳۶ مخ د ۱۳۲۳ ق کال د
 ذیلقعدې ۱۵ د ۱۹۰۶ م کال د جنوری ۱۱ د لومړي
 کال لومړی عدد)

د واصف کندهاری د کورنۍ څخه د مشروطیت قربانیان:

^۸ دغه قصیده د بلاغی موازینو سره سم، پرته له ایکا (شایگان) نور هېڅ عیب
 نلري،

لکه څنگه چې ورته مخکې په لنډ ډول اشاره وشوه د واصف له
 کورنۍ څخه څو تنو د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې لاس
 درلوده چې په لاندې ډول معرفي کېږي:

۱. د مولوي احمدجان تاجر خوی د مولوي واصف ورور
 سعدالله خان الکوزائي چې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې ونېول شو په
 هغه ورځ چې واصف يې واژه هغه يې دده سره يو ځای د توپ خولي
 ته وتاړه او د لومړي مشروطیت درېستينو غړو څخه و.
۲. د احمد جان تاجر کاکا دنور محمد خوی دمحمد لمسی اود
 محمد عظیم کړوسی عبدالقیوم خان الکوزائي کندهاری دی چې
 دکابل د گمرک مامور دی چې د واصف سره يو ځای په توپ والوزول
 شو يو ورور يې عبدالخالق نومي يو باسواده سپری و چې د ۱۳۰۹
 کال په حدودو کې په کندهار کې اوسیده.
۳. د واصف کاکا عبدالرحمن خان چې د ۱۳۲۷ ق صفری په
 میاشت کې په کابل کې بندې شو او د شیرپور په جیل کې مړ شو.
 ددې کورنۍ هغه غړي چې په امانیه دوره کې اوسیدل، ټول بيدار
 داماني دوري موييد دپوهی او مصارف دخپريدو طرفدار او دازادی
 غوښتلو د افکارو لرونکي و.

(۴)

دمشرونه غوښتونکو په لومړی ډلی مهم غړي
 د افغانستان د مشروطه غوښتونکو په لومړی ټولنه کې دډاکتر
 عبدالغنی په مشری دهندې ښوونکو يو کوچني فراکسیون موجود
 و، چې ځان يې داسلام يا "دهېواد نه قربانيدونکي" بللی دي، او

دایو تاریخی ډوله نوم دی. دهغه کال راهیسی چې دغه فراکسیون جوړ شوي دي او حکماتو د جعل په حساب دهبواد یا ملت څخه ځان قربانیدونکي په ۱۳۲۶ هـ ق کال کې دي چې دهغی شرحه به وروسته راشي.

ولي دافغانانو ټولني ځانونه (اخوان افغاني) نومول او دغه نوم ما ددې کرینو لیکونکي ددې ټولني دڅو تنو غړو څخه اوریدلې دي لکه، دخدای بخنبلو عبدالعزیز کندهاری او عبدالجلال خان کندهاری او تاج محمد خان بلوڅ پغمانی، اخوان افغاني تر هغه ځایه چې ما پېژندلي دي، دا لاندی کسان دي: چې دگوند په راس کې واقع و او د ډیرو فعالیتونو مصدر شوی او یا بندیان شوی دي اگر چې دهغی د عادي غړو شمیر سلگونو تنو ته رسیده.

۱ - خدای بخنبلی میر قاسم خان:

لکه څنگه چې ولیدل شول هغه د ځوانی په وخت کې واصف سره یو ځای دسراج الاحکام دتالیف په ډله کې محرر (لیکونکی) و. ددې لپاره چې پلار یې سیدغلام محمد چهارباغی (نعمانی) دوخت دنامتو او شهورو علماو او روحانیونو او د امیر عبدالرحمن خان دکورنی استاد و، هغه دپوهی، علم او ادب په چاپریال کې وروزل شو، په عربی ژبه د اسلامی مروجہ علومو سره آشنا او بلد شو او د حبیبی په بنوونځی کې بنوونکی و، چې په همدغه ځای کې د وخت د روڼ اندو په کړی او دمولوي واصف د انډیوالانو په ډله کې داخل شو، او دمولوي واصف تر ریاست لاندی دمشروطه غوښتونکو دیوی جرگی منشی و چې په هېواد کې یې د مترقی افکارو او علمی مقام تر لاسه کړ، تر څو چې دلومړی مشروطیت په وخت کې دمشروطه غوښتونکو په ډله کې په شیر پور کې بندی شو، ولي څو

کاله وروسته دخپل پلار دهغه علمی مقام په نسبت چې امیر حبیب الله خان هغه ته دقدر او احترام په سترگه کتلی هغه د بند څخه خوشي کړای شو.^۹

میر قاسم خان په امانی عصر کې ددریار د نزدی خلکو څخه شو او کله چې د هېواد دازادی څخه وروسته دمشروطه غوښتونکو دټولنی غړو دهبواد دټولو چاروواگی په لاس کې واخیستی او امان الله خان چې ددوې غړی و پر شاهي تخت کینیناست، میر قاسم خان دیوه وخت لپاره دامان افغانی دجریدی مدیر و (۱۳۰۰ - ۱۳۰۵ ش) وروسته دا دشاهی دربار سر منشی شو چې دغی دندی یې د ۱۳۰۶ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی او د امانی رژیم تر ړنگېدو پوري دوام درلوده، او دسقاو دځوی دارو دور په وخت کې په گوښه توب کې و، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې یعنی د محمد نادرشاه پلاس دکابل دفتحی وروسته دپوهنی وزارت معین وټاکل شو، څرنګه چې د امانی لیسې یعنی (نجات) دلیسی دزده کوونکو څخه یوه تن عبدالخالق د ۱۳۱۲ ش کال دعقرب یا لړم دمیاشتي په ۱۶ نېټه یعنی د ۱۹۳۳ م کال دنومبر په ۸ نېټه محمد نادرشاه ددلکشا دمانی په چمن کې دتفنگچې په ډزو سره وواژه، په همدغه ورځ میر قاسم خان هم ددې پېښي دنورو محرکینو په ډله کې بندی او په اعدام محکوم شو، هغه د ۱۳۱۲ ش کال دقوس یالیندی دمیاشتي په ۲۶ نېټه د نوموړی دقاتل سره یو ځای د دهمزنگ دجیل تر څنګ داعدام ځای ته یوړل شو کله چې د دار دخړولو پړی دده په مړی وتړل شو، پدغه وخت کې دده د زده کوونکو څخه یوه تن چې دوخت دبهرنېوچارو وزیر و دگل محمد خان ذکر یا ځوی

^۹ د میر مقاله

سردار فیض محمد خان په منډه منډه دنوموړې دېڅېښې فرمان دمحمد ظاهر شاه له طرفه دهغه وژني ځای ته ورساوه او په دغه معجزه ایسا حالت سره دوژني څخه وژغورل شو، لکن د ارگ په جیل کې یې (۱۶) کاله په بند کې تېر کړل، ترڅو چې ۱۳۲۸ش کال یعنی ۱۹۴۹م کال کې ازاد شو او په ۱۳۲۹ش کال کې د سردار شاه محمود خان په کابینه کې د عدلیې د وزیر په توگه وټاکل شو او د دغه رژیم له منځه تللو پورې یعنی ۱۳۳۲ش کال پورې پر دغه چوکۍ پاتې شو.

دغه پوهه او انتقاد کوونکې شخصیت چې د لهجې صراحت او د ازادې غوښتنو او روڼ اندې صفتونه او څه اندازه علم او سواد یې درلوده، د زوروالی په وخت کې د ۱۳۵۷ش کال د حوت یعنی د کب د میاشتې ۲۲ نېټه د سه شنبې په ورځ په کابل کې له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې، چې د افغانستان د روڼ اندۍ، زده کړې او لیکوالی په تاریخ کې نیک او ښه نوم لري، سره له دې چې لوړو مقامونو او چوکيو ته ورسید لکن خپل د ازادې غوښتلو، انتقاد کولو یا گوته نیولو او د استادۍ منزلت یې له لاسه ورنکړ روح دې ښاد وي:

هغه خپل د هیجانه ډگ ژوند داستان یوه ورځ په دې بیت کې داسې خلاصه کاوه:

عشق شور انگیز مارا برسد گوئی تر برد

بر تلاش خود چه مینام که ره سوی تو برد

د میر قاسم خان د اثارو څخه د ده یو شمېر هغه لیکنې یا مقالې دي چې د امان افغان د مدیریت په وخت کې یې په هغه جریده کې

لیکلې دي چې په دینې، ټولنیزو او قانوني مسایلو کې د ده د مطالعاتو د ژوروالی اندازه ترې ښه معلومېږي، د حبیبې په مدرسه او استقلال په ښوونځي کې یې د استادۍ په دورو کې یې ډېر شاگردان او ځوانان د هېواد پالنې، د فکر په ازادۍ او ټولنیز انتقاد په روځیه وروزل او د ژوند تر اخیړه یې د لارښوونکي مقام له لاسه ورنکړ.

خدای بخښلی میر قاسم خان د مشروطه غوښتنې د لومړي ټولني د مهمو غړو څخه یو شمېر یې داسې معرفي کوي:

۱. لاتدي د هغه شمېر باخبره او پوهو زامنو نومونه وړاندې کوم

چې په هغه غورځنگ کې یې گډون درلوده، ترڅو ښاغلي لوستونکي په ښه دقت سره د هغوی شخصیت تر څېړنې لاتدې ونیسي او خپله قضاوت وکړي چې مشروطه غورځنگ د هغوی د خپل فکر زاده او ذاتي نبوغ و نه د پریو تلقین، ایا د دې خبرې ځای شته یا دا خبره په ځای ده چې دغه راز وتلې او ښاغلي شخصیتونو د سر غوښتونکو د ډلې خطاب وکړو؟

۲. د وتلی عالم مولوي عبدالروف اخندزاده کندهاری دوه تنه

زمان چې هر یو یې په خپل وار د تکره علماو څخه و یعنی مولوي عبدالواسع اخندزاده او مولوي عبدالرب اخندزاده، دوي سرېره پر علمیت خطیبان او زړه ور خلک و، چې د مشروطه غوښتنې په غورځنگ کې په شیرپور کې بنديان شول، مگر امیر حبیب الله خان د هغه د پلار علمی درجې ته داحترام اود رناوي په دود دوي دواړه دخو میاشتو وروسته وبخښل، هغوی هم د مشروطه غوښتونکو د یوې ډلې مشري په غاړه درلوده، د جمعی په ورځو ډیل خستی په جومات کې

دلمونځ کوونکو گڼه گوڼه زیاته وي، په یوله دغو ورځو کې د مولوي عبدالواسع اخندزاده په داسې حال کې چې په منبر کې د فصاحت او بلاغت نه ډکه موعظه خلکو ته اوروله، دا ایت شریف یې ولوست اطیعوالله واطیعوالرسول واولوالامر منکم، ددې ایت په تفسیر کې یې خلکو ته وویل: ای خلکو درون اندو او روښانه علماو څخه اطاعت وکړی، ځکه چې موږ پوه لرو، چې څرنگه خلک دخیر، نیکی او سولې لاری ته راوبولو، او د فحشا منکرو او بدو لارو څخه یې وساتو، هغه وخت چې اعلحضرت امان الله خان غازی هغه خپل حضور ته راوغوښت او غوښتل یې چې هغه وویروي. مولوي صاحب په هماغه اخلاقی زړه ورتوب سره چې دده عادت وو، دخپلې موعظې څخه یې په دلایلو سره دفاع وکړه او نوموړی اعلحضرت یې قانع کړه.^{۱۰}

هغه څه چې خدای بخښلی میر قاسم خان ددغو دواړو وروڼو په هکله ویلي و په پورته ډول راوړل شول، او زه یې په لاندینو کرښو کې نورهم ښه درپېژنم:

ددې دواړو وروڼو پلار مولوي عبدالروف مودسراج الاخبار افغانستان دټولني په بحث کې وپژانده او لوی ځوی یې مولوي عبدالواسع لکه څنگه چې میر قاسم خان ویلي، پوه او لوی عالم و، چې زیږېدنه یې په کندهار کې د ۱۲۹۰ ق کال په شاوخوا کې وه، نوموړي د امیر حبیب الله خان د امارت په وروستیو وختو کې دکندهار د لومړنيو ښوونځيو ستر رشته دار او دازادي دجهاد دبیرغ

لرونکو مجاهدینو څخه و، دغازي امان الله خان د پرتخت کښناستلو څخه وروسته کابل ته راوغوښتل شو، او دترکي متخصصینو بدرین بیگ^{۱۱}

سره یوځای یې د قوانینو او شورا په اداره کې یې د قوانینو د ترتیب او دمحمدي(ص) دشریعت سره دهغي دتطبيق چاری یې پر مخ بیولې، لکه چې د اکثر مشهوره قوانینو د ۱۲۹۹ ش کال څخه راوروسته دپادشاه د لاسلیک سره یوځای دخادم العلماء محمد عبدالواسع کندهاری لاسلیک هم لیدل کېږي، هغه پدی دوره کې دقاضیانو او حکامو دښوونځيو په جوړولو کې هم ډیر کونښن وکړ او دهغوي دشرعیاتو استاد و، ۱۳۰۰ ش کال او په ۱۳۰۱ ش کال د لړم په میاشت یعنی ۱۹۱۱ م کال په اکتوبر کې دکابل دارگ په شمالي برج کې دمولوي عبدالواسع په ریاست پښتو مرکه پرانستل شوه، او دیوازني پښتو او پښتو پښویه (گرامر) دکتاب په خپرولو یې لاس پوري کړ، له دې وروسته ۱۳۰۲ ش کال د لړم په میاشت کې دمحکمو ریس و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش کال په شاوخوا کې د شرح اولو الامر دوینا دکولو پربنسټ او د امان الله خان ددرباریانو په دسیسه دکابل په کوټوالي کې دیوه کال لپاره بندی پاتي شو، کله چې خلاص شو، کندهار ته ولاړ او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوړ کې یې دسقاو د ځوی په مقابل کې د امیر امان الله خان په طرفداري شرعي فتوا صادره کړه، ولي کله چې د ۱۳۰۸ ش کال دجوزا په میاشت کې د بچه سقاو لښکر و کندهار ونیوه، نوموړی

^{۱۱} وفات په کابل کې د ۱۳۰۲ هـ ش کال د ثور په ۱۵ نیټه.

یې د امانی دورې دنظامنامو د ترتیبولو په جرم زنځیر او زولانه کابل ته راواستوه، کله چې دسقاو ځوی د هغه څخه د فتوا د صادرولو علت وپوښته، هغه په ډېر جرات او رشادت سره ورته وویل: د دې لپاره چې تاسو د سلطنت غصب کوونکی او قطاع الطریق (شوکار، لارې وهونکی) یاستې، نو باید شرعا په قطع په محکوم شی! بچه سقاو د دې خبرې په اوریدو سره په قهر شو او د دی د وژلو امر یې ورکړ او د کابل په شیرپور کې د توپ خولې ته وتړل شو، (د ۱۳۰۸ ش کال د جوزا میاشت). د دې ډېرو مهمو تالیفاتو څخه یو هم دوه ټوکه د تمسک القفأت کتاب دی چې د هغې لومړۍ ټوک د حقوقو څخه بحث کوي او دوهمه برخه یې د جزا د احکامو درلودونکی ده (د ۱۱۱۳ مادو درلودونکی په ۱۳۰۰ ش کال کې د کابل چاپ).

۲. د قران د نزول په فلسفه کې اسلامي حکمت او د پیغمبر ص د بعثت اهداف او اسلامي دین او دنیوي مباني د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الثاني ۲۴ او له دوهمه برخه، چې د هغې یوه خطي نسخه د کابل په ملي ارشیف کې موجوده ده، ۷/۲۸ نمبر.

۳. اسلامي حکومت: د اسلام له نظره د حکومت د تشکیلاتو او اداري په برخه کې، چې د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور کې د هغې خطي نسخه له منځه ولاړه، هغه د اسلامي حکومت په پای کې وایي: د اسلامي حکومت په نامه جلا رساله هم لیکل شویده

۴. په دري، پښتو او انگلیسي ژبو د سوره فاتحي او بقري تفسیر (چې خطي نسخه یې د دې کرښو د لیکونکي سره وه، چې په ۱۳۳۹ ش کال کې په کراچي کې د پاکستان د پولیسو له

خوا له منځه ولاړه)، د هغې انگلیسي ژباړه د پښتو مرکې غړي عبدالرهاب کاموی کړې وه په ۱۳۰۰ ش کال.

۵. د دینیاتو اساس عنوان د قراني اسلامي فلسفې په تعلیمي مضمون کې د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۶. د خدای پېژندنې رساله چې د اسمالحسنی پر معانیو مستتمله ده کوچنۍ قطع د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۸. په پښتو ژبه د تعاون منظومه د کابل چاپ په ۱۳۶۲ ش کال کې.

۳. مولوي عبدالرب:

د مولوي عبدالرؤف دوهم ځوی دی چې په کندهار کې په ۱۳۵۹ ق کال کې وزېږید، او په اسلامي علومو او عربي ژبه کې یې خپلې علمي زده کړې د خپل پلار په مخکې بشپړې کړې. او د امیر حبیب الله خان په عصر کې د حبیبې مدرسې د اسلامي فلسفې د دینیاتو استاد و او په شاهي مدرسه کې یې هم تدریس کاوه او د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې بندي شو، ولې له خلاصیدو څخه وروسته د ښوونځیو په جوړولو او د نوی پوهنې په پراختیا کې یې پوره لاس درلوده د پوهنې د شورا غړي او د کابل د لومړنیو ښوونځیو او دارالمعلمین مدیر و، (۱۳۳۰ ق کال په شاوخوا کې). هغه یو له هغو لیکوالو څخه دی چې د محمود طرزې په سراج الاخبار کې یې دیني مضامین په اسلامي فلسفه کې د څېړنې په نوی سبک سره خپرول. کله چې پلار یې مولوي عبدالرؤف په ۱۳۳۳ ق کال کې مړ شو هغه د امیر په دربار کې د چرمنورد ملا په توگه ډېر شهرت پیدا کړ او د امیر سره په وروستی سفر کې چې د

نغمان په کله گوش کې ووژل شو په ۱۳۳۷ق کال د جمادی الاول په ۱۸ چې د ۱۹۱۹م کال د فبرورۍ د ۲۱ سره سمون خورې د پنجشنبې په شپه او هغه هم په جلال اباد کې په همدغه شپه د محرقي په تبه (وچکۍ) او ترسام سره و مړ او په همغه ځای کې بنخ، کړای شو.

د امان افغان جريدې په خپله لومړنۍ گڼه کې چې په ۱۲۹۸ش کال د حمل په ۲۳ نېټه چې د ۱۹۱۹م کال د اپريل د ۱۲ سره سمون خورې خپر شوی. د خدای بخښلی عبدالهادې د اوبې په قلم داسې ليکلې چې د هغه د شخصيت ښه پېژندونکی دی:

"د کابل د لومړنيو ښوونځيو او دارالمعلمين مدير او د شهيد اعلحضرت د حضور ملا د قدر وړ جناب مولوي عبدالرب خان چې د حبيبي په ښوونځي او نورو لومړنيو ښوونځيو کې يې د قدر وړ خدمتونه کړي و په جلال اباد کې د وچکۍ په ناروغۍ اخته او په پای کې پر شام شوې او د حق د رحمت سره يو ځای شو... په حقيقت کې يوه لويه علمي ضايعه وه... چې د ده په له منځه تلو سره د شريعت د رياست مقام په هېواد کې خالي پاتې شو... د ده پاتې کسانو ته تفريته او ډاډگېرته ورکوم... (امان افغاني ۱۰ مخ لومړۍ گڼه د ۱۲۹۸ش کال د حمل يا وری ۲۲ د کابل چاپ.)

د مولوي عبدالرب تالیفات زیاتره درسي کتابونه دي چې د بیت العلوم حبيبه او نورو ښوونځيو کې د تدریس لپاره په دري ژبه ليکل او چاپ شويدي. لکه:

۱. سراج العقاید د کابل چاپ د لومړنۍ ښوونځي د پنځم ټولگي لپاره .

۲. دینیات په څلورو ټوکو کې د کابل چاپ د لومړنۍ ښوونځي د څلورم ټولگيو لپاره يعنې د اول څخه تر څلورم ټولگي پوري.
۳. سراج الاتفات، خطي نسخه د کابل په ملي ارشيف کې .
۴. رساله اطاعت او لوالامر د کابل چاپ.
۵. مقدمه فلسفه اسلاميه (خطي) .

۶. سراج السیر درسير نبوی (ص) د لاهور چاپ د منځنيو ښوونځيو لپاره .

۷. د اسلامي فلسفې او تفسير په هکله په سراج الاخبار کې بېلا بېلې مقالې.

۸. سراج الفقه په دوو ټوکو کې د کابل چاپ ۱۳۳۱ق کال.
۴- مولوي غلام محي الدين افغان:

اصلا د کندهار د جمریانې د قوم څخه و او د حبيبي په مدرسه کې ښوونکی و، د هغه کورنۍ په پېښور کې اوسیدله، او د میوند دفاتح د سردار محمد ایوب خان د هېواد څخه د شرل شوې ډلې څخه و هغه د هند په کالجونو کې تحصیل وکړ او د ۱۳۲۴ق کال په شاوخوا کې بېرته خپل هېواد ته راستون شو هغه مجرد، ازاد او خوش مشربي سړی و، چې د کابل د شور بازار د پېښوریانو په سرای کې اوسېده، ملگری یې همیشه د هغه په کوټه کې راټولېدل، چې د کلوب ښه یې ځانته غوره کړی وه، په هغه ځای کې یې ډیگچه پخوله او سطرنج یې کاوه، او کله، کله به یې علمي، ادبي او سياسي بحثونه سره کول^{۱۲} افغان د سراج الاخبار د ليکوالو او د پښتو شاعرانو څخه هغه يو تن دی چې د محمود طرزي سره ملگری

¹² د مير مقده يا ليکنه .

و او همیشه به یې قلمې همکارې ورسره کوله او محمود طرزي د سراج الاخبار په یوه گڼه کې د ده په برخه کې داسې لیکلې و:

" یو عالم د افغانې علم، افغانې نژاد او زموږ د هېوادنی ژبې سره جناب مولوي غلام محی الدین افغان دې چې د دارالمعلمین د مدرسې مشر دی چې په ختیځو ژبو یعنې پښتو، فارسي او عربي سرپرېره د هندوستان په بېلا بېلو ژبو لکه اردو، گورمکھی ساسترې، سنسکریټ او نورو ژبو باندې تر هغه حده پوهېده چې ژباړه یې پرې کولی شوه.

" د معرکه مذهب وساینس " کتاب چې جناب محترم شیخ شبلي نعماني هغه په اردو ژبه ژباړلی دی، دغه زموږ افغانې پوهه شخص په فارسي ژبه ژباړلی دی...^{۱۳} افغان په لومړۍ مشروطیت کې په ۱۳۲۷ ق کال کې بندي شواو دیوه څه وخت څخه وروسته آزاد شو، د دارالمعلمین مدیر، ملت دوست، شاعر او ادیب سړي و،^{۱۴} چې پښتو اشعار او فارسي مقالې یې په سراج الاخبار کې خپریدلې.

افغان پالونکی او گران شخصیت درلوده او همیشه د روڼ اندو ملگرو او دافغان ځوانانو د را ټولېدو ځای و دهغه څخه به یې څه زده کول او هم به یې ورڅخه څه اوریدل، لکه څنگه چې د ۱۳۰۰ ش

^{۱۳} محمود طریزی مقالې ۶۲۵ دکابل چاپ ۱۳۵۹ ش کال. پدې ځای کې خدای بخښلي محمود طرزي سهوه شويدي د معرکه مذهب او ساینس دکتاب اردو ژباړه دلاهور د زمیندار مدیر او دشلمی پیری دلومړۍ نیمايي کې د هند د مسلمانانو دیوه مشر مولانا ظفر علي خان ده چې په هغه وخت کې په هند کې چاپ شوي دي او دا دولسم دراپر دائر ژباړه ده چې نوموړی یوتن امریکایي مورخ او مولف دي.

^{۱۴} مولوي محمد حسین: په اردو ژبه دافغانستان انقلاب (۹۲) دجالندر چاپ ۱۳۰۹ ش کال.

کال د اسد یازمري په دولسمه دچا رشنبي په ورځ په کابل کې مړ شو او خپل ټول عمر یې په مجردی کې تیر کړ، دده دهمدغه محفل ملگرو او پالونکو دده جنازه په ډیره خواشینی او احترام سره واخسیتله او دشهدای صالحین په عمومی هدیره کې یې خاورو ته وسپارله، او دده دقبر لوحه دلومړي ځل لپاره په پښتو ژبه دده دشخصیت دپېژندنې کتبیېه ولیکل شوه چې دهغې متن دادي:

" مولوي غلام محی الدین افغان په قندهار کې متولد شو او هلته یې دیني تعلیم حاصل کړ. پس په معیت د سردار ایو بخان په راولپنډۍ او لاهور کې یې دفرار په حالت کې له انگریزي مکتبو څخه جدید تعلیم واخیست. چې بېرته کابل ته راغی. دامیر حبیب الله خان په عهد دمکاتیب ابتدائیو ممتحن مقرر شو، پس له خدمت دڅوارلسو کالو دمصارف، دامیر امان الله خان غازی په روشن دوران کې مدیر ددارالمعلمین شو، او هغه خیالات او ارادی داصلاح او ترقی دملت چې ددولس کاله پخوا یې په مجلس دجان نشا ران اسلام کې معاقده کړي وي، دظلال الهي تر سیوری لاندې په خپله ثمر ته ورسید. په اکیف مطمئن او راضی دعباد الله په خدمت کې داخل، په اجل دویای هیفه وپروردگار ته راجع و. او هغه دټولو خښتن په جنت کې داخل کړ.

چې په یازپسي تر ځان او جهان تېروي

څوک کولې شي داهسي مشقعت

دوعا د(ځوان افغان) په یاد دهغه دوطن دوستي او وفا له زړه خيژی. دشپیتو کالو دصلاح او تجرد او ځوانی په ژوند کې ملگري د ځوانمردانو، اهل او صالح دهر مشرب و، چې ټول یې امر زش غواړي.

بروز مرگ که یوم وصال یا رانیست
کسیکه دست من ان دم گرفت یا رانست

تاریخ وفات چها رشنبه ۱۱ اسد سنه ۱۳۰۰ ش مطابق ۲۸ ذیقعه
الحرام ۱۳۳۹ هجری.

دافغان دافکارو او اثارو په اړه دي (د افغان یاد) د مقالو مجموعي
ته چې په ۱۳۶۱ ش کال کې په کابل کې دادبیاتو پوهنځی له خوا
چاپ شوي او همدارنگه (د غلام محی الدین افغان افکارو او
اثار) رسالې ته چې دکابل پوهنتون د ۱۳۶۰ کال چاپ دي مراجعه
وشي.

۵ _ عبدالجلال خان:

دا دکندهار دخلکو او دمولوي غلام محی الدین افغان دترور ځوی
و، چې دمشرروطه غوښتونکو دټولني سره ملگری و، او هغه هېواد
غوښونکي، حلیم او با فکره سړی و، په ۱۳۲۷ کال کې په شیرپور
کې بندي شو، او دامیرحبیب الله خان دعصر تر پایه بندي پاتی
شو^{۱۵} جلال خان چوپ اومتحمل لاکن بیدار شخصیت درلوده. د
اوردمجیل د ډیرو سختیو دکاللوله مخه وروسته دامان الله خان
دپرتخت کښناستلو څخه وروسته په ۱۲۹۸ ش کال کې خوشي کړي
شو او کندهار ته ولاړ او دکندهاریه شاه بازار کې یې دچیني
خرڅولو هتۍ درلودله، او دورن اندو په منځ کې دقدر وړ و او
د ۱۳۱۲ ش کال تر شاوخوا پوری ژوندی و.

۶ _ پروفیسر غلام محمدخان:

هغه دمینی دازیکو دپوی متفدی او مشهوری کورنی دلومړی
مشروطیت دغړو او دوخت درون اندو څخه و، چې هنرمندی،
پرمختیا غوښتنه او لوړ افکار دده په طبیعت کې اخیستل شوی و او
په نقاشي کې لوړ مقام درلوده، چې په سراج الاخبار کې دده هنري
اثار او کاریکاتو رونه خپریدل، او دامیر عبدالرحمن خان دکورنی
سره یې وصلی قرابت هم درلوده.

لکه څنگه چې وویل شو: هغه د مشروطه غوښتونکو عریضه په
جلال اباد کې امیر ته یوړه، مگر هلته دنورو مشروطه غوښتونکو
سره یوځای بندي او زنځیر او زوران کابل ته راوستل شو، او په
کوټوالی کې بندي شو، او هره ورځ به دیوساتونکی سپاهی سره
دنقاشي دکار لپاره ارگ ته راوستل کیده، تر څو چې دامانی
سلطنت په اولو وختونو کې خوشي کړای شو او دخپلو هنري
تحصیلاتو د اد امی لپاره برلین ته واستول شو.

ددې لپاره چې په هنرمندی کې پوره استعداد درلود، دلږ وخت
وروسته د رسامی او نقاشي په هنر او دښکلو هنرونو په بیلابیلو
ډولونو کې د پروفیسري درجي ته ورسیده، کله چې کابل ته
راغی، د هغه بڼه هر کلی وشو او دنفیسه صنایعو ښوونځي یې جوړ
کړ، او ډیر شاگردان یې وروزل، او په خپله هنري څانگه کې دا
ستادي او ښوونکي د لوړ مقام درلودونکي و.

پروفیسر دازادي غوښتونکو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په
کړیو کې د ژوند تر اخیرو شیبو پوري دیوه ممتاز، مهربان او
پالونکي شخصیت په توگه پاتی شو، ډیر زده کوونکي او اخلاص
مندان یې درلودل، دیوه اوږده بند د ډیرو تر خو د زغملو سره سره

¹⁵ دمیر مقاله یا لیکنه.

بیا هم ځوان، ژوندی زړور روڼ اندی او ازاد خیاله پاتې و، او د پوهني وزارت او د هنري تدریس د کړيو د غړو څخه شمیرل کیده. دده مړینه په کابل کې د ۱۳۱۳ کال د لیندۍ یا قوس په ۱۴ مه او دعاشقانو او عارفانو په هدیره کې ښخ کړې شوې دې، (دده د کورنۍ او پلارې عبدالباقي خان دسوابقو په برخه کې دې د سراج التواریخ دریم ټوک د کابل چاپ ۱۳۳۳ ق کال ته مراجعه وشي).

۷_ کاکا سید احمد خان لودین کندهاری:

هغه دکندهار دلودین دسیاستوالو او سوداگری مشهوری کورنۍ د فیض محمد خان ځوی دې، چې د کوچینوالی څخه یې دامیر شیرعلی خان په عصر کې په حربي ښوونځی کې درس لوستي، او عالم او پوه شخص تري جوړ شوي و.

کله چې د حساب (شمیر) په علم کې یې دخلاصه الحساب کتاب په دری ژبه ولیکه چې چاپ نشو.

ده دسواد زده کړې په ښوونه کې په خپل نوبت سره داسې طریقه رامنځته کړه چې په پوهنه کې د (کاکا په طریقه) یې شدت پیدا کړ، او دا هغه لومړنی بدلون و چې نوموړی دسواد زده کړې لپاره د لومړني تدریس په طریقه کې رامنځته ته کړ، چې تر دغه وخته پوري بغدادی قاعده معمول وه، چې ماشومان یې ژرته با سواده کول.

کاکا چې د کابل د روڼ اندو او د مشروطه غوښتونکو ملگرو دیوی ډلي رییس و، د امانی دوری (۱۲۹۸ ش) پوری په ارگ کې بندي پاتې شو^{۱۶} او په همدغه یوولسو کالو د جیل کې یې دسواد زده کړې ځانگړې طریقه ترتیب او تطبیق کړه. مولوي محمد حسین دهغي نوم په ښه توگه یادوي، او هغه د جیل د وخت خپل ملگري، اروا

۱۶ د میر مقاله یالیکنه.

پیژندونکي او مهربانه گوته نیونکي سړي په توگه پېژني چې د فوق العاده ثبات او فکر لرونکي، په فارسي او عربي ژبو پوهه او په ریاضي کې ماهر او پوهه و، په جیل کې یې بنديانو ته دسواد درس ورکاوه، او په هغه طریقه سره چې په خپله یې رامنځته کړې، وه ډیر نوی دسواد زده کوونکي یې باسواد کړل، او دکاکا همدغه طریقه د(قاعده نادره) په نامه په اردو ژبه ژباړل شوي او رواج یې پیدا کړ^{۱۷} کاکا په خپلي رښتیا ویلو او دلهجې په صراحت سره داماني عصر تر منځني وخت پوري دخلکو او دربار په منځ کې محترم او ښاغلي و، او په زیاترو علمی او ادبي ټولنو کې یې گډون درلود، او دده په وینا او مشوره به کارونه کیدل، تر څو چې د ۱۳۰۶ ش کال دحوت یا کب دمیاشتی په ۱۴ د یکشنبی په ورځ د کابل په تویچی بڼې کې مړ شو، پداسې حال کې چې ډیر شاگردان او ارادتمندان تری پاتې شول، عمر یې د اویا کلو څخه زیات و، دده دښخولو ځای په شهدای صالحینو کې د محمد رفیق خان لودین په هدیره کې دي.

۸_۹ _ سردار عبدالرحمن خان او سردار عبدالحبیب خان:

دسردار عبدالوهاب خان امین المکاتیب ځامن هم دروڼ اندو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو له ډلي څخه و. چې یو څه وخت یې دهېواد څخه د باندی په تبعید کې هم تېر کړي دي، او بیرته کابل ته راستانه شوي و. او د مشروطیت په غورځنگ کې لاس درلوده.

دا دواړه وروڼه د مشروطه غوښتونکو ملگرو دیوي فرعي جرگې په سر کې ځای درلوده چې شهزاده امان الله خان هم په همدی ډله کې شامل و، او دغه دواړه دنورو مشروطه غوښتونکو سره یو ځای په

۱۷ محمد حسین: د افغانستان انقلاب ۹۴.

راگ کې بنديان شول، لاکن دکورنۍ رسوخیت له مخي ژر خوشي کړي شول، او دپوهنی او قانون دپراختیا دمحرکینو څخه و،^{۱۸} عبدالرحمن خان د امیر حبیب الله خان ددوری په پای کې په هند (دهلی) کې د افغانستان سفیر و، او په امانی دوره کې په امانی لومړني کابینه کې سردار عبدالحبیب خان په ۱۲۹۸ ش کال کې دپوهنی وزیر، او عبدالرحمن خان د بهرنیو چارو د وزارت مستشار او دفراه حکمران و، دده زیږیدنه په ۱۲۸۹ ق کال کې او مړینه یې په فراه کې په ۱۳۱۳ ش کال کې وه، وایې په هغه ټولنه کې چې مشروطه غوښتونکي ملگري په کابل کې سره را ټول شوي و او داسي فیصله یې کړي وه چې له دې وروسته باید وسله وال وي وویل شو چې: امیر حبیب الله نه، بلکه رییس عبدالحبیب!

نو دغه ټوکې ډوله خبره هم شیطانونو په خپله امیر ته رسولې وه، نوله همدي کبله دربار په مشروطه غوښتونکو حملې وکړي او دا په خپله ددرباري دسیسه کوونکو یوه بهانه وه.

۱۰ - بابا عبدالعزیز خان:

د امیر عبدالرحمن خان دعصر غزني د مالي تر رسته دار دمیرزا عطا محمد الکوزي کندهاري ځوی دي چې پوهه ماهر او ښه لیکنکي و، او دکابل په مطبعه کې یې د۱۳۲۳ ق کال په شاوخوا کې د ډبرین مصلح په توگه کار کاوه، دنستعلیق او نسخ خط یې د کینی خوا څخه ښی خوا ته ډیر ښایسته او واضح لیکه.

د میر قاسم خان په وینا هغه بادراینه او جریح الهجه ځوان و، چې دتصارف له مخي د هغه نوم د لومړي مشروطیت دملگرو له ډلغي

څخه پاتی شوي و او بندي نشو.^{۱۹} دا زړه ور اوتکره ځوان ددوهم مشروطیت په غورځنگ کې هم شامل و چې د ۱۳۳۶ ق کال په شاوخوا کې بندي شو او په ۱۲۹۸ ش کال دامانی دورې په پیل کې خوشي شو او کندهار ته ولاړ چې په اول کې دمطبعي کاپی لیکنکي او د ۱۳۰۱ ش کال څخه تر ۱۳۰۹ ش کال پوري دطلوع افغاني مدیر او د ۱۳۰۹ ش کال دکندهار دښار دخلکو له خوا ملی شورا ته وټاکل شو لاکن د هغه مخالفت په وجه چې دشورا ریاست ته یې دعبدالاحد خان وردک له ټاکنې سره وکړه، هغه یې مسعفي کړ او دیوه څه وخت لپاره د بهرنیو چارو وزارت د مطبوعاتو مدیر و، تر هغو پوري چې په ۱۳۱۲ ش کال دسنبلې یاوړې په میاشت کې دمحمد عظیم منشي زاده له خوا د برتانيا په سفارت باندي دحملي وروسته بندي شو او ۱۳ کاله د کابل د موتی سرای او دهمزنگ په زندانونو کې بندي پاتي شو.

هغه په ۱۳۲۵ ش کال کې خلاص شو او کندهار ته ولاړ او په همدغه کال دکندهار د ښار د خلکو له خوا د همدغه ځاي د بلدیې ریاست ته وټاکل شو، د زوروالي په عمر د ۱۳۴۲ ش کال په شاوخوا کې په کندهار کې مړ شو.

۱۱ - استاد محمد انور بسمل:

د ناظر صفر ځوی او دیوی روڼ اندی کورنۍ څخه و، دا دحبیبې د ښوونځي د ممتازو شاگردانو ډلې څخه و هغه عالم، ادیب، شاعر اوروڼ اندی څوش مشر به شخص و او د عمر له پلوه یې هم دځوانو مشروطه غوښتونکو د استادانو سره چنداني توپیر نه درلوده، نو پدي خاطر یې د خپلو استادانو څخه هم درس زده کاوه او هم

¹⁸ د میر مقاله یالیکنه.

¹⁹ د میر مقاله یالیکنه.

دهغوي سره ملگري او انډيوال و، او نژدي دوه کاله د لومړي مشروطيت په مسله کې په شېرپور کې بندي و، او دخپل پلار د نفوذ څخه په گټې اخستني سره خلاص شو. هغه عملاً صوفي ډوله و، او په اسلامي او ادبي علومو کې لاس درلود، په هنري سبک يې بنه شعر وايه، د زړه وړونکو اشعارو په ځانگړي ډول دغزلو درلودونکي دي، ددې لپاره چې پلار يې ناظر صفر په ۱۳۰۸ ش کال کې دقطغن او بدخشان د نايب الحکومه په توگه وټاکل شو، بسمل دخپل پلار مرستيال و، په ۱۳۱۰ کال کې په کابل کې د ادبي انجمن مدير وټاکل شو، چې د نادر شاهي رژيم پر ضد په پټو فکري حرکاتو کې يې لاس درلوده، نو پدې خاطر دخپل شاعر ورور محمد ابراهيم صفا سره يو ځای تر ۱۳۲۵ ش کال پوري په کابل کې بندي پاتې شو، کله چې خلاص شو، ديوه څه وخت لپاره د مرستون (درالعجزه) ريئس و، او وروسته د ماليې وزارت اداري ريئس و، تر څو چې په ۱۳۴۰ کال کې دجدي يعنې مرغومي په دريمه نيټه په کابل کې مړ شو.

بسمل او صفا دهندې سبک په اخري پېړۍ کې د لومړيو شاعرانو څخه و دده بل ورور اختر جان په قرغي کې د اميرامان الله خان په وژلو کې لاس درلوده، هغه په هم هغه کال کې د پنځو تنو نورو سره يو ځای اعدام شو، مولوي محمد حسين ليکي: ددې لپاره چې امان الله خان د مشروطه غوښتونکو ټولني ته په اصطلاح د اصلاح غوښتونکو خطاب کاوه، نو پدې خاطر يې مود ټول خلاص کړو، لاکن محمد بسمل سره له دې چې دده ډېر ملگري او همفکره

وو د هغه د ورور اختر جان د جرم په سبب په بند کې پرېښود تر څو چې په پای کې دمولوي محمد حسين په يادولو خلاص شو.^{۲۰}
۱۲_ تاج محمد خان بلوخ:

د کابل درون اندو څخه وو هغه يو پلټونکي او، اوريدونکی شخص وو هغه دعلی محمد خان خوی او دناظر عبدالوهاب خان لمسی او د محمد شريف خان پغماني ورور، چې د لمړۍ مشروطه غوښتونکو د فرغي ډلو څخه ديوي ډلي په سر کې يې کار کاوه، او هغه وخت چې ددې ټولني مهمو غړو وسله وال کول او تفنگچه درلودل تصويب کړل، د اليکلې مصوبه معويه، تاج محمد خان ته وسپارل شوه، دغه مصوبه دده د ورور محمد شريف پواسطه چې دده سره سخت سياسي مخالف او دحکومت گمارلي وو دده له کورنۍ اسنادو څخه وويستل شوه او اميرته ورسول شوه^{۲۱} چې دټولي ټولني دبريادی سبب شوه، غبارد تاج محمد خان نوم دبنديانو په ډله کې راوړي دي، لاکن مير قاسم خان وويل، چې دملا منهاج الدين او عبدالحق د اشنای په اساس چې د موضوع راپور يې امير ته ورکړي وو بنديان نشول، ځکه چې د هغه نوم يې د قلم څخه غورځولي وو.^{۲۲} لاکن دهغه دبندي کيدو سبب د ۱۳۳۷ ق په اواخرو کې هغه تهديد ډوله خطونه وو چې د امير او د هغه د ورور په نامه ليکل شوي و، تاج خان بلوخ په امانی عصر کې هميشه درون اندو لکه دسيد احمد خان د کاکا دخوي عبدالرحمن لودين او داسي نورو

^{۲۰} محمد حسين انقلاب ۲۲۸

^{۲۱} غبار افغانستان در مسير تاريخ ۷۱۷

^{۲۲} د مير مقاله يا ليکنه.

سره ناسته ولاړه درلوده او د یو څه وخت لپاره د بلخ د دولت اباد ولسوال او د قطغن او هرات بهرنی مدیر وو او د جنرالي درجي ته ورسیده، او د ۱۳۰۶ ش کال په شاوخوا کې په فراه کې د افغاني پوځ قوماندان وټاکل شو. چې د وسله والو بلوڅو په اوبنانو د سپرو یو زرکسیزه مغرزه په چخانسور کې جوړه کړه، تر څو د مرکز په اشاره یا قوماندې سره اړتیا په وخت کې د شپې له خوا د بلوچستان په ساحل د گوادړ په بندر یرغل وکړي شي، یا لاکن دغه کار د کورنۍ اړو دور په سبب تر سره نشو.

بلوڅ د امانی دولت د ړنگیدو وروسته په کابل کې وو، د دې لپاره چې د امانی عناصرو څخه و او دانگلیس پرضد شمیرل کیدل، د محمد نادر شاه د تخت د نیولو څخه څو ورځې وروسته غفيلتا ونيول شو او اعدام شو ۱۳۰۸ ش کال.

وايې چې پلار يې د امير عبدالرحمن خان سره يو ځای په بخارا کې فراري وو نو پدې اساس دده زېږېدنه هم غلته شوي ده، له هغې وروسته د نوموړي امير شاهي په لومړيو وختونو کې (د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کې) بېرته کابل ته راغی او د قاضي سعیدالدین خان بارکزی څخه يې درس ووايه او د کابل په بالا حصار کې تحویلدار وو چې د لومړي مشروطیت په سرې (پټه) ټولنه کې شامل شو.

۱۳ _ اخندزاده محمد اکبر اسحق زای کندهاري:

دمیر قاسم خان په قول: هغه پوهه عالم و چې د مشروطیت په غورځنگ کې يې برخه درلودله او د امیر حبیب الله خان د دورې تر پای پورې په شیرپور کې بندی و.

۱۴ _ شیر علی خان بارکزی:

دا د سیستان د چخانسور د تنفزی او مخوري کورنۍ څخه و او د مشروطه غوښتونکو په ټولنه کې شامل وو نوموړی په ۱۳۲۷ ق کال کې د کابل په شیر پور

کې بندی شو او د امانی په دوره کې ازاد شو،^{۲۳}

۱۵ _ مولوي محمد مظفر خان مروت:

مروت، د لومړي اودریم په فتحی او د دوهم په سکون سره، د پښتو نخوا د بنو او دیره اسماعیل په منځ کې د پښتنو دیوي قبیلې نوم دي. هغه په انگلیسي هند کې خپلې زده کړې پای ته رسولې او د حبیبې په مدرسه کې دریا ضیاتو او جغرافیې د استاد په توگه موظف شوي، او د لومړي مشروطه غوښتونکو د ټولنې غړي و چې په ۱۳۲۷ ق کال کې په شیرپور کې بندی شو. څو کاله وروسته په همدغه زندان کې په حق ورسید.

۱۶ _ حافظ عبدالقیوم:

د حافظ چې نور محمد مجذوب ځوی او دملا جان داد توخي لمسی چې ډیر ذوقه، ادیب او شاعر شخص و دا هم په شیرپور کې بندی شو، د دې لپاره چې پلار يې د سردار نورالله خان نایب اسلطنه د حافظانو د ټولنې غړی و او د هغې په وړاندې د احترام او درناوي وړ شخص. دوه کاله وروسته له زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۷ _ میرزا عبدالرزاق:

دا د کابل ښار د نوي حمام د چهارستوق اوسیدونکي او د کابل دکوتوال د نایب میرزا عبدالرؤف د ترور ځوی و او د ښه لیک او

^{۲۳} د ۱۴ څخه تر ۱۹ عدده پوری دمیر قاسم خان د سند په قول او د ۲۰ څخه تر

۲۲ عدده پوری د غبار د لیکنې سره سم دي.

تکره او ظریفو میرزایانو د ډلې څخه و چې د امان الله خان غازي تر سلطنته پوري بندي پاتي شو.

۱۸ - محمد حسين خان اڅکرایي :

دمشروطه غوښتونکو د ټولني غړي پوه، تکره او روڼ اندی شخص و او کله چې امیر امان الله خان پاچا شو دارگ د زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۹ - نظام الدين خان ارغندیوال :

دا د رښتینو مشروطه غوښتونکو څخه و چې د امان الله خان تر سلطنته پوري په ارگ کې بندي پاتي شو، اوله هغې وروسته ازاد شو دې اصلا د امیر د ځانگړو غلام بچه گانو څخه و چې په امانی عصر کې د امنی وزارت مدیر او له هغې وروسته په المان کې د افغاني سفارت سکرتر وټاکل شو.

۲۰ - حاجی عبدالعزیز :

هغه په لنګر زمین مشهور و دکابل دمخورو او دلومړی مشروطیت دغرو څخه و چې د لږ وخت زنداني کیدو څخه وروسته ازاد کړي شو.

۲۱ - صاحب زاده عبدالله مجددی :

هغه د لږ بند وروسته وبخښل شو او ازاد شو.

۲۳ - ملا فیض محمد کاتب :

د سعید محمد ځوی او دخداداد لمسی و چې دغزني دمحمد خواجه له هزاره وو څخه و. دسراج التواریخ لیکونکي او د امیرحبيب الله خان دسوانحو لیکونکې دي. هغه پوهه لیکوال، روڼ اندی ادیب او دلومړی مشروطه غوښتونکو له ډلې څخه و، په شیرپور کې بندي شو، مگر پدې خاطر چې امیر هغه دشهزاده توب له وخته پڅانده او د

سراج التواریخ په لیکنه کې یې دنده درلودله، له لږ وخت وروسته ازاد شو. ۲۴ هغه د زو کړي کال ۱۲۸۹ ق دي. دهغه قلمي اثار :

کاتب په رښتیا سره پر کاره لیکوال او عالم تاریخ لیکونکي و چې د ۱۳۲۰ ق کال په شاوخوا کې د امیر له خوا د تاریخ لیکلو لپاره گمارل شوي، ددربار اسناد اونور هغه کتابونه چې ورته پکاروو دده په واک کې ورکړ شول، هغه یو پنډ کتاب په دوو ټوکو کې د (تحفه الحبيب) په نامه ولیکه چې د احمدشاهي دعصر ټولي واقعي یعنی پېښې په کې وي چې د ۱۱۶۰ ق څخه را وروسته تر ۱۲۹۷ ق پوری وخت یې په برکې نیوه، هغه ته دنده سپارله شوی وه چې د امیر عبدالرحمن خان دامارت د وخت پېښی د امیرحبيب الله دوخت دحالاتو په شمول دده تر خپل وخت پوري ولیکی.

کاتب دتحفه الحبيب دلیکنې کار، چې دواړه ټوکه یې دده په خپل ښکلي نستعلیق خط په ملی ارشیف کې موجود دي، د ۱۳۲۲ ق کال دشیوال په میاشت کې په ۸۸۵ مخونو کې دفل سکپ په قطع پای ته ورساوه، چې دامیرعقوب خان د امارت په له مخته تللو او په ۱۲۹۷ ق کال کې دافغان او انگلیس ددوهمي جگړې په پای ته رسیدلو سره پای ته رسې، او هغه په خپله امیر او دهغه د وخت مشهورو کسانو لکه سردار محمدیوسف خان د امیر دوست محمد خان ځوی، ارقاضی القضاة سعدالدین خان منشی محمدیعقوب او دوزیر اکبر خان منشی میرزا مومن چې تر دغه وخته ژوندی وو لیدلې وو او په حاشیو کې یې خپل نظرونه لیکلي دي. او پاتي

د کتاب لیکونکي ته خپلې اوریدني او لیدني ويلي دي، او په ځینو برخو کې یې ځینې اصلاحات راوستلي دي.

فیض محمد پدې کتاب کې ډیر پرکاره لیکوال دی چې دهغه وخت د ادبي موازینو او د لیکوالي د دو دسره سم د پېښو په لیکنه پیل کوی او کله هم خپل اومه مواد د (کلک در رسلک) په نامه یادوي چې دهغه عبارت د امیر پاملرنه ځانته اړولي ده او د دوهم ټوک د ۳۹ مخ په حاشیه کې یې په سره رنگ لیکلي دي:

" ماشا الله! کاتب به این عبارت چقدر رعونت و خود نماي اظهار نموده اند!!" ددهغه طنز ډوله کلماتو په لیکلو سره یې په هغو کلماتو خط کښلي او په " مذکور گردید " سره تصحیح کړي دي.

په هغه ځای کې چې یوله دغو انتقاد کوونکو څخه چې لوړه سويه یې نه درلوده او گوت نیونه یې کړي وه، کاتب دهغې په مقابل کې په قوت سره درېږي د مثال په توگه چې د دوهم ټوک د ۱۰۴ مخ پرخوا شیویا غاړو چې د عبارت لیکلو داوږدوالي او د کلام د اوږدوالي اعتراض شوي دي هغه لیکي: " معترضه جمله چې د ظالمانو په صفتونو مشتمله او دستمیده گانو د مظلومیت متغیینه ده د تنبه په توگه لیکل شوي ده ځکه چې ځای مې مناسب ولید اوومي لیکله، اوږدوالي په کې نشته^{۲۵} په همدې ډول فیض محمد چې دغوا مو خلکو څخه وو او دربارته یې لاره پیدا کړي وه طبعي ده په نظر کې یې درلودل چې په خپل کلام کې ستمیده گان یا مظلومان تمثیل کړي، او خپل طبقاتي وجدان ته تسکین ورکړي، لکه څنگه چې مې د کاتب د معاصرانو څخه اوریدلي دي، هغه پدې لاره غمونه ولېدل او څو کاله ووهل شو، لکن امیر هغه پری نښوده

^{۲۵} نایل د کتاب جمله (۱) گڼه اول د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش کال.

او هدایت یې ورکړ، چې هغه په نورو طرزونو چې د سراج لتواریخ شکل یې ونيوه راواړوي.

چې د تخفي او سراج تر مینځ زیاتره پېښي او لیکنې گړي دي.
(۲) مگر سراج التواریخ:

چې دهغه دوخت د پوځوالي دکارونو او د ژوندانه د تجربو څخه دي، د افغانستان د دولتي پېښو ثبتولو په برخه کې لومړني کتاب شمېرل کېږي، او دهغه نورو تاریخ لیکونکو لپاره چې غواړي خپل اثار د تاریخ لیکنې دنوو موازینو سره سم ولیکي، د معلوماتو ډیره ښه سرچینه شمېرل کېږي، ددې کتاب خطي نسخه چې په ښکلي نستعلیق خط په خپله کاتب پاک نویسي کړیده دکابل په ملی ارشیف کې موجوده ده، دهغې لومړي او دوهم ټوک په سربې طبع په کابل کې په ۱۳۳۱ ق کال کې په ۳۷۷ مخونو کې خپور شوي دي.

ولي د سراج التواریخ دریم ټوک چې د افغان او انگلیس د دوهمي جگړې څخه را وروسته یعنی ۱۲۹۸ ق کال څخه د را وروسته پېښو درلودونکي دي د امیر عبدالرحمن خان دامارت په دوره پوري اړه لري چې د ۳۷۸ مخ څخه تر ۱۳۴۰ مخ پوري یعنی ټول ۸۶۳ مخونه لري چې په ۱۳۳۳ ق کال کې دهغه د چاپ کار د کابل په حروفی مطبعه کې پای ته رسیدلي دي.

دریم ټوک یې د ۱۳۱۴ ق کال تر پېښو پوري رسېږي او چاپ شوي دي. لاپنځه کاله نورهم یعنی تر ۱۳۱۹ ق کال پوري لیکل شوي و چې چاپ نشو، په ۱۳۵۸ ش کال کې کله چې ځوی یې محمد علي دده پاتي ټوني لیکنې او اسناد په ملی ارشیف وپلورل، د څلورسوه مخونو په شاوخوا کې د امیر عبدالرحمن د عصر تر اخیږه پوري

دکاتب پر خپل قلم ليکل شوي وو چې اوس په ملی ارشيف کې خوندي دي.

خلورم ټوک: لکه څنگه چې دکتور بهروز په ۱۳۹۱ ش کال کې ماته په مسکو کې وويل کاتب خپل تاريخ د ۱۳۰۶ ش کال يعنې امانی عصر تر اتم کال پوري وليکه، د امير عبدالرحمن خان وروستي شپږ کاله او د امير حبيب الله خان دامارت ټوله دوره په يوه ټوک يعنې ددری زره مخونو په شاوخوا دميرزا محمد قاسم خان کابلی په خط او دپوهني دوزير فيض محمد خان په فرمايش او دتاليف او ترجمي د ريس هاشم شايق افندي په لارښوونه ليکل شوي او دپوهني په کتابتون کې موجود وو، چې د امير حبيب الله خان دوژلو احوال يې هم درلوده، لکن اوس نه شته.

همداراز پنځم ټوک: دا ټوک هم په خپله دکاتب په خط دي او دامان الله خان دسلطنت داتو کالو او دري مياشتو حالات په کې درج شوي دي او د عبدالغفور غرقه سره ليدل شوي و، چې ددغو دوو اخيري ټوکونو سر نوشت معلوم نه دی.

۳_ فيضي از فيوضات

دا هغه کتاب و چې فيض محمد هغه په (۱۳۰۶ ش کال) په کابل کې د ايران مختار وزير مهدي فرخ ته ورکړي و، ده په خپل کتاب کې د افغانستان سياسي تاريخ (لومړي ټوک دتهران چاپ ۱۳۱۴ ش) له هغه څخه التقاط کړي، او ښکاره ده چې دداسي مطالبو درلودونکي دي چې فيض محمد هغه له خپلو يادداشتونو څخه ليکلي چې د افغانستان په داخل کې يې دهغه اظهارول نه غوښتل.

۴_ تاريخ حکماي متقدمين از هبوطا دم تابعثت حضرت عيسى: دپوهني وزارت په پريکړه درشدي ټولگيو لپاره په ۲۸۹ مخونو کې په کوچني قطع، دکابل چاپ ۱۳۰۲ ش کال.

۵_ تذکرت الانقلاب:

دسقاو دخوی دارو دور او د امانی سلطنت د له منځته وړلو دورڅو دورځينو پېښو څخه خپل دسترگو ليدلي حال د روزنا مچي په شکل ليکلي او هغه گټور کتاب دي چې دکاتب د نورو پاتي شوو اثارو په جمله کې په ۱۳۵۸ کال کې د ملی ارشيف لپاره را ونيول شول او اوس هلته خوندي دي.

لکه څنگه چې مو پورته وويل: کاتب د امير حبيب الله خان دعصر ټول احوال هم د ۱۳۳۷ ق کال تر پايه پوري ليکلي و او د امانی دورې په لومړيو وختو کې هغه دفرمان په صادريدو سره چې اوس هم دهغه په اسنادو کې شته ديته وگمارل شو چې د امانی دورې پېښي هم وليکلي او د بهرنيو چارو د وزارت څخه ورته سند ورکړ شوي و تر څو وکولي شي دارشيف اسناد وگوري.

دغه کاغذ هم دده په اسنادو کې موجود دي.

د امانی دورې ددربار وزارت د خطي مکتوب ديوي پانې څخه دا معلومه شوه، چې هغه ديوه هيئت سره په کتابت ټاکل شوي و، چې په هغې کې مولوي عبدالواسع کندهاري او بدري بيگ هم شامل وو چې دهېواد قوانين يې دشرعي موازينو سره برابرول (۱۲۹۹ ش کال).

دسقاو خوی په ۱۳۰۸ ش کال کې کابل د شيعه مشرانو لکه: محمد علی جوارنشير چنداولي، قاضي شهاب، خيلفه محمد حسين، استاد غلام حسين او فيض محمد په نامه فرمان صادر

کړ، تر څو د ایزنگي ته ولاړ شي او د هزاره خلکو څخه دده په نوم بیعت واخلي. ددې لپاره چې هزاره خلکو د بچه سقاو تقلب ونه مانه، او دغه ډله دبیت د اخستلو پرته کابل ته راستنه شوه، دسقاو ځوي په قهر شو، او د ټکولو لپارد یې ددغه بیچاره گانو د وهلو او ټکولو امر ورکړ، چې فیض محمد هم ددغه وهلو څخه ډیر سخت ناروغه شو، او لدغه درد څخه په کابل کې له دې دنیا څخه سترگي پټي کړي، په داسې حال کې چې د پنځه زره پاڼو په شاوخوا کې چاپ او ناچاپ پاڼي یې دهواد په تاریخ کې لیکلي، د مشروطیت په غورځنگ او دلیکوالي په دنده کې یې رېږونه او تکلیفونه لېدلي، او د وحشیانه وهلو ډبولو د ډیر تکلیف په لیدلو سره له دې نړي ولاړ، در ۱۳۴۹ ش کال د روژي ۱۶ دچارشنبی ورځ یا ۱۳۰۸ ش کال.

۲۴ - امرالدین خان:

یوله هغه شکمنو کسانو څخه چې د مشروطه غوښتونکو د افغاني او هندي ډلو تر منځ یې کار کاوه د غبار په قول^{۲۶} امرالدین او د محمد حسین په وینا یې امرالدین نوم درلوده، هغه دپېښور په پولیسوکې مامور و، او د جرم دکولو په سبب هغه لدغه ځای څخه افغانستان ته راوتښتېده،

او په جاسوسي، مخبري او فساد پیشگي یې شروع وکړه، په امانی عصر کې د جنوبی (نني پکتیا) حاکم اعلی وټاکل شو.^{۲۷} او هلته یې هم په بلوي اخستلو او نورو بدو اعمالو لاس پوري کړ، او دخلکو په عمومي غونډو کې یې دشریعت په ځای قانون معرفي کړ چې په

^{۲۶} افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۹

^{۲۷} افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۹

دغه سبب د پکتیا خلک را وپارول شول،^{۲۸} او ویل به یې: چې اوس د شریعت وخت تیر شوي دي اوس د قانون وخت دي^{۲۹} نو همدغه و چې دملاي لنگ یعنی گوډ ملا په مشري په پکتیا کې په ۱۳۰۳ ش کال کې عمومي قیام پیل شو.

دغه شکمن فاسد او بدشخص د ۱۳۰۷ - ۱۳۰۸ ش کلونو په ا غتشاش کې د بچه سقاو دعمالو او گمارل شوو کسانو غړي شو، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې اعدام شو.

۲۵ - حاجی محمد اکبر یوسفی:

دا د کابل د روڼ اندو څخه و او په ۱۳۳۲ ق کال کې د ماشین خانې د تحویخانې لیکونکي و چې په لومړي مشروطیت کې بندي او ژر بېرته خلاص کړي شو، او په امانی عصر کې د افغاني قونسل په توگه په بمبي کې یې په ۱۳۰۱ ش کال کې دنده درلوده او له هغې وروسته د سرحدونو رئیس او په هندکې وکیل التجاره و.

د ۱۳۰۸ ش کال په لومړو دور کې یې د نادر خان سره کار کاوه، سردار محمد هاشم خان په لومړي کابینه کې څو میاشتي د سوداگري وزیر و.

ددې لپاره چې رازونه یې پټ و نشو ساتلای، نوله څو میاشتنو وروسته له کابینې څخه وویستل شو او په کور کښېښول شو، تر څو چې د ۱۳۲۰ ش کال څخه را وروسته د مشرانو دشورا غړي شو.

د ۱۳۴۵ ش کال په شاوخوا کې په کابل کې مړ شو، او د سواتو د تطبیق کتابچه یې د ۱۳۴۲ ش کال دقوس یا لیندي په میاشت کې د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ شوي ده.

^{۲۸} همدغه اثر ۸۰۵

^{۲۹} همدغه اثر ۷۱۷ او دمحمد حسین انقلاب ۱۵۵

دا په راقم اچکزیې مخلص او د کوتوالی لیکونکي هم غبار په قول ددې ټولنې غړي و. چې بندي شو او په ۱۳۳۵ ش یا ۱۹۱۴ م کال کې په زندان کې مړ شو دده داشعارو بیلگي په سراج الاخبار کې موجود دي.

۲۷ - احمد قلي خان:

د چنرالو قزلباش او دستاره دولت (مخابراتو) مامور چې دا هم دغبار له قوله پیژنو.

۲۸ - عبدالوهاب خان:

دغبار په قول د بلخ د مزاری کندک کرنیل.

۲۹ - میرزا غیاث الدین:

د کابلي مستانشاه ځوي چې پلار یې متصوف شاعر او د اشعارو ددیوان خاوند و، هغه ددوو وروڼو سره تر امانی دورې پورې په شیرپور کې بندي پاتې شو (میر)،

۳۰ - ملا عبدا لحق:

ارغندیوال په امانی عصر کې د حبیبی د ښوونځي ددینیاتو استاد او د لومړني ښوونځي د څلورم او پنځم ټولگیو ددینیاتو د سلسلې مولف او هم د مشروطه غوښتنی روڼ اندي عالم و، چې تر امانی عصره په شیرپور کې بندي پاتې شو، (مسیر).

۳۱ - مولان خان:

بدخشاني چې د فرقه مشر د محمد اکلیل خان مشر ورور او د مشروطه غوښتونکو د روڼ اندو څخه و، او په شیرپور کې بندي پاتې و، چې د امانی دورې په پیل کې خلاص شو، ورور یې محمد اکلیل خان د مزار شریف فرقه مشر د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور

کې د مزار شریف په دهادي کې ونهول شو او دسقاو دځوي دگمارل شویو کسانو په حکم ووژل شو. (مسیر).

(۵)

ددربار غلام بچه گان

لکه څنگه چې د بهیقي په تاریخ کې لولو: دکور (سرایې) غلامان، ددربار نیمه پوځیان چې د شخص سلطان او شاهي حرم په خدمت او ساتنه بوخت و، ټاکلي تشکیلات یې درلودل، او د فخر ډک لباسونه یې اغوستل، چې د غزنوي عصر دهلمند دلشکري بازار د قصر په پاتې شونو چې په دیوالونو یې ددغي ډلي ځینې شکلونه پاتې دي.

په را وروسته وختونو کې تر احمد شاهي دورې پورې دغلامانو دغه ډلي دشاهي غلامانو، په کور کې پیدا شوي غلامانو او دکور غلام،^{۳۰} او په داسې نورو نومونو د فارسي او خراسان په دربارونو کې موجود و چې الفستون ددوې شمېر دسدوزو په دوره کې د قولاراقاسیان خاص تر مشري لاندې دیارلس زره تنه ښې،^{۳۱}

د غلام بچه، جوړښت په خپله د افغانستان ددري ژبو جوړونه ده او ما په پخوانیو متنونو کې دهغي استعمال لېدلي ندي، دغلام کلمه هم دلته د (برده) یعنی (مړې) معنی نلري، بلکه غلام په عربي ژبه کې هغه چا ته ویل کېږي چې تنکي او نوي ځوان وي او بروت یې

³⁰ محمود المنشي. تاریخ احمد شاهي ۱ - ۱۹۷ او ۲۰۰

³¹ سلطنت کابل ۲ - ۲۳۴ ترجمه پښتو. د کابل چاپ ۱۳۶۱ ش کال

نوی راغلي وي او همداسي معمول و او په قران شريف کې هم دي معني راغلي دي.

غالباً چې د احمد شاهي عصر څخه را وروسته دغي کلمي په دربار کې رواج پيدا کړ او هغه چاته ويل کېدل چې د شاهانو په دربار کې يې د چارو سمبالښت او پيش خدمتي دندي اجرا کولي.

امير عبدالرحمن خان دهبواد دمتفذيڼو د قبايلو د مشرانو او مخورو ځامن په خپل دربار کې د غلام بچه گانو) په ډله کې داخلول، ددې لپاره چې ددغو مشرانو او مخورو زامن په دربار کې د يرغمل په ډول وي، تر څو چې پلرونه او دهغوي خپل خپلوان د مرکز د اطاعت څخه سر غړونه ونکړي، دوهم دا چې دغه خانزاده گان دلته د اسي وروزل شي چې د خانانو او مخورو په اداپو پوهه شي، نوي ژوند سره آشنا او دسواد خښان شي، او په راتلونکي کې د هېواد په درد، دواشي. دغه ځوانان چې زياتره يې پي مخي او بنکلي و، او په دربار کې هم په ناز او تنعم کې ساتل کېدل، نو پدغه اساس د هغوي پلرونو ددغه حالت دقبولو څخه سر غړونه نه کوله، او هم په خپله دغو ځوانانو د دربار دعيش او نوش سره له بلديدو وروسته نه غوښتل چې له دربار څخه جلا شي.

غلام بچه گانو د شاهي ارگ په داخل کې ددربار دامنيت، د شاه او شهزاده گانو د خوړو او لباس د ترتيب او شاهي حرم دندي په غاړه درلودي. نو پدي اساس ددربار او حرم د خلکو څخه د قدرت د خلکو او دولت دغړو او شهزاده گانو سره آشناو، چې په پاي کې کار پوهه هوبنيار او تنظيمونکي اشخاص تري جوړيدل، او د همدغو عناصرو څخه و چې کله کله به ددربار د شاغاسي گري (د شاهي حرم او دربار د چارو کرده گي) درجي ته هم رسيدلي، کله د

امير حبيب الله خان د شاهي حرم شاغاسي نيک محمد خان گرديزي.

د لومړي مشروطيت د غورځنگ د پيل څخه ددې ټولني د مخکښانو نظر درباري ځوانان (غلام بچه گان) ځانته راجلب کړي و، ځکه پدغه ډله کې با درکه او پوهه عناصر او د سياسي شعور درلودونکي شامل و، د ۱۳۲۷ ق کال د صفري د مياشتي په نيولو رانيولو کې ددې روڼ اندو او ناکامو ځوانانو څخه څو تنه ووژل شول، ددوهم مشروطيت په وخت کې د حالاتو په بدلولو، د امير حبيب الله په وژنه، او کله د امان الله خان پشان د روڼ اندي شهزاده په تخت کښناستلو او د هېواد د ازادي د بيرته تر لاسه کولو په کار کې يې هم پوره لاس درلوده. او محمد ولي خان د همدې ډلي مشر و چې د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره ازادي د حاصلونکي دغازي امان الله خان له خوا د افغانسان د گرځنده اوځانگري سفير په توگه اروپا او امريکا ته واستول شو، (۱۲۹۸ ش کال دورې ۲۱). له هغې وروسته په ۱۳۰۱ ش کال کې د بهرنيو چارو وزير او په ۱۳۰۲ ش کال کې د حربي وزير او په ۱۳۰۶ ش کال کې اروپا ته غازي امان الله د سفر په وخت کې دسلطنت د مقام وکيل، او د انگريزانو په ضد د هېواد پالني فعال غړي و، چې په ۱۳۰۸ ش کال کې د نادر شاه په امر محاکمه او اعدام شو.

د غلام بچه گانو له دغي ډلي څخه ډير مشهور ملکي او نظامي اشخاص رامنحته شوي دي، چې د امانې دورې په پېښو کې يې پوره ونډه درلوده، شهزاده امان الله خان او عليا حضرتي سراج الخواتين ملکي (مورثي) د امير حبيب الله خان په عصر کې اکثر دغه سياستمداره غلام بچه گان د خپلو طرفدارانو او اړوندانو په

کړې کې شامل کړي و، چې ددغه امير د وژولو په پيښو او دغازي امان الله په تخت کښناستلو کې لاس درلودلي و، د همدغه سرښندنکو ځوانانو له ډلې څخه و چې په لومړي مشروطيت کې يا ووژل شول او يا هم بنديان شول.

بنا کردند خوش رسم به خاک و خون غلطیدن
خدا رحمت کند ان عاشقان پاک طينت را

۱ - جوهر شاه غوربندي:

دربښتینو او هېواد دوستو څخه و چې اصلا غوربندي و، چې په هماغه لومړي ورځ په جلال اباد کې د دربار په دننه کې د امير په امر د تفنگچي پواسطه اعدام شو. وايي لکه څنگه چې امير د ژوند په وروستيو شیبو کې هغه ته نمک حرامه ووايه، هغه ځواب ورکړ: " ما د افغانستان ددې غريبو خلکو نمک خوړلي دي، او دې خلکو ته به د ژوند تر اخره وفادار پاتي شم او پدې وفاداري کې خپل ځان قربانونم."

په المان کې افغاني محصل چې وروسته بيا په ۱۳۲۹ ش کال، کې د فوايد عامي وزير شو دپيلوم انجینر محمد اکرم پرونستا وويل: چې د تحصیل په وخت په برلين کې د ۱۳۱۰ ش کال په شاوخوا کې د شجاع الدوله خان غوربندي (پدې کتاب کې دې دوهم مشروطيت ته مراجعه وشي) چې په برلين کې اوسیده ورغلم، دده په خونه کې ديوه ځوان عکس لېده کېده، ماتري پوښتنه وکړه چې دا څوک دي؟ شجاع الدوله وويل: دادې دکاکا دشهيد جوهر شاه عکس دي.

هغه څوک چې د مشروطه غوښتني په لومړي غورځنگ کې قرباني شو، لکن ما په خپله دغه گوته (دبني لاس د شهادت گوتي ته په اشاري سره) دهغه د ويني بدل د امير څخه واخست.

دا مشهوره خبره ده چې د لغمان په کله گوش کې د امير حبيب الله خان قاتل هم ددربار د فعالو غلام بچه گانو څخه همدا شجاع الدوله و، چې د امير په وژلو سره يې دسسي د جلال اباد د حالاتو او دمعين السلطنه سردار نور الله خان د امارت ددعوا اطلاع په کابل کې شهزاده امان الله خان ته ورسوله. او د امني تخت دنيولو په کار کې يې فعاليتونه وکړل، او دغازي امان الله خان پر تخت د کښناستلو وروسته، په ۱۲۹۸ ش کال په لومړني کابينه کې د امنیي وزير، وروسته په ۱۳۰۰ ش کال کې د هرات د تنظيميد هينت ريس، او له هغې وروسته په ۱۳۰۳ ش کال د کب په مياشت کې په لندن کې د افغانستان مختار وزير و.

چې په ۱۱۰۸ ش کال کې د امني دولت د له منځه تللو وروسته برلين کې اوسیده، او په هماغه ځاي کې مړ شو،

۲ - لعل محمدخان:

داد خاصو غلام بچه گانو په ډله کې د پخواني خزاندار د جان محمد خان کابلي ځوي و چې په جلال اباد کې ددري تنو نورو مشروطه غوښتونکو سره ددرباريانو پلاس اعدام شو.^{۳۲}

۳ - محمد عثمان خان پرواني:

د محمد سرور خان پرواني ځوي چې ددربار دخاصو غلام بچه گانو غړي او د لومړي مشروطيت د فعالو غړو څخه يو تن و، او په جلال اباد کې توپ خولي ته وتړل شو،^{۳۳} دده پلار سرور خان د امير شيرعلي خان او امير عبدالرحمن خان ددربار دغړو څخه و^{۳۴} هغه د

^{۳۲} مير قاسم خان او غبار

^{۳۳} مير قاسم خان او غبار.

^{۳۴} همدغه ماخذ.

محمد ایوب خان کندهاري سره هند ته دټیښتي او په بهرنیو جریدو کې د مشروطه غوښتونکو د سرگذشت د خپرولو لپاره په سرحد کې ونهول شو او امیر ته راوستل شو. امیر په قهر شو او عثمان خُواب ورکړ:

"خما د مرگ یا وژني تکلیف له خو دقیقو څخه زیات ندي، لاکن ستاسو محاسبه دایمي ده، ما نه غوښتل چې تاسو و وژنم بلکه غوښتل مو چې افغانستان اصلاح کړو."^{۳۵}

۴_ محمد ایوب خان کندهاري:

دا د تاج محمد خان پویلابې ځوي و کوم چې دکندهار دکابل بازار دیحی خان په کوڅه کې او سیده، دغه شخص دسردار ایوب خان سره یو ځای هند ته فراري شو.

او له هغې وروسته بیرته هېواد ته راغی دده ځوي ایوب د یوڅه وخت لپاره د چغانسور سرحدار او له هغې وروسته د حضور غلام بچه و، بیا د مشروطیت دقضیې دکشف نه وروسته د محمد عثمان سره یو ځای د جلال اباد څخه دهند خواته حرکت وکړ په لاره کې ونیول شول او دواړه په جلال اباد کې د توپ خولۍ ته تړل شول^{۳۶} د محمد ایوب یو ورور چې محمد عیسی نومیده او د میمنی د گزویان حاکم و د لومړی مشروطیت په دې قضیه کې لاس درلوده، چې بندي شو او په زندان کې مړ شو.

۵_ پاچا میر خان:

هغه د لوگر او سیدونکي او د وزیرو د قوم د خانزاده گانو څخه د حضور غلام بچه و، چې له همغه وخت څخه یې د شهزاده امان الله

^{۳۵} همدغه ماخذ.

^{۳۶} میر قاسم خان او غبار

خان سره نزدی اړیکي درلودلی، دلومړی مشروطیت په غورځنگ کې د امانی دوری تر پیل پوري (۱۲۹۸) په ارگ کې بندي و. کله چې ازاد شو، د امانی دربار نزدی شخص شو، او د ډیر وخت لپاره د لوگر حاکم و، ده ددربار د خدمت کولو دسرپرستي او دولت ته د اطلاعاتو د رسولو دندی په غاړه درلودی.^{۳۷}

دری تنه ۶، ۷، ۸:

د دغو ویښو ځوانانو له ډلې څخه د غونډې مشر محمد ولي خان، میرزمان الدین خان بدخشاني او شجاع الدوله غوربندی هم و چې بندیان نشول لاکن په دوهم مشروطیت کې ددوې ونډه ډیره مهمه وه چې په راتلونکي کې به معرفی شي.

(۶)

الف: د مشروطه غوښتونکو دلومړي ډلې یا د ټولني

مرامونه

د افغانستان د مشروطه غوښتونکو ډلې (ټولني) یا دملت سر بندونکو په ظاهره کوم خانگري او ليکلي مرامنامه نه درلوده، او یا دا چې موږ ته نده را سیدلي.

کله چې به یونوی غړي په دې ډله یا ټولنه کې شاملیده، په یوه فرعي او محدوده کړی کې د هغه اعتماد والي دهغه د اهلیت سره په نظر کې نیول کېده د هغې وروسته نوموړي ته په همدې کوچني

^{۳۷} میر قاسم خان او غبار

ډله يا كړۍ كې په قران عظيم او توري سره قسم وركول كيده، او هغه دا لاندي غوره مرامونه په خان منل:

۱_ د اسلام د اصولو او د قران عظيم د تقديس اطاعت او د ټولو اسلامي احكامو منل.

۲_ د ملي حقوقو د لاس ته راوړلو او د ملت دا ستازود نظر لاندي د حكومت، د رژيم مشروطه كولو، د ملي حاكميت او د قانون د حكم د تامينولو لپاره هميشنې او دوامداره كوښښ.

۳_ د ژوند د چارو په سموالي او د بدو او ناوړو عادتونو څخه په لري والي او يا ورته په بد ويلو باندې د خلكو د تلقين كولو په لاره كې كوښښ كول.

۴_ د افغانستان د ټولو قبېلو او قومونو تر مينځ ښه تفاهم او پخلاينه، او دملي يو والي ټينگښت.

۵_ د سولې او پخلايني له لاري د ملت د اصلاح كولو په لاره كې كوښښ نه دا چې د زور او د وسلې په استعمال سره.

۶_ د خلكو د وښوولو د وسايلو د مطبوعاتو د ښوونځيو او پوهني عامول.

۷_ د خلكو د ازادو انتخاباتو له ليارې د ملي شورا د مجلس (جرگې) جوړول.

۸_ د افغانستان د ازادې او سياسي استقلال حاصلول، او د بهرني نړۍ سره د اقتصادي او سياسي اړيكو پراختيا، (ځكه په هغه وخت كې د افغانستان امير مكلف و چې د برتانوي هند له دولت پرته د نورو دولتونو سره سياسي اړيكي ونلري).

۹_ د ټوليز عدالت او مساواتو د اصولو ټينگښت.

۱۰_ د صنعت او حرفت (كسب) څخه دنوي مدنيت اساساتو پراختيا، د اوبو او برښنا او نورو سرچينو، دښارونو اونورو ودانيو جوړول.

دغو لسو مبداو ته هغوي په قراني تعبير سره (تلك عشيره كامله) ويل. ددې ټولني مخكښانو دا عقیده درلوده چې تر خپلي وسي دسولي، سلم او د خير غوښتنې دتلقين له ليارې خپل مرام مخ په وړاندي بوزي. او د وخت امير دپوهني عامولو، ددولتي چارو د اصلاحاتو قبلولو او د ظلم، زور او استبداد له مخته وړلوته تشويق كړي، او خنډونه د ښه او خير په فكر كولو او د امنيت په ټينگښت سره له مخته يوسي، او پدغه لاره كې لږه ځاني قرباني وركړي. ځكه د هېواد د ځوانانو په منځ كې روڼ اندي، فهم او پوهه كسان كم و، او دغه هر يوه يو قيمت يا بيه درلوده، نو پدې اساس د ځاني تلفاتو څخه مخنيوي كول او د احتياط څخه كار اخستل عبدالجلال خان او با با عبدالعزيز خان كندهارۍ څخه اوريدلي و، چې د شهيد مولوي عبدالواسع او عبدالرحمن لودين خبرې هم هغه تايدولي.

ب: د مشروطه غوښتنې د ټولني نښان يا سمبول

د افغانستان د مشروطه غوښتونكو ټولنه چې دملت د سر ښندنكو په نامه هم ياده شويده. كوچني فرعي جرگه گي يا كړۍ درلودې او په كلي توگه د ټولني ټول غړي يې نه پېژندل، هري فرعي جرگه گي يو مشر در لوده، او د هغوي دغه غونډي هم ددغو جرگه گيو د غړو په كورونو كې په پټه توگه جوړيدې. كله چې د جرگه گي غړي سره راټوليدل، او په خبرو اترو يې پيل كاوه قران عظيم يې په خپل منځ كې ايښود. چې په هغه باندي يو قلم اوتوره هم وه. د ټولني دغه نښان د بترك علامه او د اسلام ددين او د قران عظيم د لارښوونو او

احکامو قبلول دي او د هېواد د استقلال د لاسته راوړلو لپاره پرتوره تکیه کول وو او قلم د پوهې غوښتنې او د پوهې خپرولو او عامولو نمایندگي کوله چې دغه دواړه يې د قران شريف په وجود سره بترک کول.

دغه نښان د غازی امان الله خان د تخت کښناستنی څخه را وروسته د پوهني وزارت لپاره وټاکل شو، تر څو د هېواد د سر ښندونکو او د پخوانيو مشروطيت غوښتونکو د هېواد غوښتنې د مرام ادامه وي.

د پوهني وزارت رسمي ليکونو (مکتوبونو) او خپرونو د يو څه وخت لپاره دغه نښان وساته، او د (معرف معارف) يوي مياشتي خپروني هم تر څو کالو پوري دغه نښان درلوده، او حتي چې د پوهني دزده کوونکو د ځانگړي خولې لپاره هم د قلمي (رصاص) له مخي نښان په همدې شکل جوړ کړي و.

دغه نښان د (نظامنامه نشان های دولت عليه افغانستان) د برلين چاپ ۱۳۴۱ ش کال په کتاب کې داسې راغلي دي:

د غنمو د وړو په يوه دایره کې چې پورتنی برخه يې خالی ده يو مستطیل شکله کتاب دي چې لاندیني پشته يې دليدونکي خواته ده دهغي د ښی خوا په اخري برخه کې هغه توره پرته ده چې د لاسی (دستی) برخه کې د کتاب په لاندیني برخه پرته ده، او د کتاب په بهرني کښه زاويه باندي يوه مشوانی دیوه وزر (پر) لرونکي قلم سره لیدل کېږي.

نوموړی نښان د پوهني په لومړی، دوهمه او دریمه درجه دولتي نښانونو باندي هم رسم کیده، چې ځنې وخت يې يوازی قلم او کتاب رسم کړي چې توزه يې د هغي څخه لري کړي ده او دا د هغه

کسانو کار و چې هميشه يې د خپلو سپرو او پخوانيو کسانو ملي شعایر او د دونه که څه هم گټور و په خپل ټیټ سر سره يې له مخته يوړل او د تير وخت سره يې خپلي مسلسلې اړيکي شولې دي.

ج: ايا د مشروطيت غورځنگ يو ملي او هېوادني غورځنگ و؟
موږ پدي رساله کې د مشروطيت په غورځنگ کې د هندي ښوونکو ونډه په جلا فصل کې تشریح کړي ده، موږ بايد د هندي مسلمانانو د ا خلاص نه ډکي هلې ځلې د پوهني په پراختيا او د نوو افکارو په تلقين کې هيري نکړو، لکه څنگه چې ځينو بهرنيو ليکوالو او دهغوي څخه په تقليد سره ځينو کورنيو خلکو داکتر عبدالغنی هندي د مشروطيت د غورځنگ موسس او مشر گڼلي دي. چې دا خبره دمنلو وړنده، ځکه نوی فکر او د نوی مدنيت د گټور اساس اقتباس د ډيرو کلونو څخه مخ کې وجود درلوده، لکه چې د سيدجمال لدين افغاني فکري غورځنگ له همدې ځايه د هند، ايران، عثمانی او عربي هېوادونو تر خپور شوی و او بيا د امير شير علی خان د عصر غورځنگ او د کابل شمس النهار د جريدې خپریدل چې دیرش کاله مخ کې د نوموړی ډاکتر د راتگ څخه کابل ته زموږ ددې مدعا ښه شاهد دي. او له هغي څخه وروسته په ۱۳۳۳ ق کال کې د افغانستان د سراج الاخبار د ټولني جريدل دا په ثبوت رسوي، چې دغه غورځنگ په خپله په افغانستان او د تلکو په افکارو کې سوابق درلودل.

د افغانستان خلک دلومړي مشروطيت غورځنگ نه مخ کې چې د څوارلسمی هجری پېړی د لومړی څلورمي په پای کې رامنځ ته شو، د نړی د ډیری لوی استعماری قوي يعنې د بریتانیا د امپرا طوری سره په خپله خاوره کې دوه ځله لاس او گريوان شول، او په

دغو دواړو دفاعی جگړو کې بريالي راووتل. تر څو چې نړۍ خوړونکي دښمن يې له خپلې خاورې څخه وشاره، ايا د هېواد څخه دغه ډول بريالۍ او په ميرانه دفاع د سياسي بيداري او د حالاتو (واقعي) درک څخه پرته ممکنه وه؟
د مشروطه غوښتونکو د ټولني نښان چې وروسته د افغانستان د پوهني رسمي نښان شو.

پداسي حال کې چې پدغه دواړو جگړو کې له ۱۸۳۹ م کاله څخه تر ۱۸۸۰ م نله پوري څلويښتو کالو په موده کې نه کوم پردي او يا هندي سړي لکه ډاکتر غني په افغانستان کې و اونه دهغه وخت په ساقطو حکومتونو پوري مربوط د داخلي اجالو نه کوم سړی، (امير دوست محمد خان او امير شيرعلي خان) اونه دغو خلکو زموږ د هېواد خلکو لوري ورکونه او سازمان ورکونه په غاړه درلوده او ما څو ځلې ويلې دي او بيا هم واييم: چې د هېواد څخه د دفاع يا ساتني دروند بار يا پيټي يوازي اويوازي د افغانستان د کليوالو، کسبگرو او بزگرو خلکو يعنې د افغانستان د عامو خلکو په اوږو پريوتلی و:

نازم به بازوی که کشرانج بيشمار

تنها هم اوست منجی این سر زمین خویش

پدي ځاي کې بيا د خبرو سر خداى بخښلي ميرقاسم خان ته ورپرېږدو، چې د مشروطه غوښتونکو سره ملگرى اوبندي هم و، هغه وويل:

"په هغه وخت کې د څو تنو پر ته چې هغه هم د گوتو په شمار وو نو نور خلک ددې کلماتو لکه ديموکراسۍ او مشروطه سره بلدنه وو، د همدغه روڼ اندو او درديدلو کسانو يوې ډلې د همدغي مفکورې

د پرمخ بيولو لپاره ټولني جوړې کړي وي. ددې لپاره چې ددغه ټولني تکړه کسان د جيبې دښوونځي استادان وو. او ددغه ښوونځي عمومي سر پر سنت ډاکتر عبدالغني و نو داسي گمان کيده چې دغه مفکوره د ډاکتر عبدالغني د فکر څخه را پيدا شویده، نو پدي اساس يې د مشروطه غورځنگ بنديانو ته د ډاکتر عبدالغني د فقري بنديان ويل، او کوم وخت چې به مشروطه بنديان د پوښتني لپاره غوښتل کېدل نو غږ به يې کاوه چې د ډاکتر غني د فقري بنديان راو غواړي!

يوه ورځ د زندان نفر کوټه خلاصه کړه او غږ يې وکړ چې د ډاکتر غني د فقري بنديان دي بيرون ته راشي، هغه څو تنه چې پدغه کوټه کې و بيرون ته راغلل، مير احمدخان کندهاري چې په کاکا مشهور و هغه هم پدغه کوټه کې و د هغه څخه يې پوښتنه وکړه چې ته هم د ډاکتر غني په فقره کې شامل يې، هغه پداسي حال کې چې ډاکتر غني هم پدغه خونه کې ورسره و ډيري سختي ښکښلي وکړي چې د ډاکتر غني داسي او هغسي، زه په خپله فقره کې بندي يم."

ميرقاسم وويل:

دکاکا خيره رښتياوه، ځکه دغه فقره يعنې لومړي مشروطيت د ډاکتر غني سره هيڅ اړيکي نه درلوده، ددغه غورځنگ ځوانان زموږه خپل پوه خلک و لکه د کاکا سيداحمدخان پشان يو شمير پوه او د حساب خلک په کې شامل و نو په دي خاطر دغه غورځنگ يو ملي او هېواد ني حرکت (غورځنگ) و.

مير صاحب زياتوي چې:

"دا څويم ځل دي چې ځينو خلکو په افغانستان کې د مشروطه غوښتني د لومړي غورځنگ په باره کې مطالب ليکلي دي: چې

گوندي دغه سياسي، مترقي او افغاني غورځنگ ديوه پردي تن د افكارو څخه رامنځته شوي دي، او ددې هېواد علمي، روڼ اندی او تکره کسان او هېواد غوښتونکي صديق او رشيد افغانان دي ديوه بهرني د لاس اله وی... بنايې ددغو ليکوالوپه نظر دا ډيره عجيبه او غريبه راغلي وي چې دغه ډول روښان او مترقي افکار دي پدغه راز تورتم او د ظلمه ډکه فضا کې ددې خاوري د زامنو د مغزو څخه راسر شوي وي، لاکن د تاريخ په شهادت په هر عصر او وخت کې زموږ پدي خاوره کې داسي فکر مندانو ښتگر انسانان موجود و چې د پوهي او علمي مقام له نظره بايد هغوي په وجود افتخار وکړو...^{۳۸} دا هغه څه و چې د خدای بخښلي مير قاسم خان له وينا څخه مو دلته رانقل کړل مگر ددې کرښو ليکونکي په ځانگړي توگه پدي برخه کې د خپل تره ځوی او استاد د مولوي عبدالواسع شهيد څخه چې د لومړي مشروطيت د بنديانو له ډلي څخه و مي داسي واوريدل چې ددې ټولني دکندهاريانو لومړني غونډه، يعنې مولوي واصف او دده د کورنۍ غړي د کاکا سيداحمدخان سره د کوتي ملگري و دغه خونه په شاهي مدرسه (چوب فروشي) کې د دغې مدرسي په مدرس مولوي عبدالروف خان پورې اړه درلوده چې په هغه وخت کې د هغه دوه ځوان زامن د عبدالواسع او عبدالرب په نومونو هم په هغه ځای کې اوسېدل او د لومړي مشروطيت د لومړنۍ غورځنگ طرحه په همدغه ځای کې برابرېد شوه، او دا هغه وخت و چې تر دغه وخته ډاکتر غني افغانستان ته نه و راغلی، له دغې وروسته دغې مفکورې د حبيبي دارالعلوم ته هم نفوذ وکړ، او استاد مې داهم ويل: چې ما ډاکتر

* د سر قاسم خان مقاله.

غني په خپلو سترگو نه و لېدلی، تر څو په زندان کې مې د هغه سره وپېژندل، د هغه په وينا: ډاکتر غني انگليس مشر بې شخص و چې د انگريزي ژبي او د هغه علومو پرته چې په لندن کې يې زده کړې و، د ختيځو ادبياتو، سقافت او علومو څخه په نور هېڅ څه شي هم نه پوهېده، او په ماته او ډېره بده فارسي ژبه يې خبرې کولې، او انگليسي ژبه يې د اردو ژبي څخه هم ښه او روانه زده وه.

بل سړی چې د يوه څه وخت لپاره په کندهار کې و او ځما استاد و (۱۳۰۴ ش) کال په شاوخوا کې و دا په کريټ متخلص عبدالرحمن لودين دی، دا تندمزاجی او راستکاره ځوان و، دا د کوچنيتوب څخه د خپل پلار د کاکا سيداحمدخان پواسطه د مشروطه غوښتونکو د لومړي ټولني د غړو سره يو ځای آشنا او ددوهم مشروطيت روح او زړه و، هغه ځوان چې په شور بازار کې يې د امير حبيب الله خان په موټر دتفنگچي ډز وکړ، او دخدای بخښلي عبدالهادي داوی سره يو ځای بندي شو هغه هم دا ويل چې: د لومړي مشروطيت دافغانی ټولنی لوي مشر مولوي واصف دي چې کبريت دهغه څخه په کوچنيتوب کې درس لوستلي و، او دحبيبي په ښوونځي کې دهغه د ادبياتو استاد و.

هغه دريم سړی چې دمولوی عبدالواسع او کبريت دغه قول او وينا يې تائيدوله، خدای بخښلي بابا عبدالعزيز دی، چې زه دکندهار په طلوع افغان کې څلو کاله دهغه مرستيال وم، هغه چې دمشروطيت په دواړو غورځنگونو او درون اندو او ويښو ځوانانو په ټولنو کې گډون درلوده، په صراحت سره ويل چې ددغو دواړو غورځنگونو رامنځ ته کوونکی، پر مخ بيونکی او دوام ورکونکی موږ په خپله افغانان وو اوهنديانو هم يوه ځانگړی فرعی کړی درلوده چې د

افغانی مرکزی جرگي سره یې اړیکي درلودی، ولي دکار رشته او عمومي لارښوونه دافغانانو پلاس او واک کې و، ځما دغه ټولي اوریدني هم دخدای بخښلي میر قاسم خان دهغي وینا صدق کوونکی دي چې دمشروطه غوښتني غورځنگ يو خالص ملی او افغانستانی غورځنگ و نه دا چې دنورو او پردیو پواسطه برابرشوی او یا تلقین شوی وی.

۷ څپرکي

دهندی ښوونکو ونډه (داسلام سرښیندونکی)

وارسیدیم بجایی من وخاطر در عشق

که بود بلبل و پروانه نصحیت گر ما

په لومړي مشروطیت کې خون گرمه ځوانانو، تندرو او رادیکالو اشخاصو وجود درلوده، چې دهغوی لارښوونکي او رهبران دمعتدل فکر او احتیاط خوښوونې درلودونکی وو. او دکار دپیل څخه یې داسي فکر کاوه، چې په خپل منځ کې باید ځني معتدل عناصر او په گوندی چارو پوهه تجربه لرونکي اشخاص هم ولری.

د ۱۹۰۳ م کال په شاو خوا کې کله چې دحبیبی دارالعلوم په کابل کې پرانستس شو په هغه ځای کې په ځینو افغاني پوهانو برسیره، دطبعي علومو لکه: ریاضي جغرافي دتدریس لپاره دځینو ماهرینو استادانو شتون ته هم اړتیا پیدا شوه ځکه افغانستان په نوو تجربوی علومو کې ماهران نه درلودل. زموږ علماو د منځنیو پړیو دمعقولاتو دښوونې دنصاب سره سم دحکمت فلسفي او ریاضي دعلومو سلسله چې په اسلامي هېوادونو کې معمول وه لوستل، او دمفقولو او معقولو علومو دزړو معلوماتو دیوی څانگي سره اشنا او بلد شو، پداسي حال کې چې صنعتي انقلاب (بدلون) او داروپا

رسانس په ټولو عقلي او طبعی علومو کې هغه نوي بدلون چې د تجربی او آزمایشت په اساس ولاړ و منځ ته راوړي و. او نوي علومو په هندوستان په ۱۹ پیړي کې دانگلیس داستعماري قواو په راتللو اود ښوونځیو او نوو پوهنتونونو په پرانستلو سره رواج پیدا کاوه.

افغانی پوهانو ددربار په گډون دښوونې او روزني د نوي قانون رواجول، او دنوي پوهنی عامول د اروپا د تمدن د هداياتو سره سم په خپل هیواد کې لازم لیدل. نو پدې اساس پدې فکر کې شول چې ځني مسلمان ښوونکي دانگلیس د هندي مستعمري څخه خپلو ښوونځیو ته راولي، تر څو زموږ نوی زده کوونکي وکولي شي د نوي پوهني سره آشنا شي. او پدی وسیله نوي علوم، صنعت او حرفت پراخیا او پرمختیا وکړي.

د ۱۳۲۳ کال دسراج الاخبار د یوی گڼي سر مقاله او مطالبو یې چې په تیرو څو کرښو کې مو معرفي کړل د خلکو او دربار دغه هبله او ارزو ښه توضیح کوي.

پدې سلسله کې د هندي ښوونکو لومړني ډله چې افغانستان ته راغله ډاکتر غني او دده وروڼه و چې د حبیبی د مدرسې د تدریس او تنظیم لپاره کابل ته راغلل (۱۹۰۳ م) د میر قاسم خان په قول دا ډاکتر غني د پخاپ د کجرات د جلال پورد جتانو د خلکو او د علی گرد کالج د تکره او ممتازو محصلینو څخه و. چې انگریزانو هغه د لوړو زده گرو لپاره کیمبرج ته واستاوه، نوموړي د خپلو زده کړو په وروستي کال کې ناروغ شو او ویې نکړای شول چې په اخیښو ازموینو کې بریالی شي، کله چې نایب السلطنه سردار نورالله خان د ملکي ویکتوریا په دعوت انگلستان ته ولاړ. (۱۳۱۲ ق ۱۸۹۵ م)

نو هغه ورته د خدمت لپاره راغي او ځیني وخت یې ور سره د ژباړونکي په توگه کار وکړ، کله سردار بیرته خپل هېواد ته راتله نو هغه ته یې د افغانستان دراتللو دعوت ورکړ، اویو کال وروسته کابل ته راغي، او د حافظ احمدالدین وروسته د حبیبی د مدرسې د مدیر په توگه وټاکل شو، دده لوي و. ور مولوي^{۳۹} نجف علی او کشر ورور یې مولوي چراغ علی هم د نمدی مدرسې، عربی او فارسي اسلامي پوهنتون کې هیڅ لاس نه درلوده او یوازي په انگریزي ژبه کې یې خپل زده کړي په ریاضي و طبعیاتو کې بشپړي کړي وي، اود افغانستان په ښوونځیو کې هم د ریاضي، جغرافیې او طبعی علومو درس ورکاوه، په هغه وخت کې په کابل کې دریو کورنیو د مولوي لقب درلوده:

اول: د شاهي مدرسې مدرس او د لومړني سراج الاخبار موسس مولوي عبدالروف او دده دوو زامنو مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب چې پدې رساله کې معرفي شوي دي.
دوهم: د میزان التحقیق فقر اسلامي غړي مولوي عبدالرزاق د هغه د زامنو سره.

دریم: تاجر مولوي احمدخان او ځوي یې مولوي محمد سرور واصف چې پدې کتاب کې په جلا توگه معرفي شوي دي.
د ښوونکو له ډلي څخه وو، یو کال وروسته چې کله دغه ډاکتر درخیسې لپاره هند ته تلو، په ده باندي دیو ډول قاچاقو اشتباه وشوه، او هغه یې په تورخم کې تالاشي کړ، ولي څه شي یې تري تر لاسه نه کړل، نوموړي پدې حرکت سره ډیر په قهر شو او افغانستان

^{۳۹} مولوي لقب په هندوستان کې هغه چاته ویل کېږي چې په دین یا ادبی علومو کې په عربی یا فارسي ژبو کې د استادي د مقام درلودونکي وي

ته يې د بيرته راتللو څخه انکار وکړ، کله چې امير ته ښکاره شوه چې دې اشتباه حقيقت نه درلوده نو دوه ځله يې په موکده توگه هغه ته وليکل که چيري دا يو راسخ مسلمان وي نو د اسلامي هېواد د خدمت څخه بايد ځان ونه سپموی، هماغه و چې ډاکترغني بيا کابل ته راغی.

هغه د مشروطيت په مقاله کې د خپلو وروڼو او مولوي محمد حسين سره يوځاي چې په امانې دوره کې د لورينو ښوونځيو مدير او بيا وروسته د تدرساتو رئيس و په ارگ کې بنديان شول. تر څو چې د امان الله خان دسلطنت په وخت کې ازاد شول، او د علي احمدخان والي په ملگرتيا د هېواد د استقلال د بيرته لاس ته راوړلو د سولې د خبرو په هيت کې راولپنډي ته واستول شو.

هغه وخت چې ډاکتر غني د يوولس کاله زندان څخه وروسته د اميرحبيب الله خان د وژلو نه را وروسته د ارگ له زندان څخه را ووت، (۱۲۹۸ ش) په ډير درناوي سره يې هر کلي وشو، او دامان افغان جريدي د زندان څخه دده د ازادې خبر په ډيره خوښي سره خپور کړ او د افغانستان په پوهنه کې يې دده د خدمتونو د ادامې غوښتنه وکړه.

مولوي محمد حسين چې د پيښو شاهد او دده سره په زندان کې يوځاي و ډاکتر عبدالغني په برخه کې داسې ليکي: "هغه د ملت دسرښندنکو يا د اسلام دسر بنندنکو د مجلس مشر د لومړي مشروطيت د هندیانو ډله) و چې ۱۱ کاله بي ځايه زندان يې تير کړ. د هغه علمي او اخلاقي لياقت ښکاره و، چې د پنجاب د ستيت سکارل په توگه يې په انگلستان کې نهه کاله تحصيل وکړ او د لندن په اسلامي ټولنو کې يې د فصیحو او بلغيو ويناو په کوونکي

شهرت درلوده، او امير عبدالرحمن خان هغه ته بلنه ورکړې وه چې د هغې د منشي په توگه افغانستان ته راشي.^{۴۰} سره له هغه نظره چې په نوي پوهنه کې په تدریسي چارو وگمارل شول، په خپله ډاکتر غني چې د زندان ډير اوږد رنج او تکليف يې تير کړي و، د خپلو خپلوانو د لېدلو په بهانه هند ته ولاړ او بيرته راغی، هغه په انگریزي ژبه د REVIEW OF POLITCSIN CENTRAL AS SID کتاب وليکه چې په لاهور کې په ۱۹۲۴ م کال کې چاپ او خپور شو، او په کابل کې يې يوازي يو وراره د نجف علی ځوي عبدالمجيد د ښوونکي په توگه پاتي شو.

د ملت د سرښندنکو (د اسلام سرښندنکو) د هندیانو هغه ډله چې په کابل کې وه او د افغان مشروطيت غوښتونکو سره يې يوځاي کار کاوه، خپل شعار يې د هندوستان د کانگرس د گوند په تقليد د خپل هېواد د لباسونو اغوستل گرځولي و،^{۴۱} وايې چې عبدالغني مفکر او پوهه شخص و، کله چې په ۱۳۲۹ ق يا ۱۹۱۱ م کال کې د منگلو قبایلو اړودو او بغاوت وکړ، او جنرال محمد نادر د هغې دغلي کولو لپاره وگمارل شو، په دغه وخت کې ډاکترغني د ارگ د زندان له دننه څخه د هند په جريدو کې يومضمون خپور کړ او په هغې کې ليکلي و چې که امير د اسلام د سرښندنکو د هڅو د دوام اجازه ورکړي وي، داسې پيښې به نه راپيدا کېدی، ځکه د هېواد د ټولو قومو او خلکو استازي به دتل لپاره د امير په حضور کې موجود وي، او د خلکو شکايات او ستونزي به يې امير ته

^{۴۰} انقلاب ۱۱۰

^{۴۱} انقلاب ۹۱

تقدیمولي او دشکایت او بغاوت ځای به نه و. ۴۲ د ډاکتر عبدالغني په برخه کې د هغه اولي ورځي څخه چې د افغانستان ته راغلي داسي اوازي اوشایکات و چې نوموړي دانگلیسي مقاماتو د هندوستان په حکمرانانو گمارل شوي او استول شوي شخص دي. د دې لپاره چې په هندوستان کې اوس د انگلیسي انتلجنس سرویس اسناد د محرمیت څخه راوتلي دي او اوس د څیړونکو په لاس کې دي، نو هغه چا دا اسناد لېدلي دي وایې چې پدغو اسنادو کې د ډاکتر غني په برخه کې داسي اسناد موجود دي چې د انگلیس د جاسوسي د دستگام سره دده تر لټیا بڼې د دې لپاره چې د دې کرښو لیکونکي په خپله دغه څه ندي لیدلي او داسي نقل کوونکي (راوي) چې شقه او دا اعتبار وړ وي او هغه یې کټ مټ نقل کړي او یا خپاره کړي وي هم موجود ندي نو پدې خاطر پدې ځای کې د میرقاسم خان وینا چې د ډاکتر غني هم عصره و رانقلوو او راتلونکي، راتلونکو ته پرېږدم، تر څو په خپله وگوري او یقین حاصل کړې، دا ځکه چې یوازي دیر چاپه برخه کې په یوه دفتر کې د اطلاعاتو او اسنادو شتون نشي کولای د یوه چا د بدکاری او فساد سبب شي ځکه کېدای شي هغه اطلاعات دهغه د نیکو او مثبتو اعمالو په برخه کې وي.

خدای بخښلي میرقاسم وایې: "ویل یې چې ډاکتر غني دانگریز جاسوس دي که دغو کسانو چې دغه خبره یې کړي ده د انگلیس د انتلجنس سرویس څخه پوره او شقه معلومات تر لاسه کړي وي نو پدې صورت کې د دغه کار تردید مشکل دي او که چېرې خبره یې یوازي د حدس او گمان له مخي وي، نوښه به داوي چې نوموړي

ډاکتر د حرکاتو له مخي وڅیړو او قضاوت پری وکړو: هغه چې په افغانستان کې انگریزانو په گټه کار کاوه نو ایا په افغانستان کې د مطلقیت او ارتجاع په ضد دیوی مترقي مفکوري رامنځته کول او هغي ته پراختیا ورکول د انگریز په گټه و؟ همدا زړه ورملي غورځنگ و، چې د امیر حبیب الله خان لپاره د ترکمانچي ۴۳ د متحوسي موافقت نامي نه منل یوه لویه بهانه شوی، هغه دانگلیس په مقابل کې وویل، څرنگه کېدای شي د داسي یوه تړون سره چې خلک په کې رضایت نه لری موافقت وښایم؟ په داسي حال کې چې د افغانستان خلک د مشروطه غوښتني لپاره هلی ځلي کوي، باید و چې ډاکتر غني فعالیت کړي وي، تر څو پدغه تړون باندي د امیر حبیب الله خان لاسلیک او منل ژر تر ژره تر لاسه شوي واي ترڅو چې دده دا ښه خدمت د انگلسانو له خوا تقدیریده.

۴۳ همدا راز د میرقاسم په مقاله کې؟ لکن څما په یقین د حافظي هبرتیاده ځکه چې د ترکمان چاي تړون (دا زربایجان د گرم رود دیوه کلي نوم د ترکمان سیند دي) د ۱۸۲۸ م کال د فبروري په میاشت کې د امیر حبیب الله خان د عصر څخه مخ کې د ایران او تزاري روسي ترمخ شوي، وضانات ایروان او نخچوان کې د پنځه ملیونه تومانو په مقابل کې روسي ته ورکړ او ځانگړي گمرکی حقوق او نظامي محاکمات یې هغه دولت ته ورکړه وو لغوه اعلان کړه، شاید د خدای بخښلي میرقاسم خان مقصد پدې ځای کې د روس او انگلیس ترمخه د ۱۹۰۷ م کال تړون وي چې په لومړۍ ماده کې تزاري دولت افغانستان د خپل قدرت د کړۍ څخه چې یسنن د اکتوبر د انقلاب څخه را وروسته د هغی بیرون بللي او د افغانستان سره یې اړیکي د انگلیس د بهرنیو چارو د وزارت له لیاری ومنل او د هغی په څلورمه ماده کې دواړو خواو په افغانستان د سوداگري مساوات ومنل، لکن امیر حبیب الله خان د دې تړون د تصدیق څخه ځان وژغوره، او دواړو خواو د افغانستان د پاچا له موافقي پرته د تړون اجرا وړ و باله او امیرهم چوپه خوله پاتي شو...

نه دا چې د هغې د وروسته كيدو سببونه يې برابر كړل، زه (ميرقاسم) د ډاكتر غنى سره څه اړيكي نلرم، مگر د اخلاقو له پلوه، دمستندو دلايلو پرته، يوانسان او په ځانگړي توگه يود اسي مسلمان چې څوكاله يې زموږ د هېواد پوهني او مطبوعاتو ته خدمت كړى دي، د جاسوسي او ورانكارۍ په فعاليتونو تورنول د انصاف څخه لري كار دي.... كه چېرې هغه د انگليس جاسوس و نو طبيعي خبره ده اعلحضرت امان الله خان چې د انگرېز سر سخته دښمن و، هغه ژرته ازاد اوه، او خاصا هغه به يې د والي على احمد په ملگرتيا د هېواد د استقلال د بېرته ترلاسه كولو او دسولي د خبرو په حقيقت كې راولپنډۍ ته نه استاوه."

مولوي محمد حسين:

بل مهم سړي چې په لومړي مشروطيت كې يې لاس درلوده اويو ولس كاله يې بند ولېده، د پنجاب د جالندهر دهندي شوو افغانانو د اورمړي د كورنۍ څخه يوتن و چې د علي گر په پوهنتون كې يې د (بي، اې) تر درجي پوري درس لوستي، او په انگرېزي، پښتو، فارسي، اردو او عربي ژبوښه پوهيده، هغه د حبيبي د مدرسې دجوړيدو څخه را وروسته په ۱۹۰۷ م كال كې كابل ته راغي او پدغه مدرسه كې دتاريخ او جغرافي د ښوونكي په توگه وټاكل شو او د افغاني مشروطه غوښتونكو سره يو ځای شو، او د ډاكتر غنى څخه را وروسته د ملت دسرښندنكو دهنديانو دټولني داراكينو څخه و، چې د ۲۶ كلنۍ په عمر په ۱۹۰۹ م يا ۱۳۲۷ ق كال كې د مشروطه غوښتونكو له ډلې سره دكابل په ارگ كې بندي شو، يوولس كاله وروسته د امان الله خان دپرتخت كښيناستلو سره سم په ۱۳۳۸ ق كال كې ازاد شو، هغه په زندان كې قران عظيم حفظ

كړ. او د تفسير په دقيقه مطالعه كې لگيا شو، ددې لپاره چې دعلی گر په پوهنتون كې يې عربي ژبه زده كړي وه، خپل ځان يې نور هم په اسلامي علومو پوهاوه، د بندڅخه د خلاصيدو وروسته امانی دربار ته يې لپاره ومونده او په ۱۲۹۸ ش كال كې دكابل د لومړنيو ښوونځيو مدير^{۴۴} وټاكل شو چې په تصلمي غونډه كې لومړني تن و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش كال په شاوخوا كې د پوهني په وزارت كې د عمومي تدريساتو په رياست وټاكل شو.

مولوي محمد حسين د امانی رژيم د زمانه سازی د شخصیت سره موافق و او د(افغان پادشاه) په نامه كتاب يې د امانی دورې د حالاتو په توصيف كې په اردو ژبه وليکه، چې په ۱۳۴۶ ق كال كې په لاهور كې چاپ شوي دي.

ولي څه وخت چې حبيب الله د سقاو ځوي په ۱۳۰۷ ش كال په ژمي كې كابل ونيوه، هغه د حبيب الاسلام په نامه دارتجاعی جريدي مدير شو، او څه ناسزا نه و چې ده د امير امان الله خان په برخه كې روا ونه بلل او وروسته له څو مياشتو د كابل څخه وتښتيد او هند ته ولاړ.

كله چې د ۱۳۰۸ ش كال د ميزان يا تلی په مياشت كې محمدنادرخان كابل ونيو او پاچا شو، هغه د (انقلاب افغانستان) په نامه كتاب په جالندهر كې په اردو ژبه خپور كړ، چې سر تر پایه د محمدنادرخان او دهغه د كورنۍ په صفتونو او مديحو او دامان الله خان او د هغه د وخت د اشخاصو په غندنې او بدولو ډك دي دغه دواړه اثرونه اگر چې بيطرفانه ندي، لکن په كابل كې د هغه د ۲۵ كلن ژوند د شهادتو درلودونكي دي، چې د تاريخ ليكونكو

⁴⁴ انقلاب ۲۱

د مشروطیت د غورځنگ مخبران

د مشروطه غوښتونکو د ټولني د مخلصو او رښتینو دردیدلو غړو په منځ کې خوفاسد او د دولت گمارلي اشخاص هم و، چې د ټولني د اقداماتو او پریکړو اطلاع یې امیر ته ورکوله، چې د هغې جملې څخه د میر قاسم خان په وینا بلوونکي ملامنهاج الدین، سردار محمد کبیرخان او عبدالحق څخه یادونه کولې شو، او مولوي محمدحسین هم دهغه نوم راوړي اولیکلي چې: امیر حبیب الله ملامنهاج الدین ته ویلي و چې: که چېرې دده د فهرست شامل ټول کسان (مشروطه غوښتونکو د ټولني ټول کارکونکي) ووژل شي د هغوي خون به دهغه په غاړه وي^{۴۶} نوپدي اساس امیر د ټولني ټولو غړو اوږد فهرست په بخاری کې وسو ځاوه، او وي ویل: که چېرې دغه ټول ځلمک ووژنو عالم به برباد شي.^{۴۷} ملامنهاج الدین چې اصلا د جلال اباد د ختیځ لوري د شینوارو د قوم څخه و او د دربار د شهزاده گانو ښوونکي و، ددې ناجایزه عمل د کولو سره سره چې د روڼ اندو د نفرت وروگرځیده، ولي بیا هم د زمانه سازي او د استخباراتي سرچینو سره د اړیکو په سبب په امانې دوره کې په خپل ځای پاتې شو او په ۱۲۹۹ ش کال کې د چاریکارو دستاره افغان د جریدې د مدیر په توگه وټاکل شو، لکن د مشروطه غوښتونکو دنوو ازادو شوو ملگرو په احتجاج د پوهني وزیر

⁴⁶ انقلاب ۲۲۸

⁴⁷ غبار. مسیر ۷۱۸

لپاره ښه ماخذ او مدرک کیدای شي (د ټولو هغو وچو او لمبدو سره چې په دواړو کتابونو کې موجود دي).

محمدحسین پر کاره سړي و، په کابل کې (۷۵) کتابونه او رسالي په پښتو، فارسي، انگریزي، او اردو ژبو ولیکلي چې د هغې څخه ۱۳ ټوکه یې د پوهني وزارت په تعلیمی نصاب کې چاپ شوي دي، او ۱۸ ټوکه یې امان الله خان ته تقدیم کړل او پنځه ټوکه نور یې د پوهني دارلتالیف ته لیکلي او یا ژباړلي او نور پاتې یې په هند کې چاپ او یا نا چاپ پاتې دي^{۴۵} د ۱۲۹۹ ش کال په شاوخوا کې د (معرف معارف) مجله هم دده له خوا خپریدله چې په هغې کې د (جهاد اکبر) په نامه دده خپل په فارسي ژبه ناول په تدریج سره چاپیده، چې د افغان او انگریز د لومړي جگړې پښې یې د افغانستان د خلکو د هېواد پالنې او جهاد دوستي دولولو په تعویرولو د کابل د عوامو د محاورې سره سمې لیکلي او دا په فارسي ژبه لومړني ناول دي چې په افغانستان مطبوعاتو کې خپور شوي دي.

هغه د خپلو کتابونو په فهرست کې په اردو ژبه دیوه کتاب یادونه کوي چې د لومړي مشروطه غوښتونکو د ټولني پراحوالو یې لیکلي و ولي په خواشینۍ سره باید ووايو چې چاپ شوي ندي. په هر حال سربیره پردې چې دا زمانه سازه او مذبذبه شخصیت و ولي هغه کار چې محمد حسین خان د افغانستان د پوهني په برخه کې تر سره کړي او د مشروطیت په لاره کې دده ویولس کلن زحمتونه او د افغانستان د پښتني په برخه کې دده تالیفات د هیروولو وړ ندي.

⁴⁵ انقلاب ، د کتاب د پای فهرستونه.

محمد سیلمان خان د هغه لاس د کاره وویست، چې بیا وروسته د قطغن او بدخشان د لوري په مخبري یعنی جاسوسي واستول شو.^{۴۸} دویم شخص عبدالحق یوازی د میر قاسم خان په وینا پیژنم او په بل ځای کې مې دده نوم ندی لیدلی، لکن دا کاذب یا درواغجن مخبر عبدالحق د ملا عبدالحق ارغندیوال څخه پرته بل څوک دی چې د عبدالحق ارغندیوال یادونه مخکې راغله.

دریم شخص چې د فهرست په توګه د مشروطه غوښتونکو د نومونو په تقدیمولو سره امیر ته متهم یا تورنی دی د غبار په قول د کابل د فابریکې^{۴۹} فني کارگر استاد محمدعظیم خان و چې دوشکي د پخوانیو او ماهر و جوړونکو له کورنۍ څخه راوتلی او په خپل فن کې ډېر پوخ ماهر و، او د راپور د ورکولو څخه وروسته لوړو رتبو ته ورسېد.

دغه فني شخصیت په امانی دروه کې هم په لوړ قدرت کې و، د جګړه ایزو وسلو جوړولو د سرافسر په توګه و ټاکل شو او د ۱۳۰۰ ش کال په شاوخوا کې د وسلو د پېرودلو لپاره اروپا (ایتالیا او المان) ته واستول شو او د برلین د ختېځ د ازادۍ په جریده کې د هغه عکس د افغاني اشخاصو په ډله کې چاپ شوی و. هغه په کابل کې په برگر عظیمو شهرت درلوده.

^{۴۸} انقلاب ۲۲۸

^{۴۹} غبار ۷۱۷

دوهم بخش

دوهم مشروطیت

لومړنی خبرې

په تېرو مخونو کې مو د لومړي مشروطیت دملي غورځنگ د پیل داستان چې په ۱۳۲۳ق کال کې د سراج الاخبار د ټولنې په بنسټ رامنځ ته شوی و او د یوي ډلې روڼ اندو افغانانو په وژلو او بندي کولو سره د ۱۳۲۷ق کال د صفری په میاشت کې پای ته ورسید ولوسته.

هغوی په خاورو او وینو کې ولړلی شول او د ملي مبارزي په ډگر کې قربانې شول، ولي:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها لقمیر کرد

ورنه این بزم خموشان هیچ غوغای نداشت

هو! دا فریادونه، زګېرووی او شور او واویلاوی ارامۍ نه شوی، او د هېواد او ملت سره دمینې لرلو او د همدغسې روښانه پاتي شو، او د زموږ د خلکو او روڼ اندو تر منځ د ازادۍ غوښتنې غورځنگو نو او د ملي بیدارۍ یا وینښېدو څپو دوام وموند.

د شلمې پېړۍ په دوهمه لسېزه کې زموږ د هېواد ټولنېزه بڼه بڼه نه وه ځکه امېر حبیب الله خان د خپل قدرت په لوړو پوړو کې له خلکو څخه لرې او د غبار په قول "په حرم کې ډوب شوی و" او په دغه کار کې یې دورمره افراط او زیادښت وکړ چې مزاجې حالت یې هم ډېر بد او زیر شو، او د ده مامورینو او گمارل شوو کسانو ولیدل چې امیر د غفلت په خوب کې بڼه ډوب شوی دی، نو د بي گناه خلکو په

چور او چپاول يې لاس پوری کړ. خو ځلې د پکتيا (جنوبي) کندهار او هرات په سمتونو کې د عوامو خلکو بلواوی اوږو دور رامنځ شو، لاکهن مرکزې حکومت په زور بنودلو او لښکر کشيو اتکا وکړه، او امير د غفلت د خوب څخه راويښ نشو.

د مظلومو خلکو او په ځانگړې توگه د افغانستان د ملت د شجايو او مزاجي خطايو څخه ده هر څومره چې رپړونه او تکليفونه وگورې او هر څومره چې وټکول شي په هماغه اندازه د دوی ملي مقاومت، ټينگتيا او استواري نوره هم زياتېږي او د مبارزې ميدان ته تر ټولو مخکې ورځي.

د افغانستان خلکو په دوو دفاعي جگړو کې بهرنيو يرغلگرو او انگليسي نيورکگرو ته خپل دغه ملي خوې او خصلت په ثبوت رسولي دي. دغه راز زموږ د خلکو ملي احساس د کورنۍ زور زياتی او د امير د گمارل شويو د چور او چپاول په مقابل کې هم ژوندي و چې :

ملت بود ان شیر، هنگام تراحم

چون بیشتر از رده شود، پيشتر ايد

د لومړي مشروطيت نيک او ملي غورځنگ د امير او د ده د درباريانو په استبداد، زور ازمويلو او وينو تويولو سره چې ويل به يې "د نوو اصولو هر څه قبلوم الامشروطه"⁵⁰ په ظاهري توگه له منځه ولاړ، لاکن وروسته يې د ملت د زامنو په زړونو کې په پټه

⁵⁰ دا ملت عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په هغه استحضاتو کې چې د کندهار د علماو څخه يې په ۱۲۹۹ ش کال کې کړي و، ليکلی دی (د بشپړو معلوماتو لپاره د غبار ۸۰۳ مخ وگورئ) د اعتماد الدوله مړينه د چهارشنبې په شپه د ۱۳۰۷ ش کال د کب په ۲۳ د کابل په شهرار کې ده.

زيلي ځغلولی وې او دوهم مشروطيت يې رامنځ ته کړ، چې په الماني دوره کې يې د هېواد ازادۍ، د اداري نوي لاره، او د افکارو د بدلون ثمره وکړه.

لومړي نړيواله جگړه چې د ۱۳۳۲ ق کال د روژې په مياشت او د ۱۹۱۴ م کال د اگست په مياشت کې پيل شوه، ټولې بشري نړۍ ته ټکان ورکړ د دی لپاره چې د خلافت مقام (د ترکي عثماني سلطنت) هم په هغه کې د المان او دهغه د متحدينو په طرفداري ورگډ شو، د انگليس د دولت او دهغه د انډيوالانو د جگړه ايزو اقداماتو په خلاف لويه هياھوی او شورماشور د هندوستان د مسلمانانو او د نورو اسلامي هېوادونو تر منځ راپورته شو، او په ډېره لږه موده کې د نړۍ او د ختيځو هېوادونو د ژوند حالات او سوداگري بدله کړه.

امير حبيب الله خان يوه مياشت وروسته په کابل کې د هغه وخت د سپين بېرو او مخورو په ديوه لويه غونډه کې د بيطرفۍ اعلان وکړ (د ۱۳۳۲ ق کال د شوال مياشت ۱۹۱۴ م کال) په داسې حال کې چې عوامو خلکو د عثماني ترکي او د اسلامي خلافت د مقام چې په استانبول کې و د برياليتوب شعارونه ورکول، او د خلافت گوند چې د هندوستان د مليونونو مسلمانانو په منځ کې نفوذ کړی و او د عثماني ترک د قواو د تقويې لپاره يې د مرستې وسايل او چاندي راټولولې، او هره ورځ به د خلافت د ورځپاڼي په سلگونو زره نسخې په بمبي کې ويشل کېدې، او سلطاني سره خولۍ د مسلمانانو شعار گرځېدلې و.

لاکن امير چوپ او د حرم له اړخه لری نه تللو، شايد چې په دهلي کې د هغه د انگريزي اريابانو لپاره همدغه د چوپتيا او اراموالی

حالت د یو داسې هندوستان په خوا کې چې په جگړه کې د بریالیتوب د سرچینو څخه یوه و مطلوب و.

افغانستان د افغان او انګلیس د دوهمې جګړې را وروسته د برتانوي هند د قوي دولت په خوا کې و، او امیر عبدالرحمن خان چې قهار سیاست مدار او د کورنیو سر غړونکو لپاره د تیره تیغ درلودونکي سړی و. په بهرنی سیاست کې د ډېرې بڼې روپې سره یې یوازې په دهلي تکیه وکړه، او د افغانستان هغه سیاست چې تزاري روسي ته یې تمایل درلوده او د امیر شیر علي خان سیاست و چې د هغه د له منځه تللو سبب شو په ښکاره یې هغه یوه سهوه او خطا وبلله او منشي سلطان محمد هندوستانی په هغه شرح حال کې چې د ده د نظر لاندې لیکلی او د تاج التواریخ په نامه ژباړل شوی محکوم کړ. لکن د دغه دارمدار او نرمش او د هند د وریسرا څخه د کال ۱۸ لکو کالدارو د ترلاسه کولو سره، سره بیا هم ختبخ سرحدات او د قبایلو چاري یې یوازې د وریسرا رحم او کرم ته پري نښودې، او په هغه پوهې او لیاقت سره چې په سیاست کې لرله د یوې خوا یې د هند وریسرا ډاډه ساته، لکن د دې لپاره چې د افغانستان د سیاسي او شوق الجیشي موقیعت څخه یې پورته ګټه اخیستی وای، نو کله، کله به یې د هډي د ملا نجم الدین په شان ملایان د کابل د ګردې جومات او د نورو دیني مرکزونو څخه قبایلو ته ور شړل او فراري کول تر څو هلته د جهاد اوازي ګرمي وساتي او وریسرا پاملرنه به یې دی ډول قبلوي غورځنګونو ته راوړوله چې که چېرې د هند د لویدیځ سرحدي قبایل د دې خوا څخه تحریک شي نو د برتانوي هند لپاره به یې نتیجې ډېرې وي، هغه ۱۸ لکه

کلداري چې واسراري یې ورکوي یوازې د امیر د مینځلو مزد دي، او د بریتانوي هند وایسرا باید په دی باندې همیشه معترف وی چې:

"امروز در قلمرو دل، دست، دست تست"

په دغه کاره او ناروغ سیاست سره امیر عبدالرحمن وکولی شول چې خپل موقیعت د افغانستان د امارت سره ټینګ وساتي، لکن د هغه د مړنې وروسته ځوي یې امیر حبیب الله خان ونه کولی شول چې په یوازې توګه دغه حالت ته دوام ورکړي، نو په دې خاطر یې خپل ورور سردار نصرالله خان چې یو اخوند مشرې سړی و، د دې سیاست د یوه اړخ د پر مخبیلولو لپاره وګماره، دا په خپله د وایسرا سره جوړ راغي او خپل مشر ځوي سردار عنایت الله خان یې د هند د وریسرا لارډ کرزن حرمونور ته ورولبړه (۱۹۰۴م کال د ډسمبر ۱۲) او یو کال وروسته (۱۹۰۵م کال) یې د هند د بهرنیو چارو سکرتلر لویش ولیم دین ته په ډېره ښه ښه او دارمدار سره په کابل کې هر کلي و وایه، او په یو څو کرښیزو تړون کې هر هغه څه چې امیر عبدالرحمن د راولپنډي په سفر کې په ۱۸۸۴م کال کې د لارډ سره منلی و کټ مټ یې هغه ومنل او په دې توګه افغانستان بیا د هند د وایسرا د ستقیم نفوذ لاندې پاتي شو، د موافقت دغه اړخ د وایسرا د سیاسي اعتماد د ترلاسه کولو لپاره و چې امیر د همیشه لپاره هغی ته متعهد و او د سرد وینښته په اندازه یې د هغې څخه کوډوالی نه کاوه او د بریتانیا د دولت اعتماد یې له لاسه نه ورکاوه.

لکن په دغه سیاسي لوبه کې یې چې امیر یې په خپله لوبغاړی و، خپل بل ورور سردار نورالله خان یې له شاهي ارګ څخه وویست او د

ارگ په لويديځ لورې کې ورته هغه ماڼۍ چې اوس د وزيرانو د شورا د کار ځای دې دزين العماره په نامه ورته جوړه کړه ترڅو چې خلک وکولى شي پرته له قيدو بسته هميشه په ازاده توگه ده ته راشي، او د هر خان، ملک او اخوند سره اړيکي ولري، او د ټولو سرحداتو او قبایلو چاري اداره کړې، او د لازم لېدلو په صورت کې وکولى شي په ختيځو سرحدونو کې يو حرکت او خوځښت را منځته کړي. او که چيرې وغواړي جهاد اعلان کړې او هغې ته د افغانستان د خلکو د ارادې د ښکاره کولو رنگ ورکړې،

دا هغه سياست و چې امير او د ده ورور له خپل پلار څخه زده کړی و، چې د خوږوالي او سازش سره يو ځای د قهر او غضب وسله هم بايد په لاس کې ورسره وي. نو په همدې خاطر د سردار نصرالله خان مقرر د هميش لپاره د قبایلو د مشرانو، روحانيونو او د جهاد د اخوندانو رجوع وه د هېواد د مرکز او اطرافو سره، او په همدې ترتيب سره يې د افغانستان پر خلکو خپلې مطلقي حکمراني ته ادامه ورکوله او د سراج الملتة والدين د ؟) خپل ذات يې د ديني او دينوی روښنا يوو سر چينه بللي و، پداسي حال کې چې دده زياتره ارزښتناکه وخت به ددربار په ښايست او دحرم د ښکلو ميرمنو په ډول او سينگار کې تيریده، او که کله به بهرته هم راووت نو په ښکار ميله جوړول او د ساعت تيری د فرش و ظرف په ترتيب او سمبالولو به لگيا او اخته کيده او سراج الاخبار به دده دښکار په برخه کې د طنز او کنایې په توگه داسي ليکل:

همه اهوان صحرا، سر خود رانهاده برکف!
 با ميدانکه روزی بشکار خواهی امد!

(۲)

گاونډی محرکه عوامل

ازاد قبایل او د هندی مجاهدینو مرکزونه:

ددیورند دسرحدی کرښې په دواړو غاړو کې، چې د برتانوی هند او د افغانستان تر منځ د ۱۸۹۳ م کال د نوامبر په ۱۲ په ۱۳۱۱ ق کال کې د هند د بهرني سکرتر سرماتيمر د یورند او د امير عبدالرحمن تر منځ رامنځته شو، او د افغانستان د

خلکو او قبایلو د رضایت پرته په رسمیت و پیژندل شو او و تپل شو، پښتو ژبی سرحدی قبایل جنوبا د وزیرو، میدو، دوړو بنگښ، اپریدی، مومند او نور دلار یې تر سیمی پوری شمالا او سیدل، دي قبایلو دپښو راو دنورو هغو ښارونو د انگلیس حکمرانوسره چې د هغوي د مستقمي سلطی لاندی وي دهندوستان د پولیتیکل ایجنټ پواسطه اړیکي درلودي. لاکن د صوبه سرحد دداخل پولیسي او امنتي قوانین پر هغوي جاري نه و، او عموما د عنعنوي جرگي په توگه اداره کیدل، نو پدي اساس انگلیس پولیتیکل ایجنټ دا حق نه درلوده چې د هغوي په کورښو چارو کې مستقیمه مداخله وکړي.

د هند د مغولي امپراطوري په مرکز کې د ۱۱۷۰ ق یا ۱۷۵۶ م کلو په شاوخوا کې یو ډیر مهم فکري، اصلاحي او ديني حرکت د هغه وخت د مشهور عالم شاو ولي الله دهلوی پواسطه منځته راغلي و، چې ددغي کورني د مشرانو له خوا تعقیب شو، د هغه د مهمو اصولو څخه د ټولینزو او اقتصادي اصلاحاتو او د اسلامي

حکومت د ساتلو په لاره کې د جهاد څخه یادونه کولې شو، او کله چې لدې وروسته لار دلیک Lord Lalke انگلیسي حکمران په ۱۸۰۳ م کال کې دهلي ونيوه نو سکانو هم په پنجاب کې خپله سلطه ټینګه کړه، نو پدې خاطر د شاه ولي الله لمسي مولوي اسماعیل د هلوي د سید احمد بریلوي سره یو ځای د مجاهدینو دیوه کاروان په ملګرتیا د سیند، کندهار او کابل له لیاري پېښور ته راوړسیدل، او د جهاد هنگامه او ولوله یې د هغه سیکانو سره چې پېښو ریې نیولې و او هم یې د بارکزیایې سر دارانو سره (د امیر دوست محمد خان وروڼه) ګرمه کړه، او یو شرعي حکومت یې د ۱۲۲۴ ق کال د جمادي الاخیر په ۱۲ یا د ۱۸۲۷ م کال د جنوري په میاشت کې د پېښور په چارسده کې اعلان کړ،

لاکن ددغه حرکت یا غورځنګ دواړه مخکښان یا مشران د ۱۲۴۶ ق کال د دذیقعدی په ۲۴ یا ۱۸۳۱ م کال د می په ۶ دسیکانو د لښکرو په ټول کې د برجیل په غاړه په بالا کوټ کې په شهادت ورسیدل. او ددوې نور ملګري په هم هغه غرونو کې سره خواره واره شول. تر څو چې ددغی کورنی د پاتي کسانو څخه یوتن سید نورالدین دهلوی د صوبه سرحد دکوهستان په درستانه کې د ازادو مجاهدینو لپاره یو مرکز په ۱۸۴۰ م کال کې جوړ کړ او دهغه دنیا یې خلکو څخه مولانا عبداللہ چې په ۱۹۰۲ م کال کې و مړ د هغه څخه وروسته د هغه ورور عبدالکریم چې په ۱۹۱۵ م کال کې مړ شو او دهغی څخه راوړوسته دهغه لمسي رحمت الله او نعمت الله د چرکنډ د سمڅي په ځای کې یو په بل پسې د هغه په ځای کیناستل. دي سلسلي دالمجاهد د جریدی په خپریدو سره چې مدیر یې محمد بشیر چې تر ۱۳۱۰ ش کال پوری هم ژوندی و دوام

درلوده، او همیشه یې دکابل ددربار او ددې ځای درون اندو سره اړیکې درلودل چې ددې اړیکو د اسنادو یوه برخه د کابل په ملی ارشیف کې موجوده ده، چې افغاني حکومتونو به د هغوي سره مالي او اخلاقي مرستې هم کولې. د شلمي میلادي پېړي په پیل کې په هند کې دکانګرس د ازادی غوښتنې غورځنګ اوله هغې وروسته په ۱۹۱۴ م کال د لومړي نړیوالي جګړې له پیل څخه په هغه ځای کې د خلافت غورځنګ او مهاجرت په ډیر شدت سره روان و. او په هندي ځوانانو کې (د هندوانو او مسلمانانو په ګډون) د هندوستان د ازادي غوښتنې جذبي مخ په وړاندی خپلي ځغلولي، او ټول دغه راز خلک چې د پردیو دحکومت او د انگریز د نیواکګرو سزه یې جوړښت نه درلوه او غوښتل یې چې د ازادي لپاره یو کاروکړي، نو دپښتنو د سرحد دازادو قبایلو او د مجاهدینو دي ټاټوبي یا ځالي ته یې مخ راګرځاوه، او د همدغه سربښدونکو او زیار کښو خلکو په واسطه به په کابل کې افغاني مرکزونو ته ور پژندل کېدل، او کابل ته به یې د هغوي درسولو وسایل د قبایلي سرحداتو د لیاري برابرول، او همدا خلک و چې د هند د ازادي او د ازاد هندوستان د موقت حکومت د جوړولو زمینی یې په کابل کې برابري کړی. چې ددهلي انگریزان او دپلټنو نیواک ګر مرکز ونه یې ډیر سر ګردانه کړي و.

دشیخ اله: د غورځنګ د یاغیستان د قبایلو په منځ کې د ازادي غوښتونکو مرکزونه او کابل:

په ۱۸۵۷ م کال یا ۱۲۷۳ ق کال کې دهند د ازدادي غوښتنې د پاڅون وروسته چې انگلیسي نیورګ ګرو هغه د غدريعني MuTiny په نامه و خپل دهند ځینو (مسلمانو مخ کښانو د شیخ

الهند مولانا محمود الحسن (د ۱۹۱۷ څخه تر ۱۹۲۰ م کال تر جون پوري په مالټا کې اسير) په اشاره او تلقين د هند په دننه او بهر کې د ازادې غوښتنې حرکاتو ته ادامه ورکړه، چې د هغې جملې څخه ومولانا ابوالکلام آزاد، مولانا محمد علي جوهر، حکيم اجمل خان نواب وقار الملک، ډاکټر مختار احمد انصاري، مولانا تاج محمد امروتي او د کراچي سوداگر عبدالله هارون او داسي نورو چې د هند په دننه کې يې په پټه توگه فعاليت کاوه، او په ازادو سرحداتو کې فضل واحد د ترنگزو حاجي، دبابري ملاصاحب (چې د ۱۹۱۵ م کال په سپتمبر کې د شبقدر د حملې مشر) او د اباسين دکوهستان ملا احمد جان صاحب سنډا کې چې (د ۲۰ پېرې په پيل کې د انگليس د استعمار په مقابل کې سرسخته مجاهدين و) لدې وروسته د خدای خدمتگارانو د ټولني بنسټ اېښودنکي خان عبدالغفار خان و،

شيخ الهند ده ۱۹۱۵ م کال د سپتمبر په ۱۸ يا په ۱۳۳۳ ق کال کې حجاز ته ولاړ او له هغه ځاي څخه يې د ازادې د مبارزې د ليارې د ملگرو څخه يوتن (نوي مسلمان شوي شاگرد) مولانا عبيدالله سندهي دکويتې، بنوراوک او کندهار د ليارې څخه کابل ته راو استاوه، چې د ۱۹۱۵ م کال په اکتوبر کې دې ځای ته راورسيده، او د سردار نور الله خان، سردار عنايت الله خان او دانډو د حاجي عبدالرزاق په مرسته يې د هند د ازادې غوښتونکو د فعاليت لپاره په کابل کې مرکز جوړکړ، او د (ازاد سرحد) د چمبرکند د سمڅي او ستهاني د مجاهدينو د مرکزونو سره يې خپلې اړيکي ټينگي کړې، او له همدې لارې څخه به د هند ازادې غوښتونکي ځوانان او عالمان د تحريک د ادامې لپاره کابل ته راتلل، او لدې ځاي څخه

به يې د هند د ازادې د حاصلولو لپاره د اسيا او اروپا په هېوادونو کې خپلو هلو ځلو ته دوام ورکاوه.

په همدې وختونو کې د لاهور د گورنمنټ کالج د زده کونکو يوه ډله د هري پور او ازادو سرحداتو له ليارې د ۱۹۱۵ م کال په فبروري کې کابل ته هجرت وکړ، چې پدې ځاي کې د هند د ازادې غوښتونکو په ټولنه کې شامل شول، چې پدې ډله کې د ملتان افتخاري مجيټريټ د (بابرو د قوم) خان بهادر رب نواز ځوي الله نور خان هم شامل و، چې وروسته يې د هند درښتینو ازادې غوښتونکو اطلاعات دکابل څخه دانگريزي جاسوس سرچينوته ورکول.^{۵۱} په دې ډول کابل د هند د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيد، ار محمد ميان بن عبيداله (مولوي منصور انصاري) چې د شيخ الهند د سر بنسندونکو شاگردانو څخه و د مهمو سياسي اسنادو سره د حجاز څخه هند ته ورسيد، (۱۹۱۶ م کال اپريل) او له هغه ځاي څخه د ازادو سرحدونو له ليارې د ۱۹۱۶ م کال د جون په مياشت کې کابل ته راغي، دا شخص باعمله عالم و چې په ۱۳۰۱ ق کال د هند په سهانپور کې زيږيدلي او د ۱۳۲۴ ش کال ددلوۍ په مياشت کې د ۶۲ کالو په عمر وفات شو چې د لغمان د مهترالملک په هديره کې ښخ شويدي.

^{۵۱} الله نواز چې په امانې دوره کې يو شکمن شخصيت و او له معارف څخه وويستل شو، د محمد هاشم خان په کابينه کې وزارت او سفارت ته ورسيد. او د عمر تر پايه په کابل کې پاتې شو. چې په همدې ځاي کې د ۱۳۴۵ ش کال د وري د مياشتې په ۱۲ نيټه مړ شو. هغه د دوهمې نړيوالې جگړې په وخت کې د افغانستان د سفير په توگه د هتلمر تر څنگ په برلين کې ناست و.

مولانا منصور سربيره د ازادي غوښتي د کردار، فکر مند مولف او دځانگړو، ياسي نظرياتو درلودونکي شخصيت و چې په اردو او فارسي ژبو کې اتلس ټوکه کتابونه د اسلام له نظره په سياست دين او حقوقو کې وليکل، چې ځينې يې چاپ شوي دي، ددې کړنو ليکونکي هغه لېدلي او د هغه سره خبري اترې درلودې، هغه د عمر تر پايه د ازادي غوښتني او فقيري او درويشي پر مسلک د "دالهي حکومت" د ثابتو او نه تغيريدونکي افکارو سره پاتي و، ددې لپاره چې په ازادو سرحداتو کې د افغانانو سره د ډير وخت لپاره يوځاي و په پښتو او دري ژبو کې ښې خبرې کولي او د سيد محمدا مين بنوري باجوړي دلور زهرانامی سره يې واده کړی و چې او لادونه يې تر اوسه په کابل، ننگرهار او هند کې پاتي دي.

دري مهمی پيښی

د لومړي نړيوالي جگړې د پراختيا او شدت سره، د انگليس د امپراطورۍ بډايې مستعمره هندوستان د المان او دهغه د ملگرو له نظره په جگړه کې لری نه و، او غوښتل يې چې پدغه نيمه لويه وچه کې او په ځانگړي ډول د هغه ځای د مسلمانانو په منځ کې نفوذ وکړی، او دغه کار د عثماني خلافت پواسطه چې په جگړه کې د هغوي ملگري و تر سره کيده، تر څو د افغانستان مسلمانان د انگريزانو په مقابل کې جهاد ته ولمسوي، او پدې وسيله په هند کې يو پاڅون منځ ته راوړي او د انگريز قواوې په خپله په هند کې بوختي وساتي او د جگړې له ډگر څخه يې لری کړي: نو پدې خاطر کابل د ځينو اروپايې او اسيايې هېوادونو د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيده، لکن امير په ډيره خونسر دي او هغې تجربې سره چې د خپل پلار له وخت څخه يې پدې برخه کې لرله، د

افغانستان او د سرحداتو د مشرانو او مخورو يوه کوچني جرگه په کابل کې جوړه کړه، (د ۱۹۱۵ م کال اپريل يا ۱۳۳۴ م کال) او د افغانستان بيطرفي يې تائيد کړه. پداسي حال کې چې د افغانستان زياتره خلک د اسلامي يووالي او د عثماني خلافت سره د مرستي طرفدارو، د سراج الاخبار مدير محمود طرزي د عامو خلکو د ولولو په ټرگندولو د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الاول په گڼه کې چې د ۱۲۹۴ ش کال د مرغومي د ۱۶ سره سمون خورې په دغه جريده کې د لاهي "علي الفلاح" تر عنوان لاندې يوه مقاله خپره کړه او په هغې کې خلک د سياسي ازادۍ د تر لاسه کولو او ملي پاڅون ته ولمسول شول، چې دغه مقاله سانسور شوه او محمود طرزي ته وويل شول چې: هغه چرگ چې بي وخته اذان کوي سر يې د غوڅولو دی، او هغه يې ۲۶ زره روپۍ جریمه کړ، چې دغه پېښې د هغه زوم شهزاده امان الله خان خلاصي کړې، انگريزان وينښ او د حالاتو څار يې کاوه او د هغو ملکي او عسکري جاسوسۍ د وسايلو پواسطه يې چې په اسيايې هېوادونو او هندوستان کې يې درلودل، د انتلبجنت سرويس، سي، اي، ډي او د ټولو ښارونو او په ځانگړې توگه د کابل د سياسي مايندگيو څخه د اطلاع اخيستله، چې د دغو پټيو اطلاعاتو يوه ټولگه د ۱۹۱۶ م څخه تر ۱۹۱۸ م کلونو پوري اوس د محرميت څخه خلاصه شوی او د لندن په انډيا افيس کې موجوده ده، او د هغې اردو ژباړه د "تحريک الشيخ الهند" په کتاب کې چې په ۱۹۷۵ م کال کې په ډهلي کې چاپ شويدی خپره شویده، چې په دې فصل کې مې د هغې څخه استفاده کړی ده چې د هغې حواله د تحريک د لنډيز په علامې سره ورکړ شویده.

چې په دې وخت کې په کابل کې څو مهمې پېښې شوې دي چې د افغانستان د کورنيو خلکو په فکري حالاتو يې اغېزه کړې وه چې د دوهم مشروطيت سره فکري اړيکي لري چې بايد په دې ځای کې په لنډيز سره راورل شي:

اول: د هندیانو تنظيم

لکه څنگه چې مو وويل د شيخ الهند رښتني او ازادۍ غوښتونکي شاگرد مولانا عبيدالله سنډهي د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راغی او ټول هغه هندي طالبان چې مخکې ازادو سرحداتو او کابل ته راغلي و راټول او تنظيم يې کړل، او د سردار نصرالله خان او سردار عنایت الله خان چې د امير له خوا په دې کار ځمکارل شوی و او د حاجي عبدالرزاق اندر سره يې خبرې اترې وکړې او د ۱۹۱۶م کال د جون په مياشت کې مولانا منصور انصاري هم په دې ډله کې ور شامل شو، او د شيخ الهند مهمي لارښوونې يې هغوي ته ورسولي.

په دې وخت کې يو نوی مسلمان شوی شخص (د هند د نامتو ليدر د اچاریه کر پلانی مشر ورور) ^{۵۲} د مولوي عبدالرحيم په نامه چې د هند د ازادۍ غوښتونکو د تکره کارکوونکو له ډلې څخه و کابل ته راورسېده او د سرحد د مجاهدينو د ایلچي په توگه يې د نایب السلطنه سره کتنې وکړې، او د افغاني شخصیتونو سره د هندي مهاجرينو د اړیکو د ټینګولو وسیله وه، چې د نایب السلطنه له خوا يې ازادو قبایلو ته کمکې نقدې پېښې او وسلې رسولې.

د هندیانو ډله د حکومت او په کابل کې د بریتاني د سیاسي نمایندګه له خوا د کلکي څارني لاندې وه. او د دې لپاره چې نه يې

^{۵۲} د ۱۳۶۰ش کال د حوت د مياشتې په ۲۸ په دهلي کې ومړ يعنې ۱۹۸۲م.

شو کولای د کابل د خلکو سره وگورې نو په دې خاطر د کابل د ملکي روغتون په دننه کې د ترکي سر طبيب ډاکتر منيربيگ چې د عثماني ترکانو له خوا د دې غورځنگ ملګری و د ده خونه يې د يو بل سره د لېدنو کتنو لپاره ټاکلی وه او همدلته به يې يو د بل سره کتل او سلامشوري به يې کولې.

کله چې د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې مولوي برکت الله بهوپالی (د هندي فراري انقلابي شخص) هم د الماني پلاوی سره کابل ته راورسېده، او د دې متشکلي او منظمې ډلې سره يو ځای شو او د هغوي په راس کې يې په انقلابي اقداماتو پيل وکړ. ^{۵۳}

دوهم: د الماني پلاوی سره د راجه مهنډره پرتاب راتګ:

په اروپا کې د المان او د هغې د طرفدارو سريزو، د عثماني دولت په گډون چې د خلافت د مقام لمرنۍ مقدس ځای و په هندوستان کې د اړو دور او نا ارامۍ د پېدا کېدو لپاره يې د افغانستان بي طرفه هېواد تشخيص کړی و نو په دې اساس يې يو بشپړ پلاوی چې په هغې کې الماني، استريايي، ترکي او د فراري ازادۍ غوښتني هندیانو منصبداران په کې شامل و، د استانبول، حلب، بغداد، اصفهان، قم او هرات د لارې کابل ته واستاوه، چې د ۱۹۱۵م کال د سپتمبر په ۲۶ نېټه د هزاره جاتو له لپاري کابل ته راورسېده، او د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر څخه د ۱۹۱۶م کال د می تر مياشتې پورې د کابل د بابر باغ په ميلمستون کې پاتې شو، او د دولت له طرفه د دغه پلاوی ميلمه پالی شجاع الدوله او اشباشي و. دا پلاوی د شجاع الدين چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه په کابل کې و (په

^{۵۳} د شيخ الهندي په تحریک کې په تفصیل سره راغلی دی.

ایران کې نېول شوی) د هغه بیان په اساس چې د هندوستان پولیسو ته یې د پوښتنې په وخت کې کړې و عبارت و له : ۵۴

۱- راجه مهندره پرتاپ:

د گهنشام سنگر راجه مرستان ځوی او د علي گره د مرستان د ځای د حکمرانانو د کورنۍ، د راجه دت پرشادسنگه ورور او په هغه ځای کې د ځمکو د پراخه جايداد درلودنکی و چې په علي گرکي زده کړې کړې وې. په بندرابن کې د يوه موتيې هندوستان په فکر د مسلمانانو هندوانو او مسحيانو د پيوستون يوه کمېټه جوړه کړه، د دې لپاره چې د سيل گری سره يې مينه درلوده، په امریکا کې د هرديال او د هند د ازادۍ غوښتنې د باغيانو د ټولنې له نورو غړو سره يې وکتل او د انقلابي افکارو سره يې ميند پېدا شوه، او د ۱۹۱۴م کال د ډيسمبر په ۲۰ نېټه هندوستان ته راتلو په لپاره مارسلیز ته راغی او له هغه ځايه برلين ته ولاړ او د هندیانو په هغه ټولنه کې شامل شو، چې د هند د ازادۍ د لاس ته راوړلو لپاره يې هڅې کولې چې هندي مولوي برکت الله بهوپالي او هرديال هم په کې گډون درلوده.

راجه د المان د قيصر Wilhelm II او د جرمني د نورو اشخاصو سره د کتنو نه وروسته د خپل کار پلان داسې طرحه کړ، چې د هند د ازادۍ غوښتونکو او ترکي او الماني اشخاصو گډ پلاوی دی د قيصر او سلطان محمد رشاد خامس او انور پاشا لیکونه او د ابستانبول د شيخ الاسلام فتواوي افغانستان ته ورسوی، تر څو د

۵۴ د شيخ الهند تحریک

افغانستان اشخاص د هغې پر بنسټ د انگلیس پر ضد پاڅون او جهاد اعلان کړي.

په هغه لیکونو کې چې راجه د المان څخه راوړی و، د جرمني د دولت د رئیس لیکونه یې د هند د ایالاتو د راجه گانو په نامه په الماني او هندي او هم د کابل د امیر او د رانانیپال په نامه درلودل، تر څو مهندره پرتاپ سره مرسته وکړې او هندوستان د انگلیس د استعمار د مینگوکو څخه خلاص کړی او الماني دولت د هندوستان د ازادۍ د ساتلو ژمنه کوي.

د دې لپاره چې هندي او الماني پلاوي او دغه راز د هند موقتي حکومت د کابل په بابر بڼ کې ناکام پاتي شول، راجه د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د پاڅون څخه وروسته د کابل څخه ولاړ او د شوروي دولت د لپاري اروپا ته ولاړ او د هند د ازادۍ د اعلان وروسته په ۱۹۴۷م کال کې د جواهر لعل نهرو حکومت هغه ته د هند د راتللو بلنه ورکړه، او تر يوه وخته يې د هند د مشرانو په جرگه کې غړیتوب درلوده تر څو چې په زاړه عمر کې د ۱۳۵۸ش کال د ثور په ۹ یا د ۱۹۷۹م کال د اپریل په ۲۹ په نوی دهلي کې ومړ، او دغه د ولولو ډکه لمبه یا شغله مړه شوه.

۲- فان هینتنګ Von Henting :

هغه د المان د توپخانې مشر، پلار یې د عدلیې وزیر، تکړه پوځي ځوان و چې په نوموړې پلاوی کې یې دیندرمایر سره په گډه مشري په غاړه درلوده.

د دې لپاره چې په خپلو موخو کې بريالی نشول نو بېرته المان ته ولاړ او خپل راپور يې وليکه چې په ۱۹۶۳م کال کې د هغې متن په گوټن گن کې چاپ شو.

ده د خپل راپور په ۹۳-۹۴ مخونو کې د خپل پلاوی غړی داسې معرفي کړی دی: Dr: Becrer او لفتننت Rdether الماني او ترکي کاظم بي او هندي مهندره اږرتاب او برکت الله او شپږ تنه افريدي کوم چې ددوی انگليس سر تيري و او په جگړه کې د المانيانو په لاس ورغلی و، دوه تنو افغانانو د عبدالرحمن او سبحان په نومونو هم په خپل لگښت سره په دې پلاوی کې گډون درلوده. ۵۵

۳- ويگنر

ديوي الماني کورنۍ خوی او د بي سيم د مخابراتي مشر و.

۴- لواري:

دوان هينتننگ د سکرتر په توگه .

⁵⁵ لودويک ادميک افغانستان ۲۲۳ د ۱۹۶۷م چاپ، د الماني عسکرو مشر او فعال نظامي سړی و چې نوم يې په اردو ژباړه د شجاع الله په وينا کې سينديري مشر راغلی (تحريک ۲۶۵) لکن اصلا د المان په ملي ارشيف کې (بون) او په نورو سرچينو کې Nieder myer دی. هغه د ۱۹۱۴م کال په سپتمبر کې په استانبول کې د روف بي ترک په مشرۍ د ويلهلم واسموس تر رياست لاندې د المان د ۲۳ کسيز عسکري هيت غړی و چې د مهندره پرتاپ د پلاوی سره يو ځای شو او خپل ځان يې په منځنۍ اسيا کې د حربي منصبدارانو د نظامي چارو د روزني ژمنه باله، په داسې حال کې چې د ده بل ملگری هنتنگ د افغانستان سره د سياسي اړيکو د ټينگولو لپاره هلې ځلې کولې.

نيدرماير په کابل کې يوه کوچنی افغاني نظامي مفرزه د نظامي روزني لاندې ونهوله چې د هغې جملي څخه يو هم قوماندان عبدالحميد و چې په امني دوره کې رتيس ارکان و چې بيا وروسته په ۱۳۰۳ش کال د گوډ ملا د سر غړوني په قضيه کې په لوگر کې ووژل شو.

۵- ووکات (هوخت):

دوان هينتننگ سکرتر .

۶- نيدرماير :

۷- يوزباش کاظم بي (ترکي):

هغه د ترکي عسکرو ډگروال او د منصبدارانو په هيت کې د انور پاشا کارمند و، چې د الماني تر وخته پورې په کابل کې پاتې شو او د ۱۹۱۹م کال په جنوري کې بخارا او خيوا ته راغی.

کله چې د ۱۹۱۹م کال په اپريل کې د محمد ولي خان خانگړی هيئت يا پلاوی مسکو ته ورسول شو. کاظم بي هم په دې ډله کې شامل و، او له هغې وروسته هغه په عشق اباد کې وینو چې د " غريبانو غږ " د ترکي ژبي جريدي Vice of the foot سره همکارۍ کوي او خپل ځان يې د هغه ځای يو تکړه حکمران جوړ کړی و، د ۱۹۱۹م کال په اکتوبر کې يې په کاکان کې د ځوانو بخارايانو د ټولني په جوړولو کې هلې ځلې وکړې او په سياسي غورځنگ کې يې ونډه درلوده او د افغانستان سره يې هم خپل اړيکي ساتل او د هرات حکمران ته به يې ليکل چې :

" په دې نږدې وختونو کې به د پان اسلامي قواوی ايران ته ور داخلې شي او د انگليس پوځونه به له هغه ځای څخه وباسي او تاسو ته د بلشويک دوستانو په برخه کې ځانگړی ډاډ درکوم چې هغوي د مسلمانانو ډېر نژدي دوستان دي او د غازي امير امان الله لپاره به دوی الوتکي، توپونو او نور ډېر جنگي سامان برابر کړي. " ^{۵۶}

۸- مولوي برکت الله :

⁵⁶ ادميک افغانستان ۱۴۴، د هند د ملي ارشيف د محرمانه اسنادو څخه ۱۶۰ د ۱۹۲۰م کال د فبروري مياشت

د منشي قدرت الله بهوپالي خوی و چې د هندوستان د جیدو عالمانو څخه و هغه په توکیو کې د اردو ژبي پروفیسور او په هند کې د بریتانیا د سرسختو مبارزو مخالفانو له جملې څخه و، چې په ۱۹۱۴م کال کې یې د بریتانې د سفارت په اشاره په جاپان کې له کار څخه گوښه کړ، چې بیا له دغه ځای څخه سانفرانسیسکو ته ولاړ، او د هند د ازادۍ غوښتونکو په ټولنه (غدر) کې شامل شو، هغه د جهاد دیني او تبلیغي دقیقې مقالې په فارسي ژبه د کابل سراج الاخبار ته د جاپان څخه رالېږلې،^{۵۷} او په کابل کې د هند د ازادۍ غوښني د یوه تکړه او ملي عنصر په توګه پېژندل شوی و، نو په همدې اساس د الماني پلاوی سره کابل ته راواستول شو، او په دې ځای کې د راجه مهندریرتاپ او مولانا عبدالله سندهي سره یو ځای یې د انگلیس ضد ولولي راګرمې کړي، او په جنودربانید (د هند د خلاصون سرتېري) کې یې د جنرال د مرستیال رتبه درلوده، او د ازاد هند په موقتي حکومت کې چې په کابل کې جوړ شو صدر اعظم و، (۱۹۱۶م کال د جنوري ۲۴) د دې لپاره چې د ۱۹۱۷م کال په پای کې د شوروي ترکمنستان بهرنۍ کمیسایت امیر حبیب الله خان ته د دوستانه اړیکو د ټنګولو پیغام ورکړ، برکت الله د کاظم بي سره یو ځای چې پخوا یې یادونه وشوه د شوروي ترکمنستان جمهوریت ته د خبرو اترو لپاره واستول شو.

په ۱۹۱۹م کال کې د افغانستان د ازادۍ د اعلان څخه را وروسته هغه وخت چې ګرځنده او د امان الله خان ځانګړی سفیر محمد ولي خان د همدې کال د اپریل په ۷ نېټه د تاشکند له لپارې مسکو او

^{۵۷} وګورئ د سراج الاخبار ۴ مخ ۲ ګڼه ۳ کال د ذلحدي لومړۍ نېټه، ۱۳۳۱ق کال یا د ۱۹۱۱م کال د اکتوبر ۱۲

نورو اروپايي هېوادو ته واستول شوي دي سياسي پلاوي کې برکت الله او کاظم بي دواړو گډون درلوده چې د ۱۹۱۹م کال د اکتوبر په ۱۰ په مسکو کې ورته د درناوي ډک او تود هر کلي وويل شو.

برکت الله د مسکو څخه د منځني اسيا شوروي برخي ته بېرته راوگرځېد او د بریتانې پر ضد لمسونوته يې دوام ورکړ، او ديلشویزم او اسلام په موضوع يې يوه رساله وليکله، او په هغې کې مارکسي سوسيليزم يې په اسلام کې د بيت المال د تصور يو ډول بېرته راگرځېدنه وبلله، چې يو ډول داسې خزانه ده چې عمومي او په ټوله ټولنه پورې اړه لري.

د دې کرښو ليکونکي د ۱۹۲۰م کال را وروسته د برکت الله د عواقبو څخه خبر نلرم، ولي بايد ووايو: چې دغه پلټونکي، ويونکي او تکړه شخصيت خپل عمر د بریتانیا د استعمار او امپريالېزم سره په مبارزه کې تېر کړی و.

* * *

په هر صورت د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر په نيمايي کې دغه گډ پلاوي د پغمان په تپه کې امير خپل حضور ته ومانه او خبري اتري پيل شوي. پلاوي هڅه کوله چې امير د انگليسانو پر خلاف د جهاد اعلان او د المان د متحدينو طرفداري ته وهڅوی او هغه ليک چې انور پاشا راوړی و لاندینې څلور موخي په کې وې:

اول: د دې لپاره چې عثماني سلطان جهاد اعلان کړی بايد امير هم همداسې وکړي.

دوهم : ايا امير د افغانستان د خاورې له لارې " عثمانی ترکي
عسکروته بند ته د تېرېدلو اجازه ورکوي؟

دریم: باید افغانستان د انگلیس سره خپلې اړیکې وشلوې.
څلورم : امیر باید ټولې متنفذ او بارسوخه ملایان د جهاد اعلان ته
راوگمارې.

لاکن امیر د دې مسئلو په ځواب کې نوموړې پلاوی ته وویل : د
افغانستان خلک د راسخي عقبدي مسلمانان دي لکن د جگړې
وسایل نه لري، نو په دې اساس همیشه یوازي د خپل هېواد څخه د
دفاع لپاره چمتو دي.

پلاوی امیر ته د هر ډول نظامي مرستي او وسلو او دولس سوه زره
پونده تقاوي وعده ورکړه، لکن امیر قطعي ځواب ورنکړ او مسئله
یې خپل د مشوري مجلس ته واچوله.

په دې وخت کې د امیر درباریان دوه ډلې و:

یوه ډله یې د جگړې طرفداره وه چې په هغې کې د امیر ورور سردار
نصرالله او د امیر دوه زامن عنایت الله او مان الله شامل و، چې د
محمود طرزي (د شهزاده گانو خسر او د روڼ اندو مشر او مهم غړی
) دیني کړيو د ترک د طرفدارانو او د زیاتره افغاني قبایلو له خوا یې
ملاتړ کېده، دوهمه ډله یې د انگلیس طرفداران و چې د
عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په شاوخوا راغونډ شوي وو. چې په
هغې کې د بي بي حلیمي ساتونکي (د امیر میره مور چې د خپل
ځوي عمر خان د امارت خوب یې لېده) د هندوستان سره د معامله
لرونکو سوداگرو ډلې ځیني نظامي کسان او بروکراتان په کې شامل
وو، لکن امیر غوښتل چې د دې ډلې سره سیاسي لوبه په ډېر
احتیاط سره تر سره کړي، او د انگلیس طرفداران وساتي، په داسې

حال کې چې عمومي انتظار داسې و چې امیر دی د دغه بهرني
پلاوی سره جوړ راشي او جهاد دی اعلان کړي.

په دې وخت کې د برتانوی هند د دولت سیاسي نماینده حافظ سیف
الله خان ته د خلکو له خوا پټه اخطارونه ورکول کېدل چې د هغه د
نمایندگي ځای د خلکو د تاخت و تاز لاندې راځي، تر څو د برتانيې
سره جنگي عملیات ترسره شي، (د نوموړې حافظ لیک د ۱۹۱۶م
کال د جون میاشت). پټه دی پاتې نه وې چې د ۱۹۱۵م کال د
سپتمبر څخه دمخه هغه وخت چې دغه الماني پلاوی د هزاره جاتو
په لاره د هرات او کابل تر منځ و د هند وایسر او برتانيې د امپراطور
په لاسلیک یو لیک د امیر حبیب الله خان په نامه راولېږه، او هغه
یې د برتانيې اطاعت او د بي طرفۍ ساتلو ته وهڅاوه، او د هغې
میاشتي تقاوی یې د یونیم لک څخه دوه لکو ته د پټې خولې نېولو
په خاطر زیاته کړه.

امیر د دربار د بېلا بېلو ډلو د جهاد د عمومي تمایل او د الماني
پلاوی د هیلو تر منځ د یوه ماهر لوبغاړي په شان رول لوباوه، د یو
پلوه یې الماني، ترکي او هندي میلمان په مستقیمو او غیر
مستقیمو خبرو اترو مصروف ساتل، او په دې ترتیب د افغانستان،
المان او د هغه د انډیوالانو تر منځ یولس ماده ایز تړون^{۵۸}

⁵⁸ لکه څنګه چې د ساتلي مخفف لیکن Seiler په روزنامه کې په انډیا افسر
لزن) کې راغلی دی د تړون دی مسودې لس مادې درلودې، چې د هغې په سریزه
کې د افغانستان او المان او د دواړو خواو حکم لرونکو او د المان د نورو
متحدینو تر منځ د دوستۍ ټینګښت، او د افغانستان د ازادۍ په رسمیت
پېژندلې و، او د افغانستان لوري باید عسکري قواو په مجهزولو او د هغې په
اساس تنظیم لاس پورې کړي، او د فارس، هند او د روسي ترکستان د خلکو سره
سیاسي اړیکې ټینګې کړي، او المان سل زره عصري توپکونه، درې سوه پوښونه

برابرولو ته ورنزدې کېدل؛ لاکن د بل پلوه په همدغه ورځ چې په سبا ته یې باید تړون لاسلیک شي د ۱۹۱۶م کال د جنوري په ۲۵ د برتانيا نماينده حافظ سيف الله يې راوغوښت او په يوه ځانگړې مرکه کې يې هغه ته د بيطرفۍ د سياست د ادامې ډاډ ورکړ او ويې ويل: چې سربيره پر دې، په عمومي دربار کې د دې سياست د دوام اعلان هم وکړې، لاکن د هغه خبرې به د عوامو خلکو د ولولو د تسکين لپاره وې او د برتاني دولت بايد د ده د خبرو څخه په ويره او تشويش کې نشو، او دغه وعده شوې دربار څلور ورځې وروسته د جنوري په ۲۹ نېټه جوړ شو، کله چې امير د بي طرفۍ دوام اعلان کړ، د قبایلو او کابل خلک چې د جهاد اعلان ته سترگې په لار وو ټول خفه شول، او د المان، ترک او هند گډ پلاوي ناکام شو، او په دې اساس د پلاوي اروپايي غړو د ۱۹۱۶م کال د می په مياشت کې تصميم ونېوه چې د کابل څخه ولاړ شي.

او نور عسکرې تجهيزات د لس ميليونه سترلنگ پونډو سره افغانستان ته ورکړې، دغه راز المان به خپله لاره د پارس د هېواد لپاره خلاصوې، تر څو د دې لارې څخه افغانستان ته مرسته ورسېږي.

د دواړو لورو تر منځ سياسي اړيکې ټينگې او هټينگ د المان د استازي په توگه په کابل کې پېژندل کېږي، د افغان استازي يا نماينده پارس ته استول کېږي تر څو هلته د المان د متحدو دولتونو (مرکزي قواوې) د سياسي نماينده گانو سره خبرې وکړې، په کابل کې د الماني د سفارت او قونسلگري د پرانستلو په برخه کې به په نژدې وخت کې لازمه مفاهمه وشي. (ادامیک: افغانستان ۹۴).

د هغو اسنادو له مخې چې په ملي ارشيف کې شته: سردار نصر الله هڅه کوله چې هغوی ولاړ نشي او وعده يې ورکوله چې د امير د خوښۍ پر خلاف به سرحدې قبایلو د بریتانیا سره د جگړې لپاره چمتو کړې، لاکن د پلاوی غړو دغې وعده ته اعتبار ونه کړ او نيدرماير د روسي منځني اسيا د لاري ځان تهران او کرمانشاهان ته ورساوه، او په دې لاره کې د يوې فرقې په اندازه مرسته ولېدله، لاکن هټينگ د چين او امريکا له لارې جرمني ته ورستون شو، په داسې حال کې چې د پلاوی نور غړي په هرات کې تر هغه وخته پاتې شول، تر څو چې د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر شوروي پاڅون د برتانيا د مخالفو کارکونکو لپاره لاره هواره کړه.^{۵۹}

امير په دغسې سياسي ماهرانو عملياتو سره ځان د المان او ترک د گډو هيلو او خواهشاتو څخه خلاص کړ، او د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه کې د بریتانیا نماينده سيف الله خان يې بيا دستي راوغوښت او د هغی سره يوازې کښيناست او د پلاوی موزي او اهداف يې غوره او په زړه پورې ونه بلل، او ويې ويل چې هغوی په ناهيلي سره له کابل څخه وتلې، او زموږ د هېواد له سرحد څخه به تېر شوی وي، او يوازې درې تنه يې کاظم بي، برکت الله او مهنډره پرتاپ په کابل کې پاتې دي چې د هغه د انديښنې وړ دي. د دې لپاره چې هغوی ميلمانه دي، دانه پوهېږې چې څه ډول خپل ځان له دوی څخه خلاص کړې؟ لاکن په خپله دوی هم تصميم لري چې په نژدې وخت کې له دې ځای څخه ولاړ شي.

امير ډاډ ورکړ چې په بي طرفۍ، او د بریتانیا سره د تړلتيا او دوستۍ په وعده ټينگ ولاړ دی، او د خيرالدين او احمد په نومونو

⁵⁹ ادامیک: افغانستان ۲۲۵.

دوه تنه چې د تیراه قبایل د انگلیس په مقابل کې راپاڅوې، د ترکی نمایندګان نډې، لومړنۍ کس د کابل په حربي ښوونځي کې ښوونکی و د دې لپاره چې شاگردان یې سیاست ته را بلل، برطرف شو او دوهم کس شاهي پخلنځي اښپز و، چې د نااهلي په اساس ووژل شو، دغه دواړه د امیر د اجازي او خبرتیا پرته تیراته تښتېدلي دي او د هېڅ کومي خوا نمایندګې او واک نه لري، او باید دي چې د بریتانیا نمایندګه خپل دولت ته له دې خوا څخه پوره ډاډ ورکړي.⁶⁰ دریم: په کابل کې د یوه ازاد موقتي حکومت جوړول:

لکه څنګه چې وویل شو، راجه مهنډره پرتاپ او مولوي عبیدالله سنډهي مخکې د افغاني شخصیتونو سره د خبرو اترو مقدمات د حاجي عبدالرزاق پواسطه برابر کړي وو او سردار نصرالله نایب اسلطنه یې راضي کړی و چې د هند یو موقتي حکومت په کابل کې اعلان کړي. کله چې برکت الله د الماني پلاوی سره کابل ته راغی لکه څنګه چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه یوه تن د مولوي غلام جیلاني ځوی عبدالباري کله چې په ایران کې ونېول شو د هند پولیسو ته یې د یوه سلطاني شاهد په توګه داسې بیان ورکړ، د هندي ډلې مشران او کاظم بی د نایب اسلطنه په اجازه د حاجي عبدالرزاق په کور کې راغونډ شول تر څو د ازاد هند د حکومت د جوړولو لپاره لارې چارې برابرې کړي، په لومړي سر کې په نظر کې و چې دا حکومت دی د شاهي کورنۍ د شهزاده ګانو څخه د یوه تن په صدارت په کابل کې جوړ شي لکن وروسته په دې خبره سره یوه خوله شول چې د حکومت صدر دی مهنډره پرتاپ، صدراعظم دی مولوي برکت الله او د کورنیو چارو وزیر دی مولوي عبیدالله

⁶⁰ تحریک ۱۱۸

سنډهي وې⁶¹ او دغه ازاد حکومت د ازادۍ غوښتونکو د مقر څخه (د کابل بابر باغ) څخه اعلان شو د (۱۹۱۶م کال سپتمبر) هغه اطلاع چې په دې برخه کې د هند د وایسراد بهرنیو چارو د دفتر له خوا د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه ثبت شویده او د سیاست

⁶¹ لکه څنګه چې وویل شول هغه د شیخ الهند د ملګرو څخه و، چې په کوچنیوالي کې یې په بوتاسنګه مشهور و کله چې مسلمان شو، عبیدالله ونومول شول، او په دېوبند کې یې اسلامي علوم ولوستل او د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راوړسېد، چې د ملي مبارزينو د مشرانو څخه شمېرل کېده، دغه فعال او سرسخته انقلابي شخصیت د شاه ولي الله د هلوي د فلسفي د شرحه کوونکو څخه و نوموړی د اسلامي علمومو تکره عالم، پلټونکی، کونښن فکرمند او ازاد مشري شخص و سرېره پردې چې د ازادۍ غوښتني خوې، سياسي کارنامې او د هند په موقتي حکومت کې غړيتوب او د جماعت خدام خلق (جنود الله) جوړول یې تر سره کړل، په اردو او عربي ژبو یې ډېر لوړ اشار ژباړلی دی چې د هغې جملې څخه کتاب التمهيد په عربي او تحریک سياسي شاه ولي الله په اردو او اوه کاله په کابل کې په اردو ژبه لیکل شويدي هغه د امانی دورې تر اولو وختو پورې یعنې اوه کاله په کابل کې پاتې شو، او د شاه څخه یې د هندي درس خانې اجازه واخیستله، چې د بریتانیا د سفارت د مداخلې په اساس ونه پرانیستله شوه، او په ۱۹۲۳م کال د تاشکند د لېسارې مسکو او استانبول ته ولاړ او د شوروي د انقلابیونو اولنیم سره یې لېدنې وکړې، او انقلابي تجربې یې تر لاسه کړې او په ترکیه کې یې مصطفی کمال ولېده او له دغه ځای څخه یې په مکه معظمه کې استوګنده غوره کړه او د خپلو دیني او انقلابي افکارو په لیکنه او تالیف بوخت شو.

کله چې هند ازاد شو او په ۱۹۴۹م کال کې د ده د بیرته راستنېدو لاره هواره شوه، هند ته بېرته راغی او د "هندستاګر اکادمی" په نامه یې علمي موسسه جوړه کړه، او د عمر وروستی وختونه یې د شاه ولي الله د فلسفي په تغیر، تبلیغ او خپرېدو کې تېر کړل، او د مولانا تاج محمود سنډهي قبر ته نژدې د سند د سکارپور د امروت په کلی کې اوسېده ترڅو چې همدلته مړ او ښخ کړای شو.

په نړۍ کې د (دوربینینو لیکونو قضیه) په نامه یادېږي داسې دي: چې عبیداله تندهي به په ورېښمینو دستمالونو لیکونه لیکل چې په ښکاره به نه لیدل کیدل، لاکن دلیک اخستونکي کولای شول چې د یوه کمیایو عمل تر سره کېدو وروسته هغه ولولي، دغه لیکونه د عبدالحق پواسطه چې د ملتان د خان بهادر رب نواز خان گمارل شوي جاسوس و د نوموړي خان دوه زامن اله نواز او شاه نواز د هندي مهاجرو طالبانو په ډله کې په کابل کې و ددغه جاسوس پواسطه چې پورته یې نوم یاد شو لاهور ته دغه لیکونه راوړل شول او د نوموړي خان بهادر خان پواسطه د هند د حکومت پلاس کې ولویدل او مسله رسوا شوه.

پدې ورېښمینو لیکونو کې چې مولوي عبیداله سندهي د کابل څخه لیکل ویل کېږي چې الماني پلاوي په کابل کې په درناوی سره ومنل شو، لاکن په خبرواترو کې کوم ځای ته ونه رسیده، ځکه افغانستان وغوښتل چې ترکي سر تیري دي د افسرانو، وسیلو او نقدي مرستي سره د افغانستان مرستي ته راشي، او د هغه د جگړې متحدین دي ددې هېواد د سلامتیا اوساتني ژمنه وکړي. نو هغه وخت به افغانستان کې د انگلیس پر ضد په جهاد کې پاڅون وکړي، لاکن ددې لپاره چې عمثاني دولت دغه شرطونه ونه منل، نو پدې اساس الماني پلاوي ناکام پاتي شو.

د هند ازاد موقتي دولت چې د هغه غړي د کابل په باغ بابري کې ناست و په لاتدي کړنو لاس پوري کړ:

لومړي: تزاري روسي ته د سفارت د یوه پلاوي استول او د هغه ځای څخه کابل ته د سفیر درالپړلو هېله.^{۶۲}

دوهم: هندوستان ته د سفارت استول (چې بریالي ندي).

دریم: د پارس د لیاري استا نبول او برلین ته د استول.^{۶۳}

څلورم: چین او جاپان ته د سفیرانو استول.^{۶۴}

⁶² د ۱۹۱۴ م کال د سپتمبر ده انیټي دهند د بهرنیو چارو د دفتر د اطلاعي په اخیر کې وایي چې: ډاکتر مهتر اداس دشیرسنگه په نامه او هم خوش محمد او عبدالقادر چې طالبان و ددې هیئت غړي هم و، چې د ۱۹۱۶ م کال د مارچ په میاشت کې تاشکند ته ولاړ او دهمدي کال د می په میاشت کې بیرته کابل ته راغلل، (تحریک ۱۱۷).

⁶³ ددې هدف لپاره د لاهور دوه تنه مهاجر طالبان عبدالباري د غلام جیلاني ځوي او شجاع اله د لاهوري حبیب الله ځوي د مولانا عبیداله سندهي له خوا له کابل څخه و استول تر څو د ایران د لیاري ترکي ته ولاړ شي. لاکن د ۱۹۱۴ م کال د اگست په میاشت کې د ایران په محمود اباد کې د ایران د سر تیرو پلاس و نیول شول او روسي گارد ته تسلیم کړي شول تر څو چې دواړه په ترتیب جام کې انگلیسي مامورینو ته وسپارل شول، او له هغه ځای هغوي هند ته و استول، تر څو چې دسلطاني شاهد په توگه یې د ازاد هند د حکومت د فعالیتونو ټول معلومات انگلیسي حکومت ته وسپارل، چې د هغې تفصیل د تحریک شیخ الهذ په کتاب کې راغلي دي.

⁶⁴ دې پلاوي چې متهر اسنگه او شیخ عبدالقادر په کې شامل و د مهندره پر تاپ او برکت الله دلیکونو سره چې د چین د سون یات سسن او د جاپان د شهنشاه میکادو په نومونو لیکل شوي و د ۱۹۱۴ م کال د جولای په میاشت کې دروسي تر کستان له لاري سفر وکړ، لاکن په هغه ځای کې د تزاري حکامو پلاس و نیول شول او په مشهد کې د برتانیای جنرال قونسل ته وسپارل شول اوله هغه ځایه لاهور ته راوړل شول چې متهر اسنگه په یوه ځانگړي عکسری محکمه کې تورن او د ۱۹۱۷ م کال د مارچ په ۲۱ اعدام شو (تحریک ۳۴۲).

پنځم: هند او برلين ته په تکرار سره د سفارت يو بل پلاوي استول
کېږي ۶۵

شپږم: د هند موقتي حکومت د جنورديانير په نوم (دمسلم د
خلاصون لښکر، سالوشين ارمی) يو تشکل په مدينه، استا نبول،
تهران او کابل کې د کاغذ په مخ جوړ کړ چې ټول عالم اسلام د هند
څخه تر مصر او استانبول پوري په کې شامل و: چې د هغې ښوونکي
د مسلمانانو خليفه د ايران احمدشاه قاجار او امير حبيب الله خان و.
چې د کار خلک اوسالاران يې د اسلام په ټولو خلکو چې د افغاني
قبایلو د مبارزو خلکو په گډون په کې شامل شوي وو. چې ددې غير
عملي پيښي ټول تفصيل د مولوي عبیداله سندهي په ورينمينو
ليکونو کې (چې د انگليس د جاسوسانو په لاس کې ولويد) ليکل
شوي دي. ۶۶ لکن دا ټول ترتيبات کاغذ پر مخ پاتي شول او عملي

۶۵ تحریک ۱۱۴.

۶۶ ددې ورينمينو ليکونو اردو ژباړه د تحریک په کتاب کې د انډيا افسر د
اسنادو له مخې چاپ شوي دي. ددې ليکونو راوړونکي عبدالحق چې اصلا جيون
داس دلورندارام خوي د پنجاب د شاهپور خلصي د جنجیال اوسيدونکي و چې په
۱۹۱۲ م کال کې مسلمان شو چې يو څه وخت دملتان خان بهادر رب نواز خان په
کور کې دده ددوه زامنو هر يو الله نواز او شاه نواز په ملگر تيا کابل ته ولاړ او د
۱۹۱۴ م کال په جولای کې يې د عبیداله سندهي څخه دشيخ عبدالرحيم سندهي
په نامه ورينمين ليکونه واخستل، چې هغه په عربستان کې مولانا محمود
الحسن ته ورسوي، لکن عبدالحق هغه په لاهور کې خان بهادر ته ورکړ ترڅو چې
د هند حکومت ته ورسیده.

يعني دا چې دغه شخص او د خان بهادر ځامنو د همدې کار لپاره کابل ته هجرت
کړي و او عبدالحق د همدغه خدمت په بدل کې د پنجاب د اوسپني د لاري په
پوليسو کې ټاکل شو، (تحریک ۳۰۲).

اړخ يې نه درلوده، نوپه همدې اساس په هند کې انگليسي اشخاصو
هغه له يوې ټوکې پرته بل څه نه بلل. لکن د ختيځ له لوري:

هغه بل سياسي جريان چې د پښتنو خلکو افکارو ته يې ټکان
ورکاوه او سياسي وينتوب يې مخ ته راوړه، او د افغانستان پر
خلکو يې هم اغيزه کوله، همدغه د هند د ازادي غوښتونکو
حرکتونه او ددغه ځاي سياسي گډونونه و چې د شلمي پيږي په
لومړيو وختو کې په ټول هند کې په خوشحال سره په هغې لاس پوري
کړي و او تل يې غوښتل چې د هند د شمال لويديځ سرحد او دنيمه
ازادو قبایلو د خلکوله قوي څخه هم کار واخلي، او لکه څنگه چې
وييل شو، ددې خاوري ازادي غوښتونکي خلک د شلمي پيږي
داويلو څخه د هند د سياسي او ديني گوندونو سره اشنا شول، د
حيرانتيا ځاي دي. چې د برتيانوي عصر په اواخرو کې هغه وخت
چې د برتانوي دولت استونکي پلاوي د هند د سياسي حالاتو د
مطالعي او سروې لپاره راتلل وي موندله چې په شمال لويديځه
صوبه کې سياسي و پښتيا او د ازادي غوښتنې منظم فعاليتونه د
هند د نورو ټولو ولاياتو څخه، (حتي په بمبي کې هم) ډير زيات
دي. (د ۱۹۴۵ م او ۱۹۴۶ م کلونو د کرپس راپورته دي مراجعه
وشي.)

حزب الله:

دا د برتيانيا په محکومه خاوره کې د پښتنو خلکو د سياسي
وينتيا په لړ کې لومړني سياسي او اصلاحي حرکت وي، چې د
ترنگزو په حاجی صاحب مشهور د فضل واحد او دده د ملگري
مولوي عبدالعزيز اتمانزي (چې په ۱۹۳۴ م کال وې) مولوي فضل
الريي (په ۱۳۳۵ ش کال په کابل لوگر کې و مې) او فضل محمود

مخفی (په ۱۹۴۷ م کال و مې) د پښتو مشهور شاعر ددې گوند له مخکښانو څخه و.

حزب الله دده مهم مرامه درلودل:

اول - يو ټولنيز اصلاحي او د مغرو رسومو او عاداتو سره مبارزه.
دوهم - د ازادې د حاصلولولپاره کوبښن او دانگليس د استعمار په ضد د جهاد اعلانول، چې په هغه وخت کې د چارسدي د اتمانزو ځوان خانزاده محترم خان عبدالغفار خان د بهرام خان ځوي هم پدغه لاره کې کوبښن کاوه، ددې لپاره چې دلومړي نړيوالي جگړې په پيل کې (۱۹۱۴ م) د ترنگزو د حاجي صاحب دنيولو امر ورکړ شو هغه د خپل گوند مرکز د ازاد سرحد دباجوړ سورکمر ته رانقل کړ او دغازي اباد دکلی بنسټ يې کيښود چې د حاجي ارامگاه هم په همدغه ځاي کې ده.

لکه څنگه چې مووويل حاجي په خپل دغه گوند سره د انگليس په ضد په صوبه سرحد کې د ډيرو اوږدو مبارزو مصدر او خون گرمه مبارز ملگري يې درلودل.

چې ددغې جملي څخه ميرسيدجان چې د بابري په ملا مشهور و چې د پيښور په شمال په شبقدر کې په ۱۹۱۱ م کال کې د انگليس دسرتيرو سره په جگړه اخته و

(۱۳۴۲ ق کال په چامنګ کې و مې) او ملا احمدجان چې په سنډر کې په ملاصاحب مشهور و په چکدره او ملکنډ کې يې د انگليسانو سره جهاد وکړ (۱۹۱۴ م) او يو کال وروسته په ۱۹۱۵ م کال کې دوزيرستان قبایل هم د استعماري قواو په ضد په جهاد لاس پوري کړ او مومندو قبایلو د ترنگزو د حاجي په مشري په شبقدر کې د انگليسي عسکرو پر ځايونو شبخونونه وکړل او د

قبایلو دغو هلوځلو په ۱۹۱۸ او ۱۹۱۹ م کلونو کې هم دوام درلوده لکه د مغول کوټ، تانک رپوزي، توچي، کسي غر، کاور، مانجی گري، ژڅی، درابن، ترکي او قلمه دوه او داسي نورې جگړې، چې دغو ټولو انقلابي حرکتونو زموږ د هېواد په خیتخ کې خلک راوښول، او په عوامو کې يې د ازادې روحيې ته قوت ورکاوه، پداسي حال کې چې د افغانستان د ازادې جگړه هم په برياليتوب سره تيره شوی وه او دافغانسان خلک يې راوښ کړي او دوهم مشروطيت ثمرته رسيدلي و.

دهېواد دشمال او لويديځ حالات:

لومړني نړيواله جگړه چې د ۱۹۱۴ م کال په اگست کې پيل شوي وه د ۱۹۱۸ م کال د نوامبر تر ۱۱ يې څلور کاله دوام وکړ او دځينو هېوادونو سياسي او ټولنيزو حالاتو ته يې بدلون ورکړ، پداسي حال کې چې د هېواد په خیتخ کې د هند دازادې غوښتونکو او سرحدي قبایلو خلکو يو ملی پاڅون لکه څنگه چې مخ کې ورته اشاره وشوه ټينګ و.

په شمال کې هم د تزاري روسي په پراخه هېواد کې، روسي کارگرانو ډير لوي پاڅون وکړ او دلومړي ځل لپاره يې دسوشلزم ايديا لوژي د عمل مرحلې ته ورسوله او کمونست گوند (بلشويک) د اکتوبر په سر انقلاب سره تزاري استبدادي دولت رانسکور کړ، او دشوروي روسي دنوی دولت واگي په خپل لاس کې ونيولي (۱۹۱۷ م کال دنوامبر ۷) د شوروي ترکستان د بهرنيو چارو کمېسار په ۱۹۱۸ م کال کې امير حبيب الله خان ته يو پيغام ور واستوه ترڅو دواړه يو دبل سره دوستانه اړيکي ټينګي کړي:

پټه دې پاتې نه وي چې د تزاري روسي دولت او برتانيا تر منځ په ۱۹۰۷ م کال کې يو تړون لاسليک شوي و، چې دهغه په لمړي ماده کې افغانستان دروسي د نفوذ څخه بهر سيمه گڼل شوي وه او په څلورمه ماده کې په افغانستان کې دروسي او برتانيې د سوداگري په اړيکو کې د مساوات اصل منل شوي و. نوپدې اساس د شلمې پيړي په لومړي او دوهمو لسيزو کې افغانستان او مخصوصا هرات، کندهار او کابل د هندوستان سره د روس او ايران د سوداگري تيريدونکي لاره وه. او د سوداگري د مالونو راکړه ورکړه او دخلکو تگ راتگ بخارا، تاشکند، مشهد پيښور، کراچي او بمبې ته زيات و. پداسې حال کې چې په قاجاري ايران کې د مشروطيت غورځنگ خپلو جگو پورته رسيدلي او د داسې فرمان د صادرېدو سبب شو چې په ۱۹۰۷ م کال مظفر الدين شاه قاجار داسې قانون او دملې شورا د جرگې د پرانستلو سبب شو.

دغه ټول حالات په افغانستان کې د مشروطه غوښتنې د کمبود نه مړ کېد د محرکه عواملو څخه وو او ددې خاوري په روڼ اندو کې سياسي درک او سنجش او عين پوهي نشوونما کوله.

اگرچې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې په ډير بد او خراب شکل سره د لومړي مشروطيت غورځنگ په کابل کې وځپل شو لکن بيا هم سياسي حالات او ملې وښتيا د افغانستان په دريو برخو کې، او هم د افغاني ټولني د کورني محرکه عواملو باز تاب دي ته نه پريښودله چې دغه لمبه په بشپړه توگه مړه شي، نو پدې اساس گورو چې د مشروطيت غوښتنې دوهم غورځنگ د افغانستان د روڼ اندو ځوانانو په منځ کې په يوې پرمختيايې انقلابي روحيې سره نشوونما

وکړه او د افغانستان د ټولنيزو حالاتو د بدلون او داستقلال او ازادي د بيرته تر لاسه کولو سبب شو.

محمود طرزي او سراج الاخبار

د ۱۳۲۷ ق کال د صفری دمیاشتي د وژني او تاراج څخه راوړوسته چې امیر او دهغه درباریانو د مشروطه غوښتونکو لپاره روا بللی په ظاهري توګه د ظالمو حاکمانو او دکورنېو او انگلیسی جاسوسی د سرچینو له ویری دا غږ غلي شو لاکن:

این قصه هفت گنبد افلاک پر صداست
کوته نظر نگر، که سخن مختصر گرفت

مظلومي او استبداد ځپلي ټولني دروانو اوبو خصلت لري که چيري مخي ته ئې خنډ ورپيدا شي په موقتي توګه بي حرکت پاتي کيږي او يو په بل باندي متراکمي کيږي او په ډير زيات فشار او قوت سره دخپلي مخي څخه خنډونه لري کوي.

په ۱۳۲۳ ن کال کې دلومړي سراج الاخبار مری دښکیلاک منګولو ونيوله او پرته له یوې ګڼې نور هیڅ خپره نه شوه. لاکن شپږ کاله وروسته امیر دوخت غوښتني او دچاپریال جبر ته سر تیت کړ او په ۱۳۲۹ ق کال کې بیا دهغه جریدي د خپریدني اجازه محمود طرزي ته ورکړه چې د سیاسي وینبنتیا او د مشروطه غوښتني د تخم د پالنې بلکه د ازادي غوښتني زمينه او سرچینه شوه. دغه نیکمرغه حرکت چې په ۱۳۲۷ ق کال کې داخنتاق سره مخامخ شوي وو، دوه کاله وروسته د سراج الاخبار په بیا خپریدو او دیوه مخلص افغان پوهه او تکره لیکوال محمود طرزي په مسیحیایي نفس سره بیا ژوندي شو، دغه پوهه او مدبر شخص د هیاهوي له پیدا کیدو او

ددربار دویرولو پرته په حقه سره د مولوي محمد سرور واصف علیه الرحمه په ځای کیناست او د مشروطه غوښتني نیالیګي ئې ثمر ته ورسوه.

محمود طرزي څوک وو؟

دنولسمي پيړي په لومړي لسيزه کې د ابدالي احمد شاه امپراطوري چې دپاتي کسانو تر منځ ئې شديد اختلاف پيدا شوي و. ټوټي ټوټي شوه او بارکزائي سردارانو(د سردار پاينده محمد خان محمد زائي څامن) د ۱۲۴۲ ق کال د ربيع الثاني يا ۱۸۲۶ م کال د عهد نامي له مخي چې د هغي اصل د کابل په ملي ارشيف کې موجود دي، ددراني امپراطوري پاتي مخکي او برخي لکه د خپل ميراثي او شخصي مال پشان ترکه او وويشلي، چې پراخه کندهار د شاه جوي څخه تر فراه او شکارپوره پوري په هغو پنځو وروڼو پوري تعلق پيدا کړ کوم چې (دغلجي ایدو خېل هوتک له مورخه څخه و). يعني: پردل خان چې په مشرقي متخلص و.

رحمدل خان چې په ۱۲۷۵ ق کال کې په ايران کې مړ شو او په نجف اشرف کې خاورو ته وسپارل شو دغلام محمد په نامه يو ځوي درلوده چې په هندي سبک کې دديوان درلودونکي شاعر او هنرمند ليکونکي چې طرزي ئې تخلص کاوه(په ۱۲۴۵ ق کال کې په کندهار کې وزيريد او په ۱۳۱۸ ق کال دشعبان په ۱۵ دجمعي په ورځ په دمشق کې مړ شو) دا دښه ذوق درلودونکي، صوفي مشر به او هنر دوسته کندهاري سردار په هغه سيالي کې چې د افغانستان د امارت په سر ددوو ترونو دزامنو يعني دميوڼد د فاتح سردار محمد ايوب خان او د(انگليس دناينده) دليپل گريفن غوښتل شوي او گمارل شوي سردار عبدالرحمن خان تر منځ پيدا شوي وه، نوموړي د

سردار ایوب خان (د انگلیس د بشکیلاک مخالف عنصر) خواته میلان درلوده کله چې سردار عبدالرحمن خان امارت ته راغی (۱۸۸۰ م کال جنوري) د امیر جاسوسانو خبر ورکړ د سردار غلام محمد خان طرزي سره یو تن هراتي په یوه محفل کې ناست و او داسي ویل:

سردار محمد ایوب خان چې د کندهار د پیر پامال د جگړې او دانگریز د لښکرو په مقابل کې دماتي څخه وروسته ایران ته تللي و بریالي بیرته راگرځي.

د افغانستان د ژورنالیزم پلار علامه محمود طرزي وایي چې: امیر ددی خبرد تر لاسه کولو څخه وروسته د طرزي د مالونو د مصادره کولو او هند ته دده د تبعید امر ورکړ او هغه بل هراتي ئې زنجیر او زولانه یوړ او دهرات د غوریانو په سرحداتو کې دناجویه یوه ډېره جگه ونه کې یوه ډېره کلکه پنجره ورته جوړه کړه او دغه مظلوم ئې پکې واچوه، تر څو چې په همهغه کې هډوکي وراسته شول او دامیر په قول (تر څو وگوري چې د سردار ایوب خان موکب څنگه له ایران څخه راگرځي) ^{۶۷}

وایي چې سردار طرزي ئې په ډېر بد حال دخپل کورنۍ ۳۶ تنو غړو سره کوټي او کراچي ته فراري کړ، (۱۸۸۱ م کال جنوري یا ۱۲۹۹ ق کال). د هېواد څخه ددغه اجباري فراریانو په کاروان کې د سردار غلام محمد خا د ن ۱۶ کلن ځوي محمود نامی هم و، چې د ۱۲۸۲ ق کال د ربیع الثاني په لومړي نیټه یا د ۱۲۴۴ ش کال د سنبلې په لومړي نیټه او یا د ۱۸۶۵ م کال د اگست په ۲۳ نیټه په غزني کې د سلطان محمود د قبر تر څنگه پیدا شوي و، چې په همدې مناسبت ئې هغه ته "محمود" نوم کیښود.

^{۶۷} مهدی فرخ: تاریخ سیاسی ۱۳۵۱.

محمود ۱۷ کلن ځوان با سواده د ادبي ذوق درلودونکي دخپل پلار او کورنۍ سره د ۱۸۸۲ م کال څخه تر ۱۸۸۵ م کال پوري او دخپل عمر تر ۲۰ کلني پوري په کراچي کې ژوند وکړ او اردو ژبه ئې زده کړه. لاکن پلار ئې سره لدې چې بریتانوي هند معاش ورکاوه نه ئې غوښتل چې په دار حرب کې ژوند وکړي نو په همدې اساس د همدغه کال په دوېي کې دبحري کشتي پواسطه د خپل ځوی او کورني سره بغداد ته ولاړ او په دې ځاي کې ځوان محمود ترکي ژبه هم زده کړه او کله چې په ۱۳۰۴ ق کال یا ۱۸۸۶ م کال دمشق ته ولاړ، نو په هغه ځاي کې ئې عربي ژبه هم په بشپړه توگه زده کړه، او تر ۱۹۰۰ م کال یا ۱۳۱۸ ق کال پوري چې عمر ئې ۳۵ کلو ته رسیده او لږ څه فرانسوي ئې هم زده کړي وه.

حقوقو، ادبیاتو، سیاست او اجتماعیاتو او دطبیعی علومو د مبادیو په برخه کې خپلو پراخو مطالعاتو ته دوام ورکړ او لیکوال، ژباړونکي، تکړه سیاستوال او د هېواد غوښتنی شاعر تري جوړ شو او ډیر کتابونه ئې په دري ژبه تالیف او ترجمه کړل. او د عربي او عثمانی پراخه هېواد ښارونو ته ئې سفرونه وکړل او د عربو او ترکي باسقافته رجالو سره اشنا شو.

سردار غلام محمد خان طرزي د ۱۹۰۰ م کال د دسمبر په ۷ یا په ۱۳۱۸ ق کال د شام په دمشق کې د هېواد په غریبۍ کې ددی نړي څخه سترگي پټي کړي او هم هلته خاورو ته وسپارل شو ۳۵ کلن محمود طرزي د همدغه وخت څخه هېواد ته دراتللو په فکر کې شو او د ۱۹۰۲ م کال د فبروري په میاشت یا په ۱۲۸۰ ش کال کې پداسي کال کې چې امیر عبدالرحمن خان دنړي څخه سترگي پټي کړي وي کابل ته راغی او نهه میاشتي ئې دلته تیري کړي چې په

(بيگ صاحب) ئې شهرت درلوده. څرنگه چې امير حبيب الله خان هغه بيرته خپل هېواد راتللو ته راوباله ، دمشق ته ولاړ، له ۲۳ کاله تبعه څخه وروسته په ۱۹۰۵ م کال کې دټولي پلرنۍ کورنۍ سره يو ځاي کابل ته راغی او په ده افغانانو کې (اوسني بنسټوالو ته مخامخ) د ملا عموي توخي په کور کې ئې استوگنه غوره کړه. او همدغه وخت دی چې پوهه، پرکاره او مدبر ځوان دهيواد خدمت يا چوپړ ته ملا وتړله د سراج الاخبار افغانيه د اته کالو خپرولو سربيره ۳۱ کتابونه او رسالي په نشر او نظم په دري ژبه تاليف او ترجمه کړي چې يوازي د روس او جاپان دجگړې تاريخ ئې په څلورو ټوکو کې ۱۲۷۰ مخونو حجم لري. (د ۱۹۱۶-۱۷ م کال د کابل چاپ). د محمود ژوند په عين چوپتيا او خونسردی کې دهلو څلو ، شور او تدبير څخه ډک و، هغه کار کاوه پوښتونکي او لټونکي و، او دافغاني غرور او لوړتيا په بشپړه عقیده او کامل ايمان سره ئې د خپل هېواد لپاره مهم او دقدر وړ خدمتونه سر ته رسولي دي. لکه:

۱- په افغانستان کې دنوي فکر او ژورناليزم دبنسټ ايښودونکي، چې هغه د افغانستان د (صحافت او تجدد) پلار گڼو او دا کار د ۱۳۲۹ ق کال د شوال په ۱۵ (د ۱۲۹۰ ش کال د میزان ۱۶ يا ۱۹۱۱ م کال) چې د سراج الاخبار افغانيه لومړي گڼه خپره شوه ، شروع شو. او داتم کال تر شپږمې گڼې د ۱۳۳۷ ق کال د ربیع تر ۱۵ يا د ۱۲۹۷ ش کال د لښدي يا دقوس تر ۲۷ يا د ۱۹۱۸ م کال ددسمبر تر ۱۹ پوري دوام وکړ.

(د سراج الاخبار افغانيه) لومړي گڼه چې په ۱۲۹۰ هـ ش کال کې دعلامه محمود طرزي په مدیریت خپره شويده

۲- ددري د نشر ليکلو د سبک ټنگښت او دتاليف او ترجمي رواجول، او دنوي عصر (۱۳۲۹-۱۳۳۷ ق) د اوصولو سره سم د مطبعي ترتيبول.

۳- ددوهم مشروطه غوښتونکو ځوانانو اغيزمنه لارښوونه د ازادي او تجدد غوښتنې د فکر پراخول، يعني دلومړي مشروطيت دټکول شوي غورځنگ بيا ژوندي کول او لکه د امان الله خان ، عبدالرحمن لودين او عبدالهادي او داسي نورو پشان د سرښندنکو ځوانانو روزل.

۴- دافغانستان د ۱۹۱۹ م کال داستقلال د اعلان څخه راوروسته د امان الله خان په کابينه کې دلومړنۍ بهرنيو چارو د وزير په توگه دده انتصاب، دکابل د ستوري په ماني کې دبهرنيو چارو د وزارت تشکيل، داستقلال د لاس ته راوړلو دمذاکراتو رياست (په ۱۹۲۰ م کال په اپريل کې دهند د ميسوري په غره او په ۱۹۲۱ م کال په کابل کې) لدی وروسته په لندن، پاریس او دنړي په نورو مرکزونو کې د افغانستان د سفارتونو جوړول او خپلو جانشينانو او شاگردانو ته د بهرنيو چارو په وزارت کې دبهرنۍ سياست لارښوونه.

۵- دميرمنو غورځنگ ته دهغه پاملرنه دهغي د لورملکي ثريا پواسطه دښځو د ښوونځيو پراختيا دستر رفع کول يعني دچادري لري کول، په (۱۳۰۰ ش کال دحمل په لومړي نيټه) دده دميرمن اسما او دده د وريري روح افزا پواسطه د کابل دارشاد نسوان د جريدي خيول، ددغو ټولو با ارزښته کارنامو سره محمود په ۱۹۲۲ م کال کې په پاریس کې د افغانستان مختار وزير او په ۱۹۲۴ م کال کې ددوهم ځل لپاره د بهرنيو چارو وزير وو، په

۱۹۲۷ م کال کې په اروپا کې د مزاج د علالت تداوي وکړه په
۱۹۲۸ م کال بېرته کابل ته راغي ددې لپاره چې داماني حکومت د
عمالو سره ئې په ځينو برخو کې اختلاف درلوده او عمر ئې هم (۶۰)
ته رسيدلي وو، رسمي کارو څخه ئې ځان گوښه کړ.

محمود طرزي داماني دوري تر پاي پوري، محترم پاک لمن او
لارښونکي شخصيت پاتي شو او ددې لپاره چې ملکه ثريا د امان
الله خان ميرمن ئې لور وه او اماني دربار په انگليس ضد محور
خرخیده او برتانوي پروپاگندي يا تبليغاتي سرچينو د شاه، ملکي او
د دربار په ضد په زهر جنو تبليغاتو لاس پوري کړي وو چې دهغي
اصلي علت دامان الله خان ضد انگليس سياست او مسکو ته دهغه
تگ و. نو پدې اساس د ۱۳۰۷ ش کال په مني او يا په ۱۹۲۸ م
کال کې اړو دور يعني اغتشاش ئې رامنځ ته کړ چې شورشيانو په
خپل اوه فقره ايزو وړانديز کې دمحمود طرزي د کورنۍ داخراج
غوښتنه هم کړي وه. ددې لپاره چې امان الله خان هم کابل د اړو دور
کونکو مشر کله کاني حبيب الله (په بچه سقاو مشهور) ته پريښود
او د ۱۳۰۷ ش کال په جدي کې کندهار ته ولاړ، محمود طرزي هم
په الوتکه کې دکندهار څخه هيرات ته او دهيرات څخه ايران ته
ولاړ. چې اته مياشتي په ايران کې و. او له هغه ځايه څخه په ۱۹۲۹
م کال د اکتوبر په ۲۶ دشوروي دباطوم له لياري بيا د ترکي په
هيواد کې پناه هنده شو او په استانبول کې ژوند پيل کړ، تر څو چې
په ۱۹۲۳ م کال د نوامبر په ۲۲ نيټه د ۶۸ کالو په عمر د ځيگر
دسرطان د ناروغي له امله لدې نړي څخه سترگي پټې کړي، او دابو
ايوب انصاري مزار ته نژدې خاورو ته وسپارل شو، (رحمه الله عليه)

واني چې هغه په خپل ژوند کې هغه ملهم و، چې دهغه مړينه دخپل
گران هېواد څخه په لري والي کې واقع کيږي او ويلي ئې وو:

در غربت اگر مرگ بيگر د بدن من
ايا کی کند قبر کی دوزد کفن من؟
تابوت مرا بر سرکوهی بگذاريد!
تا باد وزد بر سران از وطن من

لري نده چې هېواد ته دهغه د قدر وړ خدمتونو څخه ددرناوي لپاره
د افغان نوي نسل د هغه پاتي شوي هډوکي د هغه د استاد سيد
جمال الدين افغاني پشان بيا هيواد ته راوړي، او هغه د کابل
پوهنتون په زړه کې، دنوموړي سيد تر څنگ د تل لپاره خاورو ته
وسپاري:

(تا باد وزد بر سر او از وطن او)

د هغه افغاني پيلوت چې محمود ئې د هېواد څخه د وروستي ځل د
وتلو لپاره هيرات ته وړه، داسي روايت دي چې محمود پدغه الوتنه
کې ډېر ناراحته وو او اوبښکي ئې تويولي او له ځانه سره ئې دا پښتو
بيت زمزمه کاوه:

دا ستا په مينه په شپو شپو زه کريدلي يم

اوس دي پرېرډمه چې انگرېز درته غندلي يم

هغه ويل چې په دويمه مصرع کې اصلاً (چې رويار درته غندلي يم)
وو او دغه بيت د محمود وفاداره استاد ملا محمد اکرم هوتک چې
د خپلي کورنۍ سره په دمشق کې فراري و دهيواد نه دوتلو په وخت
کې ويلي وو.

ددي لپاره چې د محمود طرزي فکر او انديشي د دويم مشروطيت پر ټولو افغاني ځوانانو ډېره ژوره اغيزه درلودله او د ټولو لارښونکي او مخکښ و نوبې ځايه به نه وي که پدي ځاي کې د هغه فكري بنسټونه لږ څه توضيح کړو:

۱- د هغه د کورنۍ د انگليس پرضد والی:

د محمود پلار سردار غلام محمد خان طرزی د کندهار د بارکزي (محمدزی) حکمرانانو څخه د يوه تن سردار محمدی خان ځوی و چې په ايران کې مړ شو ځوی يې د کورنۍ د ځينو غړو او د ترونو لکه د سردار مهردل خان مشرقي ځوی سردار شيرعلي خان د هېلو بر خلاف د انگليس د نفوذ د سلطې څخه بی زاره او متنفر و او په همدې اساس د ۱۲۹۷ق کال يا ۱۸۷۹م کال په جگړه کې د ميوند د فاتح د سردار محمد ايوب خان طرفدار و او په همدې سبب امير عبدالرحمن خان هغه د کندهار څخه کراچي ته تبعيد کړ.

طرزی په کراچي کې د انگليس د بېرغ لاندې ژوند ونشو کولای او لکه څنگه چې وويل شول، بغداد او دمشق کې يې عثماني اسلامي دولت ته پناه يوره او د عمر تر پای هلته پاتې شو.

محمود چې د کوچنيتوب څخه په دې روحیه روزل شوی و، د عمر تر پای په دې مفکوره ټينگ پاتې شو او په هر ځای کې چې کردار وينا او فکر کار کاوه د برتانوی بنګيلاک د نفوذ پرضد يې مقاومت او مبارزه وکړه.

پلار يې طرزی هغه وخت چې د امير شير علي خان په عصر کې په کندهار کې د استوگنې په وخت د شعر، ادب، پوهې او فرهنگ په

طرفدار شهرت موندلی او د خپل وخت د عالمانو سره ملگری وه په ملي ارشيف کې په ډېره روانه عربي يو ليک د نسخ په ډېر ښکلې خط په دوو مخونو کې د قاضي طلا محمد پښورې په خط موجود دې چې د مولوي عبدالرحيم بن مولوي حبيب الله د کندهار د څېړونکې په نامه ليکلې دې چې د هغې ليکونکي طلا محمد د پښور د قاضي خيل د کورنۍ يو عړی او تاييف کوونکی عالم، شاعر او هنرمند دی، چې په هغې کې هم سردار طرزی ته سلام او احترام ډالی شويدی او معلومه ده چې طرزی ته يې ارادت او علمي او ادبي اړيکې درلودلې، لکن هغه وخت چې سردار د انگليس سره د مخالفت په جرم د هېواد څخه تبعيد شو او په هند کې يې پيدا کړه چې نوموړی قاضي د ده د کاکا د ځوی قاضي قادرو په شان (د اميرشير علي خان د دربار جاسوس) د بنګيلاک د دستگاه د کارکونکو څخه دې. هغه يې وغنده، چې دغه غندنه د طرزی په چاپ شوې ديوان کې شته دی (۱۸۹۲م کراچي چاپ).

سره له دې چې سردار طرزی زاهد، خدای پالونکی او بې غرضه زور سړی و لکن د انگليس د سفارت د مامورينو د هلو ځلو په اثر په شام کې د عثماني دولت د گمارل شوو کسانو نظر د پلار او د هغه د ځوی په نسبت بدلون موندلی و. او د محمود د ژوند په چارو کې يې ستونزې پېدا کولې: لکن پلار او ځوی دواړه د انگليس پرضد عقیده باندې په دې خاطر ټينگ پاتې شول چې د اسلامي هېوادو سره د بریتانيانو امپراطورې رويه او د بنګيلاک سياست او په ځانگړې توگه د افغانستان سره په دوو جگړو کې د نفرت او دښمنۍ وړ وپاله.

د افغانستان د صحافت په تاریخ کې د اوریدو پېښه ده چې درې کربنو لیکونکي هغه په خپله لېدلی او لوستلی ده او په ۱۳۰۱ ش کال پورې اړه لرې، چې په دغه وخت کې د ۱۹۲۲م کال د سپتمبر په ۱۵ د بلوچستان گزټې جریدې د افغان د وېښتیا په اړه یوه د پېغوره ډکه مقاله ولیکله چې گڼې د افغانستان استقلال د هغه تړون پایله ده کومه چې د ۱۲۹۸ ش کال د اسد یا زمري په ۲۸ د برتانوي هند د حکومت سره لاسلیک شوه او د همدغه دولت سره رابطه وه چې لومړی توب خوښونکی (قداومت پسنده) افغانستان یې اصلاحاتو او نوی مدنیت ته تمایل کړ.

د کندهار د طلوع افغانې جریدې د دې مقالې ځواب د ۱۳۰۱ ش کال د قوس په ۱۰ یا د ۱۹۲۲م کال د دسمبر په لومړي نېټه یعنې د دې جریدې په دویم کال د ۱۴ گڼې څخه تر ۱۷ گڼې پورې په څلورو برخو کې یو اوږد مطلب ولیکه. او په ډېره تنده او بده لهجه یې د بلوچستان گزټې ته ځواب ورکړ د مثال په ډول:

"د افغانستان استقلال د انگلستان یو اعطا کړی شي نه دې ... کنه نو، که چېرې د استقلال پیدا کېدل د برطاني د سیاستوالو پر وعدو او د کاغذې تړونونو په لاسلیک کولو پورې اړه درلودلی، نو ایرلیند سا، کاله او هندوستان یونیم کاله مخکې باید د استقلال درلودونکي وای مگر:

ازاده گۍ به شمشیر بسته اند
مردان همیشه تکیه خود را بر او کند....

هو، غواړم چې په پاڼو او واضح الفاظو سره ووايم، چې موږ د انگلیس سیاستوالو د افکارو څخه په بشپړه توگه خبر یو، چې په منځنۍ ختېځ کې د خپل نفوذ او د برطانيې د حکومت د اقتدار د

ټینګښت لپاره، د کابل تسخیر د هغوی د خیال وروستی او مهمه نقطه ده. لکن د برطاني سیاستوال باید پوهه شي چې هغه پیاله ماته شوه او هغه ساقې پاتې نشو... د انگلیس سیاستوالو او پروپاګند کونکو لپاره د عمل غوره لاره یوازې همدا ده. چې نور د وړاندې تگ د پالیسی (فارور دپالیسی) خیالات له منځه یوسي او د شاتګ په قهقراي پالیسی عمل وکړي.

فکر کوم چې انگلیس پروپاګند کونکی د عامو خلکو د غولولو لپاره د وړاندې تگ د پالیسی په ترڅ کې به د دغه راز لغویاتو د رواجولو لپاره نور اقدام وکړي، د رېښې د زغلولو او د بهرنۍ دسیسو څخه دی لاس واخلي او د خپلو کورنیو اغتشاشونو په له منځه وړلو کې دی کوښښ وکړي.

بد ریادر، منافع بی شمار است

اگر خواهی سلامت برکنار است

د طلوع افغان په جوابیه اوږده مقاله کې په اسلامي او ختیځو هېوادونو کې د انگلیس د سیاستوالو دسیسو او خراب او بد نیت ته ډېرې زړه بگنونکي اشارې شوې وې چې لهجه یې هم تنده او قهر امیزه وه.

لکه څنگه چې د محمود سره د بهرنیو چارو په وزارت کې یو مامور حبیب الله طرزی لیکي چې: څرنگه چې د هغې دندې ایجابوله یو لیک یې کندهار ته ولیکه چې د داسې مقالو لیکلی په سیاسي اړیکو کې جنجالونه رامنځته کوي. د دې جریدې مدیر (خدای بخښلی عبدالعزیز خان چې بیا وروسته په باباجان مشهور شو) د دې لیک په ځواب کې یو ډېر شدید مکتوب د بهرنیو چارو وزارت ته را واستوه، او بناغلی طرزی هم د هغې په ځواب کې یو شدید

سره ليک تسويد کړ او ويې غوښتل چې د بهرنيو چارو د وزير (محمود طرزی) لاسليک پر هغه واخلي.

حبيب الله طرزی ليکې چې: کله چې وزير دغه ليک تر پايه ولوست ماته يې وکتل او ويې ويل: غواړې چې دغه ليک زه لاسليک کړم؟ هو! ځکه چې د بهرنيو چارو په وزارت يې سخته بلوسه کړيده! وزير وويل:

"ماته دغه څوکۍ او مقام ارزښت نه لري او ځما د مسلک په مقابل کې چې ژو ناليزم دې په دوه توته هم نه ارزې، زه هم د هغه په شان يو جريده ليکونکی يم او هيڅکله ځان ته اجازه نه ورکوم چې د خپل "کوليگ" په مقابل کې داسې يوشی وليکم." ^{۶۸}

د حبيب الله طرزی دغه ليکنه ټيک ده او د دې کرښو ليکونکی چې يو څه وخت د طلوع افغان مدير وم، په هغه ادره کې مې داسې ليک لېدلی و چې محمود طرزی په خپل قلم ليکلی او لاسليک کړی او د طلوع افغان د مدير څخه يې د ځوان د ختيځ د ازادۍ غوښتونکو د مشر سره يو ځای څو مياشتي په استانبول کې بلد شو، او د هغه د قدر وړ انسان له برکته د هغه شور او وينتوب نور هم زيات شو، هغه ليکې چې:

علامه سيدجمال الدين د پوهې يو کان و، دغه ځما او د ده اوه مياشتي مگرتوب د اويا کالو شباحه (سيلگری) په اندازه و... هغه علمي، فلسفي، سياسي، ټولنيز او نور هغه بحثونه چې هره

^{۶۸} محمد کاظم او هنگ تير ژورناليزم در افغانستان ۷۹ د کابل چاپ

ورځ به د نړۍ د دغه علامه په مخکې روان و. د هغې د هرې جملې او عبارت د ليکلو لپاره کتابونه او رسالي په کار وې... ^{۶۹}

د افغان سيدجمال الدين مبارزه چې په نړيواله سطحه پيل شوې وه او د هغه فکري پيروانو په ترکيه، مصر، ايران، هند او د اروپا په ځينو سيمو کې هغه تعقيبوله په دوو مهمو اصولونو يې بنسټ اېښودل شوې وه:

لومړی: په اسلامي هېوادونو کې د شاهانو او حکمرانانو د کورنۍ استبداد سره مبارزه.

دوهم: د اپرياليسم سره سرسخته مبارزه، په ځانگړې توگه د انگليس د شاهنشاهي د کړو وړو او په ختيځو هېوادونو کې د هغوی د زورزياتي سره محمود چې د کوچنيتوب څخه د انگيس سره شديد نفرت په ميراث اخيستی و. د سيدجمال الدين افغاني سره په خپلو اوه مياشتينو بحثونو کې پدې نفرت او بد ويلو او غندلو کې نور هم ټينگ شو او په دې ترڅ کې دی ته هم پاملرنه وکړه چې د ختيځ د دغو حکمرانانو او شاهانو خودسري او کورنۍ استبداد هم د دغه بهرنۍ زور زياتی څخه کم نه دې، هغه ولېدل چې احرار او ترکي ځوانان د ابو الاحرار مدحت پاشا او انور يې په مشري د قهار او جاسوسی مشربه خليفه سلطان عبدالحميد د بي امانه استبداد په مقابل کې په سرښندنه او سر تېرېنه ولاړ دی او عثمانی پاڅون چې جرمني زیدان د هغې صحنې تصوير کړی دې په برياليتوب سره مخ په وړاندې ځي. او مشروطيت د خلافت په سيمه او هم د ايران او مصر او نورو هېوادونو کې ځيلۍ ځغلولۍ، د وينتوب دغه ټولو منظرو د سيدجمال الدين د سحراميزه تلقيناتو

^{۶۹} محمود طرزی مقالات ۴۴۳ د کابل چاپ ۱۳۵۵ ش

سره یو ځای د محمود طرزی په مفکوره کې نښې پریښودې او د دغه انقلابي افکارو سره یو ځای یې د هېواد، امیر عبدالرحمن خان او د هغه د ځوی حبیب الله خان د ظلم او استبداد په هکله فکر کاوه، چې موږ له دې وورسته د ده ډېره پوهه او د تدبیر ډکه چو په لاکن د زوږه ډکه کار نامه او مبارزه په راتلونکې کې روښانه کوو. دریم: د نفس په بشپړیدو کې د ده شخصي هلې ځلې:

محمود د ځوانۍ پر وخت کې په پښتو، دري، اردو، عربي، ترکي او لږ په فرانسوي ژبه پوهېده، او له هغو پراخو روغني ادبياتو څخه چې په دې ژبو کې موجود و گټه اخیستله، هغه د ملا محمد اکرم هوتک یا له هغه استاده څخه چې د کندهار څخه د طرزی د کورنۍ سره یو ځای و، ديني او عربي درسونه ولوستل، او د خپل پلار څخه یې د دري ژبي ادبيات د شاعري او ليکوالۍ تر حده پورې په دې ژبه کې زده کړې وه، او کله چې اردو، عربي او ترکي ژبه یې هم زده کړه، د ترکي او عربي ژبو د نوو علومو د اثارو او علمي ژباړو ادبي پرمختگ، په مصر او شام کې د عربي ژبي صحافت او د عربو او ترکو د فکري غورځنگونو سره اشنا شو. او په خپله یې د ادبياتو او علومو په نوو مطالعو لاس پورې کړ، او د نفس د بشپړتيا لپاره یې کوبښن وکړ.

د دغه ځانگړي علاقې او هلو ځلو پر هغه څه ورزياتي شوې کوم چې د پلار او استاد څخه یې زده کړې وې. د دې لپاره چې هميشه هېواد ته بیرته ورتگ په لټه کې و. کوبښن یې کاوه چې له هغه ځايه څخه خپل هېواد او خلکو ته ښه زيری راورې، چې د هغوی په درد ولگېږي، او داسې شيان ورته برابر کړي چې له هغه مخکې چا راورې نه وې.

د هېواد په مينه کې هغه مسنوی چې په ۱۳۲۵ ق کال يا ۱۹۰۷ م کال کې ویلی ده داسې وايي:

پس عشق تو چستان ز سر زمین من به درشود؟
 "با شیر اندرون شد وبا جان بدر شود"
 شدت لها که داغ جدای و فرقت
 میسخت همچو شمع، دل و جان عاشقت
 شبها به یاد وصل تو بیخواب مانده ام
 در روزها به فکر تو در تاب مانده ام
 هر علم و فن که خوانده و تحصیل کرده ام
 نیت برای خدمت و نفع تو بوده ام
 ای خاک پاک و ای وطن خوش زمین من!
 معشوق من، حبیب من و دلنشین من!
 مسعود باش و شاد بزی، تار بد بمان!
 در حفظ و در ترقی و معموری و امان
 اشک او برد تمدن نشان شوی!
 در شرق همچو شمس درخشان عیان شوی!

(د کابل په دار السلطنه کې ۱۳۲۵ ق کال، سراج الاخبار دوهم کال او مه گڼه ۱۳ مخ) په واقیعت کې د هېواد مينه او د هغې متمدن کول د محمود د اساسي افکارو څخه و چې د همدغه نيکې موخې لپاره یې شخصاً په خپله هلې ځلې وکړې او تر ټولو لومړی یې د خپلو معلوماتو او مطالعاتو د بشپړولو لپاره کوبښن وکړ او د نوو او تازه راټولونو سره یې ځان سمبال او چمتو کړ، کله چې هېواد ته راستون شو، د ټولو د خیر غوښتنې، اصلاح غوښتنې او هېواد

دوستی د تلقینولو لومړنۍ منادي شو یعنی لومړنی غږ کوونکی شو.

د دې کرښو لیکونکی اعتراف کوم چې د ۱۳۰۰ ش کال څخه را وروسته کله چې پوهنې پراختیا وموندله او په کندهار کې اولنی لومړنی ښوونځی جوړ شو، او د سواد، لیکلو او ویلو خاوند شوم د لومړي ځل لپاره مې "د هېواد دیني" مفهوم د محمد طرزي په اشعارو کې پیدا کړ او دغه شریف احساس مې تر اوسه چې ۷۵ کلن یم د هماغه وخت څخه مې په یاد کې پاتې دی چې محمود ویلي و "شبهه بساد وصل تو بیخواب مانده" او داسې نور چې په زرگونو افغان ځوانان یې د هېواد د ابادولو په مفکوره روزلي و.

ما په خپل عمر محمود طرزي یو ځل لیدلی دی او هغه هم په هغه وخت کې و چې د کابل د خالي کېدو څخه وروسته یې د ۱۳۰۷ کال په ژمي کې په کندهار کې د شکست حال کې توقف درلوده، چې له څو ورځو وروسته یې هېواد د تل لپاره پرېښوده، په هغه وخت کې زه ځوان او د طلوع افغان د جریدې مرستیال وم. هغه د خپل هېواد د راتلونکي څخه ډېر په تشویش او غمگین و او وویل یې:

زه اوس د ناچارۍ قسم او بیا د هېواد په په بېلتون اخته کېږم، لکن د خدای څخه غواړم چې دا زما د هېواد اخیرنۍ لیدنه نه وي او بېرته راشم پداسې حال کې چې د هېواد ازادي په خپل ځای پاتې وي او د امنیت د نعمت څخه برخمن وي.

"ای د هېواد ځوانانو! وینئ اوسئ چې د هېواد ازادي له لاسه ورنکړئ! ځکه چې هغه د ډېرو کانونو او مالونو په څربالې کولو او د پرله پسې او ډېرو کوښښونو په کولو سره لاس ته راغلي ده." د خبرو

په پای کې په پښتو ژبه وویل " ما له خپل کندهاري استاد ملا محمد اکرم څخه دغه زده کړې وه، چې وطن مه هېروه!"

د سراج الاخبار فکري اغيز

سراج الاخبار یوازې د هېواد په دننه کې مشروطه غوښتونکو او ځوانانو ته دنوی فکر ورکولو د غورځنگ یوازينۍ سرچینه نه وه، بلکه دمنځنۍ اسیا دځوانانو، دایران د مشروطه غوښتونکو او دهند د ازادي غوښتونکو په محافلو کې چې د ښکیلاک د اور په لمبو او دخود خواه او په خپل سر شاهانو په استبداد کې سوځول د پاره هم غورځنگ راوړنکي او روح ورکونکي وو.

به چشم کم منگر عاشقان صادق را
که این شکسته بهایان متاع قافله اند

هو! دختیحو هېوادو چور شوي کاروان له حرکت څخه پاتې شوي وو، مرگونۍ سکون (دریدني) د خلکو ژوند تهدید او، دانگلیس استعمار د هند دینمي وچي مری تینگوله. چې له هغه ځایه خوش اوازه نغمه ویونکو د ملی وینستیا لپاره د زمزمه په کولو پیل وکړ، ځینو جریدو لکه الهلال د (ابوالکلام ازاد) له خوا، جبل المتین په کلکته کې د (سید جلال الدین) له خوا او زمیندار د (مولانا ظفر علي خان) له خوا په لاهور کې په خپرونو او تبلیغ پیل کړي وو، کاوه، اقدام، صور اسرافیل او داسي نور د وینو او حق غوښتونکو ایرانیانو له خوا خپرونۍ کولي، د افغان سید جمال الدین پیروانو په ترکی او عربي هېوادونو کې نور، مترقي صحافت ملي وینستیا ته

وقف کړي وو، پدغه انقلابي هنگامه کې د افغانانو هېواد هم له غورځنگ او هلو ځلو څخه خالي نه وو، محمود طرزي زموږ دملي کاروان نغمه ويونکي و، چې د خلکو په راوېښولو کې ئې د اخلاصه ډکي هلي ځلي کولي او دنوي فکر حرکت ئې منځ ته راوړي و. بلکه چې ليکل ئې:

حي علي الفلاح

نوا را تلخ تر ميزن، چون ذوق نغمه کم يابي!

حدی را تيز تر ميکن، چو محمل را گران بينی!

هو! هو! هر څومره چې کولي شي شپيلي (نوا) په ترخه لهجه ووهه! څومره چې -ی په حنجره کې ځائېږي هومره نغمه تيزه کړه.

ځکه چې مزل ډير اوږد دی او بار پدي اندازه درنډېږي، چې د نغمي اوازونه ددرو د اوازونو سره برابر راغلي، ختيځ او لويديځ ئې په يوه اوريدونکي اهتزاز کې سره راټول کړل، لاکن زر ځله افسوس! چې د درانده بار وړونکي اوبنان، غمگساره انډيوال له سترتيا او تنبلی څخه نه خلاصوي او پل له پل څخه نه پورته کوي...

صبح شد برخيز! ستاز راستی استا نواز!

شام جريان در عقب باشد چو وقت از دست شد...

علی الفلاح! ای د افغان نجيب ملته! خپل ملتي شرافت او قومي لوړتيا وساتئ! د خپل استقلال او دولتي حاکميت څخه ساتنه وکړئ! هغه افغان چې په ديانت او ديندارۍ، په زړه ورتوب او بهادري، په غيرت او ناموس داری، په ټوله نړۍ کې مشهور شوی دی، آیا دا څه ډول پر خپل وجدان، ايمان او شرف او ناموس باندي ټينگ گڼلی شي، چې د پردي دولت، بې دينه او د بل ملت د حمايت او تاييعت نوم ډې پر ډې پروت وي؟!... د حمايت او تاييعت پاکه او

مريمه معنی دا ده چې يو دولت بل دولت ته ووايي چې له ما څخه پرته بل څوک مه پېژنه! له ما پرته بل دولت ته سفیر مه استوه او نه د چا سفیر قبولوه، د بشپړې ازادۍ او عام و تمام استقلال پاکه او مريمه معنی هم دا ده چې هر دولت په ټولو برخو کې چې پورته يې يادونه وشوه، مستقل او ازاد وي... تر اوسه چې هر څه وه وه، هر څه چې وشول وشول، ولې لدې وروسته افغانان نوره هغه افغانان ندی چې له خپلو حقوقو څخه سترگې پټې کړي..."

(د سراج الاخبار د پنځم کال د لسمې گڼې د خپرې شوې سرمقالې لنډيز، د ۱۳۳۴ق کال، ربیع الاول يا د ۱۹۱۶م کال د جنوري ۱۷) پر دغه تبنييني خپرونو او د لهجې مراحت د سراج الاخبار اغېز د هېواد په دننه کې د دوهم مشروطيت د غورځنگ او د ازادۍ د نهضت د بيا ژوندي کولو او د افغان دولت د نوي بنسټ د اېښودلو سبب شو، ولې د هېواد څخه په بهر کې هم د محمود طرزي لوړې ليکنې د خلکو په غوږونو کې اورېدنکي وي او په خوب ویده سترگې يې خلاصوي.

د بېلگې په توگه: د ۱۹۱۷م کال په فبرورۍ کې په ترکستان کې د تزاري روسي حکمران جنرال کوراپاتکين په هند کې د روسي نماينده توميسکي ته تلگرام واستاوه چې: د سراج الاخبار جريدې گڼې په بخارا او د ترکستان په نورو ښارونو کې خپرېږي او د هغې د مقالو څخه په خلکو کې بریتانوي او روسي ضد وېولي راپارېدلي دي، نو پدې خاطر بايد د بریتانوي هند دولت د افغانستان په امير زور واچوي چې د دغې جريدې تبليغاتي تگلاره بدله کړي.^۷

۷ ۴ دغه تلگرام د ابي کتاب په (۱۱۵ مخ) کې خپور شوی (د افغانستان تاريخ، دوهم ټوک، ۳۵۱ مخ، د مسکو چاپ ۱۹۶۵، تالیف ماسون ورومادين.

د دې خبرې تصدیق د دې کړنښو لیکونکي د ماورالنهر په خلکو کې د نوي فکري غورځنگ مخکښ او د تاجکستان د علومو د اکاډمۍ د لومړني رئيس خدای بخښلي صدرالدين عيني څخه په ۱۳۲۵ ش کال د زاره سمرقند په ښار کې واورېد چې په تاشکند کې مې د هغه ځای د پوهنتون د ۲۵ کلنۍ د نمانځنې په مراسمو کې گډون کړی و.

خدای بخښلی عيني چې محترم سړی و او په خوږه تاجيکي لهجه يې خبرې کولې ويل يې "د بخارا د وروستي حکمران په وخت کې تاجيک ځوانان راوښي شول او هغه يې نوو اصلاحاتو د ښوونځيو جوړولو او د مطبوعاتو ازادۍ ته هڅولي وو. د دې لپاره چې د کابل سراج الاخبار او د محمود طرزي ليکنې هم موږ ته رارسېدلې او هغه مو په پټه لوستلې، د بخارا د امير گمار شوو کسانو نه پرېښودلو او د سراج الاخبار لوستونکي به يې تعقيبول او ځورول.

ښه مې په ياد دي چې يوه ورځ فطرت بخارا يې د سراج الاخبار يوه گڼه د بخارا د مدرسې په حجره کې ماته راوړسوله، او په همدغه وخت کې د بخارا د امير جاسوس يې ورپسې په تعقيب راغی لاکن ما دغه گڼه په برستنه کې وپېچله او د نظر څخه مې پټه کړې وه، زياتره تاجيکي ځوانو شاعرانو د سراج الاخبار د تنبه کوونکو شعرونو په پيروي شعرونه ويل او ځوانو تاجکانو به هغه يادول، د سراج الاخبار پيام د ماورالنهر په ځوانانو ډېرې ښې او ښکې اغېزې کړې وې."

ولي په هندوستان کې

لکه څنگه چې د هند په ملي ارشيف کې (د کورنۍ سياسي څانگې) ساتل شوې د ۱۹۱۶م کال د جولای د ۲۱ نېټې پټو اسنادو څخه معلومېږي چې: د سراج الاخبار گڼې سربېره پر دې چې د افغانستان او د سرحدي پښتو ژبو قبایلو د ښارونو په بازارونو کې لاس پلاس کېدلې، د هند او پارس او عثماني هېواد په جريدو کې هم د هغې مطالب اقتباس کېدل، نو پدې اساس د ۱۹۱۴م کال په سپټمبر کې W.M Haily د ډهلي چيف کميشنر د جنایي اطلاعاتو سرمامور Sir Charles Clive Land ته وليکل: د دې لپاره چې د سراج الاخبار لهجه په بشپړه توگه زموږ د گټو سره په څریت کې ده، نو هند ته د هغې راوړل او وپشل بايد منع شي نو له همدې کبله و چې د هند نایب السلطنه د ۱۹۱۴م کال د سمبر په مياشت کې د دغه ډول مقالو نه خپرول د افغانستان د امير څخه وغوښتل او امير هم وعده ورکړې وه چې همداسې به وکړي، لاکن د جريدې پاتې اسلامي لهجې تغير ونکړ او د ۱۹۱۶م کال د اپرېل په ۱۶ گڼه کې د مولوي صالح محمد کندهاري پښتو شعر خپور کړ، چې ټول د اسلام د اتحاد په پيغام بنا و او ويې ويل: چې کفار به يو د بل سره په جگړو کې ټول پو پناه شي.

اگر چې د هند حکومت پدې خبره کې څو ځلې امير ته باخبري ورکړې وه، لاکن سراج الاخبار لدې کار څخه راونه گرځېده، نو پدې اساس مستر، A.H Grant نایب السلطنه د بهرنیو او سياسي چارو کتونکي يادونه وکړه: "موږ بايد انتظار ونلرو چې دا جريده دي دستی د انگليس طرفداره شي، ولي ددې خبرداريو په تکرارولو سره به امير د خپل رعیت سره لاس په گريوان کړو، يوه جريده چې په

د دوهم مشروطیت د کونښن پایلی

دوهم مشروطیت د کمی او تشکیلاتي پلوه، یو متشکل گوند چې د هېواد زیاتره خلک په کې شامل وي نه و، لاکن د پایلی، اغیزبښندني او د ادارې په طرز او سیاست د څیري په بدلون کې د ډیر ارزښت درلودونکي و، ځکه ددې مسلی پر بنسټ: "دوه سوه جگړه ایز سپري د سلو زرو تنو څخه بهتر دي" ددې ملي غورځنگ مبارزو ځوانانو د هېواد د چارو سرچینه پاکه کړه، او د امیر حبیب الله د وژولو وروسته یې د اداري واگي د شهزاده امان الله خان د امارت او د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره تر لاسه کړي.

دا داراي او د سیاسي واک دا پردونه دیوی ډلي ناپوهه، زړوپالو، مرتجع او فرسوده مغزو سردارانو له لاسه ځوانانو دهغي مجلي څخه پوهه، بینا روجو یا کسانو ته یونیک، گټور او ښه کارو چې داماني دورې لومړي دري څلور کلونه دهېواد د خلکو په گټه روان وو. لاکن دغه کوچني مخلصه ډله د مغرضو او فرصت طلبو عناصرو څخه خالي پاتي نشوه، او د خرابکارانو لاسونو په هغي کې فعالیت کاوه، دکورنۍ پانې، د مالونو د راټولولو، اوحتی د فحشا او منکر ډگر گرم شو، د پادشاه نیکو مرامونو او د چارو د اصلاح پلویانو او نوي حرکت ته یې مکروهه او ناوړه څیره ورکړه، چې په پای کې د ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې د ارتجاعی اړو دور او دغه رژیم ډله منځه تللو سبب شو، چې دا هېواد د ځوانانو لپاره د عبرت یو ځای وي، چې همیشه باید په خلاصو سترگو، تفکر او احتیاط سره قدم واخلي. او غرض لرونکو او ورانکارو خلکو ته په خپل منځ کې ځای ورنکړي او پدې باید پوهه شي چې د هېواد د پرمختگ او د نیکو او خیر

کابل کې خپرېږي د اسلامي یو والي او د بهرنیو سره د مخالفت تمایلات بایدولري که چیري د هغي نوري گټي هم د غسي تندي وي موږ باید امر په همدغه دوستانه وضع کې چې په خپله یې پدې برخه کې غوره کړیده پرېږدو... "دا یادداشت د ۱۹۱۰ م کال د جولای په ۲۱ نیټه گرانټ لیکلي چې د هند په ملي ارشیف کې خوندي دي. لاکن ددې لپاره چې سراج الاخبار په وروستیو گڼو خپلي دغي تگلاري ته ادامه ورکړه، نویدي خاطر گرانټ د هغي په مقابل کې د نرمښت سیاست غوره کړ او وي لیکل:

"که چېرې موږ د سراج الاخبار په مقابل کې تند سیاست غوره کړو دا به په کابل کې د جگړې د پلویانو د ډلي د عمل د تیزوالي سبب شي. نولدي کبله که چېرې امیر خپل د بیطرفي په سیاست کې مستقیم وي. نو پدې ډول مسایلو کې بایدلدي زیات نور څه کونښن ونه شي.

نو په پای کې د برتانوی هند سیاست دا غوښتنه وکړه، چې په هند کې دې د سراج الاخبار د ټولو گڼو د وسیلو خنډ کېږي نه، تر هغه وخته چې په خپله امیر او یا د افغانستان چارواکي پدې برخه کې څه ونه وایې، د هند حکومت هم پټه خوله پاتي شو او دا پالیسي د ۱۹۱۴ م کال د اکتوبر د ۳۱ نیټي په لیکنو کې ثبت شوي ده. (د هند ملي ارشیف، دهلي)

غوښتونکه موخو د تطبيق لپاره يوازي ولولي، اخلاص او نیک سپت کافي ندي، بلکه ټولنه پښندنه، تدبير، سياست مډاري، د عقلي او ټولنيزو موازينو سره سمه کړنه او چلند ته هم ډيره اړتيا ده.

په هر صورت موږ نشو کولاي د هغو ښو او نیکو کارونو څخه چې ددغي مخلصي او خير غوښتونکي ډلي پواسطه ترسره شوي دي د راتلونکي بد اعتبار او د هغي نه د وروسته رژيم د ناکامي په خاطر سترگي پټي کړو. ځکه دا د افغانستان د ټوليز تاريخ مهم فصل دي چې د ازاد افغانستان په مدني تشکيلاتو کې يې دارنگه ونډه واخستله:

لومړي: د افغانستان د استقلال په بيرته لاس ته راوړلو کې مخ کې او د ازادي په جگړه کې لارښوونه او د استعمار په ضد دريدل، دوهم: د استقلال د تر لاسه کولو څخه وروسته، افغانستان نړي ته د يوه ازاد او مستقل هېواد په توگه ور پښدل، او د نړي د نورو هېوادونو سره د هغي د سياسي اړيکو ټينگول. دريم: په هېواد کې د اسارت درواج له منځه وړل او د هغي د پاتي شونو بخي پو پنا کول.

څلورم: په ټول افغانستان کې د خلکو د اولادونو د عامي روزني لپاره د پوهني رواجول د ښوونځيو او مدرسو جوړول او د جريدو ۳ خپرول او د ژبي د پالنې پيل کول.

پنځم: په دولتي دوايرو او د فترونو کې ددندو د ویش، د ماليي غوښتني د سيمم د بدلون په بنسټ د نوو تشکيلاتو رامنځته کول، دگمرکونو جوړول، او دنوو محاسباتو په بنسټ د نورو مالي او حسابي څانگو جوړول او د هېواد د بودجې برابرول.

شپږم: د ملي او دوديزو لويو جرگو منځ ته راوړل او د ملي او دولتي شوراگانو د ټاکنو لپاره د قوانينو خپرول. اووم: د شتوولي کابيني جوړول او د دري گونو قواو مقننه، قضائيه او اجرائي جلا والي او د چارو د کنترول او څارني د مرکزونو ټاکل (وزارتونه).

اتم: د نوي مدنيت د اړتيا وړ د ځينو بنسټونو لکه پست، تلگراف، تلفون، موټر، الوتکي، د موټرو ليار، ښار جوړوني او د هېوادني مصنوعاتو رواجول.

نهم: د لوړو زده کړو لپاره د هېواد څخه بهرته د زده کوونکو استول،

لسم: د خلکو او دولت د حقوقو پر بنسټ د اساسي قانون او نورو قوانينو جوړول او خپرول د هېواد د قضائې او اداري چارو د اجرا لپاره، او په هېواد کې د قانونيت د روحي منځ ته راوړل.

تلک عشره کامله، دغه نیک کارونه د امني دوري د نیک مرغه حرکت پيل و چې تاريخ او انساني بيطرفانه قضاوت هغه هيرولي نشي، لکن د هغي د افسوسه ډکه پای بايد دراتلونکو د عبرت لپاره هم په پام ونيسو چې د مولانا بلخي په وينا:

هر هلاک امت پيشين که بود
زائکه بر جندل گمان بردند عود

که څه هم ددغه غورځنگ پای د ۱۳۰۷ ش کال دوير ډک اړو دور په پيدا کيدو سره نیک مرغه نشو، لکن د ليدونکي وجدان غږ کوي چې:

گرنبودی کوشش احمدتوهم
می پرستیدی چو اجدادات صنم

(مولانا بلخی)

دوهم مشروطیت موخي (مرامونه):

په دوهم مشروطیت کې هم افغاني روڼ اندو کت مټ هماغه د لومړي مشروطیت لس موخي چې مخ کې تري یادونه وشوه تعقیبولي، یوازي تاکتیک ته یو څه پراخوالي ورکړ شو، چې په ځینو رادیکالو او تندروو کې د ترور اقدام او دگرمي وسلي څخه کار اخستل هم جایز وبلل شول. لکه څنگه چې ددغي ډلي د گرم سرو ځوانانو څخه یوه تن د (۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه) د امیر حبیب الله خان پر موکب د تفنگچې ډزي وکړي.

د همدې عصر د ادبیاتو څخه چې د هغه وخت د روڼ اندو د انقلابي روحي او تندروي نماینده گي کوي د هغه وخت دیوه ځوان شاعر (جلوه) د یوه غزل دا بیتونه دي چې وايي:

تاکی از جو روستم فریا کنید
سعی برهم زدن منشا بیداد کنید!
ننگ دار بشریت ز چنین رژیم
طرح ویرانی این بنگه بیداد کنید!
ایشان همه مرغان زستم آتش زد
قصد آتش زدن خانه صیاد کنید!
غازه سازید زخون شاهد ازادی را
تاز خود روح شهیدان وطن شاد کنید!

خانمان کرد تبه، تا شود اباد خودش
خانه ظلم وستم یکسره برباد کنید!

بل ځوان تندرو شاعر کریت امیر ته په خطاب کې داسې وویل:

ای غافل از زمانه و ساغل به لهو گلف
با دشمن خبیث کسی کرده است حلف
خود فکر کنی عدو نه کند چون زعهد خلف
باید گریست بر سر این احمقی و جلف
تا چند بهر دیدن حق کور و کر شوید!

همدې راز اغېزمنو افکارو او تبلیغاتو پایله وه چې بالاخره د همدغه کال په ژمي کې نوموړی امیر د دغي ډلي ځوانانو څخه د یوه تن پلاس ووژل شو، په داسې حال کې چې د لومړي مشروطیت په مرام کې وېره اچول د وسلې او زور استعمال نه و.

د دې ډلي د ډله اېزې تگ لارې د ځانگړتیاو څخه یو هم د پښتو ژبي لیکلو او لوستلو ته پاملرنه کول دي. چې خپلې ځانگړي لیکونه یې هم په دغه ژبه لیکلي، چې د دې کرښو لیکونکی پښتو ځانگړی لیکونه د محمد ابراهیم خان چنداولي په قلم هم لېدلی دی. چې د کوم ژبني او مذهبي توپیر بېرته یې خپلو پښتو ژبو ملگرو لکه مولوي غلام محی الدین او عبدالهادي داوی او داسې نورو ته لیکلی و (علیرالر محمد).

دریمه نقطه چې د افغان ځوانانو په انقلابي تگ لارې کې لېدل کېږي هغه دا ده چې د لومړي مشروطیت د مرام په دوهمه عماده کې ملي حاکمیت او د قانون حکم مطرح و، د دې لپاره چې دی کار ازاد

وټاکنو او د قوانینو په ترتیبولو پورې اړه درلوده او وخت او زماني د دې غوښتنه کوله، نو په دې خاطر ټولني اجازه ورکوله، چې یو انقلابي پادشاه چې د امیر حبیب الله خان څخه وروسته دی د چارو واگي په لاس کې واخلي کولی شي چې د یوه څه وخت لپاره د هېواد د گټو سره سم کار په مخ بوزې. تر څو چې د ملي حاکمیت او قانون د حکم لپاره لاره هواره شي او د همدې کبله و چې امان الله خان غازي د خپلې پاچاهۍ په لومړنیو کلونو کې په ډېر جدیت او اخلاص سره کار وکړ، تر څو چې ډېر ضروري قوانین یې په څو کالو کې ترتیب او د هغې د نافذیدو حکم یې ورکړ، او د دې کار لپاره د بدري بیگ او مولوي عبدالواسع کندهاری تر نظر لاندې د دولت په شورا کې د قوانینو د ترتیبولو یو مرکز جوړ کړی و.

د دې ډلې انقلابي حرکات او د نظر پر احوالی چې په خپله امان الله خان د دغه کار عامل او لوړو پوړو ته رسونکی و په دې درجه کې د نړۍ پاملرنه ځانته راوړلې وه، چې لنين چې د سوسیالستي حکومت لومړنی منځ ته راوړونکی او جوړونکی و د هغې په برخه کې داسې ویلی و: د ختیځي سیمې یو مطلق زمامدار شهزاده نن د انگلستان د کارگرد د کابینې په نسبت ډېر مترقي دې.

د دوهم مشروطیت روڼ اندو ځوانانو په خپله تگ لاره کې یو ډول پراخوالی، رابنکون او هلو ځلو ته ځای ورکړي و. چې د عصر د غوښتونو سره برابر و. او خپل ځان یې د پخوانی مشروطیت د ملگرو د مراونو په محدود قالب کې نه محدود اوه.

اگر چې دغه د نظر پراخوالی او د محافظه کاری نشتوالی له یو پلوه د چارو د پرمختگ لپاره گټور و لکن د غبار په وینا:

"د هېواد پالونکو روڼ اندو په منځ کې یوه ډله مرموزو عناصرو د "ضرب نقابدار" په شکل او مصنوعي شوری پیدا کړ. دی نقاب لرونکو شارلتانو د هېواد په مرکز او ختیځ کې، د خلکو د غولولو لپاره د درغو "انقلابي" شعارونه ورکول او په ظاهره یې د جمهوریت څخه خبرې کولې، مگر د دوي په اصلي معني کې د دیموکراسۍ، جمهوریت او لوړتیا جدې دښمنان و دوي د نورو دپاره خدمت کاوه... او د جمهوریت غوښتنې تر عنوان لاندې یې د امانی رژیم د راپرزولو لپاره کوښښ کاوه.

(افغانستان در مسیر تاریخ ۸۱۴).

په هر شکل په لومړي مرام کې بشپړ ټاکلی بدلون رانغې، او هر هغه څه چې د امانی دورې په لومړیو کلونو کې په هېواد غوښتنې او اخلاص سره تر سره شول، د هېواد او د هغې د نوی غورځنگ لپاره گټور و.

لاکن د محمود طرزی، عبدالرحمن لودین، میرقاسم خان او داسې نورو بافکره ټولنه پېژندونکو او هېواد غوښتونکو عناصرو او شخصیتونو سیاسي انزوا یا جلاتوب، او د مشکوکو، مغرضو او پېښه د ویشو لاسونو لپاره د عمل د مېدان خالي کول د امانی رژیم بنسټ ته سخت ټکان ورکړی و. ځکه د چارو واگی د ناپوهه او گټه خوښونکو په لاس چې د کورنۍ پالنې او شخصي مینې په بنسټ منځ ته راغلی و لویدلی وی، او همدغه کسان د امانی رژیم د سقوط او د له منځه وړلو مسوول دي. چې فساد، بدې اخستل، د پېسو راټولول او د خلکو ځورول یې رواج کړی و.

د دربار پټ (سترې) گوند:

د دې کړبنو لیکونکی د دې مطلب په برخه کې د هغو اشخاصو څخه چې په هغه وخت کې ځوان او د روڼ اندو په کړيو کې شامل و په دې تفصیل څه شي اوریدلی نه دې، لاکن غبار د مسپر تاریخ (۷۲۵ مخ) داسې شرحه لیکلې چې په دې ځای (العهدہ علی الراوی) د هغه وینا اقتباس کوم.

د دې لپاره چې د انگلیس اطلاع رسولو د سرچینو د اطلاعاتو سره سم چې د تحریک شیخ الہند په کتاب کې ژباړه او چاپ شويدي نایب اسلطن سردار نصرالله خان او د ده سره کارکونکی مولوي عبدالرزاق اندر (په ظاهري توگه) د انگلیس ضد ډېرو حرکاتو مبدا شمېرل کېدل، که چېرې دغه داستان واقعي وبولو او یقین پرې وکړو نو لېري نه ده، غبار لیکي:

"پردی پټ او ښکاره فکري غورځنگونو سر بېره، د بدلون هستي (زړه) د دربار په منځ کې نشوونما کوله، د دربار چپ اوه اصلاح غوښتونکي، د امیر حبیب الله د روپي څخه بېزاره و، د دې لپاره چې په خپله یې د حرکت قدرت نه درلوده، باید چې د شاهي کورنۍ د غړو څخه د یوه تن پر شاوخوا راټول شي، دا سړی سردار نصرالله د شاه د کورنۍ لوی شخص نه و، ځکه هغه سره د دې چې د استعمار په هند او د هېواد ازادۍ غوښتونکی سړی و (؟) د دولت په اداره کې د منځنیو پېړیو او مطلق العنان د نظام خوښونکی سړی و... نو یوازنی سړی چې په دغه کورنۍ کې د دربار د چپ اوو د پاملرنې وروگرځېد. هغه عین الدوله امان الله خان و چې ځوان د نظر خاوند، ترقي غوښتونکی، زیار ایستونکی او متواضع سړی و. چې ډېر ژر یې د دربار د متجددي یوې کړې په سترگو کې یې ځای ونیوه. او

هغه وکړای شول چې نایب السلطنه کېښوې. وایې چې د دې عمل د اجرا لپاره د دغې پټې ټولني لس دولس تنو غړو په قران شریف کې لیکنه او لاسلیک وکړ او سردار ته یې وسپاره (؟) لاکن په ټاکلې ورځ سردار د کوره او نوت او د ورور د وژنې سره یې مخالفت وکړ او د قران شریف هغه نسخه د هغه سره پاتې شوه، لاکن تړون کوونکو خپل ځانونه هلاکت خولې ته ور نه کړل... ترڅو چې امان الله خان د تخت د کېښناستلو او د خپل تره د بندې کولو څخه وروسته شجاع الدوله د همغه عهدنامې لپاره هغه ته د ارگ محبس ته ورواستاوه، لاکن سردار ځواب ورکړ: نه پوهېږم چې هغه قران شریف چېرې دی؟... دغه قران شریف د هغه ټولو تلاشیو سره چې په کابل او جلال اباد کې د امیر په کورونو کې و، پېدانشو.^{۷۱}

دا داستان خدای بخښلی غبار په ۱۹۲۱م یا ۱۳۰۰ش کال کې په هرات کې د شجاع الدوله څخه اورېدلی و، او د دربار دغه پټ گوند په پوره گمان چې د دربار اشخاص او د شهزاده امان الله خان اړونده غلام بچه گان په دې ډله کې شامل و لا غېر، چې په دې کتاب کې مو څو ځلې د هغې یادونه کړیده.

(پنځم)

د دوهم مشروطيت په غورځنگ کې مهم اشخاص

۱- عبدالهادي داوی "پريشان":

د عبدالاحد اخندزاده ځوی چې د کندهار د داوی قوم طبيب و دا د ۱۳۱۳ ق کال د جمادى الاول په ۱۴ يا په ۱۲۷۴ ش کال کې د کابل په باغ علمردان کې زېږېدلی دی چې د ۱۲۲۹ څخه تر ۱۲۹۰ ش کال پورې د حبيبي په مدرسه کې د رشديې تر درجې پورې زده کړه وکړې او د پښتو او دري دواړو ژبو شاعر او ليکوال شو، ترکي او اردو ژبي هم زده کړې. په عربي او انگيسي ژبو تر دې حده چې ژباړې يې پرې کولی شوی پوهېده، په ۱۲۹۰ ش کال د عبدالرحمن لودين په منگرتوب د سراج الاخبار په اداره کې د محمودطرزی تر لاس لاندې د شاگردۍ وياړ تر لاسه کړ تر هغو پورې چې د هېواد هغه نوميالی شخصيت، دغو دواړو نوی پوهه ځوانانوته خپل "دوه شهباله" ويل، او هغه به کله په خپل واضح لاسليک او کله هم د پريشان په تخلص انتباهې او سياسي مضامين په سراج الاخبار کې خپرول. او د دوهم مشروطيت د ټولني تکره او با فکره غړی او د هېواد دستو نوو ځوانانو مشر و. او د افغان ځوانانو د فکري روزني دواړو مرکزونو ته يې تگ او راتگ درلوده چې يو يې د شوربازار د پېښوريانو په سرای کې د مولوي غلام محی الدين افغان کوته او بله هم په شاهي مدرسه کې د مولوي عبدالرب حجره وه، او دغه دواړه د لومړي مشروطيت زندان لېدونکي لارښوونکي و، پريشان هغه څوک دي چې په نوی ادبي او فکري غورځنگ کې په خپله له محمود طرزی څخه را وروسته په لومړي قطار کې راځي، او

د هند د مسلمان شاعر او فليسوف علامه اقبال د اثارو او اشعارو سره يې مينه درلوده. او په لومړي نړيواله جگړه کې هغه وخت چې افغان ځوانانو، چې د مشروطه غوښتني د مرام سره په يوه وخت د ښه فرصت څخه د گټې اخستلو لپاره د افغانستان د ازادۍ غوښتني غړې هم پورته کړې، او الماني او ترکي پلاوي کابل ته را ورسيد. محمود طرزی د چې علی الفلاح سياسي مقاله د ۱۳۳۴ ق کال د ربيع الاول: مياشتي په فوق العاده گڼه يا د ۱۲۹۴ ش کال د جدي يا مرغومي په ۱۶ نيټه وليکله (چې سانسور شوه). عبدالهادي د پريشان په لاسليک د "بلبل گرفتار" په نامه يوه را پارونکي مسدس منظومه د سراج الاخبار د شپږم. کال په ۱۲ گڼه کې د ۱۲۹۰ ش کال ددلولی په ۵ يا د ۱۹۱۷ م کال د جنوري په ۲۵ خپره کړه. کله چې د هغې پښتو ژباړه د مولوي صالح محمد کندهاری له خوا د ۶ کال په ۲۰ گڼه کې د ۱۲۹۶ ش کال د جوزا په ۲ يا د ۱۹۱۷ م کال د مي ۲۳ هم خپره شوه،

دا کار په کابل کې د برتاني د سياسي نماينده د تشويش او نا ارامي سبب شو، او په خپله د پريشان او صالح محمد د لېدلو لپاره شاهي مدرسي او ددې ځوانانو د ټولېدو ځای ته سر و ښکاره کړ، چې ددې قلمي سرگذشت ددهلي په ملي ارشيف کې موجود دي. ددې کرښو ليکونکي ښه په یاد لرم، هغه وخت چې د سراج الاخبار دغه گڼه کندهار ته را ورسیده، هغه يې د ځوانانو او زړو په مخلصونو او حتي د ښځو په غونډه کې په ډير شوق او علاقمندی سره لوستله، او کله کله به يې د هغې د لوستلو سره او ښکې هم تويولی.

پريشان سره لدي چې منور، شاعر او مشروطه غوښتونکي ځوان و په خبرو او وينا کې لکه محمود طرزی ورو، سنجيده او ولاړ سپړی و، په شور او روږ او گرمی سره يې خبری نه کولي، لاکن کولي يې شول چې په سره سينه او تحمل سره اوريدونکي د ژوری اغيزي لاندې راولي، او د همدې کبله يې د هغه وخت په ځوان نسل کې پوخ او استادانه نفوذ درلوده، کله چې د ډيرو کلونو لپاره د محمد هاشم خان د کابينې په حکمراني کې په زندان کې وساتل شو، او څه وخت چې د صدارت مشاور سيداحمد خان کندهاری محمد هاشم خان ته ياداوری وکړه:

که چيري يوه منظمه فرقه د توپ او توپکو سره ددغه بي ازاده سپړی (مطلب يې همدغه داوی دي) پلاس ورکړي هغه ددې قوي د استعمال څخه عاجز دي، نو بيا ولي دا په زندان کې ساتلي دي؟ محمد هاشم خان ورته په ځواب کې ويلي و: "تاسو هغه نه پېژني، پدغي ارامی او صالحه قيافي سره د هغه يوه خبره د توپ دیوی گولی څخه ډيره اغيزمنه ده!"⁷²

پريشان د ښو خويونو د لارښوونو او لاری تلني سره يو ځای د سراج الاخبار په اداره کې د محمودطرزی سره پاتي شو، او د مشروطه غوښتني د ټولو ځوانانو او په خپله د امان الله خان سره آشنا او بلدو. کله چې د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امير د زېږېد په جشن کې څه وخت چې د امير موکب د موتر په سپرلي د کابل شوربازار ته را ورسیده د داوی د دوستانو او سرگرمو ځوانانو څخه يوه تن، عبدالرحمن لودين په امير د تفنگچۍ په ډزو سره حمله وکړه، چې گولي په هدف ونه لگیده، او په خپله لودين په ارگ کې

⁷² ددې کرښه دليکونکي اوريدني په خپله د نوموړی مشاور څخه.

ډير سخت زنجير او زولانه شو، په سبا ته يې پريشان هم د هغه سره په زندان کې واچوه چې د بند دغه ډيره د کړاو څخه ډکه اوه مياشتي دوره يې په زنجير او زولانو کې تيره کړه، او دهغه د بندي انډيوالاتو څخه يوه تن ميريار بيگ خان بدخشي په هغه ځاي کې داسي ويل:

بندي را لبس بود زولانه يی

این همه زنجير در زنجير چيست؟

پريشان ويل چې د زندان څخه بيرون دده د ملگرو څخه يوه تن داسي ليکلي و:

به شب نشینی زندانیان برم حسرت!

که نقل مجلس شان دانه های زنجير است.

د امير درباريانو دغه دواړه ځوانان په اعدام محکوم گڼل، لاکن امير په خپله د وژلو حکم ورنکړ، او کله چې د ۱۲۹۷ ش کال د منی په پای کې جلال اباد ته ولاړ. دا کار يې خپل بيرته راستنېدو ته راتلونکي پسرلي ته وځنډاوه او په خپله د ۱۲۹۷ ش کال د لوی په ۱۹ شپه ياد ۱۹۱۹ م کال د د فبروری په ۲۰ د لغمان په کله گوش کې و وژل شو او د اجل ښکار شو ټول ځوان بنديان د امان الله خان دتخت کښيناستني څخه وروسته د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په ۹ خوشي شول، ددې لپاره چې د مشروطيت په غورځنگ کې په خپله د نوی پادشاه سره آشنا او همکار و نو د نوی افغانستان په جوړولو او د ازادۍ په لاس ته راوړلو کې هم د هغه سره هم غږه اونیو لاس شول. او عبدالهادی پريشان د نوی رامنځ ته شوي جریدي يعنې امان افغان د جریدي لومړني مدير وټاکل شو، چې د هغي لومړني گڼه د ۱۲۹۸ ش کال د حمل په ۲۲ يا ۱۹۱۹ م د اپريل په مياشت

کې چاپ او خپره شوه او د يوه څه وخت لپاره په همدغه دنده پاتې شو او له هغې وروسته يې دغه لاندې دندې سرته ورسولي:
اعلحضرت شاه امان الله (۱۲۹۷ - ۱۳۰۷ ش) د افغان گران پادشاه د سربازي د لباس او د پوښ نه پرته توري سره يو ځای د انگليس د بنکيلاک پرضد د جهاد د اعلان او د افغانستان د بشپړ استقلال د اعلام په ورځ.

۱ - د ۱۲۹۹ ش کال يا د ۱۹۲۰ م کال د اپريل د ۱۶ څخه د جولای تر ۱۸ پوري د محمود طرزی تر رياست لاندې د هند د مسوري په غره کې د افغانستان د سياسي پلاوی غړی،
۲ - د ۱۲۹۹ ش کال د دلوی په ۲۱ يا ۱۹۲۰ م کال په بخارا کې د افغانستان سفير.

۳ - د برتانوي هند نماينده د البس سره په کابل کې د افغاني مذاکراتو د پلاوي غړي، د ۱۹۲۱ م کال د جنوري د ۵ څخه د نومبر ۲۲ پوري يا د ۱۲۹۹ ش کال د جدی د ۱۵ څخه د ۱۳۰۰ ش کال تر عقرب پوري.

۴ - د بهرنیو چارو وزارت کې د هند او اروپا د څانگي مدير ۱۳۰۰ ش يا ۱۹۲۱ م کال.

۵ - د بهرنیو چارو وزارت مستفار ۱۳۰۱ ش يا ۱۹۲۲ م کال.
۶ - په بخارا کې د څانگړی سفارت د هيئت ريئس ۱۳۰۲ ش يا ۱۹۲۳ م کال.

۷ - په لندن کې د افغانستان لومړني مختار وزير او په هغه ځای کې د افغاني سفارت پرانستل ۱۳۰۲ ش يا ۱۹۲۳ م کال.

۸ - د لندن د سفارت څخه استعفا او په کابل کې د سودگري وزير د ۱۳۰۵ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی پوري (۱۹۲۶ - ۱۹۲۸ م).

۹ - په برلين کې د افغانستان مختار وزير د ۱۳۰۸ څخه تر ۱۳۱۱ ش کال پوري يا د (۱۹۲۹ - ۱۹۲۳ م کال پوري).

۱۰ - د برلين د سفارت څخه استعفا او هېواد ته راستنيدل ۱۳۱۱ ش کال يا ۱۹۲۳ م کال.

۱۱ - د کابل د ادبي ټولني افتخاري غړی ۱۳۱۱ ش يا ۱۹۲۳ م کال.

۱۲ - د کابل په ارگ کې د زندان ۱۳ کلنه دوره ۱۳۱۲ ش څخه د ۱۳۲۵ ش کال د قوس تر ۲۵ پوري يا ۱۹۳۳ - ۱۹۴۶ م کال پوري.

۱۳ - د شاهي دربار سر منشي ۱۳۲۷ ش يا ۱۹۴۸ م کال.

۱۴ - د شورا په اومه دوره کې د کابل دده سبزو کيل اوگمارل شوی ريئس د ۱۳۲۸ ش کال څخه ۱۳۳۲ ش کال پوري يا (۱۹۴۹ - ۱۹۵۳ م).

۱۵ - په مصر کې د افغانستان سفير ۱۳۳۲ ش کال يا ۱۹۵۳ م کال.

۱۶ - په اندونيزيا کې د افغانستان سفير ۱۳۳۴ - ۱۳۳۸ ش کال پوري يا ۱۹۵۵ - ۱۹۰۹ م کال پوري.

۱۷ - د ۱۳۳۸ ش کال څخه را وروسته د مشرانو جرگي (مجلس اعيان) گمارل شوي ريئس د مړني نيټه په کابل کې د ۱۳۶۱ ش کال د اسد په ۲۷ يا ۱۹۸۲ م کال د ۸۸ کلني په

عمر.

تالیفات یې:

۱ - زما رسول پاک: د اسلام پیغمبر دا دو کتاب پښتو ژباړه د عبدالمجید قریشي تالیف د لاهور چاپ ۱۳۳۸ ق د افغانستان جریدي له لوري.

۲ - د س، س، سره زموږ سوداگری: په دري ژبه رساله د دواړو هېوادو د سوداگری په برخه کې چې دده د سوداگری وزارت په دوره کې لیکل شوي او په ۱۹۳۷ م کال د انیس په مطبعه کې چاپ شوه.

۳ - غیاصه، پښتو نظم په ۱۳۶۵ ق کال کې.

۴ - لالی ریخته: په دري ژبه د دکتر اقبال د اردو اشعارو منظومه ژباړه چې د هغي لومړي او دوهم ټوک په کابل کې په ۱۳۵۵ ش کال چاپ شويدي.

۵ - نغمات: د هغه د خپلو شعرونو ټولگه.

۶ - گلخانه: د نورو شاعرانو د غوره اشعارو سره یو ځای د پریشان د اشعارو ټولگه.

۷ - د هېواد رجال: د افغانستان د ځینو نومیالیو د احوالو او اثارو شرحه.

۸ - زینت نامه: دده خپل ژوند د شرحی حال لیکنه.

۲ - عبدالرحمن لودین په (کبریټ) متخلص:

دسیداحمد لودین کندهاری د کاکا ځوی د لومړی مشروطیت د رجالو او بندیانو په (۷) نمره کې یادونه تیره شوه، کبریټ د ۱۲۷۲ ش کال په شاوخوا کې د کابل په ښار کې نړی ته راغي، په کوچنیوالي کې یې د سواد زده کړه د خپل پلار څخه د هغه د برابر

شوی اصولو سره سم "طرز کاکا" زده کړه، او په حبیبه مدرسه کې یې د مخي لوړي درجي (اثریه) پوري درس ولوست. پداسي حال کې چې برسیره په پښتو او دري ترکی او اردو او لږ څه عربي او انگریزي ژبي هم زده کړی وي او لدغو ژبو څخه یې د هېواد په دواړو ژبو ژباړی کولي شوي او د پښتو او دري ژبو تکړه لیکوال و د افغاني تند لاری ځوانانو د مخکښانو څخه و.

کبریټ د حبیبی په ښوونځي کې د رشدي تر درجي پوري د خپلو زده کړو تر بشپړیدو وروسته په ۱۲۹۰ ش کال د سراج الاخبار په اداره کې د لیکونکي په توگه ومنل شو، او څوکاله یې د محمود طرزی د فکري او ادبي روزني لاندې کار وکړ، او په همدې وخت کې و چې څو ژبي یې زده کړی او په حقوقو، ټولنیزو او ادبیاتو کې یې مطالعه وکړه اوله هغه استاد څخه یې ډیر څه زده کړل او لیکنې یې په سراج الاخبار کې خپریدلي.

کبریټ ازاد، نازک خیال، تندرو، زیارکښ او زیات زړه وړ او د واضح او روښانه لهجي درلودونکي ځوان په توگه میدان ته راووت او همیشه یې کین لاس تمایلات درلوده، او په دوهم مشروطیت کې یې کین لاسي د تندروه ډله رهنمایي کوله، اولکه څنگه چې مووویل د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امیر حبیب الله خان پرموکب یې د تفنگچی ډزی وکړي څه وخت چې گولي یې په هدف ټیک ونه لگیده هغه یې ونيوه او زنځیر او زولانه یې کړه لکن ددې زندان اته میاشتي د هغه محکومیت او اعدام ته نژدي وي، ځکه چې لږ وخت وروسته په خپله امیر د کله گوش په ښکاره ځاي کې و وژل شو.

د غبار په وينا عبدالرحمن، قوی، تورو سترگو، گنځی گنځی وینستانو، او یو څه اندازه چاغ ځوان او په دری ژبه کې لیکوال مستقل او نوښتگر شاعرو، د امانی دورې د پیل سره سم دشمسی د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په اوخرو کې زندان څخه را ووت او په هغه جدی او زړوره روحیه د نوو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په سر کې و درید یو څه وخت یې د امان افغان په نوی جریده کې کار کاوه اوله هغې وروسته یې لاندینی رسمي دندی سرته ورسولي:

۱_ په ۱۳۰۰ ش کال کې د قانون جوړولو د مرکز غړیتوب .
۲_ په ۱۳۰۲ ش کال کې په بخارا کې د افغانستان د فوق العاده سیاسی پلاوي غړیتوب .

۳_ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکی دوهم رئیس .

۴_ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکی لومړي رئیس .

۵_ په ۱۳۰۳ ش کال کې د شاه د سرمنشي کفیل او بیا له هغې څخه استعفا او په کندهار کې گوښه والي ۱۳۰۴ ش .

۶_ په ۱۳۰۵ ش کال د کندهار د بلدیې رئیس .

۷_ د ۱۳۰۶ ش څخه تر ۱۳۰۷ ش کال پوري د کابل د گمرکونو رئیس .

(په سقوی دوره کې د هغې بندیتوب).

۸_ په ۱۳۰۸ ش کال کې د کابل د بلدیې رئیس، نادر شاه سره د هغه بد کېدل او د پادشاه په حکم د ۳۷ کالو په عمر د دلکشاد ماني څخه د باندې د هغه وژل. ۱۳۰۹ ش یا ۱۹۳۰ م کال.

کبریټ چې گوت نیونکي او د لهجې د صراحت درلودونکي سپری و، همیشه د امانی دولت د گمارلو کسانو د ناپاکو اعمالو په کین اړخ کې و دریده؛ او ان تر دي پوري چې د شاه د سرمنشي گری

څخه دده استعفا په ۱۳۰۴ ش کال دده دهمدغي لهجې په سبب وه، هغه په خپله په همدغه کال کې ددې کرښولیکونکي ته وویل: د دولت سازمان دهغه چټل ډنډ پشان وو، چې هر څوک به په کې داخلیده کالي به یې چټل کیدل، نو پدې اساس خان د "فتاد ددغه ډگر" څخه څنډی ته کړ.

د بیکاری په وخت چې کبریټ د بردراني په بازار او دلودینانو په کوڅه کې په خپل پلرني کور کې په گوښی توگه اوسیده، ددې کرښو لیکونکي یې کله کله خدمت ته ورتللم، او هغه به په مقاله لیکلو او ادبي مطالعاتو کې ما ته لارښوونې کولې، دغه ځما د ځوانی وخت و چې د هغه سره د خبرو اترو څخه مي گټه تر لاسه کوله او خوندي تري اخیسته.

کله چې شاه امان الله خان په ۱۳۰۵ ش کال کې کندهار ته د حالت د لېدلو لپاره راغی د هغه د څو څو واری غوښتنې له مخې یې د کندهار د بلدیې (ښاروالی) ریاست جوړ کړ، لکن یو کال وروسته په کابل کې د گمرک په ریاست وټاکل شو، چې په پاک لمنی او اداری تقوا سره یې هغه دنده تر سره کړه، کله چې د کندهار څخه یې د کابل په لوری حرکت کاوه، خپلو انډیوالانو ته یې ویل: دولتي مرکزونه یا اداری (خاصتا گمرکونه) د فساد او د بدو غوښتلو مرکزونه دي، خدای دي راسره مرسته وکړي، چې د کابل گمرک ددغه راز ناپاکيو څخه پاک کړم.

کبریټ د پغمان د ۱۹۲۴ م او ۱۹۲۸ م کلونو په لویو جرگو کې د خلکو د ځینو غوښتنو نماینده گي وکړه، او د ۱۳۰۷ ش کال یا ۱۹۲۸ م کال د میزان په ۱۵ هغه وخت چې شاه امان الله خان خپل ځینې افراطي ریفورمونه یا اطلاعات اعلان کړل. او ځان یې یو

انقلابي پادشاه وباله. کبريت وويل: اعلحضرت خان انقلابي پادشاه معرفي کړ، نو هبله کېږي چې ددولت په دستگاه کې به انقلاب ومني. لسر کاله کېږي چې اعلحضرت د عظمی صدرات دنده په خپله غاړه اخستي ده، پداسي حال کې چې انقلاب ددې کار غوښتونکي دې چې يو بل مسوول شخص بايد د صدراعظم په توگه وټاکل شي. تر څو خلک هغه د خپلو کړو وړو په سبب مسوول وپېژني.^{۷۳} په همدې غونډه کې کله چې شاه د بنڅو د نقاب له منځه وړل اعلان کړل او ملکي ثريا په خلاص مخ پدغه غونډه کې گډون وکړ او ددې غورځنگ يا حرکت په هکله راي و غوښتل شوه، پرته له دوو تنو نورو ټولو تائيد کړه، هغه دوه تنه يو د گمرک کابل ريئس عبدالرحمن و او بل د سوداگري وزير عبدالهادي و، دغو دوو تنو ويل چې موږ د هغه لومړنيو کسانو څخه يو چې د بنڅو د نقاب د لری کولو طرفداريو، لاکن پدي وخت کې نه چې د انگليس ددسيسو لاسونه په افغانستان کې را اوږده شوي دي. او لدې مصلحانه حرکت څخه هم يوه فتنه جوړ وي، (او همداسي هم وشول) همدا خبره وه چې په سبا ته يې مير قاسم خان د شاه سرمنشی وگمارل شو تر څو د دواړو څخه استعفا واخلي، نوموړي مير هم ددواړو استعفا لیکونو سره خپله استعفا هم يو ځای کړه او د شاه حضور ته يې وړاندي کړه، او د ۱۳۰۷ ش کال د ژمی پيل و چې په دي ناستجول شوي حرکت سره ارتجاعی او بدمرغه اړو دور هم پيل شوي وو.....

عبدالرحمن د ځوانی له وخته په سياست کې انگليس ضد چال چلند درلوده او هميشه يې پدي لاره کې قدم او چت کړي دي او د وژنی

⁷³ غبار: مسـ ۸۱۳.

حکم يې هم په زياتره گمان چې دهمدی کبله ورکول شو. د نادرشاهی په لومړيو وختونو کې چې هغه د کابل د بلديې په رياست گمارل شوی وو، يوه ورځ يې په شاهي د سترخوان ډوډی وخوره، او شاه د هغه سره په نرمی سره خبری کولي کله چې د ډوډی خوړلو څخه خلاص شول، شاه خپلو حاضر باشانو سپاهيانو ته پرته له مقدمی امر وکړ، چې هغه واخلي او د دلکشاد ماني د باندې دي و وژني. دغه امر په څو شیبو کې ددلکشاد ديوال په بيخ کې عملي شو، او هغه ځوان چې د لوړو خويونو، زړه ورتوب او څه اندازه پوهي، لېدنې، د طبعي ادراک او رېشنې هېواد غوښتني څښتن وو دسم او جفا کاری په گولي وويشت او ويې واژه، او دوياړه ډک ژوند طوماريې ورته را ټول کړ،

د عبدالرحمن څخه ځينې سياسي او ټولنيزي تندي او زړه وهونکي منظومی دغوره افغاني اشخاصو د بيوگرافي يوه رساله او په پښتو او دری ژبو د لغاتو لوی قاموس پاتي شوي وو چې په خواشني سره دهغي نسخه د هغه د وژلو سره له منځه ولاړه.

دهغه ديوه انتقادي مخس څخه دهغه د خبر لوڅخه قوه او دلېجې صراحت پوره ښکاره دي. چې دخپل وخت د قدرت خاوندانو او مغرورو کسانو ته يې داسې ويل:

هر يک نشسته است بزین انچنان تلک
کس نیست غم زملت وپرورش ازملک
با صد غرورو کبر همی تازد اسپ دک
کس نیست تا به سينه ایشان کند شک
خوب ای خران چريدکه تا چا غترشويد!

کیریت لودین په هغه فکری نوی حرکت کې چې د لومړی نړیوالی جگړی او د ازادی د غورځنگ څخه وروسته په افغانستان کې منځ ته راغلي و مخ کې او گوت نیونکي او ظریف شخصیت درلوده، او د خپل وخت په ځوانانو کې گران او کله هم مخ کې وو. چې زړو پالو او محافظ کارو هغه نه خوښاوه.

۳_ میر غلام محمد غبار:

میر غلام محمد غبار د میر محبوب خان کابلی (چې اصلا فرملی وو) ځوی و چې په ۱۲۷۶ ش کال د کابل په لاهوری دروازه کې دنیا ته سترگي وغړولی، او لمړني درسونه یې په خپله کورنۍ کې چې د سواد او پوهی څښتان وو او په حکومتی دفترونو کې کارکوونکي وو زده کړل، او د امیر حبیب الله خان د پاچاهی په اخیرو وختونو کې ددوهم مشروطیت د افغان ځوانانو سره بلد او یو ځای شو. او خپلو مطالعاتو ته یې په تاریخ او ټولنیزو علومو کې دوام ورکړ تر څو چې د دري ژبي د ښه ذوق او تکره لیکوال تری رامنځ ته شو او د سیاسي او ادبي لیکنو په لیکلو کې پیل وکړ.

هغه د ۱۲۹۶ ش کال په شاوخوا کې په خان اباد کې د گمرگ مأموریت درلوده او په ۱۲۹۸ ش کال کې د کابل د کوټوالی کارمند و. د هغی وروسته یې په ۱۲۹۹ ش کال کې د جبل السراج څخه د ستاره افغان جریده خپره کړه، په ۱۳۰۰ ش کال د شجاع الدوله د تنظیمه ریاست د غړی په توگه هرات ته ولاړله له هغی وروسته په ۱۳۰۳ ش کال کې په مسکو کې د سوداگری نمایندې و، کله چې په ۳۰۳ ش کال د سرطان په ۱۹ محمدنادرخان په پاریس کې د افغانی سفیر په توگه وټاکل شو، غبار د هغه سره د سفارت سکرتر و او د

هغی وروسته کابل ته راغی او د پغمان د ۱۳۰۳ او ۱۳۰۷ ش کلنو په لویو جرگو کې د کابل د خلکو استازی و او د یوگین اړخې غړی په توگه یې د افغان د ځوانانو د افکارو نمایندې گڼې کوله او د دیموکراسی او قانونی حکومت منبع و. ترڅو چې په ۱۳۰۹ ش کال کې په برلین کې د افغانی سفارت سرلیکونکی وټاکل شو، بیا کله چې په کابل کې په ۱۳۱۰ ش کال کې ادبې ټولنه جوړه شوه، غبار د دغې ټولنې یو تکره غړی و او د "افغانستان و نگاهي به تاریخ" د مقالو سلسله یې لیکله، ترڅو چې په ۱۳۱۱ ش کال کې د کابل د سرای موتي په زندان کې سیاسي بندې شو او د دغه درودونکی بند موده تر ۱۳۱۵ ش کال پورې اوږده شوه او د دغه ځای څخه د فراه ولایت یوه لېري کلي ته تبعید شو، او تر ۱۳۱۷ ش کال پورې هلته پاتې شو او په ۱۳۱۸ ش کال کې کندهار ته راوستل شو او په هغه ځای کې د احمدشاه بابا کتاب ولیکه او د ۱۳۲۲ ش کال څخه راووروسته یې بېرته د کابل د اوسېدنې اجازه تر لاسه کړه، او په دې ځای کې د تاریخ د ټولنې غړی و او د یو څه وخت لپاره یې د انیس جریده خپروله، په ۱۳۲۸ ش کال د شورا د اوومې دورې په انتخاباتو کې د کابل د ښار د خلکو د اتسازي په توگه وټاکل شو او د مبارزو او روڼ اندو وکیلانو د قانونی مبارزو په کوچني ډله کې گډون درلوده، او د وطن د گوند په جوړولو او د وطن د اوو نیزې جریدې په خپرولو یې لاس پورې کړ، او د حق غوښتنی، دیموکراسی، قانونیت او د مشروطه حکومت ولوله او هنگامه یې راگره کړه، او د ۱۳۳۱ ش کال د شورا دایمې دورې په انتخاباتو کې بیا د کابل د خلکو د وکالت داوطلب شو، لکن د کابل د خلکو د هغه مظاهري په ترڅ کې چې د ده په طرفداری یې کوله ونهول شو

او زندان ته واچول شو چې د ده د بندې توب دی دورې په ولایت کابل کې اته کاله دوام وکړ، کله چې د ولایت کابل له دې بند څخه په ۱۳۳۹ ش کال کې ازاد شو د مطبوعاتو په ریاست کې مشاور و او د "افغانستان در مسیر تاریخ" کتاب یې لیکه.

غبار د عمر په پای کې د معدې په ناروغۍ اخته او په ۱۳۵۶ ش کال د برلین په یوه روغتون کې بستر و ترڅو چې د بطني عملیاتو څخه وروسته د همدغه کال د دلوې په ۱۶ د دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې او د دلوې په ۲۲ ورځ د ده د کورنۍ په هدیره کې په شهدای صالحینو کې خاورو ته وسپارل شو هغه نیمه پېړۍ د هېواد په سیاسي، ټولنيزو او ادبي حرکتونو او غورځنگونو کې برخه اخیستې وه.

غبار چې د زوروالی په وخت د اتیا کالو څخه زیات عمر په درلودلو سره مړ شو، هغه د بڼې قیافې، جگې ونې او د نرمو خبرو کولو او پلټونکی سړی و. چې د خبرو په نفوذ او د قومي استدلال په درلودلو سره یې کولای شول چې ځوانان په خپل شاوخوا راټول کړي، کله چې د روان او تکره قلم څښتن و کولی یې شول چې په سیاست، تاریخ، ادبیاتو او ټولنيزو برخو کې دلچسپه بحثونه ولیکي، چې د هغې جملې څخه ده د کار، افکارو او د پېښو څېړنه او نظر اچونې بېلگه د مسیر تاریخ د کتاب څخه ښه روښانه ده. چې نوموړی دغه کتاب سره له دې چې ځینې تاریخې او عددې تېروتنې او حتی ځینې یې ارادې هم دی د بیان په قوت او ادبي ظرفیت سره یې دلچسپه او دمطالعې وړ گرځولی دی.

هغه په تاریخ لیکنه کې خاص تگ یا لاره درلوده چې تاریخې پېښې یې د تل لپاره د عندي خاص تصور او خپل فکري قالب په گټه

استعمالولی، نو په دې اساس په خپله تاریخ لیکنه کې بیطرفه لېدونکی یا ناظر نه شمېرل کېږي حتی تردی چې د افغانستان د خلکو د بېلا بېلو استعدادونو چې د تاریخ په اوږدو کې یې ښودلی دی هم پوره ایمان درلوده، او دی ملت ته یې د قدر په سترگه کتل، او همیشه یې غوښتل چې د دغه هدف د تر سره کولو په لاره کې گام اوچت کړي، او تردی چې ځینې وخت تظاهر هم وکړي.

د دې ټولو سره، سره غبار د معاصرې دورې په سیاسي او ادبي رجالو کې گوت ښونکی څېره، رادیکال شخصیت او پوهه دیموکراسی غوښتونکی سړی و. چې د پرمختیا غوښتنې او تجدد په مرحلو، او ادبي او سیاسي حرکتونو کې پوره ونډه درلوده، او په دې لاره کې یې د یوه مخکښ او ترقی غوښتونکی غړی په توگه یې ډېر کړاوونه او رېږونه لېدلی او گاللی دی. او دوه ځلي د ۱۴ کالو څخه زیات د کړاو ډک زندانونه زغملی دی هغه به کله دغه بیت زمزمه کاوه:

شما برده ام از صدق به خاک شهدا
تا دل و دیده خونا به فشانم دادند

(روح دی خوښ وي)

د غبار اثار:

- ۱_ افغانستان و نگاهي به تاريخ ان، د ادبي ټولني د کابل مجلې په لومړۍ او دوهم ټوک کې پرله پسې مقالې، ۱۱_ ۱۳۱۰ ش کلونه.
- ۲_ احمدشاه بابا افغان د کابل چاپ ۱۳۲۲ ش کال.

۳_ افغانستان در مسیر تاریخ چې د تهرې شوي دورې څخه تر ۱۳۰۷ش کال پورې د افغانستان د تاریخ او سیاسي پېښو درلودونکی دی د کابل چاپ ۱۳۴۶ش کال یا ۱۹۶۷م کال.

۴_ خراسان (رساله) د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۵_ افغانستان بیګ نظر د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۶_ د افغانستان د تاریخ دریم ټوک د اسلام د پېدايښت څخه د طاهریانو تر له منځه تللو پورې د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۷_ تاریخ ادبیات دری افغانستان در قرون اخیر (د پوهنې د وزارت درسي کتاب) د کابل چاپ ۱۳۳۱ش کال.

۴_ محمد ولي خان دروازی:

د بدخشان د اشرف زاده گانو او د خاصو غلام بچه گانو د ډلي مشر، دراک او په کار پوهه او هوښیار ځوان و. چې د امیر حبیب الله خان د دربار سره یې خانکړی نزدیوالی درلوده، او د هغه ډلگي سره یې اړیکي درلودل کوم چې شهزاده عین الدوله او د بارکزیایي شاغاسي^{۷۴} کورنۍ او د هغي مور علیا خوتي سرور سلطان سراج الخوانین هم په هغي پورې اړه درلوده، او د تپه سالار غلام حیدرخان چرخي د کورنۍ غړو لکه: غلام نبي خان، غلام جیلاني خان او غلام صدیق خان د څرخي زامنو او ځینو نورو د دی ډلي سره اړیکي درلودلي.

⁷⁴ شاغاسي د ترکی ایشیک اقا س کلمي مفن شکل دی چې د دربار د وزیر سره برابره دولتي رتبه وه، چې شاه غاسي شیردل خان په لوي ناب ملقب د امیر شیرعلي خان په وخت کې دا مقام درلوده، چې د افغاني ترکستان نایب الحکومه هم و او ځوی یې خوشدل خان لوی ناب د سراج الخوانین دوهم پلند پلار چې یو څه وخت د کندهار د نایب الحکومه هم و چې د علي احمد خان والي پلار اوسي.

څرنگه چې د سراج الخوانین تروزی د فقیر محمد خان شاغاسي لور د محمد ولي خان میرمن وه^{۷۵} نو د امانی جلوس په پېښو کې د یادوني وړ فعالیت ترسره کړی و چې د ۱۲۹۸ش کال د حوت په ۱۰ د جنرالی رتبه او د ښه خدمت نشان ورته ووهل شو او هغه وروسته د افغانستان د گرځنده سفیر په توګه د یوه پلاوی په سر کې د تاشکند او مسکوله لپارې شوروي دولت او نورو اروپایي هېوادونو ته واستول شو، چې د شوروي د دولت د بنسټ اېښودونکی لنین او د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د انقلاب د نورو مشرانو سره یې لېدنې کتنې وکړی، او د ازاد افغانستان سیاسي اړیکې یې د دغه دولت سره ټینګې کړی، او د ډلوړو دولتونو لومړنۍ تړون یې د چیچرین او قره خان سره په ۱۲ مادو کې د ۱۹۲۱م کال د فبروري په ۲۸ او د ۱۲۹۹ش کال د حوت په ۱۰ لاسلیک کړ.

د دغه گرځنده سفارت پلاوی د محمدولي خان په مشرۍ د اروپا او امریکا د سفر وروسته چې ازاد افغانستان یې نړۍ ته ورپېژانده او د اروپا د هېوادونو د بهرنیو چارو وزارتونو سره د سیاسي خبرو اترو څخه وروسته د ۱۳۰۱ش کال د جوزا په ۱۱ یا د ۱۹۲۲م کال د می په ۱۲ کابل ته راستون شو.

په داسې حال کې چې په خپله امان الله خان د محمدولي خان د خدمتونو څخه مننه او قدردانې وکړه، او هغه یې د محمود طرزی په ځای د بهرنیو چارو د وزیر په توګه وټاکه، (د ۱۳۰۱ش کال د جوزا ۲۵ نېټه پنجشنبه) یوه میاشت وروسته یې د ۱۳۰۱ش کال د اسد د ۷ نېټې ۱ یکشنبې د ورځې د فرمان له مخې د هېواد لومړی نښان (اعلي لمر) د کرنې او ښووالی ځمکې او د مرادکلا ودانۍ هغه ته

⁷⁵ مهدي فرخ: تاریخ سیاسی افغانستان ۳۶۰.

وبخښل شوی. او له دې وروسته یې په ۱۳۰۲ش کال د پکتیا د شورش او د قومونو د بغاوت یعنی سر کې په غلې کولو کې د هغه محاذ قوماندان و، او کله چې په ۱۳۰۶ش کال د افغانستان شاه د اروپا د سفر نیت وکړ، هغه د بهرنیو چارو د وزارت کفیل او د سلطنت د مقام وکیل پاتې شو، چې د رژیم سره په مخالفت او د یوه جمهوریت د مقدماتو د برابرولو په کار تورن و (۱)

محمودلي خان د ځوانۍ د وخت څخه د کابل د انګیس ضد کړیو سره بلد او آشنا و او د عمر تر پایه څه د اروپا او امریکا په سفر په ۱۹۲۱م کال کې او څه د بهرنیو چارو وزارت او بادشاهي مقام په کفالت کې په همدې صفتونو ټینګ پاتې شو، او کله چې په ۱۳۰۸ش کال د مېزان په میاشت کې کابل فتح شو هغه د امانی عصر د کابل د قواو د قوماندان محمود شامي سره یو ځای چې دواړه د امانی دربار نژدې خلک و محاکمه او د ۱۳۰۸ په پای کې په کابل کې اعدام شول.

۵- شجاع الدوله:

اصلاً د غوربند د خانزاده گانو او د دربار د غلام بچه گانو د جملې څخه و، چې د فراشباشي په عنوان، د شاهي ارگ د فرشونو متعدي او په سفر کې د سلطاني موکب د څیمو تنظیم شمېرل کېده، او د لومړي مشروطیت د رجالو سره یې هم اړیکې درلوده او په دوهم حرکت کې د هغه ځوانانو په کړۍ پورې تړلي و چې شهزاده امان الله د هغې سر پرستي کوله.

لکه څنګه چې مخ کې د جوهر شاه غوربندی د ژوند په شرحه کولو کې (د لومړي مشروطیت شهیدانو څخه یو تن) ولیکل، وایې چې د امیر حبیب الله خان قاتل د امان الله خان د ډلې څخه همدغه

مشروطیت غوښتونکي ځوان و. چې د همدغې ډلې په اشاره به یې امیر وژلي وي، یعنی د وژني پېښې، سیاسي علت او گوندي او ډله ایز عولمل درلوده.

مگر ځینې دا وژنه د شخصي غچ اخستني پربنسټ گڼي (او د امان الله خان د مورسراج الخواتین) یعنی ملکي سرور سلطان لاس په هغې کې ویني. د بیلګې په توګه امیر یوه شپه د چهلستون په ماڼۍ کې د عیش او نوش محفل برابر کړي و او دخپلي خور اخت السراج پواسطه یې ډیری ښکلي نجلۍ پدغه محفل کې سره راټولي کړي وي چې ناڅاپه سراج الخواتین پدغه محفل د عیاش کې را د ننه شوه، امیر او دغه ټولي ښکلي نڅاکوونکي یې په بدویلو او د ضرب و شتم لاندې ونيولي، څرنګه چې امیر ددې حرکت څخه ډیر په قهر شوی وو، لکۍ ته یې طلاق ورکړل، هغه او د هغې ځوی عین الدوله د لوی ناپ (بارکزی) د کورنۍ د غلام حیدر خان چرخۍ د کورنۍ، او د دربار د چپۍ ډلې (خاص غلام بچه گان) او د نورو روڼ اندو سره یې په لاس یو کولو سره یوه کمیټه جوړه کړه تر څو امیر وژني چې پدې ډله کې فراشباشي شجاع الدوله هم گډون درلوده، څه وخت چې امیر د ۱۳۳۷ ق کال په صفره کې د هرکال د عادت سره سم د هوسیو ښکار ځای د لغمان کله گوش ته ولاړ، فراشباشي شجاع الدوله یې د شاهي څیمې د کړۍ تړلو په سبب ډیر زیات وواهه، او غاښونه یې مات شول، او دا عمل ددې سبب شو چې شجاع الدوله هغه د غچ اخستني لپاره ووزني^{۷۶}. ایراني لیکوال مهدي فرخ چې د افغانستان ټول تاریخ یې سرسری لیکلي دي، او اراده یې درلوده چې هر مهم شي کوچني او بي ارزښته او پرته له

⁷⁶ مهدي فرخ: تاریخ سياسي ۳۶۰.

تاریخی ژورتیا د قېبلوي او کورنیو سیالیو پر بنسټ وېښي، او په خپله تاریخ لیکنه کې یې هیڅ ډول زماني روجي او ټولینزو اغیزو او عواملو او د طبقاتي تګ لوری پرله پسې مرحلوته قایل او لیدونکي ندي. لکه څرنګه چې پورته اقتباس وشو، د امیر وژنه یې هم دیوه سپری یا لوی ښځي غچ اخیسته ګڼلې او ډیره لویه اشتباه او خطایې کړېده.

که چیرې د ډېر دیوه ملت فکری او ټولینز تاریخ پداسې لنډه لیدنه او سرسری ښوونو سره قبول کړو، نو بیا پوښتنه باید وکړو چې، ایا هغه دلومړی مشروطیت حرکت او د افغان ځوانانو په وینو لیست پیت کیدل چې لس کاله مخ کې واقع شوي هم دغی شخصي او سرسری علت درلوده؟ ایا د افغان او انگلیس په لومړي او دوهمه جګړه کې د افغان ملت په عمومي قیامونو کې او د انگریزی چپاول ګرو په وژلو او ویستلو کې هم یوازي د کومی ملکی او یا د دربار د کوم فراشباشي د غچ اخستني لاس کار کاوه؟ ایا ددې پېښې څخه څو میاشتي مخ کې د عبدالرحمن لودین قاتلانه حمله هم د کوم نارینه اویا ښځینه شخصي غچ اخستني عمل وو؟ تر هغه ځای چې ددې کړینو لیکونکي د رښتیا ویونکو او ددې پېښې لیدونکو اویا شاملو کسانو څخه می اوریدلي دي د وژني ترتیبات مخ کې ددوهم مشروطیت په پټ مرکز کې نیول شوي وو حتی تردې چې د امیر ورور نایب السلطنه به هم د ځان سره ملګری او هم قسمي کړی و چې دصیحفو په منځ کې یې لاسلیک کړي و چې د هغې شرحه خدای بخښلي غبار د شجاع الدوله له قوله ورکړی ده^{۷۷}

^{۷۷} وګوري: افغانستان درمسیر تاریخ ۷۴۷.

خدای بخښلي میرقاسم خان چې په دوهم مشروطیت کې هم ونډه درلوده او هم د پېښو لیدونکي حاضر وو ویل: د امیر د عیاشي او سیاسي تګ لوري څخه د کرکي موجب عوامل پخوا چمتو کړي شوي وو، چې د علیاحضرتي بدکیدل. د امیر سره یا د خمی د دیرک کړیدل او د شجاع الدوله وهل او ټکول هغه جزیات وو چې وروسته یې هغه عوامل تیز او چټک کړل، او شجاع الدوله (د پخواني طرحه شوي پلان سره سم) د امیر خمی ته ورننوت او هغه یې د تفنگچي په ګولي سره د حساب ځای ته واستاوه.

څرنګه چې شجاع الدوله دشهزاده امان الله خان د ډلي تکره غړي وو، د امیر د وژلو وروسته یې په فعالیت پیل وکړ، او په ظاهري توګه یې د نورالله خان د امارت دتبلیغ لپاره چې په جلال اباد کې د خلکو څخه بیعت واخیست او په پټه توګه د خپل کار د نقشي د اجرا کولو لپاره، کابل ته راغی او د امان الله خان دتخت کښناستني په پېښو او د هغه د مخالفینو په له منځه وړولو او نورو چارو کې یې لاس درلوده. څه وخت چې د ۱۹۱۹ م کال د می په میاشت کې امانی لومړنی کابینه جوړه شوه همدغه شجاع الدوله امنیه وزیر و. ددې وروسته هغه د د هرات دتنظیمیه پلاوي په سر کې وټاکل شو، (د ۱۳۰۰ ش کال د جدی ۲۰) او د ۱۳۰۳ ش کال دحوت څخه د ۱۳۰۷ ش کال کې له هغه ځایه لري او په برلین کې یې اوسیدنه غوره کړه او په همدغه ځای کې په ۱۳۲۴ ش کال کې مړ شو (د لومړي مشروطیت په کسانو کې د جوهر شاه د احوالو شرحی ته مراجعه وکړی).

د امریکا چاپ دافغانستان درجالو د پیژندنې په کتاب کې ئې د هغه زیږیدنه په ۱۸۹۶ م کال په غوربند کې او غلام بچه ګانو په ډله

کې دده شمولیت ئې په ۱۹۱۶ م کال بنسودلي دي او هغه ئې د الماني پلاوي میلمه پال هم لیکلي دي.

په ۱۹۲۹ کال داماني دولت د سقوط په وخت کې د هرات تنظیمه رئیس وټاکل شو چې د نایب سالار عبدالرحیم کوهستانی د حملي څخه مشهد او بیا تاشکند ته وتښتید او په برلین کې ئې هستوگنه غوره کړه.

۶_ محمد ابراهیم خان جمشیدی:

د هرات د جمشیدي او لیماق د خانزاده گانو ددریار غلام بچه او صالح مردم داره شخص و چې په دوهم مشروطیت کې ئې په دوهمه لیکه کې ځای درلوده ، او د امانی تخت کښناستني څخه وروسته د کندهار د گمرک مدیر شو، (د ۱۳۰۴ ش کال په شاوخوا کې).

۷_ ادم خان:

هغه د لوگر د پښتو ژبو او دیوي مقتدری کورنۍ سره اړیکي لري او ددریار غلام بچه و چې ددوهم مشروطیت په دوهمه لیکه کې ولاړ و ، د هغې وروسته په امانی عصر کې نزدی په ۱۳۰۳ ش کال کې دگرشک او پشت رود دحکمران په توگه وټاکل شو او په نادري دوره کې د ۱۳۰۹ ش کال راوروسته د وزارت دربار غړي او محاسب و.

۸_ میر یار بیگ خان دروازی:

دکابل او هرات د والي مهتر میرزمان الدین ورور او دمحمد ولي خان د خور زامنو څخه وو، ادیب او روڼ شاعر شخص و، چې ددوهم مشروطیت په ټولنه کې شامل او دعبدالرحمن لودین او عبدالهادي داوي سره یو ځای بندي شو او دامانی دورې د پیل سره ازاد شو او د گرځنده فوق العاده سفارت په پلاوي کې چې د محمد ولي خان په مشري و ، غړیتوب درلوده، لاکن په هم هغه ورځ چې پلاوي د کابل

څخه حرکت کاوه د زړه د دریدني له امله له اسپه راولوید او له دې نړي ئې سترگي پټي کړي.

هغه په خپله هم شعر وایه او هم شاعر پیژندونکي وو ، او د "اتش فشان" په نامه ئې یوه تذکره لیکلي وه چې په خواشیني سره دده د مړیني وروسته له منځه ولاړه او بیا تر لاسه نشوه.

عبدالهادي داوي چې دده سره د یوه زندان انډیوال و، دده د مړیني وروسته دده د سیرت او صورت په هکله په امان افغان کې یوه مقاله ولیکله او دهغه ادبي ذوق ئې وستایه، دزندان په وخت کې ئې د زندان دنه زغملو وړ تکلیفونه ئې په ډیره نرمه لهجه او شاعرانه مزاج سره یادول او ویل ئې:

ما تنگ ظرفان حریف اینقدر سخن نه ایم
دانه اشکیم ومارا گردش چشم سیاست.

(وگوري: ددوهم مشروطیت رجال پنځم فصل، دداوي شرح حال لمړي عدد).

۹_ میر زمان الدین خان دروازی:

دبدخشان ددرواز دمیرزاده گانو څخه دي هغه پوهه کارگر اوددریار دغلام بچه گانو دنفوذ څښتن او دشهزاده امان الله سره یې فکري او سیاسي تړاو درلوده، له همدې کبله د امانی دورې په پیل کې په ۱۳۰۰ ش کال د کابل والی شو او په ۱۳۰۲ ش کال د هرات نایب الحکومه وټاکل شو تر څو چې د ۱۳۰۳ ش کال د قوس په ۱۹ د سگي په ناروغۍ هلته مړ شو.

وايې چې هغه خیلق شخصیت او په خلکو مهربان او تکړه کارپوه و. او دحکمراني په وخت یې هیڅوک ازاد کړي ندي.

دا د عبدالقدوس خان اعتماد الدوله د زامنو څخه دي چې د حبیبی په مدرسه کې یې د رشیدی تر درجې پوري زده کړې کړي او روڼ اندی پوهه ځوان وو چې د یو څه وخت لپاره د بهرنیو چارو په وزارت کې په انقره کې د افغانستان سفارت د منشي په توگه کار کاوه، نزدې په ۱۲۰۶ ش کال کې په بمبې کې افغاني جنرال قونسل وو او دري، پښتو، اردو او لږ څه په انگلیسي ژبه هم پوهیده او لیکل یې پري کول، او ددغو ژبو د ادبیاتو سره یې بلدتیا درلوده، هغه د پېښور مردان د پښتو ژبې شاعر فضل احمد غر ټولنیز او تنبیهی اشعارو ټولگه د غره گل په نامه په بمبې کې چاپ او په هغې باندي یې په دري ژبه د همدردی یوه سریزه ولیکله (۱۹۳۰ م) له خدای بخښلي د اوی څخه می واوریدل چې غلام احمد د بدیعني ذوق څښتن و، او دري نشر یې په روانه لهجه لیکه او د دوهم مشروطیت په ټولنه کې د ارزښت وړ مقام درلوده.

۱۱ - جمعه خان:

د سردار عبدالقدوس اعتماد الدوله ځوی د روڼ اندو ځوانانو سره ملگري او د امانی دورې د کارپوهه خلکو له ډلي څخه و چې د ۱۳۰۱ ش کال په پای کې په افغاني سفارت کې د بخارا دربار ته واستول شو او له هغې وروسته د میمنی اعلی حاکم و چې د ۱۳۰۲ ش کال د ثور په ۱۰ وفات شو.

۱۲ - سید غلام حیدر پاچا:

دا د محمد سرور ځوی په ۱۲۶۶ ش کال کې زېږېدلی د لغمان د چاریاغ اوسیدونکي او د کنړ د ساداتو د مشهوری کورنی څخه و هغه روڼ اندی، پوهه او خوله ور ځوان و چې د دوهم مشروطیت د

ځوانانو په کړیو کې یې د میرقاسم خان او داوی سره همکاري او همفکری درلودله او په امانی دوره کې د ازادي غوښتونکو ځوانانو د ډلي څخه شمیرل کیده. او په ۱۳۰۰ ش کال ترکې ته واستول شو او له هغې وروسته د کرنی او کانونو په اداره کې مامور و تر څو چې په ۱۳۰۷ ش کال کې د بهرنیو چارو وزارت ته ولاړ.

هغه د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور کې د جلال اباد د بابر یو په کلا کې د خرڅه مشر سید حسن خان شیون او محمد گل خان مومند په ملگرتیا د جمهوریت په نامه ټولنه جوړه کړه، او د (کورغم) په نامه جریده یې خپره کړه، او د هندوستان په جرایدو کې یې لکه د لاهور د زمیندار او افغانستان په نامه جرایدو کې یې د حبیب الله د سقاو د ځوی د رژیم په ضد یې تبلیغات کول، کله چې د ۱۳۰۸ ش کال په پای کې کابل ته بیرته راغی او د امان الله خان په طرفداری یې پیل وکړ نو د ۱۴ کلو لپاره د موتی په سرای کې بندی شو چې په همدغه زندان کې د ۵۵ کالو په عمر وفات شو. (۱۳۲۱ ش کال).

۱۳ - غلام محی الدین ارتی:

دا د شیرارتي ځوی او د کابل د تندرو و ځوانانو څخه وو هغه خوله وراوگوت نیونکي سړي و او د افغاني ځوانانو سره ملگري و، چې د پغمان د ۱۹۲۸ م کال په لویه جرگه کې د کابل د خلکو ټاکل شوي استازي و، او شاه ته یې خطاب کولو په وخت کې فریاد وکړ او ویې ویل:

اعلیحضرتا! ترڅو پوري چې ستا دغه په فساد مشهور وزیران محاکمه او په دارونه ځړول شي په هېواد کې هیڅ ډول اصلاح ممکنه نده^{۷۸} دغه پوهه او تکړه ځوان په ښکاره د دولت د فاسدو

وزيرانو او کارمندانو سره شخړې کولې، او د بډي خوړونکو او انگلیس مشربانو مخالف عنصر،

تر څو چې د امانې رژیم د سقوط وروسته نژدې په ۱۳۰۹ ش کال په پېښور کې د نامعلوم قاتل په گولي ولگید او وفات شو.

۱۴ - احمد رحمانی:

د بهرنیو چارو وزارت د متشار عبدالرحمن ځوی و چې د هغې یادونه په لومړي مشروطیت کې وشوه، او د امانې عصر د تندر وه ځوانانو څخه و چې د زده کړو لپاره شوروی اتحاد ته واستول شو او هلته یې روسي ژبه زده کړه، او روسي میرمن یې درلوده، اوله همدې کبله یې هغه ته په کابل کې (احمدروس) ویل، د هغه لور ماگه رحمانی د نوو او لیکوالو ښځو د مخکښانو څخه وه، چې د (پرده نینان سخنگوی) په نامه کتاب یې ولیکه د کابل چاپ ۱۳۳۱ ش کال احمد په ۱۳۰۸ ش کال کې د انگلیس سیاست د مخالفت او د امانې تیری دورې دله مخته تللي رژیم سره د ډیر تمایل په تور د ډیر وخت لپاره د کابل په زندانونو کې پاتې شو او کله چې په ۱۳۲۵ ش کال له زندان څخه را خلاص شو په کابل کې وفات شو.

۱۵ - کریم نزیهي (جلوه):

هغه د کابل د قاضي ملابابا مراد ځوی و چې د ازیبک د بارسوخه خلکو څخه و او د میمنې په اند ځوی کې یې نوم او مقام درلوده. کریم نزیهي نژدې په ۱۲۸۵ ش کال په کابل کې پیدا شو او د حبیبې په مدرسه کې یې درس دی تر درجي پوري زده کړې وکړې او عربي علوم او ادب یې په خپله علمی کورنۍ کې زده کړل د عربي، دری، ترکی، او لږ لږ د انگلیسي ژبې سره اشناوو.

نزیهي د ځوانی په دوران کې د میرقاسم خان، داوی او عبدالرحمن لودین پشان خلکو سره اشنای او ملگرتیا درلوده، او د تجدد، مشروطه غوښتنې او لیکوالۍ په لاره کې قدم واهه، او په تاریخ، ټولنیزو علومو او د خراسان او اسلام د رجالو په پښندنه کې یې مطالعه درلوده، او د کابل د ادبي ټولني غړی وو، او دده اثارو څخه

د هغو پرله پسې مقالو لړۍ ده کوم چې پدې برخه کې د ادبي ټولني د کابل په مجله کې خپریدلي، هغه په دری ژبه ښه شعرونه ویل، چې تخلص یې (جلوه) دي، نزیهي په ۱۳۱۰ ش کال او اتمه دوره ۱۳۳۲ ش کال کې د اندځوی د خلکو وکیل وو چې د روڼ اندو ترقي خوبونکو په فرکسیون کې یې د کین اړخو پلوی کوله، له هغې وروسته دیوه څه وخت لپاره د عظمي صدارت کارمند او په مشهد کې افغاني وکیل التجار وو، چې وروسته تقاعد شو او اوس د زوروالي او او کمزورتیا په حالت کې شپې او ورځې تیروي، موږ یې د افکارو او شعرونه هغه بلگي چې د ځوانی په وخت کې یې ویلي د مشروطیت په مرامونو کې په تیرو پاڼو کې لیکلي دي.

نزیهي او ادبي فضلیتونو سره ښاغلي روڼ اندي شخصیت او ټولنه پښتونکي پخته کار پخواني سپړی و چې د خپلي ژوند وختونه کې په نیک نوم سره تیر کړي دي، چې د افغانستان په ترقي خوبونکي طبقه او ادبي حرکتونو کې یې نفوذ او ونډه درلوده، هغه د ۱۳۶۲ ش کال په ژمي کې په د هلی کې وفات شو.

۱۶ - سید قاسم خان:

هغه د حبیبې د ښوونځي زده کونکي او دوهم مشروطیت د مهمو غړو څخه و، چې د ۱۲۹۸ ش کال راهسي یې د بهرنیو چارو په وزات کې د محمود طرزی د لاس لاندي کار کاوه ددې لپاره چې د

محمود دطرزی زوم و، د امانی عصر درون اندو او چارواکو په زیاترو غونډو کې گډون درلوده زیات وخت په مسکو کې په افغاني سفارت کې مشاور او له هغې وروسته په بمبې کې د افغانستان جنرال قونسل او اروپا په سفر کې د شاه امان الله د ملگرو څخه و.

د ۱۳۰۸ ش کال داپو دور وروسته په اروپا کې پاتې شو، ددې لپاره چې د امیر حبیب الله خان په وژنه او د امان الله خان په تخت کېنناستنه او د امانی عصر د لومړنیو کلونو په پېښو کې گډون درلوده پدغه باره کې یې کتاب لیکلي و چې دسیاسي پېښو جزیات او د افغاني اشخاصو خبري اترې هم توضیح کړي وي، دا کتاب چا پ شوي ندي او په ډیرې خواشیني باید ووايو چې عامو خلکو ته ونه رسیده.

۱۷ - سید عبدالله خان: دا د نوموړی سید قاسم ورور او د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د لاس لاندي مامورینو څخه و چې په امانی عصر کې په مسکو کې د افغاني سفارت د سکرتر په توگه دنده درلوده، او د امانی دولت د سقوط څخه وروسته هغه د بهرنیو چارو په وزارت کې سیاسي لوی مدیر و تر څو چې د ۱۳۱۵ ش کال د قوس په ۱۹ د جمعې په ورځ یعنی د ۱۹۳۶ م کال د دسمبر په ۱۵ ددندی د اجرا کولو په وخت کې د امو په سیند کې غرق شو.

۱۸ - بشیر احمد خان:

دا دابوی کورنۍ څخه د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د همکارو شاگردانو څخه و چې په کراچی کې یې د افغاني قونسل په توگه دنده درلوده ۱۳۰۰ ش هغه ددوهم مشروطیت د تکره او فعاله ځوانانو څخه و.

۱۹ - میرزا محمد مهدی چنداولي:

هغه د میرزاعلی جان ځوی او د روڼ اندو ځوانانو څخه و چې په دري او عربي ژبو سربیره ترکی ژبه یې هم زده کړې وه، او د امیر حبیب الله خان په عصر کې یې دسجنش په دفتر کې کار کاوه. له هغې وروسته د غنډ مشر په درجه، د حربي وزارت د لوازم مدیر او د امانی دورې ددریار وزارت غړی و. او د افغاني ټولنو سره یې اړیکي درلودې.

کله چې امانی حکومت سقوط وکړ، هغه د سقاو د ځوی او د نادرشاه دسلطې د مخالفینو په ډله کې ودیده، څه وخت چې محمد عظیم د برنیا په سفارت کې په کابل کې د قتل مرتکب شو، هغه د څلورو نورو کسانو سره یو ځای د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۲ په داروڅړول شو.^{۷۹}

۲۰ - فرقه مشر سید حسن (شیون):

هغه د حسین پاچا ځوي نژدي په ۱۲۷۵ ش کال د لغمان په چارباغ د کنړ د ساداتو په کورنۍ کې زېږېدلی دی. او دکابل د حربي په ښونځی کې یې زده کړې وکړې کله چې د هغه ځای څخه فارغ التحصیل شو د حضوری راگ د پروانې په قطعه کې و ټاکل شو او په عسکری رتبه کې د فرقه مشرې (جنرالې) رتبه ورسیده، او د امانی دورې د نوم او نښان درلودنکو صاحب منصبانو څخه و چې د هېواد روڼ اندو ډلو سره ملگری او آشناو او همیشه په سیاسي مبارزه کې مخکښ او د پښتو ژبي روڼ اندی شاعر گڼل کیده، او د هېواد په سیاست کې ځانگړې عقیدې درلودې چې له هغې څخه د نظامی حاکمیت د طرفداری بوي راتله مثلاً ځینې وخت به یې ویل:

⁷⁹ غبار له وینا څخه یادداشت.

"په افغانستان کې د مصطفی کمال د رژیم پشان یونظامي رژیم باید منع ته راشي، تر څو خلک د قوی په استعمال سره د نوی مدنیت خوا ته رهنمای کړي لاکن دا دیکتاتوری باید د ځانگړو غرضونو او د کورنۍ او مادې گټو لپاره نه وی او هم دي د روڼ اندی طبقی پر ضد ونه کارول شي. بلکي ددغي ډلي د کار او فعالیت لپاره دي مرستندوی وي. د افغانستان ټولو پخوانیو پاچا هانو د شخصي او خانداني موخو لپاره پر خلکو مطلق العنانه حکمراني کړي او دیکتاتورو. لاکن وي نکړای شول چې هېواد او خلکو ته خدمت وکړي، دیکتاتور که چېرې مخلصانه خدمت کوونکي وي او هر څه چې غواړی د خلکو لپاره یې غواړی پدي صورت کې کولي شي،

چې یوه وروسته پاتي ټولنه مخ په وړاندی بوزی، او په پایله کې یې خلک د دیموکراسي او په خپله اراده والي لوری ته رهنمای کړي. او تاریکو ذهنونو ته روښنایې ور کړي، ولي دیوه بت د ماتولو په ځای بل بت د پرستش لپاره جوړ نکړی.....⁸⁰

سید حسین د ۱۳۰۸ ش کال د اړو دوو په وخت کې په جلال اباد کې فعالیت درلوده او د کور غم د جریدي په خپرولو او ډېر ابتدایې جمهوریت په بنسټ اېښودلو کې یې د سید حیدر پاچا سره ونډه واخیست او په ظاهر شاهي دوره کې د حربي وزارت د مرکز فرقه

⁸⁰ ددې لپاره چې ما ددې کرښو لیکونکي د خدای بخښلي حسن سره اشنایې او خبري اتري درلودې څو ځلي مي دهغه سره پدي برخوکې خبری اتري کړي دي او مطلب می دهغي وینا څخه چې دازاد افغانستان په جریده کې په ۱۳۳۳ ش کال د اسد په میاشت کې په پېښور کې چاپیده لیکلي دي (۶۷) گڼه (۱۷) مخ.

مشر و لاکن په ۱۳۱۹ ش کال کې د سیاسي مخالفو فعالیتونو په بهانه بندی شو او په زندان کې ووژل شو.

چې پلار یې ددربار د سپین پیرو او ټهران به دربار کې د افغانستان لومړني سفير وو، او دا په خپله د میرسید قاسم، داوي او دلومړی او دوهم مشروطیت دنورو غړو د ملگرو څخه شمیرل کیده، ددې لپاره چې پلار یې دسیاسي فراریانو د ډلي څخه وو، هغه د پلار په فراري حالت کې په ۱۲۶۶ ش کال په تهران کې نړۍ ته راغی او هلته یې زده کړي وکړي او یو باسواده او با فکره سپری تری جوړ شو کله چې هېواد ته راغی د مشروطیت غوښتونکو ځوانانو د ډلي مشر و.

په ۱۹۲۰ م کال کې د خپل پلار سره بیا تهران ته ولاړ او په ۱۹۲۴ م کال کې د بهرنیو چارو د وزارت د تړونونو او قونسلگریو د څانگي سرلیکونکي و. کله چې ددغه ځای څخه لری کړای شو په ۱۹۲۶ م کال کې یې د کابل او پېښور ترمنځ د حمل ونقل د شرکت په جوړولو اخته شو او په ۱۹۲۷ م کال کې په دهلي کې افغاني جنرال قونسل اوله هغي وروسته په ۱۹۲۹ م کال کې په کراچی کې افغاني قونسل شو، چې د امانی دورې له پای ته رسیدو وروسته په ۱۹۳۰ م کال کې په روم کې افغاني سفير وټاکل شو او په دا وروسته کلونو کې د سفارت او وزارت په لوړو رتبوکې پاتي شو، او دده دغه حالت هېواد غوښتونکي پرده باندي اشتباهي کړل او پرده یې بدنظر درلوده:

په ۱۹۳۳ م کال کې د جینوا د خلع سلاح په کنفرانس کې افغاني استازي.

د ۱۹۳۳ م کال څخه تر ۱۹۳۷ م کال پورې په مسکو کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۳۸م کال کې د محمدهاشم خان په کابینه کې د فواید عامې وزیر.

په ۱۹۴۳م کال کې د امریکا په واشنگتن کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۴۶م کال کې په ملگرو ملتو کې د افغانستان استازي.

په ۱۹۵۰م کال کې د پوهني وزير.

په ۱۹۵۴م کال په دهلي کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۶۰م کال کې د مزاج په عدالت اخته او په کابل کې وفات شو.

دوه ځانگړي ډلي

افغان ځوانان:

کله چې د هېواد روڼ اندو عياش او مستبد امير له منځ څخه يوړ او

پر ځای يې ترقي غوښتونکی روڼ اندي ځوان لکه امان الله خان په

شاهي تخت کېښاوه او په هېواد کې يې يوه ازاده سياسي فضا

رامنځ ته کړه او د مشروطه غوښتونکو روڼ اندو سياسي ډلو چې

پخوا يې پټ فعاليت کاوه په ښکاره ډول رامنځ ته شول او په ازاده

توگه يې خپل سياسي فعاليتونه پيل کړل او يو له دغو ډلو څخه

ځانته "افغان ځوانان" ويل چې کين اړخوته ورته تندرو مرام يې

درلوده چې د امير حبيب الله په وروستيو کلونو کې د مشروطيت

ځينو غړو هم په هغي کې گډون درلوده، لکه عبدالرحمن لودين،

تاج محمد بلوچ، محمدانور بسمل او باروت جوړونکی فيض محمد

کابلي (چې په ۱۳۰۸ش کال کې اعدام شوی) غلام محي الدين

ارثي (چې يادونه يې تېره شوه) ميرزا عبدالرحمن، ميرزا

نورمحمدخان او په بمبي کې افغاني جنرال قونسل غلام جيلاني (د

۱۳۱۲ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شوی) د حربي د ښوونځۍ

ليکونکی ميرزا محمد اسماعيل، عبدالطيف خان او د تلگراف

متخصص محمد سعيدخان او فقير احمدخان چې لومړی په مسکو

کې په افغاني سفارت کې لومړی نايب او وروسته د ځنگلونو رئيس

شو (د ۱۳۱۲ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شو) او غلام رضاخان (

۱۳ کلن سياسي بندي) فيض محمدخان ناصرې او عبدالحسين

عزيز (چې بيا وروسته سفارت او وزارت ته ورسيد) د دې لاندې

کسانو نومونه په دې ډله کې يوازې خدای بخښلی غبار ياد کړيدی:

۱- د کابل ساعت جوړونکی عبدالمجيد.

۲- محمدرسول اجيدن محمدزی (نظامي منعبدان).

۳- نظامي کميدان عبدالحميد.

۴- محمداسحق قزلباش.

۵- د حربي د ښوونځي محصل شمس الدين.

۶- شيرمحمد افغان بيگ.

د غلام محي الدين افغان ډله:

دا ډله چې ځينو غړو او مخکښانو يې په لومړۍ مشروطيت کې هم

لاس درلوده، بنسټ د افغان ځوانانو ډلي ته معتدل سره وه، چې

همدغ ټول افغانان د لومړۍ مشروطيت په ۴ عدد کې راټولېدل او د

هغوی فعال او تگړه غړی همغه ميرقاسم خان و، چې د لومړۍ

مشروطيت د رجالو په لومړۍ عدد کې يادونه تېره شوه.

د دې د قدر وړ ډلي عکسونه په لاس کې لرو چې د خدای بخښلی

ماما محمد ابراهيم خان (د دې ډلي يو تکړه غړی) له کورنۍ څخه

تر لاسه شويدي او لکه څنگه چې وايي دا عکس مو په ۱۳۳۴ق کال

کې هغه وخت واخيست چې د چلندر د مغاري د لېدلو لپاره تللو.

په دې عکس کې لاندې کسان لېدل کېږي:

له ښي لورې کېن لورې ته ناست کسان:

۱- په ساعت ساز مشهور ماما محمد ابراهيم خان د کابل د چنداولو اوسېدونکي چې د امير حبيب الله د عصر په وروستيو او د امانې امارت په کلونو کې تر نادرې دورې پورې يې د خيريه ټولنو په تشکيل کې لکه د ملي مرستي مجلس، دارالايتم او دارالمساکين او په ملي کتابتون کې پوره لاس درلوده، او د ملي خبر يوازي سپرې او بي تعصبه افغان و، چې د خپلو هېوادوالو سره په هره ژبه، مذهب او مشرب ملگري و او د خلکو خدمت او جوړې ته يې ځان وقف کړی و.

له ښي لورې کين لورې ته:

۱- غلام جيلاني خان اعظمي چې يو وخت د کابل د ادبي ټولنې د رياست مرستيال و.

۲- په کبريت متخلص عبدالرحمن خان لودين.

۳- په (لالا) مشهور محمد سعيد خان جيبې چې په شوروي اتحاد کې د افغاني فارغ التحصيلانو متخصصينو د لومړي گروپ څخه و.

هر څه چې يې درلودل هغه يې په فقيرو، خوارو او يتيمانو باندې ويشل.

د ځوان محمد ابراهيم نیک او زابکونکی شخصيت د هېواد څخه د تېښتې په وخت کې د امير شيرعلي خان د کابينې سپه سالار د حسين علي خان ټولي مشر (چې د ده ماما و) په خدمت کې په لاهور او راولپنډي کې د خپل گران هېواد او هېوادوالو سره د مېنې په لرلو روزل شوی و، څه وخت چې د امير حبيب الله خان په اجازه په ۱۹۰۷م کال کې بېرته کابل ته راستون شو، د مشروطه غوښتونکو سره ملگري شو، د ارگ په بازار کې يې د ساعت جوړولو هټی د

وېښو ځوانانو د راټولېدو د يوه کلوپ په څير وه. څه وخت چې امانې دورې د پيل سره د سياسي زندان څخه راووت د مرستي او څيريه کارونو ته يې دوام ورکړ لکه:

په ۱۳۰۳ش کال کې د کابل د بلديې د لومړي ناحيې مامور.

په ۱۳۰۶ش کال کې د کابل د ښار د جنوبي ناحيې مامور.

په ۱۳۰۸ش کال کې د ملي امداد د خيريه ټولنې بنسټ اېښودونکی.

په ۱۳۰۹ش کال کې د کابل په ښار کې د يتيم خانې جوړول.

په ۱۳۲۰ش کال کې د دارالمساکينو او دارالايتم جوړول.

په ۱۳۲۵ش کال کې د مرستون رئيس.

د ده مړينه په کابل کې د ۱۳۳۲ش کال د قوس په لومړي نېټه د ۷۲ کالو په عمر وه د ده قبر د شير دروازي د غره په لمنه کې دی او

په هغې کې داسې ليکلی دی:

گذشت ان حاجي پاکيزه طينت

که او بودی پدر هر بينوا را

دعای بينوايان بود رايم

نعيبش خبر کن پروردگارا

زشمس گذشت بهر سال فوتش

(نعيبش خبر کن) تاريخ پيدا

چې د (نعيبش خبر کن) د کلماتو څخه د جمل په حساب د ده د مړينې نېټه ۱۳۳۲ش کال راوړي. (عليه الرحمه).

۲- د کابل د شاوخوا افغانانو څخه حاجي گل احمدخان.

۳- فتح محمدخان جبارخیل چې په امانی دوره کې د حبیبی د بنوونځي مدیر او د امیر شیرعلي خان د کابینې د بهرنیو چارو د وزیر د ارسلاخان غلجی د مشهورې کورنۍ څخه و د ده پلار د امیر شیرعلي خان د امارت د سقوط څخه راوړوسته هند ته فرار شو، او زامنو یې هلته زده کړې وې او روڼ اندي افغانان ترې جوړشوي و. چې د امیر عبدالرحمن د مړینې وروسته هېواد ته راغلل، او د پوهنې په پراختیا، روڼ اندي او تجدد کې یې ونډه واخیسته، د هغه مهتر ورور امین الله جبارخیل په امانی دوره کې د عدلیې د وزارت معین و او دواړه وروڼو د ۱۳۰۹ ش کال وروسته مړه شوي دي.

۴- غلام محي الدين افغان جمریاني کندهاری چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په څلورمه گڼه کې تېره شوه.

۵- میر قاسم خان: چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په لومړي گڼه کې تیره شوه.

ولاړ کسان د بنی لورې څخه کېن لورې ته:

۱- میر هاشم خان:

هغه د میر قاسم خان ورور او د حبیبی د بنوونځي د اعداد له فارغانو څخه دی چې په پښتو، دري او انگریزي کې مطالعه او لیکنه درلوده او د دې ډلې ځوان غړی و چې د زده کړې د بشپړیدو وروسته یې په دارالتایف کې کار کاوه، او د افغانستان د تاریخ خلاصه په یوه کوچني ټوک کې د اسلام د پیل څخه د افغانانو او انگریزانو د دوهمې جگړې تر پای پورې د لومړنۍ دورې د پنځم ټولگي د تدریس لپاره د ده د تالیفاتو څخه دی (د کابل چاپ ۱۳۰۰ ش کال) هغه نزدی په ۱۳۰۲ ش کال کې په پاریس کې د

افغانی محصلینو سر پرست وټاکل شو، او تر ۱۳۰۷ ش کال پورې هلته و. د اړو دور په وخت د همدغه کال په ژمی کې کندهار ته راغی او په ۱۳۰۸ ش کال په تاشکند کې افغانی جنرال قونسل و. او د ۱۳۱۰ ش کال د عقرب په ۲۴ د یکشنبې په ورځ د عشق اباد په شاوخوا کې د نامعلومه قاتل پواسطه ووژل شو.

۲- حاجي شیر احمدخان د کابل د چاردهي له خلکو.

۳- عبدالهادي پریشان داوی چې د هغي یادونه د دوهم مشروطیت د رجالو په لومړي گڼه کې تېره شوه.

۴- عبدالجبارخان جبارخیل چې د نومړي فتح محمدخان کوچني ورور دی ده لومړنۍ زده کړه په هند کې کړې دی او بیا وروسته خپل هېواد ته راستون شوي دي او د کابل په بنوونځيو کې د بنوونکي دنده درلوده او د دوهمي مشروطیت د ټولني سره ملگری و، او په ۱۳۱۲ ش کال کې د پوهني وزارت لومړي معین وټاکل شو، او تر ۱۳۲۴ ش کال پورې په دغه دنده کې پاتې شو او له هغي وروسته د اعیانو د مجلس غړی شو تر څو چې په ۱۳۳۰ ش کال په کابل کې وفات شو.

ولاړ کسان:

۱- د میر قاسم خان لغمان ورور میر هاشم خان.

۲- د کابل د چاردهي څخه حاجي شیر احمد خان.

۳- عبدالهادی خان (داوی) چې په هغه وخت کې یې (پریشان) تخلص درلوده.

۴- دفتح محمد خان جبارخیل (ارسلا) ورور عبدالجبار خان جبارخیل.

ناست کسان: د بنی لوری کین لوری ته:

۱ - ماما محمد ابراهيم خان چنداولی (دډاکتر محمد اسماعيل پلار).

۲ - حاجی گل احمد خان افغان کابلي.

۳ - فتح محمد خان جبار خيل (ارسل).

۴ - په (افغان) متخلص غلام محی الدین خان جمریانی قندهاري.

۵ - مير قاسم خان لغمانی.

(۶)

انتقادي (دنيوکی) کتنه

د ۱۳۰۱ ش کال اساسی قانون

د دوهم فصل په څلورم بحث کې يعنې چيرته چې د دوهم مشروطيت د هلوځلو د پایلو په باب موخبري وکړی، په لسمه ماده کې مو په هېواد کې د قوانينو ترتيب او خپرول د امانی دوری د بنسټونو او د مهمو کارونو څخه شمېرل چې ددې هېواد په خو زره کلن تاريخ کې د انساني حقوقو د عالی مباديو پر بنسټ د لومړي ځل لپاره يو اساسی قانون د "نظامنامه اساسی دولت عليه افغانستان" په نامه خپره او د تطبيق لاندی ونيوله.

د ۱۳۰۱ ش کال د حوت په ۷ نيټه وه چې د افغانستان ملی او عنعنوی لومړني لويه جرگه په دي دوره کې په جلال اباد کې په خپله د شاه په رياست د افغانستان د بېلابېلو قومونو او قبایلو د ۸۷۲ تنو استازو په گډون له توپير پرته د ملی يووالی او د نظر د پراختيا

پر بنسټ جوړه شوه او د افغانستان لومړني اساسی قانون په ۷۳ مادو کې د لاندینو عنوانونو لاندې تصویب شو:

۱ - د افغانستان د دولت اساسی نظامنامه، په اوو مادو کې،

۲ - د افغانستان د اتباعو عمومي حقوق، په اوو لسو مادو کې،

۳ - وزیران، په يوولسو مادو کې

۴ - مامورین، په دريو مادو کې.

۵ - د مشوری مجلسونه او د دولت شورا، په يوولسو مادو کې،

۶ - محکمی، په شپږو مادو کې.

۷ - عالی دیوان، په دوه مادو کې.

۸ - د مالیې چاری، په دوه مادو کې.

۹ - متفرقه مواد، په شپږو مادو کې.

دغه اساسی قانون اصلا د دری گونو قواو: مقننه، اجرائیه او قضائیه قوی د جلال اباد والي په نظریه جوړ شوي. لکن د دولت د محدودی شورا په درلودلو او د ټولو اختیاراتو تمرکز دیوه غیر مسوول پادشاه (شپږمه ماده) په ذات یا وجود کې، د مشروطیت اصل په هغی کې کمزوري دي.

د عمومي حقوقو په فصل کې، د برابر اصول او شخص آزادي، د اسارت له منځه وړل، د مطبوعاتو، کسب، شغل او تدریس آزادي او د شخص ملکیت حق او د اوسیدني خونديتوب د بیگار شکنجی او د غیر قانونی جزاگانو مصادره او منع کول په کې ځای لری.

په (۴۲) ماده کې د مشورو مجلسونو او د دولت شورا ته حق ورکړ شوي چې حکومتي اداری څخه شکایت ولری په خپله حکومت ته عرض کولی شي!!

په ۲۸ ماده کې راغلی دي چې صدرعظم او نور وزیران د شاه له خوا غوره اوتاکل کېږي، په ۳۱ ماده کې وزیران یوازی شاه ته مسوولیت لری دغه مواد پادشاه چې غیر مسوول هم دي دیوه مطلق العنان دیکتاتور په توگه رامنځته کوي ځکه چې هغه او دهغه وزیران دخلکو او یا خلکو د استازو د مجلس په وړاندی کوم مسوولیت نلري، او نه د هغي د مقام د غوره کولو او ټاکلو په برخه کې پرته له شخص شاه څخه کومه بله رایه د خالت کولي شي.

په اساسي قانون کې د قوانینو طرحه، ترتیب او تصویب هم معلوم ندي او یوازی په ۴۶ ماده کې وایې چې ددولت نظامات ددولت د شورا څخه تدقیق شوي دي او د وزیرانو مجلس ته وړاندی کېږي او د مجلس وزرا د تصویب او د شاه د منظوری وروسته په عملی توگه اجرائه وړاندی کېږي.

پدې صورت کې گني د قانون طرحه کونکي، تصویب کونکي او دهغي لاس لیک کونکي د اجرا لپاره یوازی یو شاهي مقام دي. او عملا هم همداسي وه چې دي حالت مشروطه نظام له منځه وړه، ځکه چې په خپله وزیر قانون طرحه او ترتیبوی، او ددولت شورا (چې همدا وزیران د همدی شورانیمایې جوړوی) یوازی هغه تدقیقوی اویا وروسته په خپله د وزیرانو په مجلس کې تصویبېږي، او د وروستي اجرا لپاره بیا پادشاهی لاسلیک پری کېږي چې "خود کوزه گرو خود گل کوزه" دي چې په داسي حالت کې د تقنینیه او اجرائیه قواو ددندو گډوالي رامنځ ته کېږي.

چې دا په خپله د دري گونو قواو د جلاوالي د روحیې او د مشروطه حکومت نقض کول دي.

د محکمو ږونده فصل ډیر لنډ، گنگ او مجمل دي، په ۵۳ ماده کې وایې چې "ټولي محکمي د هر ډول مداخلې څخه ازادي دي" لکن روښانه شوي نده چې ددې محکمو قاضي له کوم ځای څخه راځي؟ څوک دی؟ او په اجرائیه حاکمه دستگاه کې څه موقف لري؟ پدی ځای کې داسي انتظار کیده چې اساسي قانون به ددولت په توگه ځای په ځای کړي، ځکه مشروطه قضا یوه مستقله دستگاه شمیری.

په دوهمه ماده کې یوازی د صدراعظم څخه نوم اخستل کېږي چې که چېرې شاهانه ذات تشریف ونلری صدراعظم د ریاست په دنده کار کوی، او بیا په ۲۸ ماده کې وایې: صدراعظم او وزیران پادشاهي ته د نزدی کسانو څخه غوره اوتاکل کېږي، په داسي حال کې چې د ټولو وزیرانو مسوولیت د غیر مسوول پادشاه په وړاندی په (۳۱) ماده کې واضح شوي دي، نو پدې حالت کې په هېواد کې مسوول شخصیت وجود نلری، ځکه په خپله شاه چې د صدراعظم او وزیرانو ټاکونکي دي او د اجرائیه قوی ټول واک هم د هغه سره دي غیر مسوول دي.

پداسي حال کې چې عملا په خپله شاه امان الله د خپلي پاچاهي په لومړیو کلونو کې د قوانینو ډیر پابندو، او پدې اساسي قانون کې عامه حقوق د لیکونو او مراسلاتو (۷۳ ماده) تر خوندي توب پوري ځای کړای شوي او د افغانستان په تاریخ کې د لومړي ځل لپاره دایو نیک او گټور اقدام و، لکن ددې لپاره چې ددې قانون په اصل کې مسوول نظام وجود نه درلوده، نو یوازی د پادشاه د خیر او خلوص نیټ ونشو کولای چې د هغه د رژیم د فساد مخنیوي وکړي، او له څوکاله وروسته مونږ ولېدل، چې نا پوهه او فاسد العمله کسان

ددربار په شاوخوا راغونډ شول، او هېواد يې د ۱۳۰۷ کال د ژمی د اړو دوو سره مخامخ کړ، او وليدل شول چې هغه هېواد روسته د شاه د دربار د فاسدو عمالو دناروا اعمالو او د هغه د غرض ناکو همکارانو قرباني شو، او د هغه په شاوخوا کې د هغه د نبوغ خبري تردي اندازی په چاپلوسې زياتي شوي، چې هغه روحا د تلقين لاندي راغی ددې لپاره چې انسان جايې الخطا دی هغه غرور چې دده د هېواد غوښتني او خلوص نيت سره برابر نه وو پدې کې راټول شو.

د مثال په توگه خدای بخښلی داوی ويل: کله چې په ۱۳۰۲ ش کال د گوډ ملا ماتوونکو لگښتونو څخه وروسته ارام کړي شو، او په خپله شاه د ملا عبدالله او ملا عبدالرشيد په گډون د اله گوله کوونکو يا شر اچوونکو د ۵۴ تنو مشرانو د اعدام حکم ورکړ (۱۳۰۴ ش کال د جوزا ۴) داوی چې په هغه وخت کې د سوداگری وزير او ددربار د نزدی کسانو څخه و پدی برخه کې داسې عرض وکړ: ښه به وي چې دا په اعدام محکوم کسان محاکمه شي او د قاضي په حکم ووژل شي، پادشاه په ډير قهر او غرور سره وويل: ولي ته نه پوهیږې چې زه د امير عبدالرحمن لمسی يم!!

اروپا د سفر څخه وروسته کله چې دا هېواد غوښتونکي پادشاه کابل ته راغی او په ځينو گټورو کارونو (ولي دوخت څخه مخکې) يې لاس پوري کړ، چې د هغې انعکاس په ځوانه طبقه کې چې د هغه مخلص همکاران وو ښه نه و. او موږ وليدل چې دپغمان په لويه جرگه کې د شیرارني ځوي د وزيرانو د محکوميت څخه خبری وکړی او دستوري د ماني په مجلس کې عبدالرحمن او عبدالهادي چې دهغه د مشروطيت د لاري اودحکم چلولو د وخت ملگری وو د گټور او جايې اقدام (لاکن يه عجله) د مخالفت لاس جگ کړ.

دا يوازي نه وو: هغه ځوان پادشاه چې د بازار په منځ کې ځانته گرځیده، او د خلکو سره يوځای کیده او دهر ښار ښوونځي يې په خپله ليدل.

اود خلکو عريضې يې اوريدلي، اوپوښتنه به يې کوله، د کار په پيل کې د خلکوله خوا په ډيره مينه او علاقې سره وميل شو او د خلکو همکاري يې راجلب کړه، او تردي پوري چې خلکو د پوهني لپاره اعاني ور کړي، او د ښوونځيو لگښتونه يې په خپلو گمرکي مالياتو ور زيات کړل. لاکن دې نيکي لاري ددواړو خواوو تر منځ ډير دوام ونکړ، او تر څو چې مو سترگې خلاصولي د حاکم او محکوم ترمنځ د بدبيني څپي را پيدا شوي او مسله د ۱۳۰۳ ش کال او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوو سره پای ته ورسيدله.

چې هېواد يې ۵۰ کاله شاته واچوه، او په خپله هغه شاه چې هېواد ته اخلاص يې د تدبير اوسنجش څخه زيات وو او د هغه هېواد څخه چې ده ورسره مينه کوله فراری شو.

همدلته دي چې د پېښو ځنيې کتونکي او کورني او بهرني ليکوالان ددې اړو دوو علت د پرديو په لمسونه "بريتانوي هند" او د همريز" په کابل کې دبريتانيا سفير"

په دسيسو جوړولو او نورو انگريزي فتنو جوړولو کې گوري. او ځنيې بيا خپله د افغانستان د خلکو زړه پرستي، محافظه کارۍ اودترقی ضدوالی ددې اړو دوو عامل بولي، او ځنيې نور بيا پدي پروسه کې ډير تيزوالي او داماني دوري مخ کې له وخته ريفورمونه يا اصلاحات پدي برخه کې يادوي چې دغه ټول عوامل کولي شو چې د څو اړو دوو او داماني رژيم د ناکامي علت وبلل شي. لاکن بايد ووايو: چې هيڅ يو ريفورم، اصلاح او ترقي غوښتونکي او

خير غوښتونکي اقدام مخ کې تللي نشي، مگر دا چې د ملت او د خلکو د بېلابېلو قشرونو د حمايت څخه برخمن وي، پداسي حال کې چې امانتي رژيم د خپلې لومړني محبوبيت او برياليتوبونو سره چې د پرمختگ په لاره کې په برخه شوي وو، په بطن کې يې فساد پيدا کېده او ددغه رژيم کارمندانو (يوازي محدود اشخاصو) په خپله په خپل لاس ددغه رژيم د ناکامي او ويجاړيدو وسايل برابر کړي وو او... سعدي په قول:

بوریا باف گر چه بافنده است

نبرندش بکارگاه حریر

ددې دوري ډير رجال چې ددوهم مشروطيت څخه وروسته منځ ته راغلي وو، هغه بوريا اويدونکي وو چې د ورېښمو کارگاه ته راغلي وو. او ددې عمل بنسټ هم د شخصي، خانداني او قېلوي پزندگلو و په رشتو ولاړ وو. چې د امير حبيب الله خان د دورې او د محمد زايې والي د اعتبار سره يې څه توپير نه درلوده.

اگرچې محمد ازايې بت مات شوي وو، لاکن پرځای پدي وخت کې بارکزيې بت ولاړ وو. مثلاً په هغه وخت کې کابل د والي محمود ياور او شاغاسی علی احمد پلاس کې و او قندهار د وزير عبدالعزير، نایب الحکومت محمد سرور او نایب الحکومه عبدالکریم او فرقه مشر نیک محمد پلاس کې وو، او مزار او هرات د نایب الحکومه محمد ابراهيم او فرقه مشر عبدالرحمن پلاس کې و چې دغه ټول بارکزيان و او د شاه د مور د سراج الخواتين په کورني پوري اړه درلوده.

په جنوبي سيمه (پکتيا) کې عبدالحکيم بارکزيې وو، په غزني او روزگان کې دوست محمد ناظم بارکزيې و او په گرمشک کې

محمد امين بارکزيې حکم جلاوه، او قيس علی هذا، د بارکزيانو بازار ښه تود و. او زياتره يې پاک لمن او د زړه سوی، خلک هم نه و، چې د شاه او دهغي د خلکو په حال کې زړه و سوزوي، او يا د وضعي د فساد څخه مخنيوي وکړي.

نوږدي خاطر يې دغه گران ترقي غوښتونکي، شاه د خلکوله غېرې څخه لری کړ او د هغي څخه د خلکو عمومي حمايت مخ په کموالي شو، او پدي ځای کې وو چې کورنۍ او بهرني نور اغزمن عوامل هم په وړانکارې او ناسمون والی کې فعالتره شول. کله چې په اساسي قانون کې د کار بنسټ پر مشروطه حکومت او د وزيرانو مسووليت او د هغوي ځواب ورکول پر خلکو بنا نه وه، نو په همدې سبب هر وزير او هر کارمند کولي شول هر څه چې يې زړه وغواړی هغه وکړي.

دلته دي چې مور د خبرو رشته ددغو پيښو يوتن نزدي ليدونکي او ننداره کوونکي خدای بخښلي غبارته ورکوو چې وايې: " داماني دولت له جوړيدو وروسته دهيواد تقريبا بېلابېل ټول طبقات ددولت د ملاتړ لپاره ودریدل، او دانگريز ددولت سره په جگړه کې زياتره فيودال، روحانيون او بزگران ټول ددولت په ليکه کې ودریدل. لاکن د جگړې د ختمېدو څخه راوړوسته او د ريفورم د پيل څخه ورو، ورو د خلکو ليکي د طبقاتي گټو له نظره يو له بله سره جلا شولي... لاکن دغه ټولې قضي د دولت دريفورمونو د تطبيق څنډه کېدای نه شوی، که چېرې د دولت جبهې په خپل منځ کې درزونه نه وي کړي. او تناقض يې پيدا کړی نه وی. ځکه ملت تر دغه وخته د شاه او دولت په ملاتړ کې ولاړ و. اود همدغه خلکو ملاتړ و. چې د دولت په دستگاه کې د درزونو سره، سره يې د هغي ستنې ټينگې او

استواره ساتلي. او كنه نو دربار او كابينې ډېر پخوا ستر درز موندلی و. دا په دې معني چې كابينه د بېلا بېلو عقېدو د دوه ډلو عناصرو څخه جوړه شوي وه چې يوه ډله يې د هېواد په كورنۍ سياست كې په چټك ډول د اخلاصي پروگرامونو او په بهرنۍ سياست كې د مشبتي بي طرفۍ او د استقلال د ازادۍ د شيبیت طرفداره وه، او بله ډله يې په كورنۍ سياست كې د تدريجي اصلاحاتو او د گاونډي قوي دولتونو څخه د يوه سره د يو اړخيز سازش او معتدلي لارې طرفداره وه، نو دغو دواړو ډلو كوبښ كاوه چې يو د بل نظريې څنډې كړي، او دې خبرو شاه ته داسې تلقين وركاوه چې د حكومت په منځ كې د دغو دوو مخالفو ډلو موجوديت د چارو د اصلاح سبب كېږي او په عين وخت كې د شاه د مقام د سلامت پاتي كېدو سبب هم دی. سربېره پردې په كابينه او دربار كې يوازې د شاه شخص و، چې په دې تاريخي پړاو كې د اصلاحي پروگرامونو د تطبيق د مشوري وركولو لپاره يې فكري او عملي قوت نه درلوده او د هغوي جهان بينی د ډېرې عادي متولي څخه لورپه نه وه...

د اداري دغه فساد د ټولو ك د كمزوری سره يوازې د افغانستان خلك د دولت د ملاتړ څخه لېري كړل، او د بل پلوه كورنۍ ارتجاعې عناصرو د پټو دسيسو نقشي د اتماري جاسوسۍ فعاليتونو او اقداماتو سره يو ځای شول، او افغانستان يو ځل بيا د يو تاريخي او ټولنيز بدلون په درشل كې چپه شو، او دا په خپله استعماري لاره وه چې د هر نوی غورځنگ په راپيدا كېدو افغانستان بايد د امكان تر حده پورې شاته پاتې كړي...⁸¹

⁸¹ غبار مسير ۸۰۵

په دې ډول امان الله تجريد شو، پوهه او تكړه عناصر او د دوهم مشروطيت فكري مخكښان د ده له اړخ څخه جلا سفارتونو او نورو كارونو ته واستول شول. او ځای يې بادار پرستو او چاپلوسو خلكو ونېوه، چې نه يې كار كولي شو نه همكاري او نه لارښوونه، چې دا په خپله د تاريخ يوه بدمرغه مرحله وه چې د دوهم مشروطيت مخكښانو بايد د اساسي قانون په وضع كولو كې د هغي چاره سنجولی وى. او په خپله شاه هم د هغه پېښې كوله، لاکن د دي لپاره چې غير مسوول شاه په حقيقت كې د خلكو په وړاندې د خپلو اعمالو مسوول و او نا پوهه همكارانو يې هغه سخت بدنام كړی و. نو په دې خاطر له هغه خلوص او نيك نيت سره، سره د خلكو د غضب، نفرت او كركې وړ وگرځېده، او دا په خپله د افغانستان په نژدي تاريخ كې د عبرت يو درس دی. چې زموږ راتلونكي بايد په خلاص نظر وگوري او پوهه شي چې د چارواكې او هيواد نيو چارو كې يوازې نيك نيت او ښه فكر كول كافي نه دي، بايد چې ټولو ښو نيتونو ته د عمل جامه ورواغوستل شي. او خلك يوازې په خبرو اترو نه قانع كېږي او د انسان په عمل باندې قضاوت كوی.

د حيرانتيا ځای دی: هغه هېواد دوست او نيمه انقلابي شاه چې د دوهم مشروطيت د اندېوالانو په همكاري په تخت كښناست او هېواد ته د خدمت اراده يې درلودله، په هغه اساس قانون كې چې ده په خپله وضع او لاسليك كړی و، لومړی يې خپل ځان غير مسوول وگاڼه، وروسته له هغي څخه يې صدراعظم ونه ټاكه، او د هېواد ټولې اجرا شوې چارې يې د خپلو ټاكل شوو وزيرانو پواسطه په لاس كې ونېولي، او كه كوم چا به يې په وزير گوت نيونه وكړه، ده به يې

په خپله ننته او دفاع کوله، او غیر مسوول شاه به په خپله د نورو د اعمالو مسوول او جوابده کېده!

مثلاً: د پغمان په لویه جرگه کې په ۱۳۰۳ ش کال کې هغه وخت چې هغه د مامورینو د بدې وضعې او ناوړه عمل له لاسه د پکتیا په سیمه د اړو دور د اورلمبې بلي وي، مولوي عبدالواسع (د لومړی مشروطیت د رجالو څخه یو تن چې یادونه یې پخوا تېره شوه) د وخت د پوهني د وزیر (سردار فیض محمد زکریا) او د کورنیو چارو د وزیر د فعالیت او دقت د نشتوالی یادونه وکړه، مخکې له دینه چې وزیران د هغه په ځواب کې اعتراض او د خپل ځان په پاکوالی پیل وکړی، غیر مسوول شاه نوموړی اعتراض کوونکی ته چې په رسمي چارو کې د یوه وزیر په بي کفایتی خبرې کړی وی ځواب ورکړ، چې شخص داعیه یې د دې ډول گوت نیوني علت وباله^{۸۲}، په داسې حال کې چې دغه عمومي شکایتونه د ادارې فساد څخه راټوکېدلي و.

څرنگه چې په خپله شاه ته د ښه نظر درلودونکی، مطیع او فرمان برداره خلکو او د دربار ځینو پاک لمنو اشخاصو دغه راز خبرې او اعمال چې د مشروطیت د اصولو منافی او د وینا او عمل ترمنځ د فاصلي او تناقض درلودونکی و. د سر په سترگو لېدلی او ورځ په ورځ د هېواد ادارې حالت د طبعې مجرا څخه د فساد، ناسموالی او گډوډۍ خواته روان و چې په پایله کې یې د مالیه ورکونکو کروندگرو او کار کوونکو ډلو، کړاو او ازار زیاتوه، نو په دې خاطر د عوامو د طبقو نیک نظر او د همکارۍ روحیه د حاکمي طبقې سره په کرکي او انزجار سره تبدیلیدله، ترڅو چې د درباریانو د ناوړه

⁸² رویداد لویه جرگه پغمان ۱۳۰۳ ش، ۱۳۴ مخ

عمل په پایله کې هغه خیر غږ بښتونکی شاه هم د فساد په دغه چټل ځای کې وربښکته شو، او د ابد لپاره د خپلې هېوادنی هوا چې د هغې سره یې مینه درلودله د تنفس څخه بي برخې شو (علیه الرحمه).

په دې وخت کې د ښکیلاک گوډاګیانو لاس هم د امانی رژیم پر ضد په پټه کارکاوه او د شاه د تکیفر لپاره یې ملا ډوله رالمسولی و او د ملکې یا نیمه برېښه مونتاز شوي (مصنوعي) په زرگونو عکسونه یې د ناپوه او ساده قبایلو په منځ کې ویشلي و او ترڅو چې مو سترګي خلاصولي د ټوپکو او ناریه وسلو غږونه د ننگرهار د شینوارو د قبایلو او د کابل د شمالي سیمو څخه تر غوږ راوړسېدل، او زیار ایستونکو کروندگرو له کلیو څخه په شورش لاس پورې کړ، چې په خپله د دولت کارمندانو د هغې اساس جوړاوه او بهرنیو لاسونو هم د هغه اور د ښه بل ساتلو لپاره ډېر لرګي او د سون مواد ور برابرول.

په دې ځای کې بي مناسبته نده چې د هغو خبرو اترو څخه یادونه وشي کوم چې د دوهم مشروطیت د کېن لاسو گوت نیونکو ځینو ځوانانو تر منځ د هغه ملگرو سره چې د واګي په لاس کې نیولو څخه وروسته ترسره کېدې او دغه د دواګي په لاس کې درلودونکی ډله یې د امانی رژیم د نه پایښت او خرابوالی مسووله گڼله.

ښه مې په یاد دې چې د ۱۳۰۶ ش کال په پسرلي کې د کندهار د ښار د لودینانو په کوڅه د عبدالرحمن لودین په کورنۍ یوه ورځ د ده او د تاج محمد بلوڅ تر منځ د دوستی او ملگرتیا خبرې اترې ونښتې، چې دواړه د دوهم مشروطیت د غورځنگ ملگري او هم یې

يو له بل سره خپلوي درلوده (د لودين خور د بلوڅ د ځوی مېرمن وه).

لودين خپل ملگری ته په ځانگړې نرمه لهجه ويل: "دا تاسو وي چې ځوان نیک غوښتونکی شاه مو چې د خپل پلار سره ډېر توپير لري بي لارې کړ او د هغه د خپل سر يو مخنيوی نه کوي! اخبر مونږ خو د مشروطيت لپاره او د مشروطيت په نوم قرباني ورکړي او په پايله کې مو يو مطلق ديکتاتور رامنځ ته کړ، تاسو اوس حکمران شوي! او هغه بل چې فراشباش و وزير او سفير شو او د يوه کوچني ټولگې مشر د بهرنيو چارو وزير او د جرمني وزير شو! ايا زمونږ هلې ځلې او قربانيانې د همدې چوکيو لپاره وي؟ اخير مشروطيت چېرې دي؟ يو تن ناخبره ځوان مور اوست او د هېواد د مادي او مصنوي ټولو چارو مطلقي واگي مو د هغه په لاس ورکړي! هغه اگر چې ښه نيت لري او خپل هېواد د تخلص او علاقمندی، لاکن بيا هم انسان او جايز الخطادي. مشروطيت دادې چې هغه مسوول صدراعظم خلکو ته وروپېژني، او د خلکو د استازو منتخبه شو را جوړه کړې او په خپله دی غير مسوول وې، ترڅو چې خلک مسوول صدراعظم او د ده کابينه د خپلو ټولو شکاياتو د جواب ورکوونکی په توگه وپېژني..."

لودين زياتوله: "زه د دې رژيم سره چې د غرضناکو او ناپوهو کسانو د يوې ډلې د ناجايزو اعمالو په سبب د نابودۍ سره مخامخ دی د هغو ژمنو په سبب چې په گوند کې مې درلودې همکارې وکړه او دا مطلب مې د شاه او د هغه د درباريانو غوږوته ورساوه، څرنگه چې وايې نه اوریده، کابل مې هم ترک کړ او اوس د کندهار په يوه نوم ورکې کوڅه کې په خپل پلرنۍ کور کې ناست يم، لاکن تاسو چې نن

ورځ د پادشاه او د هغه د درباريانو سره اړیکې لري ځما له خوا هغه ته ووايې چې:

مگر اين مکتب است و اين ملا

کار طفلان را خراب می بينم

په ډېر نژدې وخت کې دا رژيم له پښو لوېږي او چپه کېږي او هغه وخت به "نه تو مانی، نه او، نی فخر رازی"

دا وينا د هغه پوهه ځوان او رېښتني شهيد وه چې دوه کاله وروسته مو د ده همدغه وړاندوينه د ظاهریدو په ډگر کې ولېدله، هغه رژيم د خلکو په قبر کې لوېدلې او کړيدلې او چپه شو چې د ښکيلاک دسيسه کاره لاس هم د دغه تنفر او کړاو د احساس تر شا کار کاوه.

دا د افغانستان په تاريخ کې څو واړه لېدل شويدي چې په خپله شاه يا د چارو واکدار يا شهزاده نیک او خير غوښتونکی سپری وي لاکن د درباريانو، گمارل شوو کسانو او يا دا هلې حرم او کورنۍ د بد عمل په سبب ل منځه تللی دي، د مثال په توگه سدوزی شاه زمان او امير شيرعلي خان بد پادشاهان نه و، هغوی دواړو د هېواد د ازادۍ او لوړتيا سره مينه درلودله او د ښکيلاک سره يې مبارزه کوله لاکن د حکومت او د دربار کارکونکو او اعمالو هغوی په ډېرو بد مرغو او تورو سرنو شتونو اخته کړل.

غازي امان الله هم مخلص ا هېواد دوسته او روڼ اندي ځوان و چې د داسې چپه شوي سرنوشت سره ملگری شولو که چېرې د شهزاده توب او مشروطه غوښتنې د وخت ملگرو دا تجريد کړي نه وې او په وزارت سفارت عياش او واک کې محوه شوي نه وې او د خلکو سره گډ شوی وې او د کليو، کوچيانو، د کاندارانو، لښگرو او کروندگرو په گډون يې د افغانستان د خلکو ملاتړ تر لاسه کړی وې.

او د خپل حکومت تگ لاره يې د هغه څه سره برابره کړې وی چې دايې مدعې و(يعنې مشروطيت) طرح او عمل يې کړې وی نو ددغه شوم او ناوړه سرنوشت سره نه مخامخ کېده لودين چې کله په شکايت خوله خلاصوله او د وضعي د سر چپه کېدو څخه کړيده، د ځان سره يې ويل:

ديده در خون جگر زد غوطه

باد لعنت به چنين مشروطه!

دا د هغه څه بېلگه وه چې د امانې رژيم په نيمگړتياوو او د دوهم مشروطيت د غورځنگ د لاس ته راوړنو د لمرنۍ اساسي قانون او د دغه ټولني د مفکرو غړو د وينا په استناد مې وليکله، د دې کرښو ليکونکي امانې دوره د اول څخه تر پاي پورې درک کړې او لېدلی ده او د دغې دورې د اشخاصو سره معاصر او د هغوی د احوالو او اقوالو ناظر وم نو د دې بحث په پای کې د يوه بي طرفه مشاهد په توگه بايد وليکم چې:

تر هغه وخته چې سياسي قدرت يې تر لاسه کړې نه و د دوهم مشروطيت مهم غړي په لومړۍ ليکه او نور يې په ښکتنيو ليکو کې و.

د هغوي کوښښونه مخلونه او د درناوی وړ و او د هغوي قربانيانې مشکوري دي ځکه چې د هغوي په وسيله زور او وروست نظام يا رژيم له منځه ولاړ او په ځای يې د نوی افغانستان بنسټ اېښودنه وشوه او د هغوي د هلو ځلو په پايله کې و چې لکه څنگه چې مې مخکې وويل د نوی ژوند لس مېداوی تر لاسه شوي. او يا هغه پيل و چې د افغانستان په تاريخ کې د هيرو لوړندي، او د امانې دورې لس کاله د دې هېواد د تاريخ نيک او نيک مرغه وختونه شمېرل

کېږي، چې د هغه د بدو او ناوړو عواقبو مسوول بهرني او کورني مغرض عوامل دي.

ولي په خپله خدای بخښلي شاه د دې هېواد ازادی بخښونکی غازي امان الله خان (عليه الرحمه) هم د افغانستان يو خیر غوښتونکی، نيک زړی او مخلص ځوان و، چې د خپل هيواد او خلکو سره يې مينه درلوده چې د نوموړو لسو مېداو په لاس ته راوړلو او بنسټ اېښودلو کې د هغه پاملرنه او هلې ځلې شاملې وي، نو په دې خاطر د افغانستان تاريخ به هغه په نيک نامه سره ياد کړی. او نوی نسل بايد د هغه د عمل په درناوي وپوهېږي او هميشه يې نوم په نيکي سره ياد کړی ځکه چې نيک اعمال يې پر سهو زياتېده، د دې کرښو د ليکونکي د لېدنو او کتنو څخه دي:

د ۱۳۰۸ ش کال د پسرلي لښکر کشيو کې چې د کندهار څخه د غزني په لور و په خپله امان الله خان د کندهاری او هزاروو د لس زره کسېز لښکر مشري په غاړه درلوده د دې لپاره چې خلکو شاه ته اخلاص درلوده او کوښښ يې کاوه چې هغه بېرته د پادشاهي په تخت کښيښوی، لاکن کله چې د مقر او غزني په منځ کې يو شمېر مشکوک عناصر د انگرېز د پوليټيکل د اسنادو سره يو ځای ونيول شول او ثابت شوه چې په دې اړو دوړ کې د کورنۍ يو شمېر روحاني ډوله کسانو لاس شته او غواړي چې د قبيلوي (دراني او غلجي) اختلاف څخه کارواخلي او د فساد د دغه اور د تازه ساتلو لپاره يې شل تنه فري کسافان (دراني) سپاره يې د غلجيو په سيمه کې ووژل او مړی يې دوه نيمه کړل او بيا يې د تلفون په کړو شوو ستونو کې و ځړول او په کاغذ کې يې په اخوندي خط ورسره داسې وليکل:

" دا د شاه او درانيانو لپاره د غلجي قومونو ميلمستيا ده " .

خدای بخښلی امان الله خان چې دغه ډېره بده منظره ولېدلله کندهاریان یې په خپل شاوخوا راټول کړل او ورته ویې ویل: "اوس ثابت شوه چې پردی دشمنان غواړي چې زموږ د قبایلو ترمنځ فساد او جگړه واچوي، ترڅو موږ په خپله یو بل سره ووژنو او د دغه ناجایزه عمل سبب به هم زه وم چې ځما د تخت و تاج د بېرته لاس ته راوړلو لپاره به وژني او وینې وبهېږي.

نو ای ځما گرانو خلکو! تاسو په پوره ډاډ سره پوهه شي چې زه د کورنۍ او قبیلوي جگړې دغه زړه بگنونکی منظرې قبلولی نشم او نه غواړم چې ځما د تاج او تخت د بېرته گټلو لپاره تاسو په دغسې کار لاس پورې کړي!

نو باید ستاسو له منځه څخه ولاړ شم، ترڅو زه د دغه شان وژني او وینې بهونې موجب نه اوسم.

تاسو ځما ځران ملت ژوندی اوسې افغانستان به د تل لپاره پاتې وي، لاکن د دې ناوړې هنگامې دایمې مسوولیت او مخ تورې به ځما په نوم ثبت شي. په داسې حال کې چې ما د پاچاهې په لومړۍ ورځ ژمنه کړې وه، چې د ازادۍ د ساتلو، او د هېواد د تمامیت او ستاسو د نیک مرغۍ او یووالۍ او د افغانستان د ټولو خلکو لپاره به کار کوم.

وگورئ! د تاریخ په تېرو دورو کې زموږ د خلکو د بد مرغۍ علت داو چې شهزاده گانو به د شاهي مقام د لاس ته راوړلو لپاره د یوه بل سره جگړې کولې، او ستاسو په منځ کې یې خلک یو د بل سره په جگړو، ذبنمنیو او قبیلوي شخړو کې ښکېلول. ما غوښتل چې ځما شاهي دوره دغه راز نه وی او په ځای د دې چې خلک یو د بل

سره جگړو ته راوبولم باید د افغانستان د ټولو خلکو د یووالۍ، دوستۍ او ورورۍ غږ کونکی اوسم.

کله چې اوس گورم چې تاسې په کورنۍ قبیلوي جگړې سره اخته کېږي، اوس زه غواړم چې میدان د ځینو موافقو او مخالفو په گډون د افغانستان خلکو ته ور کړم، تاسو یو د بل سره جوړ راشئ، زه د خپل تخت د بېرته لاس ته راوړلو لپاره د کورنۍ جگړې مسوولیت پرغاړه اخستلی نشم. ځما یو تریور پاړه چینار ته رسېدلی او بل روحانې ورور مې دلته ناست دې او د کورنۍ جگړې اوربلوی، لاکن زه د دې کار سپری نه یم، او تاسو ته ځما سپارښتنه داده چې:

یو له بله سره یو ځای شي. اتفاق وکړئ! او خپله ازادۍ وساتئ! او خپل هېواد بهرنیو دښمنانو ته مه ورپرېږدئ! زه ستاسو یو غړی یم که چېرې تاسو نیکمرغه یاست، دا به زه عینا نیکمرغه او خوښ اوسم. لاکن که چېرې همداسې په وینو او خاورو کې لیت پیت اوسې دا به ځما د همیشني خواشینۍ او بدمرغۍ لپاره سبب وي:

جنگ تو صلح، صلح تو جنگ است

من به قربانت اینچه نیرنگ است؟

میروم تا تو نشوی نامم

اگر نام من، ترا ننگ است!

خیر غوښتونکی، حساس او نیک زړی پادشاه د واقف لاهوری دغه دوه بیته په سوی زړه اوښکې بهدونکی حالت او په نیولی اواز سره وویل او بیاني وویل: فی امان الله!...

داوه ددوهم مشروطیت د پای غم لړلي داستان، چې د افغانستان رنجیدلی ملت دغه راز مرغه هنگامې ډیري لیدلي دي، رجال او خیر غوښتونکي پادشاهان له منځه تللي او په کلونو دا خلک په

خاورو او وینو کې لیت پیت شويدي... د ترقی او پرمختیا څخه پاتی شويدي. او په ټولنیز بهیر کې ئې نه جبرانونکي تاوانونه زغملي دي... لیدلي دي. او هغه بد مرغی چې لیدلي ئې دي...

لاکن ددي ټولو کورنیو او بهرنیو وړانوونکو جریانونو سره سره خپل ملي هویت او استقلال ئې ساتلي دي، او دملي ژوند د ادامي لپاره ئې هلي ځلي کړيدي. هو!

تپش می‌کند زنده تر زندگی را
تپش می‌دهد بال و پر زندگی را

۷

نتیجه یا پایله

اوس نو ددي داستان د لوستلو څخه وروسته چې د مشروطه غوښتنې حرکت څنگه منځ ته راغی؟ او په کوم وخت او چیرته وروزل شو؟ او دهغي اغیزناک عوامل کوم وو؟ نو د ویونکي یا لوستونکي په ذهن کې به دا پوښتنه پیدا شي، چې ددي حرکت هویت او اصلیت څه وو؟ ایا هغه د ۱۸-۱۹ پیړي د افغانستان د سدوزایي او بارکزیایي شهزادگانو د جگړو پشان د واک د پلاس راوړلو لپاره یو حرکت نشو گنلای؟

د دې غورځنگ منځ ته راوړونکی، چې د ښکېلاک لاندې کارگران او بزرگان نه و، نو څرنگه چې یې پدغه نیمه انقلابي حرکت لاس پورې کړ؟ چې په پایله کې یې یو پورتم استبدادي شاهي رژیم

رانسکور او د هغه په ځای یو بل مطلقه سلطنت له روڼ اندو څخه په پښو ودراره؟

د دې پوښتنو ځواب د افغانستان د ټولنیزې وضعې د مطالعې پر بنسټ داسې توضیح کېږي: د افغانستان د مشروطه غوښتونکو په مبارزه کې لږو روڼ اندو چې د پورته یا منځنۍ طبقو څخه و لاس درلوده، او دغه هلې ځلې یوه نیمه انقلابي مبارزه وه چې زموږ د عامو خلکو د ځورېدلو طبقو د روح څخه یې سرچینه اخیستله، تر دې چې د دې ډلې مخکښان د ځورېدلو بزرگانو او زیار ایستونکو خلکو په ځای د منځنۍ طبقې بروکراتان، بورژواي رادیکاران حتی تر دې چې شهزاده گان او درباري متنعم کارمندان هم پکې وو او همدلته ده چې د تاریخ د یوه څېړونکي د خبرې څخه یادونه باید وکړو چې ویلي یې وو:

"د انقلابي غورځنگونو لپاره دا لازمه نده چې په معنی کې باید حتمي پروستاریالي عناصر موجود وي او یا دې د هغوی مرام په (مطلب د امان الله خان څخه دی) او د هغه همکارانو د سلطنت د لاس ته راوړلو لپاره خپله مبارزه پرمخ وړې ده، لکن د دې لپاره چې دغه مبارزه د امپریالسم د راپرځولو او د هغه د قوي تجزیې لپاره وه، د انقلابي نظره دا هم یو گټور عیني پیکار دی..."

(مسایل لیننزم ۹۰ د مسکو چاپ ۱۹۴۹م)
د افغان مشروطه غوښتونکو غورځنگ چې د امپریالسم په ماتې او د ټوټې، ټوټې شوی، رپرگالونکي او زیار ایستونکي ملت د ازادۍ سبب شو، باید د اسیا د بیدارۍ مهمه برخه او د هندوستان او

پاکستان د ازادۍ لپاره سرريزه وشمېرل شي، ځکه د هندوستان د نظر د خاوندانو د يوه مفکر په وينا چې په هغه وخت کې داسې ويل:

اسيا يک پيکر اب و گل است

ملت افغان در آن پيکر دل است

اقبال

که چېرې پدې جغرافيايي مرکز او د زرې اسيا په زړه کې حرکت نه وای شايد د ختيځ په هېوادونو د ازادۍ کاروان په دومره چټکۍ سره منزل مقصود ته نه وای رسېدلی.

پدې ځای کې دا ټکي بايد هېر نکړو، چې د مستمد افغانستان د خلکو د ملي هويت ټينګتيا او ملي روحيه د هر راز تکاملي او انقلابي بدلون د منځ ته راتللو لپاره نامتوازنه وه او د دې سيمې جغرافيايي موقعيت هم د هر ډول غورځنگ او مترقي حرکت د قبلولو متضمن دی تر هغه ځايه چې د مشروطيت مترقي او نيمه انقلابي غورځنگ هم د داسې کسانو پواسطه رامنځ ته شو چې په هغې کې د شاهزاده څخه تر روڼ اندي بورژوازي طبقې پورې لاس درلودی دی.

تر هغه ځايه چې د افغانستان د تاريخ د مطالعې څخه تر اوسه کېږي: که چېرې د يوه مترقي يا ارتجاعي حرکت په منځ ته راوړلو کې طبقاتي گټې موجودې وي، هغه حرکت هم تر هغه وخته پورې دوام کوي ترڅو چې د هماغې طبقې د گټو لپاره متضمن وي.

که چېرې موږ د اماني رژيم رنګېدل وروسته له څو کاله ويلته، د هغو عواملو ترڅنگ چې پدې کتاب کې ترې يادونه وشوه، يو اساسي علت به هم ووينو، چې د هغې په رامنځ ته کېدو کې کېدلې او محرومې طبقې مستقيماً ونډه نه درلوده، د هغې پايلې سره لدې

چې گټورې وې خو د خلکو د دې ډلې لپاره جالبې، د درک او لمس وړ نه وې.

هغو کسانو چې د روڼ اندي عالي بورژوازي او منځنۍ طبقې څخه د دې حرکت په منځ ته راوړلو کې د خپلو طبقاتي گټو پر بنسټ ونډه درلوده، او په افغاني ټولنه کې خالص لږکي و هغه وخت چې قدرت ته ورسېدلې او د خپلو هلو ځلو او عمل په پايله کې د هېواد لوړې چوکۍ تر لاسه کړې او هغه يې خپل وروستی مقصد او هدف وباله او نور د هېواد او خلکو په فکر کې نشول، او د چوکۍ او مقام په کوچنۍ کړنې کې د خلکو څخه ليرې شول او د عمل ميدان يې هغه چاته پرېښوده چې د خپل ځان، قومونو او نورو په دوی پورې تړلو کسانو لپاره چې د لوړې او منځنۍ طبقې څخه و د ډېرو مادي گټو په راټولولو بوخت و، چې په پايله يا نتيجه کې يې عامه محروميت رامنځ ته کېده، په حقيقت کې د افغاني ټولنې طبقاتي جوړښت د اروپايي هېوادونو طبقاتي تشکيلات د تاريخي سوابقو پشان و او دلته تر اوسه د اقتصادي او ټولنيز پلوه د طبقاتو د تجزيې او جلا والي لا املونه منځ ته راغلي نه وو، نو پدې خاطر زيار ايستونکې طبقه د ځانگړو روحي او اقتصادي فعاليتو سره چې هغه د نورو طبقاتو څخه جلا کړي رامنځ ته شوې نه وو، هغوی د ټول محروميت سره د داسې يو حالت احساس نه کاوه او جبري او قوي فيوداليزم جوړ شوی و.

د دې لپاره چې په اماني رژيم کې نه استعمار شوو طبقو او نه استحصال شوې ډلې د ځانگړي طبقاتي شعور درلودونکې وې، نو پدې خاطر هېڅ يوې ډلې خپلې گټې په هغه رژيم پورې تړلې نه گڼلې او د بې تفاوتۍ او بې تعلقی په حالت کې و او يوزاي د

مامورينو نيمه روڼ اندې طبقې که پدغه رژيم پورې څه تعلق درلوده هغه هم د ډېر لږ اقليت څخه زيات نه و يعنې په دغه حساب د ټولني د لسو يا شلو زرو څخه زيات نه و.

د دې لپاره چې حکومتونه په بل پسې تالانگر او د چينبونکو او گټه تر لاسه کوونکو کارمندانو څخه مرکب و نو پدې خاطر همېشه که د يو پېژندل شوي او ازمويل شوي تالانگر په مقابل کې که د همغه طبقې څخه نوي مدعي رامنځ ته شوي خلکو د خپل وسې خلاصون لپاره د زاړه تالانگر د ستم له لاسه هغه ته هرکي ويلي دي، لاکن د کار په پيل کولو او د لومړي امتحان په ورکولو سره څرنگه چې د ټولني استثمار او فکر په سيستم کې بدلون رامنځ ته شوی نه و او نوو کارمندانو د پخوانيو په پرتله څو ځله بد او خراب اعمال ترسره کړي و نو خلکو به ويل:

تو از چنگال گر گم در بودی!

چو دیدم عاقبت گر گم تو بودی!

نو پدې خاطر د حکمرانانو په مقابل د همېش لپاره يو عمومي نفرت موجود و که چېرې د هېواد د کوم کورنۍ يا بهرنۍ لاس غوښتلی وي چې دغه ناراضه او استثمار شوي خلک د حاکمۍ دستگاه په مقابل کې استعمال کړي پدې کار کې هېڅ راز ستونزې نه وې، ځکه هر حکومت د خپل عمل او ازموينې په ورکولو سره اکثریت خلک له ځانه خفه کړي او جلا کړي وو او که فرضاً پدغه دستگاه کې يو څو تنه ښکته کاره او مخلص خلک هم وو، هغوی هم د دغه اکړيک استفاده کارمندانو په وجه په خلکو کې منفور و.

د افغانستان د خلکو ټولنيز خصايص او د صفاتو تجزيه او افصايي ټولنيز ژوند د دې ټولني د هويت پر بنسټ ډېرو باريکو پلټنو ته

اړتيا لري، د تاريخ، جغرافيا، اقتصاد، نژاد، ژبې، عقيدو او د چکسوالو، ښاري او د اواره کوچيانو د قبایلو د ټولنيزو مسعرقفونو او د روحي مسلکونو پاتې شونې لکه: مذهبونه، صوفيانه افکار او طريقې دي، چې د نوي صنعتي مدنيت د اغېزو سره يو ځای بايد پکې څېړنې او پلټنې وشي.

او دا په خپله ډېر اوږده او پراخه مبحثونه دي چې د افغانستان په څو رژه کلن تاريخ کې چې د فرهنگونو او مدنيتونو د تلوراتلو لار وه د علمي او عيني څېړنو لاندې نيول کېږي، او هغه وخت کولی شو چې د دقيقو مطالعاتو په رڼا کې د دې جامع الخصايصو درلودونک خلکو د هغه وړ کړن لاره (خط مش) وټاکو، چې دا علمي کار د تاريخي، اقتصادي، ټولنيز، او د نوي او زاړه فکري او فرهنگي ابعادو درلودونکی دی، او د مشکلترينو او دقيق ترينو ټولنيزو مسايلو څخه دی ځکه چې د طبيعي علومو پشان د رياضي د مثبتو فارمونو لاندې نه راځي او د هغې کليات د مکان او زمانې د نسبي ابعادو سره بدلون مومي او د هغې احکام سل په سلو کې په ټولو محيطونو کې يو شان او هم غېږيز او د تکامل موقوفونه پدې ټولنه کې نامتوازنه وي و سر تر سره د يوې خالصې طبقاتي ټولني د ژوند په دساتيرو برابر ندی او له همدې کبله دی چې د دې هېواد زياتره پخواني حکومتونه د اکثریت خلکو په وړاندې نامطلوبه وه، ځکه چې د دغه نامتوازنه ټولني د افرادو د آني گټو سره يې مطابقت نه درلوده.

نامتوازنه ورته پدې خاطر وايو چې يو کوچنی اقليت په يوه ټاکلي زمانه کې د فيوډال تر عنوان راغلی، لاکن د قوي او متشکل قيوداليزم د خصلتونو درلودونکی نه و، ښاري بورژوازي هم د ټولو

ټولنيزو مميزاتو سره يو ځای رامنځ ته شوې نه وه او کليوالو بزرگانو هم د متشکله کارگر د طبقي ټولنيز خصلت نه درلوده، او اواره کوچيان د ټولو طبقاتي شرايطو څخه محروم و.

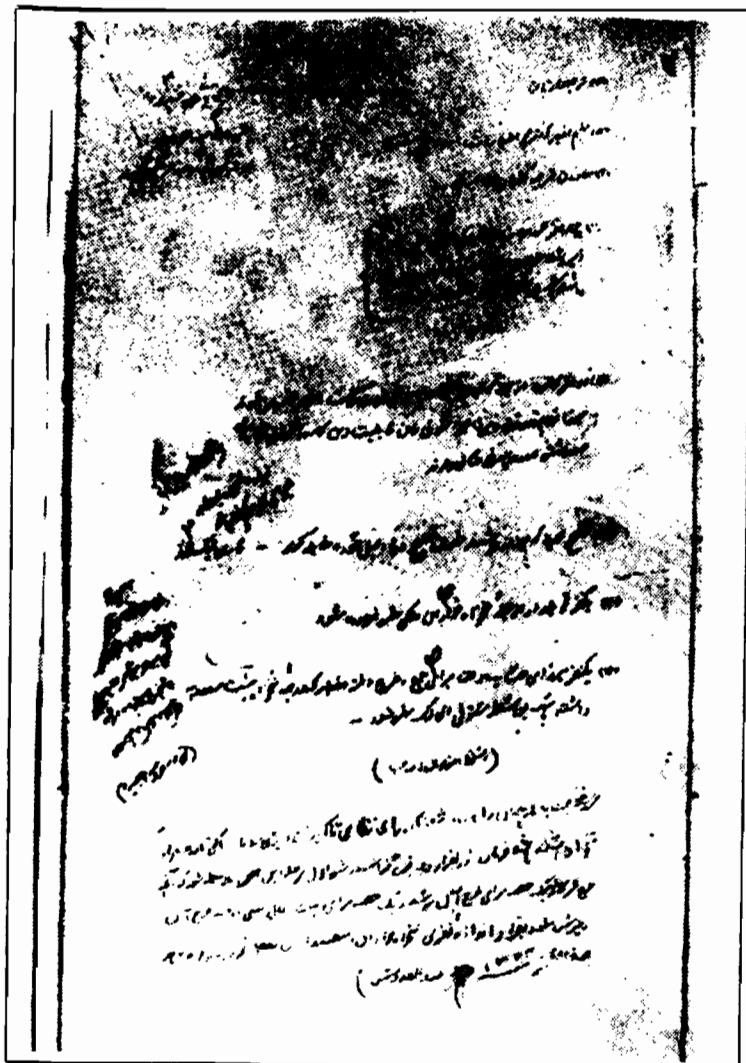
که چېرې د دغه عدم توازن او د احوالو د اختلاف او د طبقاتي شرايطو د ټروالي په حالت کې که چېرې فعال خیر خواه او مخلص حکومتونه هم منځ ته راغلي، د دې لپاره چې د دغو نامتوازنه طبقاتو د يوې ډلې سره يې هم تطابق نه دی کړی د اکثریت خلکو د ملاتړ څخه محروم پاتې او تجريد شويدي.

د دې لپاره چې د افغانستان د جغرافيا د پېښېدو ځای هم ډېر حساس او مهم و او داسې غرني دي چې د دوه مدنيتونو او د ايران او هند د دوه ډوله فکرونو او د دريو لويو ځمکو لکه: هند، ايران او ماورالنهر تر منځ پروت دی، نو پدې خاطر همېشه کله چې جهان گرځېدونکو او فاتحانو د ده سره سروکار پيدا شوی دی، د طبقاتو د عيني او قانوني عدم توازن د ټولنيز خصلت څخه يې گټه اخستلې، او د بې اتفاقي او خانه جنګۍ په رامنځ ته کولو سره يې د دې خلکو بلي قوت کمزوری کړي او زموږ ټولنيز خصلتونه يې زموږ په ضرر کارولي دي، چې د همدغه امير يا لسن بهرنۍ ايا دی څخه په عين شکايت کې بايد د ځانه سره ووايو چې:

اتش بدو دست خویش، در خرمن خویش
چو خود زده ام، چه نالم از دشمن خویش

(پای، کابل جمال مینه، د ۱۳۶۱ کال د حوت ۲۶)

(د ژباړې پای، کابل خیر خانه مینه، د ۱۳۸۰ کال د سنبلې ۶)

انجمن سراج الاخبار افغانستان.

د شاهي دربار لارښوونې، چې د شاه اقا سي عبد القدوس خان

اعتماد الدوله په قلم کښل شوې.

**جنبش مشروطیت
در
افغانستان**

«عبدالحمی حبیبی»

چاپ جدید ۱۳۷۲

فهرست کتاب

فصل اول: مشروطیت در آغاز ۱۷

۱- دورنمای قبلی ۱۹

۲- نخستین جنبش فکری (انجمن سراج الاخبار) ۲۵

۳- نخستین گروه مشروطه‌خواهان ۳۴

۴- اعضای مهم نخستین گروه مشروطه‌خواهان ۴۷

۵- غلام بچگان دربار ۸۰

۶- مشروطیت و جمعیت مشروطه‌خواهان ۸۷

۷- سهم معلمان هندی (جان نثاران اسلام) ۹۷

۸- مخبران نهضت مشروطیت ۱۰۷

فصل دوم: مشروطیت دوم ۱۰۹

۱- پیش درآمد ۱۱۱

۲- عوامل محرکه همجوار ۱۱۸

۳- محمود طرزی و سراج الاخبار ۱۴۵

۴- نتایج مساعی مشروطیت دوم ۱۷۲

۵- رجال مهم در حرکت دوم مشروطیت ۱۸۱

۶- نگاه انتقادی ۲۲۱

۷- نتیجه ۲۴۰

فهرست اماکن ۲۴۹

فهرست اشخاص ۲۵۵

فصل اوّل

« آغاز نهضت مشروطیت »

(۱)

دورنمای قبلی

از آغاز قرن نوزدهم، وقتی که استعمار انگلیس در هند گسترده می شد و آثار انقلاب صنعتی و مدنیت اروپا از سوی شرق به سرحدات شرقی امپراتوری درانیا می رسید افغانستان با گسترش روابط اقتصادی با سرزمین های شمال آمو و بخارا و غرباً با مملکت پارس قاجاریه پیوستگی یافته بود و آمد و شد سوداگران و مبادله اموال تجارتهای با هر سه مملکت صورت می گرفت.

مردم افغانستان که با شرایط نیمه فیودالی در شهرها و دربارها مواجه بودند، در روستاها با کشاورزی و صنعت های دستی و اقتصادی که بر زراعت و دامپروری دوره های قبل فیودالی اتکا داشت، زندگانی می کردند و پیوستگی های سیاسی روستاها با دربارها و بازارهای شهری بسیار کم فروغ بود.

در چنین احوال نه دولتهای مرکزی نیرومندی وجود داشتند و نه آن وحدت مرکزی که بعد از مرگ احمد شاه سدوزایی به وجود آمده بود. زیرا شاهزادگان گ مدعیان جدید بدست آوردن قدرت یعنی خاندان سردار پاینده خان (برادران بارکزایی) همواره با همدیگر دست به گریبان بوده و مملکت متحد المرکز احمد شاهی به تفرقه و تجزیه محکوم بود.

در این وقت آثار پیشقدمی قوای تزاری روسیه به سواحل آمو و مرو هم رسید و نماینده آن دولت به نام ویتکویچ به دربار امیر دوست محمد خان در کابل آمد (۱۸۳۷ م).

لاردا اکلیند نایب السلطنه استعمار انگلیس در کلکته برای جلوگیری از هجوم محتمل لشکر تزاری، طرح پیشقدمی و یورش بر افغانستان را ریخت و در سال ۱۸۳۹ م پنجاه و چهار هزار لشکر اندوس را به قوماندانی جنرال کین و رهنمایی نماینده سیاسی خود مکنتان از راه کنار دریای سند و کویته و گذرگاه کوزک بر قندهار سوق داد.

جنگ اول انگلیس و افغان (۱۸۴۲ - ۱۸۳۹ م) دوام کرد و چون مردم افغانستان به زور شمشیر، تمام لشکریان متهاجم را از بین بردند و بقیه السیف قوای انگلیسی افغانستان را تخلیه کرده و واپس آن را به امیر مفرور دوست محمد خان سپردند.

قوای متجاوز انگلیسی در مقابل قیام عمومی ملت افغانستان از پای درآمدند و سیاستگران انگلیسی این آتش مشتعل را که به دست خود افروخته بودند، با بازگرداندن امیر مذکور از کلکته به کابل

خاموش ساختند (۱۸۴۳ م).

در این گیر و دار محشر آسا دولت قاجاری فارس نیز آرام ننشست و لشکریان قاجار بارها بر هرات تاختند، ولی هراتیان غیور بعد از تحمل محاصره ها و خسارات فراوان و مقاومتهای مردانه، قوای قاجاری را از هرات به ناکامی پس راندند.

پرورش فکر و فرهنگ و دانش به تمرکز نیروهای خلاقه مردم و امنیت ضرورت دارد و این نبود.

مردم زحمت دیده افغانستان غیر از جنگ و مقاومت با لشکریان متهاجم شرق و غرب، به خانه جنگی شاهزادگان داخلی نیز مصاب بودند و وضع اجتماعی و سیاسی افغانستان وقتی پیچیده تر شده بود که قوای جهانخوار استعماری انگلیس، دولت سیکهه پنجاب را از بین برده و از دریای سند گذشتند و پیشاور را گرفتند (۱۸۴۹ م).

امیر شیرعلی خان پسر و جانشین امیر دوست محمد خان، بعد از غلبه بر برادران، در کابل بر تخت شاهی نشست (۱۸۶۳ م) و اوقات گرانبهای خود و دیگران را به خانه جنگی با برادرانش مصروف داشت. در جنگ اول که پادشاه و تمام زمامداران از میدان گریخته و بار دفاع از کشور را تنها به دوش مردم و دهقانان افغانستان گذاشتند.

طوری که خواندید، مردم با تحمل مصائب سنگین از عهده حفظ مملکت برآمدند، تا که بعد از سی و هفت سال باز همان استعمار خرابکار از دهلی بر افغانستان لشکر کشید امیر شیرعلی خان را که به استالیتوف سفیر تزارهای روسی عهد بسته بود (۱۸۷۸ م) از کابل به

مزار شریف فراری ساخت و بار دفاع مملکت باز به دوش مردم افتاد. چون قوای استعمار در این بار نیز شکست خوردند و کیوناری سفیر انگلیس را در بالا حصار سوزاندند، ناچار گرفتن نماینده سیاسی انگلیس شاهزاده عبدالرحمن خان را که در سمرقند فرار بود فراخواند و مملکت را در تحت حمایت انگلیس بدو سپرد (۱۸۸۰ م، ۱۲۹۷ ق). با تحمیل این دو جنگ، مملکت از نشو و نماى طبیعی خود بازماند، اقتصاد زراعت و دواير دولتی بر باد فنا رفتند و حرکت فکری جدیدی که با نهضت سید جمال الدین افغانی و دیگر روشنفکران مملکت در حدود ۱۸۶۳ م آغاز شده و به نشر جریده شمس النهار (۱۸۷۲ م) و تأسیس مکتب حربیه و مطبعه و ترجمه کتب منجر شده بود،^(۱) با آغاز جنگ دوم افغان و انگلیس (۱۸۸۰-۱۸۷۹ م) از بین رفت.

دوره امیر عبدالرحمن خان که با قهر و سرکوبیهای خشن مدت ۲۱ سال دوام کرد، از نظر فکری و فرهنگی عصر میمونی نبود. زیرا اکثر سربر آورده گان مملکت، به تیغ جان اوبارش از پای در آمدند و وسایلی بر بیداری مردم و پرورش فکری فراهم نیامد.

۱- در کتاب افغانستان پیشلیک (ج ۱، ص ۱۹۹) نشر جریده شمس النهار را ۱۸۷۱ م - ۱۲۸۸ ق نوشته بودم.

ولی بعد از دیدن یک کلکسیون این جریده که اکنون به آرشیف ملی رسیده، این تاریخ صحیح به نظر نیامد. زیرا در این کلکسیون شماره پنجم جلد اول تاریخ جمعه ۱۵ رمضان ۱۲۹۰ ق دارد. چون در سر پانزده روز یک شمار نشر می شد، بنابراین آغاز نشر و تاریخ شماره اول آن باید ۱۵ رجب ۱۲۹۰ ق باشد که مقارن است با سپتمبر ۱۸۷۳ م. از این رو سهو مذکور در خور تصحیح است.

اما جریان اجتماعی زمان و زایش و جنبش عواملی که همواره در داخل جامعه کارگر می افتد و در مقابل هر گونه استبداد و تشدد، بر مقاومت جامعه می افزاید و نیز شروط اقتصادی و وضع طبقاتی مردم نگذاشت که فکر نوبه کلی از بین رود. در حالی که در شرق مملکت، جنبش اولین آزادیخواهی هند ۱۸۵۷ م آغاز شده و در شمال و غرب هم حرکات رادیکال حزبی و مشروطیت طلبی به وجود آمده بود و در مملکت وسیع عثمانی (ترکیه) همان وقت هم نسیم آزادیخواهی می وزید.

امیر عبدالرحمن خان در سنه ۱۹۰۱ م در قصر باغ بالا، جان داد و مملکت را به دو پسر جوان سردار حبیب الله و سردار نصر الله گذاشت، که نخستین به حیث پادشاه و دومین به لقب نایب السلطنه زمام اختیار را با استبداد و خودسری کامل به کف گرفتند و این مملکت را ملکیت شخصی خدا داد پنداشتند.

سلطه امیر عبدالرحمن خان بر مملکت، یک غلبه عسکری و زور و سرنیزه و به اصطلاح فقها متغلب بود، ولی پسرش از راه نرمی پیش آمد و قدرت مطلق خود را رنگ اولوالامری شرعی و روحانی داد و همواره گفتی:

نزد خرد، شاهی و پیغمبری چون دو نگین اند و یک انگشتری

مردم افغانستان طوری که اوضاع اجتماعی آن وقت تقاضا می کرد، اکنون فی الجمله بیدار شده و روشنفکرانی در داخل مملکت

بودند که می‌توانستند وضع جغرافی و فکری کشور را در نظر گرفته و از سیر زمان و مساعدت مکان استفاده نمایند و برخی حرکات فکری دسته جمعی را به وجود آورند.

(۲)

نخستین جنبش فکری «انجمن سراج الاخبار»

از روی اسنادی که در خانواده نویسنده این سطور بوده و اکنون در آرشیف ملی در دوسیه خاص سراج الاخبار محفوظ است ثابت می‌شود که جمعی از روشنفکران و دانشمندان مملکت، مربوط مدرسه شاهی (در سگاه علوم دینی در مسجد چوب فروسی کابل) و دارالعلوم حبیبیه (لیسه کنونی حبیبیه که در سنه ۱۹۰۳ م - ۱۳۲۱ ق افتتاح شده بود) به دربار امیر حبیب الله خان پیشنهاد نمودند، که انجمنی از دانشمندان افغانی به وجود آید، تا یک جریده پانزده روزه را به نام سراج الاخبار افغانستان در کابل نشر نمایند.

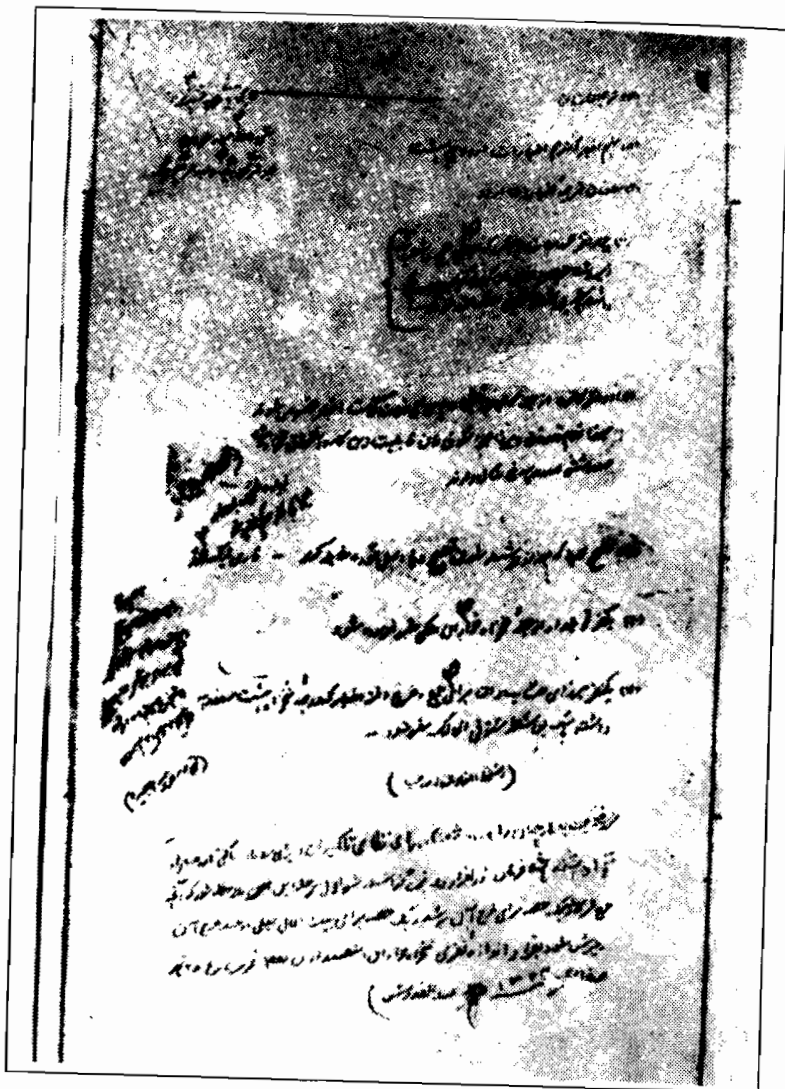
رئیس این انجمن مولوی عبدالرؤف خان قندهاری متخلص به «خاکی» سر مدرس مدرسه شاهی و ملای حضور بود و مولوی محمد

سرور «واصف» پسر مولوی احمد جان الکوزایی متخلص به «تاجر» سمت محرر (منشی) این انجمن را داشت و هدف عالی این روشنفکران همانا بیدار ساختن مردم و آشنایی آنها با مدنیت جدید و قایع تازه دنیا بود.

انجمن سراج الاخبار پیشنهادی به امیر وقت، حبیب الله خان تقدیم کرده اند که در دوسیه مذکور موجود است. زیر هر فقره، هدیای شاهی به قلم سردار عبدالقدوس خان اعتمادالدوله نوشته و امضاء شده است (تحریر ۲۵ صفر ۱۳۲۳ هـ. ق. - ۱۹۰۵ م).

- مطابق این دوسیه، اعضای انجمن سراج الاخبار عبارت بودند از:
- ۱- ایدیتری یعنی عنوانگذار: مولوی عبدالرؤف خان.
  - ۲- سب ایدیتری یعنی نایب عنوانگذار: مولوی نجف علی خان.
  - ۳- محرر زیر دست ایدیتران: مولوی محمد سرور خان پسر مولوی احمد جان الکوزایی مرحوم.
  - ۴- ترجمان زبان ترکی: حاجی باشی غلام نقشبند خان.
  - ۵- مهتم و مترجم اخبار: منشی حافظ حیدر علی خان.
  - ۶- معاونان ترجمه اخبار اردو: عبدالرحمن بیگ و عبدالرحیم بیگ.
  - ۷- کاتبان خوشنویس: میرزا غلام قادر خان و میرزا محمد اسحاق خان.
  - ۸- مصحح: قاری نیک محمد.

انجمن سراج الاخبار، که اعضای رسمی آن در دوسیه مذکور معرفی شده اند، همکاران و همفکرانی در خارج انجمن هم داشتند و در یادداشتی از دربار به نظر مرسیده که مرحوم محمود طرزی هم در آن

هدایات شاهی در باره «انجمن سراج الاخبار افغانستان»
به قلم شاه آقاسی عبدالقدوس خان (اعتمادالدوله)

وقت از شام واپس به وطن عودت نموده و سفارش شده بود، که از او هم در امور صحافت و مضامین جریده رأی بخواهند.

قراری که دیده می‌شود، سند منظور انجمن در ۲۵ صفر ۱۳۲۳ ق امضاء شده ولی مدت هشت ماه بعد، شماره اولین سراج الاخبار افغانستان، به تاریخ ۱۵ ذی‌قعدة ۱۳۲۳ ق، ۱۱ جنوری ۱۹۰۶ م با قطع «فل سکیپ» در ۳۶ صفحه چاپ سنگی به خط نیکوی دو تن از نستعلیق نویسان مذکور نشر شده که یک شماره نمونه آن در اسناد خاندانی نویسنده این سطور بوده و اکنون در آرشیف ملی کابل محفوظ است.

عناوین مهم این شماره نخستین سراج الاخبار این است: سرمقاله مولوی عبدالرؤف خان به عنوان یک خطابه تمهید و موعظه حسنه سیاسیه و بعد از آن ملخص احوال جنگ جاپانی و روسی، حوادث مملکت روم (عثمانی) و مصر و روس و عبرت ناظرین با حوادث مملکت انگلیس و ممالک متفرقه است. در آخر حوادث مملکت افغانستان و یک قصیده و عظیمه فصیح از طبع مولوی محمد سرور خان قندهاری متخلص به «واصف» و اعتذار مدیر آمده است.

با چنین چهره و سیما شماره نخستین سراج الاخبار، در تحت کنترل شدید حکومت مستبد وقت نشر شد، ولی طوری که گفتند: دولت هند بریتانوی با نشر آن سازگار نبوده و مانع نشر شماره‌های دیگر گردید.^(۱)

۱- نویسنده این سطور از بابا عبدالعزیز خان قندهاری که یکی از وابستگان جوان این انجمن بود شنیده‌ام.

نخستین شماره «سراج الاخبار افغانستان» که در سال ۱۳۸۴ ش به مدیریت مولوی عبدالرؤف خان «خاکی» قندهاری نشر گردیده.

«خوش درخشید، ولی دولت مستعجل بود»

از سر مقاله مولوی عبدالرؤف و قصیده مولوی واصف - که در این شماره نشر گردیده - پدیدار است که در آن هنگام آثار بیداری و تجدد مدنیت اروپا به کابل رسیده و مردم و دربار را در تحت تأثیر قرار داده بود، و هم این مطلع فکر جدید در ادبیات معاصر ما است، که در قصیده مولوی واصف به خوبی دیده می شود. زیرا وی توجه امیر را به ترقیات و پیشرفتهای جهان معطوف داشته است.

این مولوی عبدالرؤف، موسس انجمن، از مشاهیر علمای افغانی در اوایل قرن بیستم است که در جنبش فکری عصر دست داشت. وی پسر مولوی عبدالرحیم کاکر قندهاری است که در شوال ۱۲۹۸ ق درون بنای خرقة شریفه قندهار به دست خود امیر عبدالرحمن خان کشته شد.^(۱)

تولد مولوی عبدالرؤف در شهر قندهار روز دوشنبه ۵ صفر ۱۲۶۷ ق در خاندان علم و فضیلت مولوی حبیب الله معروف به محقق قندهاری است، که از پدرش علوم منقول و معقول را فرا گرفته و مدتی پس از قتل پدرش به دست امیر، از وطن در تبعید به سر برده ولی در حدود ۱۳۰۰ ق امیر عبدالرحمن او را واپس به وطن خواست و در کابل به حیث ملای حضور و مدرس مدرسه شاهی و ممتحن قضات مقرر گشت.

۱- سراج التواریخ، ج ۳، ص ۳۸۲.

مولوی خاکی در سه زبان عربی، فارسی و پشتو ادیب و نویسنده و شاعر بود. از تألیفات او دو جلد کشکول و خردنامه امیری و سلام نامه عربی ۱۳۰۶ ق و تفسیر آیات العهود به زبان فارسی و رد بربیک حصه ناسخ التواریخ سپهر مستوفی و ترجمه المراه الوضیه فی الكرة الارضیه و رساله مصافحه و غیره است و برخی اشعار او به فارسی و عربی نیز دیده شده، که از آن جمله یک قصیده طویل مزاریه را در سفر امیر عبدالرحمن به مزار شریف در سال ۱۳۰۶ ق که همراکاب او بود، بدین مطلع سروده:

کی توانی ای دل پر اضطراب سوگوار

شکر نعمتهای بی پایان و حصر کردگار

در جنگ دوم افغان و انگلیس در تحریض به دفاع وطن شعری

دارد، که از آن جمله است:

افغان اگر نظر فکند بر صلاح خویش

اول ببایدش که بگیرد سلاح خویش

گر اصطلاح وی طلب عیش و عشرت است

فرض است آنکه محو کند اصطلاح خویش

این سرزمین خوش که به افغان چو مادر است

داند سپردنش به دگرها جناح خویش

از یک غزل مستانه اوست:

خاک کند مشکبو ساحة مشکوی تو

باد شود روح بخش، گرد سر کوی تو

بست به زنجیر، و تیغ بر جگرم زده درینغ

طره هندوی تو، غمزه جادوی تو

برای اینکه مقام فکری مولوی خاکی را در زمان حیاتش بشناسیم و سهم او را در جنبش نخستین اوایل قرن بیستم بدانیم، باید به نوشته‌های مرحوم محمود طرزی پدر صحافت و تجدد افغانستان که دربارهٔ رحلت وی نوشته، توجه کنیم.

مولوی خاکی قرار نوشته سراج الاخبار یوم جمعه ۱۵ ماه شوال ۱۳۳۳ ق از جهان رفت و در مقبرهٔ دامنه خواجه صفای کابل دفن گردید و محمود طرزی در شمارهٔ ۲ سال ۵ مورخ ۲۰ سنبله ۱۲۹۴ ش تحت عنوان «یک خسارهٔ تاسف آور علمی»، مقالهٔ مفصلی نوشت که تلخیص آن چنین است:

از دیدهٔ زمانه روان است جوی خون ای دیدهٔ زمانه بگو تا چه دیده‌ای؟
«در این ایام یک سانحه روی داده که از تحریر آن قلم می‌لرزد، پنجه مسترخی می‌شود، دل می‌طپد، حواس پریشان می‌شود. یعنی زندگی علم و عرفان، حیات ادبیات به یک صدمه جانکاه و یک تزلزل تهلکه همراهی برخوردار. یعنی روح علم و دانش، روان عرفان و بینش جناب فضایل دستگاه و کمالات همراه مولوی مکرم محترم مولوی عبدالرؤف خان صاحب، دنیای بی‌وفار اترک گفته، عازم دار بقا گردید... مرحوم مشارالیه نه تنها در وطن عزیزمان، بلکه در بسیاری از صفحات دنیا، نادر الامثال یک عالم فاضلی بود، که در همه علوم عقلیه و نقلیه و فنون تصوفیه و ادبیه صاحب ید طولانی بودند. ضیاع ابدی این

فاضل تحریر، الحق که از خسارات و ضایعات خیلی دهشتناکی برای عالم علم و عرفان وطن عزیز ما شمرده می‌شود...

علاوه بر این همه علم و فضل، حافظ جید کلام ملک علام بودند و در ادبیات یک خصوصیت ممتازی داشتند. از خامهٔ عنبر شمامه خودشان هم قصاید پر فواید غرا و اشعار و ادبیات بسیار با معنی سر زده است. ولی افسوس که پایهٔ شخصت و هفتم را از مرقاة عمر عزیز به تکمیل نرسانده، وطن را از دیدار و فواید خود بیشتر محظوظ نمودند...»^(۱)
این بود آنچه از جنبش فکری انجمن سراج الاخبار به ما باقی مانده و مطلع خورشیدی است که در تاریکی دسایس استعمار انگلیس فرو رفت. ولی طوری که در مباحث آیندهٔ ما روشن خواهد شد بعد از پنج سال، نهضت اول مشروطیت در روشنی همین فکر به وجود آمد و محرر همین انجمن، در رأس حرکتی ایستاد، که برای روشنفکران آیندهٔ مملکت و نضج افکار سیاسی بسیار مفید بود و این داستان عبرت انگیز شنیدنی است که:

عشق از فریاد ما، هنگامه‌ها تعمیر کرد

ورنه این بزم خموشان هیچ غوغایی نداشت

۱- سراج الاخبار افغانستانی، شماره ۱۷، سال ۵، مورخ ۲۰ سنبله ۱۲۹۴ ش، طبع کابل.

پیشروان و قربانیان این جمعیت بودند معلومات داده می شود:

مولوی محمد سرور خان «واصف» و خاندانش :

چنانچه قبلاً گفته شد، این شخص عالم و دردمند و شاعر فرزند مولوی احمد جان متخلص به تاجر ابن آزاد خان ابن زین العابدین از مردم الکوژیایی بالاژره ارغستان قندهار بود، که پدرش در عصر امیر عبدالرحمن از رجال اداری و منور ادیب بوده و در تنظیم اداره مملکت و قضا، بعد از تخریبات جنگ دوم انگلیس و افغان دستی داشت، چنانچه کتاب اساس القضاة مشتمل بر ۱۳۶ قاعده را برای راهنمایی قاضیان و تنظیم محاکم شرعیه نوشت که در همان وقت دوبار چاپ شد (طبع دوم، کابل، ۱۳۱۱ ق) در حالی که برای تنظیم ادارات دولتی نیز کتابی را به نام قواعد دولتی دارای ۶۳ فقره قبلاً در ۱۳۰۹ ق (۱۸۹۱ م)، نوشته و چاپ کرده بود.

مولوی تاجر شاعر خوش کلام زبان دری و پشتو و دارای دیوان غزلیات و قصاید محلی به انواع صنایع بدیعی بود، که در ۱۳۲۰ ق - ۱۹۰۲ م به مرض سل ریه از جهان رفت و نعش او در قندهار در جوار مزار صوفی صاحب مدفون است.

فرزند مولوی تاجر، محمد سرور واصف نیز عالم و شاعر و روشن فکر و به علوم ادبی و اسلامی آشنا بود، که در سنه ۱۳۲۳ ق - چنانچه خواندید - در انجمن سراج الاخبار افغانستان به حیث محرر (منشی) شمول داشت.

(۳)

نخستین گروه مشروطه خواهان

عشق شورانگیز، ما را بر سر کوی تو برد

بر تلاش خود چه می نازم که ره کوی تو برد

جامعه یک مخلوق متکامل و اثرپذیر است. سیر فکری و نشو و

ارتقای وی ممکن است در اثر موانع مدتی متوقف شود، ولی به کلی از بین نمی رود.

حرکت انجمن سراج الاخبار نیز با موانعی که استعمار انگلیس

ایجاد کرده بود، مدت کمی ظاهراً متوقف شد. ولی بعد از دو سه سال به صورت یک حزب متشکل و دارای مرام مترقی تری به وجود آمد، که آن را در تاریخ فکری افغانستان «مشروطیت اول» گوئیم.

سر دسته و پیشتاز این حرکت یکی از بقایای انجمن سراج الاخبار

و محرر (منشی) این انجمن بود، که ذیلاً درباره او و خاندانش که از

مرحوم میر قاسم خان که همکار و معاصر واصف بود، چنین گفت: ^(۱)

«رئیس جمعیت نهضت مشروطه ۱۶ صفر ۱۳۲۷ ه. ق. مولوی محمد سرور خان قندهاری الکوژی متخلص به «واصف» بود. او قبل از تأسیس مکتب حبیبیه و پیش از آنکه دکتر عبدالغنی به افغانستان بیاید، صاحب مفکوره‌های مترقی بوده، در حلقه‌ی دوستان نزدیک خود، در زمینه مشروطیت شبها به بحث می‌پرداخت. در عصر امیر حبیب‌الله جمعیت‌العلمایی موجود بود به نام جمعیت تألیف فتاوی سراج الاحکام، که در آن پنجاه نفر از علماء در درجات مختلف مصروف استخراج احکام شرعی و تدقیق ترجمه و تحریر بودند.

کار این جمعیت، تحت نظر و اهتمام ده نفر از علمای متبحر مثل گل‌اخذ زاده احمد زبی، مولوی عبدالرؤف اخندزاده قندهاری، سید غلام محمد آغای چارباغی (پدر میر قاسم خان)، مولوی عبدالرزاق اخندزاده اندری، مولوی احمد جان اخندزاده توخی، ملا لالاگل ارغندیوال و غیره انجام می‌یافت.

اکثر آنها بنا بر شهرت علمی در وقت امیر عبدالرحمن خان از جاهایشان به کابل احضار شده بودند که درجه قاضی را داشتند. علمای

۱- یکی از مأخذهای این گفتار مقاله‌ای است که از زبان مرحوم میر سید قاسم خان املا گردیده و در جریده کاروان کابل ۵۱/۴/۱۸ ش به قلم پشتونیار نشر شده که نواسه میر مشارالیه است. در تمام این گفتار جایی که مطلبی را از این مقاله گرفته‌ایم، آن را به مقاله میر قاسم خان مرحوم حواله داده‌ام، زیرا او مردی بود صادق القول و کهنسال، بی‌ریا و محترم.

نسبتاً جوانتر مثل مولوی محمد سرور خان واصف و مولوی قیام‌الدین خان نیازی به درجه مفتی و کم سن‌تر از آن مثل میر سید قاسم به درجه محرر گرفته شده بودند... واصف و میر قاسم در همان وقت با هم مصاحبه داشته، آرزو نمودند که باید در مملکت یک سلسله قوانین طرح شود و نظام حکومت بر اساس قوانین استوار گردد.

اشخاص مذکور علاوه بر اینکه عالم و منور بودند، افکار مترقی نیز داشتند... در سنه ۱۳۲۳ ق. مولوی واصف به حیث معلم مکتب حبیبیه شامل شد و در حدود ۱۳۲۵ ق. بود که او رفیق دیگر خود میر قاسم خان را تشویق به مکتب نمود و بعضی از رفقای دیگرشان هم به حیث معلم در آن مکتب پذیرفته شدند. در اینجا فرصت بیشتر مساعدت می‌کرد، تا منورین مذکور با هم نشستند، راجع به مشروطیت و اوضاع و مردم تبادل افکار نمایند.

تعداد جوانان مشروطه خواه تقریباً به سیصد نفر می‌رسید، که در جرگه‌های کوچک جداگانه منقسم بودند و در هر جرگه یک دسته رفقای که همدیگر را خوب می‌شناختند، دور هم جمع می‌شدند و از بین خود یک منشی و یک رئیس انتخاب می‌کردند. این جرگه‌های کوچک با یکدیگر ارتباطی نداشتند اما رئیس عمومی همه جرگه‌ها مولوی محمد سرور خان واصف بود.

وی رئیس یک جرگه ده نفری نیز بود، که اکثرشان را همان رفقاء

معلمین مکتب حبیبیه تشکیل می‌داد...» ^(۱)

به قول میر قاسم خان: «واصف استادی بود که مدرسه حبیبیه

نظیرش باز به چشم ندیده، هم عالم بود، هم ادیب بود و شاعر و هم از روشنفکران بارز و جسور. او مرد خیلی ظریف و خوش طبع به شمار می‌رفت و از اشعار و قصاید استادان سلف زبان دری، هزاران بیت در حفظ داشت. از لندیهای شوخ و ظرافت آمیز پشتو نیز بسیاری به حافظه سپرده بود، که در مجالس با رفقای خود زمزمه می‌کرد. وی با برادرش سعدالله و پسر عموی پدرش عبدالقیوم خان و کاکایش عبدالرحمن خان در شیرپور محبوس گردید و بعد از دو روز بلا درنگ در تپه شیرپور به توپ بسته شده و با سعدالله خان و عبدالقیوم خان یکجا اعدام شد.

هنگامی که واصف را به توپ می‌بستند، وی برپاره کاغذی

نوشت:

«در حالی که به آمنت باللّه و ملائکته ... ایمان کامل داشتم، به

حکم امیر کشته شدم.

روزی که شود اذا السماء انفطرت و ندرپی آن اذا النجوم انکدرت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات گویم: صنما! بای ذنب قتلت؟

توصیه من به اخلاف این است:

«ترک مال و ترک جان و ترک سر در ره مشروطه اول منزل است»

مرحوم میر غلام محمد غبار می‌نویسد: که این کاغذ پیش عبدالهادی داوی است و از دادن نقل آن به او مضایقه شده^(۱) ولی نویسنده این سوطر از خود داوی مرحوم شنیدم که «او در آن وقت

کودک بود و با مادر خود (اتکو) به فاتحه و اصف به خانه ایشان رفته بود، و در آن وقت حتی نام مشروطیت را نمی‌شناخت، ولی کاغذ مذکور را در ایام جوانی و کسب شعور سیاسی نزد اخلاف و اصف دیده بود.» (تم کلامه)

قراری که نویسنده این سطور دیده‌ام: عموزاده مولوی واصف یار محمد بن غلام حیدر خان در حدود ۱۳۱۰ ش در قندهار سر مأمور پلیس بود و او گفتی که خط اخیر کاکازاده‌ام موجود است. ولی فرصتی به دست نیامد که آن نوشته دیده شود و یار محمد مذکور در حالی که حاکم گزیوار روزگان بود وفات یافت (۱۳۱۶ ش).

به این نهج آن مرد آزادی خواه با بردار و عموزاده‌اش، سرهای خود را برای اولین نهضت مشروطه‌خواهی و دموکراسی وطن قربانی کردند و عبدالهادی داوی درباره او گفته بود:

محب قوم و فدایی دین جزاه الله که ماند سنت مشروطه را قوام و اساس
به قول میر قاسم خان: «مرحوم واصف اولین قافله سالاری بود که

کاروان مشروطه‌خواهی را با قیمت حیات خود به راه انداخت. هیچ نهالی همه روزه ثمر نداده است اگر او نهالی را غرس نمود، امروز ثمر آن را باز ماندگانش می‌گیرند. جوانان منور با درایت مشروطه اول، نخستین چراغی را برای حصول حقوق دموکراسی هموطنان خود افروختند.»^(۱)

میر قاسم خان مرحوم بعد از این می گوید:

«در سال ۱۳۲۷ قمری مولوی محمد سرور خان مرحوم زعیم بزرگ نهضت مشروطه خواهی، در یکی از اتاقهای بزرگ باغ مهمانخانه - که در آن وقت مکتب حبیبیه در آن واقع بود - تشکیل جلسه داده، عده زیادی از مشروطه خواهان در آن گرد آمده بودند. در این جلسه که دکتر غنی و برادرانش سهم نداشتند، پیشنهاد تسوید عریضه‌ای به حضور امیر حبیب الله خان شد که در آن نوشتند:

«در بعضی از کشورها مردم به جبر و قوت قاهره، حکومت را مجبور می‌نمایند تا نظام اداری را تابع آرزوی ملت ساخته، شکل مشروطه و قانونی بدهد، و در برخی پادشاه روشنفکر به ابتکار خود و با نیت خیر، قوانین و اصول مشروطیت را در مملکت نافذ می‌سازد. چون سراج الملة والدين پادشاه عالم و ترقی خواه است، چنانچه تأسیس مکتب حبیبیه و مکتب حرابه و نشر سراج الاخبار و طبع کتب و آوردن مطبوعه عصری و احداث شوارع و عمارات و غیره از مظاهر لطف و توجه شاهانه و در جهت مجد و اعتلای وطن است لذا توقع می‌رود که مجاری امور حکومت را نیز بر اساس قوانین مشروطه استوار سازند، تا از احکام خودسرانه و خلاف مقررات اسلامی جلوگیری به عمل آمده، مردم در تحت سلطه قانون و نظام مشروطیت به حیات مرفه قرین گردند.»

این عریضه توسط پروفیسور غلام محمد خان میمنگی به جلال آباد برده شده و به حضور امیر تقدیم گردید. هر چند آن پادشاه در وهله اول

مرام مشروطه خواهان را چندان به نظر بد نمی‌دید، اما شاید بعضی از مفسدان درباری و مرتجعان متملق، موضوع را مبالغه آمیز جلوه داده، مرام پاک و وطن خواهانه یک عده را به درستی ادراک ننموده، امر داد تا چهار نفر از جوانان آن نهضت را همانجا اعدام کنند. این جوانان رشید عبارت بودند از لعل محمد خان غلام بیچه و جوهر شاه غلام بیچه و محمد عثمان خان بن سرور خان پروانی و محمد ایوب خان پوپلزایی قندهاری.»

میر قاسم خان می‌افزاید:

«امیر قبل از آنکه احکام اعدام آنها را صادر نماید، آن دو غلام بیچه را در محضر درباریان مورد عتاب قرار داده، پرسید: چرا در برابر آن همه نعمتهای فراوان و عزتهای بیکران، به نمک حرامی و کفران نعمت پرداختید؟ آن جوانان دلیر، مخصوصاً جوهر شاه غوربندی بدون کمترین احساس خوف، از بی‌مبالاتی‌های مقامات حکومتی به حال مردم و از مظلومی که عمال دولت در سرتاسر مملکت روا می‌داشتند، یکایک بیان نموده و این دو جوان دلیر در همان مجلس به ضرب تپانچه کشته شده و جان سپردند.»^(۱) و به زبان حال می‌گفتند:

به ملک جم ندهم مصرع نظیری را هر آنکه کشته نشد از قبیله ما نیست
مولوی واصف نویسنده و مترجم و شاعر فعلی بود و از آثار ترجمه گردیده او کتابی است به نام تاریخ ادریسیان و حمودیان و موحدین

آفریقای شمالی که از عربی به زبان دری در آورده شده و نسخه خطی آن در آرشیف ملی کابل موجود است.

از نمونه کلامش یک پارچه شعر شیوایی است که به عنوان قصیده مدحیه و وعظیه در شماره نخستین سراج الاخبار افغانستان سال ۱۳۲۳ ق نشر شده و نسخه واحده آن در کتابخانه خاندانی نویسنده این سطور باقی مانده بود و اکنون در آرشیف ملی کابل محفوظ است که در اینجا عیناً نقل می شود تا در دسترس پژوهندگان باشد.

قصیده

مدحیه و وعظیه طبع زاد فصاحت و بلاغت نشان
محمد سرور خان قندهاری المتخلص به واصف:

بحمدالله که از آثار رحمتهای یزدانی
خدیدو دادگر شد مر بنای عدل رابانی
لوای دین به عهدش آسمان سا گشت در عالم
که از رفعت زند صد طعنه را بر چرخ کیوانی
رواج حکمت ایمانیان آمد که از رشکش
به خاک تیره یکسان گشت حکمتهای یونانی
فروغ جوهر دانش، فرو بگرفت عالم را
سواد جهل شد از لوحه جان جهان فانی
فزود از پرتو دین، لمعه انوار دانش را
زدود از چهره مرآت دهر آثار ظلمانی

مدارس را که بد پیرایه دولت مشید شد
مساجد را که بد زیب طراز دین شدش بانی
معارف را رواجی داد در اسلام نیکوتر
حقایق را اساسی ماند محکم در جهانبانی
پی ترویج آن ارشاد فرمود از سر حکمت
که عالم را شود حاصل از آن طرز جهاننداری
بنور آن جریده کش سراج اخبار نام آمد
همیدون دیده جان جهان گردید نورانی
منافع را بود مظهر، نتایج پرورد در بر
درخت فیضش آرد بر، همه پند و زباندانی
همه حالات عالم اندران پیدا چو جام جم
ویا آیینه اسکندر، از فرو درخشانی
کسی کاین گلستان بخردان را کرد گلچینی
اگر خود طفل باشد، سر کند مشق سخنندانی
بشارت باد اهل فضل و دانش را ازین مژده
که باغ بخردی را آمد، کنون وقت ریانی
یکی ای عالم ایمان، نگاهی کن به کیهان بر
روان بیدار دار از نشسته خواب گرانجانی
یکی با دیده عبرت ببین اقوام دنیا را
که از غیرت همی گردد ذهول از دامن افشانی
ببال از پستی سستی، به اوج پایه بینش
گرایان شو سوی جمعیت از ملک پریشانی

ببین اصناف عالم را ترقیهای پی در پی
 چه نمسا و فرنسا و چه جرمانی چه جاپانی
 کسی کز دوحه تذهیب، بار کام دل چیند
 به گیتی فایق آید از همه اقران انسانی
 نگر اقلیم جاپان را که با آن فترت فطرت
 چسان بر اوج رفعت کرد بنیاد پرافشانی
 اروپا فخر کردی بر جهان در سبقت اکنون
 زرسم ایشیا افتاد در گرداب حیرانی
 نه تنها یورپ از اوضاعشان افتاد در حیرت
 که محو خویشتن شد ایشیا زین رسم جاپانی
 قدم در عرصه جهد و مروت مان و جهدی کن
 که از قید وساوس رخس همت را برون رانی
 نهال دین و دولت را به همت آبیاری ده
 که آرد میوه افصال و رحمتهای یزدانی
 به جوش غیرت دین، پخنگی بی بایدت حاصل
 که تا زین عالم خامی کمیت عزم بجهانی
 به صدق خاطر، امدادی بده اخوان دینی را
 بشوی از لوح دل، زنگار تسویلات نفسانی
 هدایت بخشد ایزد هر کرا در راه دین کوشد
 ثبوتی دارد این معنی به استدلال قرآنی
 خوشا حال کسی کاندر غربی بی یار دین باشد
 کند صرف مروت در ترقی های ایمانی

تکلف بر طرف، نی در پی تزئین الفاظم
 چو معنی راستان گویم چه عبرانی چه سریانی
 نگویم اینکه سبحانم، ولیکن اینقدر دانم
 که همچون شاعران دون، نیم در خال و خط فانی
 سخن از بهر دین گویم، ز حق اعلا ی دین جویم
 ره توبه همی پیویم، بسر زالوده دامانی
 خداوندا به ذات پاک و اوصاف جمیل خود
 به قرب حضرت شاه رسل آن شمع ایمانی
 یکی بر حال این پژمردگان از فیض خود رحمی
 که بس درمانده ایم از سورت اغوای نفسانی
 نظامی بخش سلک رشته دین پیمبر را
 قوامی ملت ما را ز رحمت دار ارزانی
 عطا کن دولت اسلام را از فضل خود رونق
 به نور معرفت شمع دیانت ساز نورانی
 شهان ملت اسلام که اکنونند در گیتی
 بده توفیقشان در قوت دین مسلمانی
 خصوص آن خسرو عادل دیانت خوی دریا دل
 که باشد همتش مصروف تأییدات ایمانی
 سراج ملت و دین، شهریار عادل و باذل
 که روشن شد ز عدل و جود او کیش مسلمانی
 چو مصروف است یارب همتش در رفعت دینت
 به حفظ خویش کن زافات کیهانش نگهبانی

سخن کوتاه باید «واصف» در رسم دانایان

که تطویل کلام آرد ملال طبع انسانی^(۱)

قربانیان مشروطیت از خاندان واصف قندهاری:

طوری که اشاره کوتاه رفت، از خاندان واصف چند تن در جنبش مشروطیت اولین، دست داشته اند که ذیلاً معرفی می شوند:

۱- سعدالله خان الکوزایی برادر مولوی واصف فرزند مولوی احمد جان تاجر که در صفر ۱۳۲۷ ق گرفتار و روزی که واصف را می کشتند او را با وی یکجا به دهان توپ بستند که از ارکان رشید مشروطیت اول بود.

۲- عبدالقیوم خان الکوزایی قندهاری فرزند نور محمد بن محمد بن محمد عظیم عم احمد جان تاجر، که مأمور گمرک کابل بود و با واصف یکجا به توپ پرانده شد، یک پسرش عبدالخالق مرد باسوادی بود که تا حدود ۱۳۰۹ در قندهار می زیست.

۳- عبدالرحمن خان کاکای واصف که در صفر ۱۳۲۷ ق در کابل محبوس شد و در زندان شیرپور وفات یافت.

تمام افراد این خاندان که در دوره امانیه می زیستند، اشخاص بیدار و موید دولت امانی و طرفدار نشر معارف و دارای افکار آزادیخواهی بوده اند.

۱- این قصیده مطابق موازین بلاغی، عیبی جز ایضا (شایگان) ندارد.

(ص ۳۶ سراج الاخبار افغانستان، عدد اول، سال اول، ۱۵ ذی قعدة ۱۳۲۳ ق، ۱۱ جنوری ۱۹۰۶ م).

(۴)

اعضای مهم گروه نخستین مشروطه خواهان

در جمعیت اول مشروطه خواهان افغانستان یک فراكسیون کوچک معلمان هندی هم به ریاست دکتر عبدالغنی وجود داشت که خود را «جان نثاران ملت» (یا اسلام) گفته اند و این نام تاریخ نماست از آن سالی که این فراكسیون تشکیل شده و به حساب جمل، کلمات جان + نثاران + ملت = ۱۳۲۶ ه. ق است که شرح آن خواهد آمد.

ولی افغانان جمعیت خود را «اخوان افغان» می نامیدند و این نام را نویسنده این سطور از چند تن اعضای این جمعیت شنیده ام مانند: مرحومان عبدالعزیز خان قندهاری و عبدالجلال خان قندهاری و تاج محمد خان بلوچ پغمانی. اخوان افغان تا جایی که ما شناخته ایم، ذاتی آتی اند، که در رأس حزب واقع بوده و مصدر فعالیتها گردیده یا محبوس شده اند. البته اعضای عادی آن به صدها می رسیدند.

۱- مرحوم میر قاسم خان:

طوری که دیده شد، وی در ایام جوانی با واصف یک جا در گروه تألیف سراج الاحکام محرر بود. چون پدرش سید غلام محمد چهارباغی (لغمانی) از علمای نامور و روحانیون عصر و استاد خاندان امیر عبدالرحمن خان بود، وی از خردی در محیط علم و ادب پرورش یافت و با علوم مروجه اسلامی به زبان عربی آشنا و در مکتب حبیبیه معلم بود، که در آنجا در حلقه روشنفکران عصر و رفقای مولوی واصف در آمد و منشی یک جرگه مشروطه خواهان در تحت ریاست مولوی واصف بود و مقام علمی و افکار مترقی را در مملکت کسب کرد تا که در مشروطیت اول در جمله روشنفکران مشروطه خواه در شیرپور محبوس شد، ولی بعد از چند سال نظر به مقام علمی پدرش که امیر حبیب الله خان او را به نظر قدر و احترام می دید از حبس رها گردید.^(۱)

میر قاسم خان در عصر امانی از مقربان دربار شد و چون اعضای جمعیت مشروطه خواهان بعد از استقلال، تمام امور کشور را به دست گرفتند و امان الله خان که جزو اینها بوده بر تخت شاهی نشست، میر قاسم خان مدتی سردبیر جریده امان افغان بود. (۱۳۰۵-۱۳۰۰ ش) و بعد از آن سرمنشی دربار شاهی گردید که این وظیفه اش از ۱۳۰۶ تا زمستان ۱۳۰۷ ش و سقوط رژیم امانی دوام داشت و در مدت اغتشاش بچه سقو منزوی بود، تا که در سنه ۱۳۰۸ ش بعد از فتح کابل به دست

سید قاسم خان
داماد علامه محمود طرزی

محمد نادر شاه، معین وزارت معارف مقرر گردید. ولی چون یکی از شاگردان لیسه امانی (نجات) عبدالخالق به تاریخ ۱۶ عقرب ۱۳۱۲ ش (۸ نومبر ۱۹۳۳ م) محمد نادر شاه را در چمن قصر دلگشا به ضرب تپانچه بکشت در همین روز میر قاسم خان هم در جمله محرکان این حادثه محبوس و محکوم به اعدام گردید. او را به تاریخ ۲۶ قوس ۱۳۱۲ ش به شمول قاتل مذکور به اعدامگاه کنار محبس دهمزنگ بردند و چون رسن دار را به گلوی او بستند، یکی از شاگردانش سردار فیض محمد خان فرزند گل محمد خان زکریا - که وزیر خارجه وقت بود - دوان دوان فرمان معافی او را از طرف محمد ظاهر شاه به کشتنگاه او رسانید و به چنین وضع معجزه آسا از مرگ نجات یافت، ولی شانزده سال در محبس ارگ به سر برد، تا که در سنه ۱۳۲۸ ش (۱۹۴۹ م) رها گردید و در سنه ۱۳۲۹ ش در کابینه سردار شاه محمود خان به حیث وزیر عدلیه شامل شد و تا سقوط این رژیم (۱۳۳۲ ش) بر این منصب باقی ماند.

این شخصیت دانشمند و نقاد که صراحت لهجه و صفات آزادمنشی و روشنی فکر و مقداری از علم و سواد داشت، در ایام پیری روز سه شنبه ۲۲ حوت ۱۳۵۷ ش در کابل از جهان رفت و در تاریخ روشنفکری و آموزگاری و نویسندگی افغانستان نام نیکی دارد که با وجود دستیابی بر مقامات بلند، منزلت آزادیخواهی و نقادی و استادی خود را از دست نداد. روانش شاد باد!

وی روزی داستان زندگی پر هیجان خود را به این بیت خلاصه کرد:

عشق شورانگیز ما را بر سر کوی تو برد

بر تلاش خود چه می‌نازم که ره سوی تو برد

از آثار میر سید قاسم خان، برخی از مقالاتی است که حین سردبیری امان افغان در آن جریده نوشته و عمق مطالعات او را در مسایل اجتماعی، دینی و قانونی می‌رساند. در دوره معلمی خود در مدرسه حبیبیه و مکتب استقلال بسا شاگردان و جوانان را با روحیه وطن پرستی و آزادی فکر و انتقاد اجتماعی تربیه کرد و تا آخر عمر مقام راهنما را از دست نداد.

مرحوم میر قاسم خان برخی از اعضای مهم جنبش اول مشروطه خواهی را چنین معرفی می‌کند:

«در ذیل اسمای تعدادی از آن فرزندان خردمند و خبیر را که در آن نهضت اشتراک داشتند، به عرض می‌رسانم، تا خوانندگان محترم با تأمل شخصیت آنها را مورد دقت قرار داده و قضاوت نمایند که نهضت مشروطه، زاده فکر و دهای باطنی خود آنها بود، نه تلقین اجنبی. آیا گنجایش آن را دارد که اینچنین شخصیت‌های برازنده و محترم خود را یک دسته آشوب طلب خطاب کنیم؟»

۲- پسران مولوی عبدالرؤف:

دو نفر پسران عالم متبحر مولوی عبدالرؤف اخندزاده قندهاری که هر یک به نوبه خود از علمای برازنده بودند، یعنی مولوی عبدالواسع اخندزاده و مولوی عبدالرب اخندزاده. ایشان علاوه بر علمیت، مردان

خطیب و دلیری بودند که در نهضت مشروطه در شیرپور محبوس گردیدند و اما امیر حبیب الله خان هر دو را به احترام مقام علمی پدرشان بعد از چند ماه مورد عفو قرار داد. آنها نیز قیادت یک دسته از مشروطه خواهان را به عهده داشتند. روزهای جمعه در مسجد پل خشتی از دحام نمازگزاران بیشتر می‌باشد. در یکی از آن روزها مولوی عبدالواسع اخندزاده در حالی که بر منبر با فصاحت و بلاغت موعظه می‌نمود، این آیه شریفه را خواند اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولوا الامر منکم، در تفسیر این آیه خطاب به مردم گفت: ای مردم! از علمای منور و رشفکر اطاعت کنید، زیرا ما علم داریم بر اینکه چگونه مردم را بر راه خیر و صلاح هدایت نماییم و از طریق فحشا و منکر بر حذر داریم. وقتی اعلیحضرت امان الله خان غازی او را به حضور طلبیده می‌خواست تنبیه نماید، مولوی صاحب با همان شجاعت اخلاقی که خاصه او بود، از موعظه خود با دلایل دفاع نموده و اعلیحضرت موصوف را قانع گردانید.^(۱)

آنچه مرحوم میر قاسم خان درباره این دو برادر گفته در بالا آورده شد و ما در سطور آتی ایشان را خوبتر معرفی می‌کنیم:

پدر این دو برادر مولوی عبدالرؤف را در محبت انجمن سراج الاخبار افغانستان شناختید و فرزند کلانش مولوی عبدالواسع - طوری که میر قاسم خان گفته - عالم متبحری بود، که تولدش در قندهار در

حدود ۱۲۹۰ ق است. وی در اواخر امارت امیر حبیب الله خان سررشته دار مکاتب ابتدایی قندهار و از مجاهدین بیرق دار جهاد استقلال بود. بعد از جلوس امان الله خان غازی به کابل خواسته شد و در اداره تقنین و شورا همراه بدری بیک^(۱) متخصصین ترک، در ترتیب قوانین و تطبیق آن با شریعت محمدی (ص) کار می‌کرد، چنانچه در آخر اکثر قوانین منشوره بعد از ۱۲۹۹ ش با امضای پادشاه، امضای خادم العلماء محمد عبدالواسع قندهاری هم دیده می‌شود.

وی در این دوره در تأسیس مکتب قضات و مکتب حکام هم کوشید و استاد شرعیات عیادت آن بود (۱۳۰۰ ش). و در عقرب ۱۳۰۱ ش - اکتوبر ۱۹۲۲ م - مرکه پشتو در برج شمالی ارگ کابل به ریاست مولوی عبدالواسع افتتاح یافت، و به نشر کتاب یوازینی پشتو و پشتویه (گرامر) پرداخت. بعد از این در عقرب ۱۳۰۲ ش رئیس محاکمات بود تا که در حدود سنه ۱۳۰۵ ش بنا بر ایراد خطا به شرح اولوا الامر به دسیسه درباریان امان الله خان، در کوتوالی کابل مدت یک سال محبوس ماند. چون رها گردید، به قندهار رفت و در اغتشاش ۱۳۰۷ ش فتوای شرعی به طرفداری امان الله خان در مقابل بچه سقو صادر نمود. ولی در جوزای ۱۳۰۸ ش چون لشکریان بچه سقو قندهار را گرفتند، او را به جرم ترتیب نظامنامه‌های دوره امانی در غل و زنجیر به کابل ارسال داشتند. چون بچه سقو علت اصدار فتوای او پرسید ولی

با کمال رشادت و جرأت گفت: شما چون قاطع طریق و غاصب سلطنت اید، باید شرعاً به قطع ید محکوم شوید! بچه سقواز این سخن به خشم آمد و امر به قتلش داد و در شیرپور کابل به توپ بسته شد (جوزا ۱۳۰۸ ش).

از مهمترین تألیفات او:

۱- دو جلد کتاب تمسک القضاة است، که جلد اول آن مشتمل بر حقوق و جزء دوم دارای احکام جزا است (مشتمل بر ۱۱۱۳ ماده، طبع کابل، ۱۳۰۰ ش).

۲- حکمت اسلامی در فلسفه نزول قرآن و مقاصد بعث پیامبر (ص) و مبانی دینی و دنیوی اسلامی تألیف ۲۴ ربیع الثانی ۱۳۳۴ ق، حصه اول و دوم که یک نسخه خطی آن در آرشیف ملی کابل موجود است، نمبر ۷/۲۸.

۳- حکومت اسلامی: درباره اداره و تشکیلات حکومت از نظر اسلام، که نسخه خطی آن در اغتشاش ۱۳۰۸ از بین رفت. وی در خاتمه حکمت اسلامی گوید: رساله علیحده مسمی به حکومت اسلامی هم تحریر شده است.

۴- تفسیر سوره فاتحه و بقره به زبان فارسی و پشتو و انگلیسی (نسخه خطی آن پیش نویسنده این سطور بود که در سنه ۱۳۳۹ ش در کراچی به دست پلیس از بین رفت) ترجمه انگلیسی آن را عبدالوهاب کاموی عضو پشتو مرکه کرده بود (۱۳۰۰ ش).

۵- عنوان اساسی دینیات در مضمون تعلیمی فلسفه اسلامی قرآنی طبع

کابل، ۱۳۰۰ ش.

۶- رساله شناخت خدا مشتمل بر معانی اسماء الحسنی قطع خورد،

طبع کابل، ۱۳۰۰ ش.

۷- منظومه تعاون، به زبان پشتو، طبع کابل، ۱۳۶۲ ش.

۳- مولوی عبدالرب:

پسر دوم مولوی عبدالرؤف است که در قندهار در حدود ۱۲۹۵ ق به دنیا آمد و تحصیلات علمی خود را در علوم اسلامی و زبان عربی در محضر پدر تکمیل کرد و در عصر امیر حبیب الله خان استاد دینیات و فلسفه اسلامی مدرسه حبیبیه بود و در مدرسه شاهی نیز تدریس می کرد و در حرکت جنبش مشروطیت اول محبوس گردید، ولی بعد از رهایی در تأسیس مکاتب و توسیع معارف جدید دستی داشت و عضو شورای معارف و مدیر مکاتب ابتدایی و دارالمعلمین کابل بود (حدود ۱۳۳۰ ق).

وی یکی از نویسندگانی است که در سراج الاخبار محمود طرزی، مضامین دینی را با سبک جدید تحقیق در فلسفه اسلامی نشر می کرد. چون در سنه ۱۳۳۳ ق پدرش مولوی عبدالرؤف از جهان رفت وی به حیث «ملای حضور» به دربار امیر محشور بود و در سفر اخیری که امیر در شتائیه کله گوش لغمان کشته شد،^(۱) وی نیز در جلال آباد به تب محرقه و سرسام در همین شب جان داد و در همانجا مدفون گردید.

چریده امان افغان در شماره اولین خود که به تاریخ ۲۲ حمل ۱۲۹۸

۱- شب پنجشنبه ۱۸ جمادی الاولی ۱۳۳۷ ق، ۲۱ فروری ۱۹۱۹ م.

ش مساوی با ۱۲ اپریل ۱۹۱۹ م نشر شده به قلم مرحوم عبدالهادی داوی چنین نوشته که معرف شخصیت او است:

«جناب مستطاب مولوی عبدالرب خان مدیر مکاتب ابتداییه و دار المعلمین و ملای حضور اعلی حضرت شهید، که در مکتب حبیبیه و مکاتب ابتداییه خدمات نمایانی انجام داده بود، به مرض محرقة در جلال آباد گرفتار و آخر سر سام شده، به رحمت حق پیوستند... حقیقتاً یک ضایعه بزرگ علمی است... که با رحلت ایشان مقام ریاست شریعت در مملکت خالی ماند... باز ماندگان محترمشان را تعزیت و تسلیت می دهیم. (امان افغان، ص ۱۰، شماره اول، ۲۲ حمل ۱۲۹۸ ش، طبع کابل).

تالیفات مولوی عبدالرب اکثر کتب درسی است که برای تدریس در بیت العلوم حبیبیه و دیگر مکاتب به زبان دری نوشته و طبع شده است، مانند:

- ۱- سراج العقاید، طبع کابل، برای صنف پنجم ابتدایی.
- ۲- دینیات در چهار جلد، طبع کابل، برای چهار صنف اول تا چهارم ابتدایی.
- ۳- رساله اطاعت اولو الامر طبع کابل.
- ۴- سراج القضاة، نسخه خطی آرشیف ملی کابل.
- ۵- مقدمه فلسفه اسلامی (خطی).
- ۶- سراج السیر در سیر نبوی (ص)، طبع لاهور، برای مکاتب متوسطه.

- ۷- مقالات متعدد در سراج الاخبار، راجع به تفسیر و فلسفه اسلامی.
- ۸- سراج الفقه، در دو جلد، طبع کابل ۱۳۳۱ ق.

۴- مولوی غلام محی الدین افغان:

اصلاً از قوم جمیریانی قندهاری و معلم مدرسه حبیبیه بود، که خانواده او در پیشاور می زیست و از جمله فراریان جمعیت سردار محمد ایوب خان فاتح میوند بوده اند. وی در کالج های هند تحصیل کرد و در حدود ۱۳۲۴ ق واپس به وطن آمد و مرد مجرد، آزاد و خوش مشربی بود که در سرای پیشاوری های شور بازار کابل می زیست، رفقاء همیشه در اتاق او جمع می شدند که شکل کلویی را به خود گرفته بود، در آنجا دیچه پزانی و شطرنج می کردند و گاهی به مناظره های علمی و ادبی و سیاسی می پرداختند.^(۱)

افغان یکی از نویسندگان سراج الاخبار و شاعران پشتور است که با محمود طرزی هم محشور بود و همواره کمک قلمی می کرد و محمود طرزی در یکی از شماره های سراج الاخبار درباره او چنین نوشته بود: «یک عالم با علم افغانی نژاد افغانی زبان وطن ما جناب مولوی غلام محی الدین افغان سرکرده مدرسه دارالمعلمین است که به زبانهای شرقی مانند: پشتو، پارسی، عربی و زیاده بر آن به زبانهای متنوعه هندوستان مانند اردو، گورمکھی شاستری، سنسکریت و غیره به

۱- مقاله میر قاسم خان.

درجه‌ای که ترجمه بتوانند آگاهی دارد.

«معرکه مذهب و ساینس» که جناب غفران ماب شیخ شبلی نعمانی آن را ترجمه به زبان اردو نموده، این مرد فاضل افغانی ما، به زبان فارسی ترجمه می‌کند...»^(۱)

افغان که در مشروطیت اول در سنه ۱۳۲۷ ق محبوس گردید و بعد از مدتی رهایی یافت مدیر درالمعلمین و مرد ملت دوست شاعر و ادیبی بود،^(۲) که اشعار پشتو و مقالات فارسی او در سراج الاخبار انتشار می‌یافت.

افغان شخصیت پرورنده و محبوبی داشت و همواره مرکز تجمع یاران روشنفکر و جوانان افغان بود، که از او هم چیزی می‌آموختند و هم می‌شنیدند. چون روز چهارشنبه ۱۲ اسد ۱۳۰۰ ش در کابل وفات یافت و در تمام عمر خود مجرد زندگی کرده بود، همین یاران بزم و پروردگان محفل او، جنازه‌اش را با تأثر و احترام برداشتند و در مقبره عمومی شهدای صالحین به خاک سپردند و بر لوح مزارش نخستین بار به زبان پشتو کتیبه معروف: شخصیت او را نوشتند که متن آن چنین است:

«مولوی غلام محی‌الدین افغان په قندهار کی متولد سو او هلته یی

۱- مقالات محمود طرزی، ۶۲۵، طبع کابل، ۱۳۵۹. در اینجا مرحوم محمود طرزی سهو شده، ترجمه اردوی معرکه مذهب و ساینس از مولانا ظفرعلی خان مدیر زمیندار لاهور و یکی از زعمای مسلمانان هند در نیمه اول قرن بیستم است که در همان اوقات در هند چاپ شده و ترجمه‌ای است از اثر ولیم دراپر، پکتن مورخ و مولف آمریکایی.

۲- مولوی محمد حسین: انقلاب افغانستان به زبان اردو ۹۲، طبع جالندهر، ۱۳۰۹ ش.

دینی تعلیم حاصل کی. پس په معیت د سردار ایوبخان په راولدندی و لاهور کی یی د فرار په حالت کی له انگیزی مکتبوحخه جدید تعلیم واخیست. چی بیرته کابل ته راغی، دامیر حبیب‌الله خان په عهد دمکاتب ابتدائیو ممتحن مقرر سوپسله خدمت د ۱۴ کالو د معارف، دامیر امان‌الله خان غازی په روشاز دوران کی مدیر د دارالمعلمین سو او هغه خیالات او ارادی د اصلاح او ترقی د ملت چی د دوولس کاله پخوایی په مجلس د جان نثاران اسلام کی معاهده کری وی، د ظن آلهی تر سیوری لاندی پخپله ثمرته ورسیدی، په داکیف مطمئن او راضی د عبادالله په خدمت کی داخل، په اجل دوپای هیضه و پروردگار ته راجع سو. او هغه دتولو حنبتن په جنت کی داخل کر.

چی په یارپسی ترخان او جهان تیروی خوک کولای شی دا هسی مشقت دعاد (خوان افغان) په یاد دهغه د وطن دوستی او وفاله زره خیزی. دشپیتو کالود صلاح او تجرد او خوانی په ژوند کی ملگری د خوانمردانو، اهل او صالح د هر مشرب و، چی تولی آمرزش غواری. به روزمرگ که یوم وصال یارانست کسی دست من آن دم گرفت یارانست تاریخ وفات چهارشنبه ۱۱ اسد سنه ۱۳۰۰ ش مطابق ۲۸ ذیقعدة الحرام ۱۳۳۹ هجری.»

راجع به آثار و افکار افغان به مجموعه مقالات «افغان یاد» که در سنه ۱۳۶۱ ش در کابل از طرف پوهنځی ادبیات طبع می‌گردد و نیز رساله «د غلام محی‌الدین افغان افکار او آثار» طبع پوهنتون کابل ۱۳۶۰ ش رجوع شود.

۵- عبدالجلال خان :

از مردم قندهار و پسر عموی مولوی غلام محی‌الدین افغان بود، که با جمعیت مشروطه خواهان محشور و مرد وطنخواه حلیم و فکوری بود، و در سنه ۱۳۲۷ در شیرپور محبوس شد و تا آخر عصر امیر حبیب‌الله خان محبوس ماند.^(۱)

جلال خان که شخصیت خاموش و متحمل اما بیداری داشت، بعد از تحمل مصائب حبس طویل با جلوس امانی در ۱۲۹۸ ش رها گردید و به قندهار رفت و در بازار شاه قندهار دکان چینی فروشی داشت و نزد روشنفکران محترم بود و تا حدود ۱۳۱۲ ش هم زندگی داشت.

۶- پروفیسر غلام محمد خان :

از خانواده مشهور و متنفذ از یک میمنه و یکی از ارکان مشروطیت اول و روشنفکران وقت بود، که هنرمندی و اندیشه‌وری و ترقی خواهی در مزاج او به هم آمیخته بود و در نقاشی مقام ارجمندی داشت که در سراج الاخبار آثار هنری و کاریکاتورهای او نشر می‌شد و با خاندان امیر عبدالرحمن خان قرابتی وصلی هم داشت.

طوری که گفته شد: وی عریضه مشروطه خواهان را به جلال آباد پیش امیر برد، ولی در آنجا با دیگر مشروطه خواهان محبوس و در غل و زنجیر به کابل آورده شد و در کوتوالی محبوس گردید و هر روز با یک

سپاهی محافظ، به ارگ برای کار نقاشی برده می‌شد، تا که در اوایل سلطنت امانی رها و برای ادامه تحصیلات هنری به برلین فرستاده شد. چون در هنرمندی استعداد کافی داشت، بعد از مدت کمی در هنر رسامی و نقاشی و انواع هنرهای زیبا به مقام پروفیسری رسید و چون به کابل آمد، از او پذیرایی شایانی شد و مکتب صنایع نفیسه را تأسیس کرد و بسا شاگردان هنرمند را پروراند و در رشته هنری خود دارای مقام ارجمند استادی و آموزگاری بود.

پروفیسر، در حلقه‌های جوانان آزادی‌خواه و ترقی طلب تا ایام آخرین حیات، به حیث شخصیت ممتاز و مهربان و پرورنده باقی ماند و شاگردان و عقیدتمندان فراوانی داشت و با وجود تحمل مصائب حبس دراز، جوان و زنده دل و دارای فکر روشن و آزادمنش باقی ماند و از ارکان وزارت معارف و حلقه‌های تدریس هنری شمرده می‌شد. وفاتش در کابل ۱۴ قوس سنه ۱۳۱۳ ش است و در مقبره عاشقان و عارفان مدفون است.^(۱)

۷- کاکا سید احمد خان لودین قندهاری :

وی از خانواده مشهور تجارت پیشه و سیاستمدار لودین قندهار و فرزند فیض محمد خان است که از خوردی در مکتب حریبه عصر امیر شیرعلی خان درس خوانده و شخص عالم و فاضلی بار آمده بود.

۱- درباره سوابق خاندانی و پدرش عبدالباقی خان رجوع شود به سراج التواریخ جلد سوم طبع کابل،

چنانچه کتابی در علم حساب مانند خلاصه الحساب به زبان دری تألیف کرد که طبع نشد.

وی در تعلیم سوادآموزی به ابتکار خود، طرزی را به وجود آورد که در معارف به «طرز کاکا» شهرت یافت و این اولین تحولی بود که نامبرده در طرز تدریس ابتدایی برای سوادآموزی پدید آورد چه تا آن وقت قاعده بغدادی معمول بود، که اطفال را زود با سواد نمی سازد.

کاکا که از منورین کابل و رئیس یک دسته رفقای مشروطه خواه بود تا جلوس امانی (۱۲۹۸ ش) در ارگ محبوس ماند،^(۱) و در این مدت یازده سال در داخل زندان، طرز مخصوص سوادآموزی را ترتیب و تطبیق کرد.

مولوی محمد حسین از او به نیکی یاد می کند و او را دوست ایام زندان خود و مرد روحیه شناس نقاد مهربانی می داند، که دارای فکر و ثبات فوق العاده و به زبان فارسی و عربی دانا و در ریاضی ماهر بود، در محبس به محبوسین سواد درس می داد و به طریقی که خودش ایجاد کرده بود بسا نوآموزان را با سواد ساخت و همین طرز کاکا در زبان اردو هم به نام «قاعده نادره» ترجمه و تطبیق و رواج یافت.^(۲)

کاکا بنا بر صراحت لهجه و راستگویی تا اواسط عصر امانی بین مردم و دربار محترم بود و در اکثر محافل علمی و ادبی شمول داشت و به رأی او کار می بستند، تا که در سنه ۱۳۰۶ ش روز یکشنبه ۱۴ حوت در

۱- مقاله میر قاسم خان.

۲- محمد حسین، انقلاب افغانستان، ص ۹۴.

توپچی باغ کابل وفات یافت، در حالی که بسا شاگردان و ارادتمندان را در عقب گذاشته و عمرش از هفتاد سال متجاوز بوده، آرامگاه او در مقبره شهدای صالحین و حضیره محمد رفیق خان لودین است.

۸ و ۹- سردار عبدالرحمن خان و سردار عبدالحبیب خان:

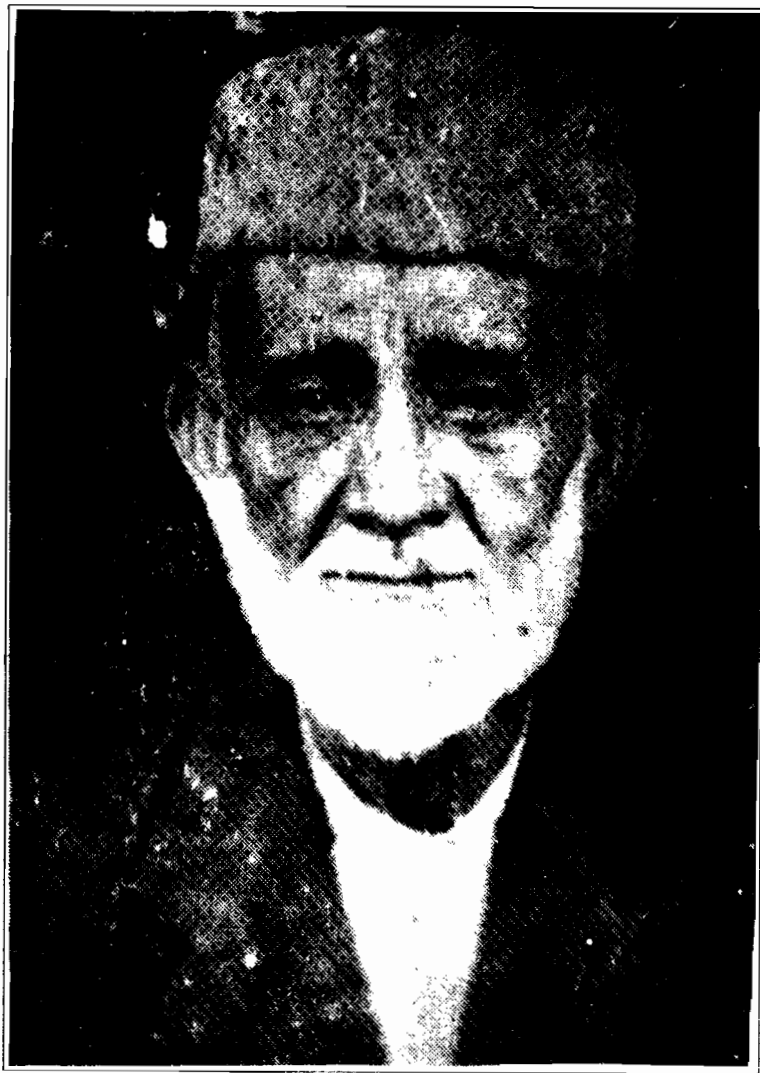
پسران سردار عبدالوهاب خان امین المکاتیب نیز از جمله جوانان منور و ترقیخواه بودند که مدتی را در تبعید سیاسی در خارج مملکت گذرانیده و پس به کابل برگشته بودند و در جنبش مشروطیت دست داشتند.

این دو برادر در رأس یک جرگه فرعی رفقای مشروطه خواه واقع بوده اند، که شاهزاده امان الله خان هم با این گروه شامل بود و هر دو با دیگر مشروطه طلبان در ارگ زندانی گردیدند، اما بنا بر نفوذ خاندانی به زودی رها شدند و در جمله محرکان توسعه معارف و قانون بوده اند.^(۱)

عبدالرحمن خان در اواخر دوره امیر حبیب الله خان سفیر افغانستان در هند (دهلی) و بعد از جلوس امانی سردار عبدالحبیب خان در کابینه نخستین امانی ۱۲۹۸ ش وزیر معارف و عبدالرحمن خان مستشار وزارت خارجه و حکمران فراه بود، که سال ولادتش ۱۲۹۸ قی و وفاتش در فراه ۱۳۱۳ ش است.

گویند در مجمعی که رفقای مشروطه خواه در کابل فراهم آمده

۱- مقاله میر قاسم خان.

بابا عبدالعزیز خان الکوزی
در سن هشتادسالگی

بودند و تصویب کردند که بعد از این باید مسلح باشند گفته شد: امیر حبیب الله نی، بلکه عبدالحبیب رئیس! چون این سخن مزاح آمیز را هم منهیان به خود امیر رسانیده بودند از این رو دربار، بر مشروطه طلبان تاخت، و این خود بهانه دسیسه بازان درباری بود.

۱۰- بابا عبدالعزیز خان :

فرزند میرزا عطاء محمد الکوزایی قندهاری سر رشته دار مالی غزنه در عصر امیر عبدالرحمن خان است که جوان دانشمند و خوشنویس ماهری بود و در مطبعه کابل از حدود ۱۳۲۳ ق به حیث مصلح سنگ کار می کرد و خط نستعلیق و نسخ را از دست چپ به راست هم زیبا و خوانا می نوشت.

وی به قول میر قاسم خان، جوان فهیم و با درایت و صریح اللهجه بود، که نامش بنابر تصادف از جمله رفقای مشروطیت اول افتاده بود و محبوس نگردید.^(۱)

این جوان دلیر و پرشور، در نهضت دوم مشروطه نیز شامل بود که در حدود ۱۳۳۶ ق محبوس و با آغاز دوره امانی در ۱۲۹۸ ش رها شد و به قندهار رفت و در آنجا کاپی نویس مطبعه و از سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۹ ش مدیر طلوع افغان و در دوره اغتشاش ۱۳۰۸ ش محبوس بود.

۱- مقاله میر قاسم خان.

در سنه ۱۳۰۹ ش وکیل شهر قندهار در شورای ملی انتخاب گردید، ولی بنا بر مخالفتی که با مقرری عبدالاحد خان وردک به ریاست شورا کرد، او را مستعفی ساختند و مدتی مدیر مطبوعات وزارت خارجه بود، تا که در ۱۵ سنبله ۱۳۱۲ ش بعد از حمله محمد عظیم منشی زاده بر سفارت بریتانیا محبوس گردید و سیزده سال در محبس سرای موتی و دهمزنگ کابل زندانی ماند.

وی در سال ۱۳۲۵ ش رها گردید و به قندهار رفت و در همین سال از طرف مردم شهر به ریاست بلدیة آنجا منتخب شد و در سن پیری در حدود سال ۱۳۴۲ ش در قندهار وفات یافت.

۱۱- استاد محمد انور بسمل :

پسر ناظر صفر و از خانواده منوران بوده و از جمله شاگردان ممتاز مدرسه حبیبیه، شخص عالم و ادیب و شاعر خوش مشرب و روشنفکر به شمار می رفت و از نظر سن هم با استادان جوان مشروطه خواه تفاوت چندانی نداشت، لذا هم از استادان خود درس می آموخت و هم با ایشان رفیق و همکار بود و تقریباً دو سال در مسأله مشروطیت اول در شیرپور محبوس ماند و به سبب نفوذ پدرش رها گردید.

وی عملاً صوفی مشرب بود و در علوم ادبی و اسلامی دستی داشت و شعر ناب بر سبک هندی می سرود و دارای اشعار دل انگیز مخصوصاً در غزل است. چون ناظر صفر پدرش در سنه ۱۳۰۸ ش به حیث نائب الحکومه قطعن و بدخشان مقرر گردید، بسمل معاون پدر

بود، در سنه ۱۳۱۰ ش مدیر انجمن ادبی در کابل مقرر شد، که در حرکات فکری مخفی مقابل رژیم نادرشاهی دستی داشت و بنابراین به معیت برادر شاعرش محمد ابراهیم صفا تا سنه ۱۳۲۵ ش در کابل محبوس ماند، چون رها گردید، مدتی رئیس مرستون (دار العجزه) و بعد از آن رئیس اداری وزارت مالیه بود، تا که روز ۳ جدی ۱۳۴۰ ش در کابل از جهان رفت.

بسمل و صفا از سرامدان شاعری سبک هند در قرن اخیر بوده و یک برادر دیگر ایشان اخترجان در دسیسه قرغه برای قتل امان الله خان دست داشت و در همان سال به معیت پنج تن دیگر اعدام گردید. مولوی محمد حسین می نویسد: چون امان الله خان، جمعیت مشروطه خواهان را به نام اصلاح طلبان خطاب می کرد، بنابراین همه ما را رهایی داد، ولی محمد انور بسمل را با وجودی که دوست و هم فکر خود می دانست، به سبب جرم برادرش اخترجان محبوس نگهداشت، تا که بالاخره به یادآوری مولوی محمد حسین رها شد.^(۱)

۱۲- تاج محمد خان بلوچ :

یکی از منوران کابل و شخص گویا و پویا، پسر علی محمد خان بن ناظر عبدالوهاب خان و برادر محمد شریف خان پغمانی بود، که در رأس یکی از گروههای فرعی مشروطه خواهان اول کار می کرد و وقتی

۱- محمد حسین، انقلاب افغانستان، ص ۲۲۹.

که اعضای مهم جمعیت تصویب مسلح بودن و داشتن تفنگچه را نمودند، این مصوبه کتبی، تحویل تاج محمد خان گردید و به وسیله محمد شریف خان برادرش - که مخالف سرسخت سیاسی او و گماشته حکومت بود - از اسناد خانگی او کشیده شده و به امیر رسانیده شد،^(۱) که سبب برپادی تمام جمعیت گردید.

غبار نام تاج محمد خان را در جمله محبوسین آورده ولی میر قاسم خان گفت که بنا بر آشنایی با ملا منهاج الدین و عبدالحق - که راپور موضوع را به امیر داده بودند - محبوس نگردید، زیرا اسم او را قلم اندازی کرده بودند.^(۲) ولی سبب حبس او در اواخر ۱۳۳۷ ق مکتوبهای تهدید آمیزی بود که به نام امیر و برادرش نوشته شده بود.

تاج محمد بلوچ در عصر امانی، همواره با روشنفکران عصر مانند عبدالرحمن لودین پسر کاکا سید احمدخان و غیره محشور و مدتی حاکم دولت آباد بلخ و مدیر خارجه قطعن و هرات بود و به درجه ژنرالی رسید و در حدود ۱۳۰۶ ش در فراه فرمانده قوای افغانی مقرر شد، که یک مفرزه هزار نفری اشتر سواران مسلح بلوچ را در چخانصور تشکیل داد، تا به اشاره مرکز در وقت ضرورت، شبانه بر بندر گوادر ساحل بلوچستان تاخته بتواند. ولی این امر به سبب اغتشاش داخلی صورت نگرفت.

بلوچ بعد از سقوط دولت امانی در کابل بود و چون از عناصر امان

۱- غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، ص ۷۱۷.

۲- مقاله میر قاسم خان.

است و انتی انگلش به شمار می آمد، چند روز بعد از جلوس محمد نادر شاه غفلتاً گرفتار و اعدام گردید (۱۳۰۸ ش).

گویند که پدرش با امیر عبدالرحمن یک جا در بخارا فراری بود و بنا بر این تولدش هم در آنجا واقع شده و بعد از آن در اوایل شاهی امیر مذکور (حدود ۱۳۰۰ ق) به کابل بازگشته و در نزد قاضی سعدالدین خان بارکزیایی درس خوانده و در بالا حصار کابل تحویلدار بود که در جمعیت سری مشروطیت اول شامل شد.

۱۳- اخندزاده محمد اکبر اسحاق زایی قندهاری :

به قول میر قاسم خان، وی نیز عالم منوری بود، که در جنبش مشروطیت سهمی داشت و تا آخر دوره امیر حبیب الله خان در شیرپور محبوس ماند.

۱۴- شیرعلی خان بارکزیایی :

از خاندان خوانین متنفذ چخانصور سیستان و در جمعیت مشروطه خواهان شامل بود که در سنه ۱۳۲۷ ق در شیرپور محبوس شد و در عصر امانی رها گردید.^(۱)

۱۵- مولوی محمد مظفر خان مروت :

مروت به فتحه اول و سوم و سکون دوم، نام یک طایفه پشتون مقیم

۱- از عدد ۱۴ تا ۱۹ به سند قول میر قاسم خان و ۲۰ تا ۲۲ مطابق ذکر غبار است.

بین بنو ودیره اسماعیل خان پشتون خوا است. وی در هند انگلیسی، تحصیلات عصری را به پایان رسانیده و در مدرسه حبیبیه به حیث استاد ریاضی و جغرافیه موظف و عضو جمعیت مشروطه خواهان اول بود که در سنه ۱۳۲۷ ق در شیرپور محبوس گردید و بعد از چند سال در زندان مذکور از جهان رفت.

۱۶- حافظ عبدالقیوم :

پسر حافظ جی نور محمد مجذوب ولد ملا جان داد توخی که شخص باذوق و ادیب و شاعر بود، نیز در شیرپور محبوس گردید. چون پدرش در جمله جمعیت حفاظ سردار نصرالله خان نائب السلطنه بود و نزدش منزلتی داشت بعد از دو سال از حبس رها گردید.

۱۷- میرزا عبدالرزاق :

ساکن چهارسوق حمام نوشهر کابل و پسر خاله میرزا عبدالرؤف نائب کوتوال کابل و از جمله میرزایان خوش خط لایق و ظریف بود، که در شیرپور تا جلوس امان الله غازی محبوس ماند.

۱۸- محمد حسین خان اچکزایی :

عضو جمعیت مشروطه خواهان و شخص فاضل و سنجیده و روشنفکر بود، که با جلوس امانی از محبس ارگ رها شد.

۱۹- نظام الدین خان ارغندی وال :

از مشروطه خواهان صدیق بود، که تا جلوس عصر امانی در ارگ محبوس ماند و بعد از آن رها گردید، اصلاً از غلام بچه گان خاص امیر بود، که در عصر امانی مدیر وزارت امنیه و بعد از آن سکرتر سفارت افغانی در آلمان مقرر شد.

۲۰- حاجی عبدالعزیز :

مشهور به لنگرزمین از مشاهیر کابل و رجال مشروطیت اول بود، که بعد از حبس کوتاه رها گردید.

۲۱- محمد اسلم سیفانی :

مشهور به میرشکار از قوم محمد زایی و میرشکار حضور بود، که امیر عفوش کرد.

۲۲- صاحبزاده عبدالله مجددی :

که بعد از توقیف مختصر عفو گردید و رها شد.

۲۳- ملا فیض محمد کاتب :

بن سعید محمد بن خداداد از هزاره محمد خواجه غزنه، مولف سراج التواریخ و سوانح نگار امیر حبیب الله خان که نویسنده فاضل و ادیب روشنفکر و از جمله مشروطه خواهان اول بود و در شیرپور

محبوس گردید، اما به سبب اینکه امیر از زمان شاهزادگی او را می‌شناخت و در نگارش سراج التواریخ خدمت می‌کرد، بعد از مدت کمی رها شد.^(۱) سال ولادت او ۱۲۸۹ ق است.

آثار قلمی او :

۱- کاتب حقیقتاً نویسنده پرکار و مورخ عالمی بود، که در حدود ۱۳۲۰ ق برای تاریخ نگاری از حضور امیر گماشته شده، اسناد درباری و کتب لازمه را در دسترس او گذاشتند. وی کتاب ضخیمی در دو جلد به نام تحفة الحبيب مشتمل بر وقایع عصر احمد شاهی از ۱۱۶۰ ق به بعد تا ۱۲۹۷ ق نوشت و مأمور بود که وقایع عهد امارت امیر عبدالرحمن خان را به شمول اوضاع عصر امیر حبيب الله خان تا زمان خود به قلم آورد.

کاتب، کار نگارش تحفة الحبيب را - که هر دو جلد آن به خط خوش نستعلیق خودش در آرشیف ملی موجود است - در ماه شوال ۱۳۲۲ ق در ۸۸۵ صفحه قطع فل سکیپ به پایان رسانید که به سقوط امارت امیر یعقوب خان و خاتمه جنگ دوم افغان و انگلیس ۱۲۹۷ ق ختم می‌شود و آن را خود امیر و رجال معمر آن عصر مانند سردار محمد یوسف خان؛ سر امیر دوست محمد خان و قاضی القضاة سعدالدین خان و منشی محمد یعقوب و میرزا مومن منشی وزیر اکبرخان - که تا آن وقت زنده بودند - دیده و بر حواشی آن نظرهای

خود را نوشته‌اند و یا به نویسنده کتاب، شنیدنیها و دیدنیهای خود را گفته‌اند و در بعضی موارد حک و اصلاح روا داشته‌اند.

فیض محمد در این کتاب نویسنده پرکاری است که مطابق موازین ادبی و سنن نویسندگی آن وقت، به تحریر و قیام می‌پردازد و گاهی خامه خود را «کلک در رسلک» می‌نامد، که این عبارت جلب توجه امیر را کرده و بر حاشیه صفحه ۳۹ جلد دوم به رنگ سرخ نوشته است: «ما شاء الله! کاتب به این عبارت چقدر رعونت و خودنمایی اظهار نموده‌اند!!» با نرشتن چنین کلمات طنزآمیز بر آن کلمات خط کشیده و به «مذکور گردید» تصحیح کرده است.

در جایی که یکی از ناقدان مذکور، سوئه عالی نداشته و ایرادی را نوشته‌اند، کاتب در مقابل آن پافشاری می‌کند، مثلاً بر کنار صفحه ۱۰۴ جلد دوم که بر اعتراض تطویل عبارت پردازی و اطناب کلام کرده‌اند، وی می‌نویسد: «جمله معترضه که مشتمل بر اوصاف ظالمان و متضمن مظلومیت ستمدیدگان است بر سبیل تنبیه نگارش داده شده، زیرا که مقام را مناسب دانسته تحریر نمودم، اطناب ممل نیست.»^(۱)

به این نهج فیض محمد - که از قشر عامه بود - به دربار راه یافته بود - طبعاً در نظر داشت که در لف کلام خود، احوال ستمدیدگان را تمثیل نماید و وجدان طبقاتی خود را تسکین دهد.

طوری که از معاصران کاتب شنیده‌ام، وی در این راه مصیبتها دید

و بارها مضروب گردید، ولی کتاب تحفة الحبيب در همین بیاض خوش خط باقی ماند و طبع نشد. اما امیر او را فرو نگذاشت و هدایت داد، تا آن را با طراز دیگری که شکل سراج التواریخ را گرفت در آورد، که اکثر وقایع و نوشته‌ها، بین تحفه و سراج مشترک است.

۲- اما سراج: که از کارهای ایام پختگی و تجربه‌های زندگانی او است، نخستین کتاب ضبط وقایع دولتی افغانستان شمرده می‌شود و برای مورخان دیگری که آثار خود را مطابق به موازین جدید تاریخ نویسی می‌نویسند، بهترین منبع معلومات به شمار می‌آید. نسخه خطی این کتاب که به خط خوش نستعلیق خود کتاب پاکنویسی شده، در آرشیف ملی کابل موجود است، جلد اول و دوم آن در یکوقایه به طبع سری در کابل در سنه ۱۳۳۱ ق در ۳۷۷ صفحه نشر شده است.

اما جلد سوم سراج التواریخ که وقایع بعد از جنگ دوم افغان و انگلیس یعنی بعد از ۱۲۹۸ ق را محتوی است، به دوره امارت عبدالرحمن خان تعلق دارد، که از صفحه ۳۷۸ تا ۱۳۴۰ (جمله ۸۶۳ صفحه) دارد و در سنه ۱۳۳۳ ق کار طبع آن در مطبعه حروفی کابل انجام یافته است.

جلد سوم تا وقایع ۱۳۱۴ ق رسیده و طبع شد. ولی پنج سال دیگر تا ۱۳۱۹ ق را هم نوشته بود، که طبع نشد. در سنه ۱۳۵۸ ش چون پسرش محمد علی تمام نوشته‌ها و اسناد بازمانده پدرش را به آرشیف ملی فروخت، در حدود چهار صد صفحه تا آخر عهد امیر عبدالرحمن به قلم خود کاتب برآمد که در آرشیف ملی محفوظ است.

جلد چهارم: قراری که دکتر بهروز در سنه ۱۳۶۱ ش در مسکو به من گفت: کاتب تاریخ خود را تا سال هشتم عصر امانی (۱۳۰۶ ش) نوشت. شش سال اخیر عبدالرحمن خان و تمام دوره امارت حبيب الله خان در یک جلد در حدود سه هزار صفحه به خط میرزا محمد قاسم خان کابلی به فرمایش فیض محمد خان وزیر معارف و هدایت هاشم شایق افندی رئیس دارالتألیف نوشته شده و در کتابخانه معارف موجود بود، که احوال قتل امیر حبيب الله را هم داشت، ولی اکنون موجود نیست.

و نیز جلد پنجم: به خط خود کاتب و مشتمل بر احوال هشت سال و سه ماه سلطنت امان الله خان نزد عبدالعفو غرقه دیده شده بود، که سرنوشت این دو جلد اخیر معلوم نیست.

۳- فیضی از فیوضات: کتابی بود که فیض محمد آن را به مهدی فرخ وزیر مختار ایران در کابل (حدود ۱۳۰۶ ش) تقدیم داشته و وی در کتاب خود، تاریخ سیاسی افغانستان (جلد اول، طبع تهران، ۱۳۱۴ ش) از آن التقاط کرده و معلوم است که دارای مطالبی بوده که فیض محمد آن را از یادداشتهای خود نوشته و اظهار آن را در داخل افغانستان نمی‌خوانسته است.

۴- تاریخ حکمای متقدمین از هبوط آدم تا بعثت حضرت عیسی: برای صنوف رشدی به تصویب وزارت معارف در ۲۸۹ صفحه قطع خورد، طبع کابل، ۱۳۰۲ ش.

۵- تذکرة الانقلاب: وقایع روزانه روزهای اغتشاش بجهت سقو و

سقوط سلطنت امانی را از چشم دید، خود به طور روزنامه‌چهن نوشته و کتاب مفیدی است که در جمله آثار بازمانده دیگر کاتب در سنه ۱۳۵۸ ش برای آرشیف ملی خریداری شد و اکنون در آنجا محفوظ است.

طوری که در بالا گفتیم: کاتب احوال عصر امیر حبیب‌الله خان را هم تا آخر آن ۱۳۳۷ ق نوشته بود و در اوایل دوره امانی او را به صدور فرمانی که در اسناد او موجود است مأمور ساختند که وقایع عصر امانی را هم بنویسند و از وزارت خارجه به او سندی داده شده، تا اسناد آرشیف را ملاحظه کرده بتواند و این کاغذ هم در اسنادش موجود است.

از یک ورق مکتوب خطی وزارت دربار امانی معلوم شد که او را به کتابت هیأتی مقرر کرده بودند که در آن مولوی عبدالواسع قندهاری و بدری بیک، قوانین مملکت را طبق موازین شرعی می‌ساختند (۱۲۹۹ ش).

در سنه ۱۳۸ ش بچه سقاو فرمانی به نام زعمای شیعی کابل: محمد علی جوانشیر چنداولی، قاضی شهاب و خلیفه محمد حسین و استاد غلام حسن و فیض محمد صادر نمود، تا به دایزنگی رفته و از مردم هزاره به نامش بیعت ستانند. چون مردم هزاره تغلب بچه سقاو را پذیرفتند و این گروه بدون اخذ بیعت بازگشتند، بچه سقاو به خشم آمد و برای سرزنش، امرت و کوب این بیچارگان را داد، که فیض محمد از این ضرب موحش مریض گشت و از همین رنج در کابل جان سپرد، در حالی که در حدود پنج هزار صفحه چاپی و ناچاپ را در تاریخ

مملکت نوشته و در جنبش مشروطیت و پیشه نویسندگی زحمتهای دیده و به مشقت لت و کوب وحشیانه، جان به جان آفرین سپرده بود (چهارشنبه، ۱۶ رمضان ۱۳۴۹ ق، ۱۳۰۸ ش).

۲۴- امرالدین خان:

یکی از اشخاص مشکوکی که بین گروه افغانیان و هندیان مشروطه خواه کار می‌کرد، به قول غبار، امرالدین^(۱) و به گفته محمد حسین، امیرالدین نام داشت. وی در پلیس پیشاور مأمور بود و به سبب ارتکاب جرمی از آنجا به افغانستان گریخت و به فساد پیشگی و مخبری پرداخت و در عصر امانی به حکومت اعلای سمت جنوبی (پختیای امروزه) رسید،^(۲) و در آنجا هم به رشوه ستانی و اعمال سوء دست برد و به غرض مشتعل ساختن مردم پختیا در مجامع عام، قانون را جانشین شریعت معرفی کرد،^(۳) و می‌گفت: حالا وقت شریعت گذشته و زمان زمان قانون است.^(۴) و همین بود که قیام عمومی به قیادت ملا عبدالله لنگ در سمت جنوبی در سنه ۱۳۰۳ ش صورت گرفت.

این شخص مشکوک فاسد در اغتشاش ۱۳۰۸-۱۳۰۷ جزو عمال بچه سقاو گردید، تا که در سنه ۱۳۰۸ ش اعدام گردید.

۱ و ۲- افغانستان در مسیر تاریخ، ۷۱۹.

۳- همان مأخذ، ص ۸۰۵.

۴- همان مأخذ، ص ۷۱۷. محمد حسین، انقلاب افغانستان، ص ۱۵۵.

۲۵- حاجی محمد اکبر یوسفی :

یکی از منوران کابل و میرزای تحویلخانه‌های ماشین‌خانه در ۱۳۳۲ ق بود، که در مشروطیت اول محبوس و به زودی رها گردید و در عصر امانی به حیث قنصل افغانستان در بمبئی (۱۳۰۱ ش) و بعد از آن رئیس سرحدات و وکیل التجار در هند بود.

در اغتشاش ۱۳۰۸ ش با نادر خان کار می‌کرد، در کابینه اول سردار محمد هاشم خان چند ماه وزیر تجارت بود. چون حفظ اسرار نمود، بعد از چند ماه از کابینه اخراج و خانه‌نشین گردید، تا که بعد از ۱۳۲۰ ش عضو مجلس اعیان شد.

وفاتش در حدود ۱۳۴۵ ش در کابل واقع گردیده و کتابچه تطبیق سنوات او در قوس ۱۳۴۲ ش در مطبعه عمومی کابل طبع شده است.

۲۶- میرزا محمد حسن :

متخلص به راقم اچکزایی، نویسنده کوتوالی نیز به قول غبار، عضو این جمعیت بود، که محبوس گردید و در سنه ۱۳۳۵ ش - ۱۹۱۶ م - در محبس وفات یافت، نمونه اشعارش در سراج الاخبار موجود است.

۲۷- احمد قلی خان :

قزلباش چنداولی مأمور ستاره دولت (مخابرات) که او را هم از قول غبار می‌شناسیم.

۲۸- عبدالوهاب خان :

کرنیل کندک مزاری بلخ (به قول غبار).

۲۹- میرزا غیاث‌الدین :

پسر مستان شاه کابلی که پدرش صاحب دیوان اشعار و شاعر متصوفی بود، وی با دو برادرش تا جلوس امانی در شیرپور زندانی ماند. (میر)

۳۰- ملا عبدالحق :

ارغندی‌وال در عصر امانی استاد دینیات مکتب حبیبیه و مؤلف سلسله دینیات صنوف چهارم و پنجم ابتدائیه عالم منور مشروطه خواهی بود که تا عصر امانی در شیرپور زندانی ماند (میر).

۳۱- مولان خان :

بدخشانی که برادر بزرگ محمد اکلیل خان فرقه مشر و از جمله منوران مشروطه طلب بود، که در شیرپور محبوس ماند و با جلوس امانی رها شد. برادرش محمد اکلیل خان فرقه مشر مزار شریف در غایله ۱۳۰۸ ش در ده‌دادی مزار شریف گرفتار و به حکم گماشتگان سقوی کشته شد (میر).

ترکیب «غلام بچه» ساخته و پرداخته دری زبانان افغانستان است و من استعمال آن را در متون قدیم ندیده‌ام. کلمه غلام هم در اینجا معنی برده ندارد، بلکه غلامی است که در عربی به معنی جوانک و نوجوانی که بروت وی نورسیده باشد، مستعمل بود و در قرآن شریف هم بدین معنی آمده است.

غالباً از عصر احمد شاهی به بعد این کلمه به دربار رواج داشته و بر کسانی اطلاق می‌شده که در دربار شاهان و ظایف انتظام امور و پیش خدمتی را اجراء می‌کرده‌اند.

امیر عبدالرحمن خان، فرزندان خوانین و سران قبایل و متنفذین مملکت را به دربار خود در جمله غلام بچه‌گان داخل می‌ساخت، برای اینکه فرزندان ملوک طوایف در دربار به حیث یرغمل باشند تا پدران و وابستگان سر از اطاعت مرکز نپسندند. دوم اینکه این خانزادگان در دربار پرورده شوند، تا به آداب ملوک بفهمند و به زندگانی نوین آشنا و صاحب سواد گردند و در آینده به درد مملکت بخورند.

چون این جوانان - که غالباً خوشروی هم می‌بوده‌اند - در دربار با ناز و تنعم حفاظت می‌شدند، بنابراین پدران ایشان از قبول این وضع سرپیچی نداشته‌اند و هم خود این جوانان بعد از اعتیاد با تعیش درباری مایل نبودند، از دربار جدایی جویند.

غلام بچه‌گان در داخل ارگ شاهی و ظایف امنیت دربار و ترتیب لباس و طعام و قیام شاه و شاهزادگان و حرم شاهی را داشته‌اند و بنابراین با اهل اقتدار از اهل دربار و حرم و شاهزادگان و ارکان دولت

(۵)

غلام بچگان دربار

قراری که در تاریخ بیهقی می‌خوانیم: غلامان سرایی دسته‌ای از نیمه لشکریان درباری در خدمت و حراست شخص سلطان و حرم شاهی بودند که تشکیلات معینی داشته و لباسهای فاخر می‌پوشیدند که بر دیوارهای بقایای قصر لشکری بازار کنار هلمند عصر غزنوی اشکال این دسته بعضاً باقی مانده است.

در عصرهای بعد تا عهد احمد شاهی دسته‌های غلامان به نامهای غلامان شاهی یا غلامان خانه‌زاد و غلام خانه،^(۱) و غیره در دربارهای خراسان و فارس بوده‌اند، که الفستون عدد ایشان را در عهد سدوزایی تا سیزده هزار تحت قیادت قوللر آقاسیان خاص می‌داند.^(۲)

۱- محمود المنشی، تاریخ احمدشاهی، ص ۱۹۷-۱ و ۲۰۰.

۲- سلطنت کابل، ۲۳۴-۲، ترجمه پشتو، طبع کابل، ۱۳۶۱ ش.

آشنا بوده و عناصر کاردان و هوشیار و ناظم بار می آمدند و از همین عناصر بود که گاهی به درجه شاغاسی گری دربار (سرکردگی امور دربار و حرم شاهی) هم می رسیدند، مثل نیک محمد خان گردیزی شاغاسی حرم شاهی امیر حبیب الله خان.

از آغاز جنبش مشروطیت اول نظر پیشوایان این جمعیت را جوانان دریاری غلام بچه گان به خود جلب کرده بودند. زیرا این گروه عناصر دراک و فهیم و دارای شعور سیاسی شده بودند. در گیر و دار صفر ۱۳۲۷ ق چندین تن از این جوانان منور، ناکام کشته شدند و در هنگام مشروطیت دوم نیز در برگردانی اوضاع و کشتن امیر حبیب الله و جلوس شاهزاده منوری مانند امان الله خان و بازیابی استقلال دست قوی داشتند و محمد ولی خان سرجماعه همین دسته بود، که به مجرد اعلان استقلال افغانستان از طرف محصل استقلال امان الله خان غازی به حیث سفیر سیار فوق العاده افغانستان به اروپا و آمریکا فرستاده شد (۳۱ حمل ۱۲۹۸ ش) و بعد از آن در سنه ۱۳۰۱ ش، وزیر خارجه و در سنه ۱۳۰۲ ش، وزیر حربیه و در سنه ۱۳۰۶ ش، حین سفر امان الله غازی به اروپا، وکیل مقام سلطنت و عنصر فعال وطن پرست انتی انگلش بود، که در سنه ۱۳۰۸ ش به امر نادرشاه محاکمه و اعدام شد.

از این دسته غلام بچه گان رجال ملکی و نظامی مشهوری برآمده اند که در وقایع دوره امانی سهم بزرگی داشتند و شاهزاده امان الله خان و علیا حضرت سراج الخواتین ملکه مادرش در عصر امیر

حبیب الله خان، اکثر این غلام بچه گان سیاستمدار را در حلقه طرفداران و ارادتمندان خود در آورده بودند که در حوادث قتل این امیر و جلوس امان الله غازی دستی داشته اند و از جمله این جوانان فداکارند که در مشروطیت اول مقتول یا محبوس شدند.

بنا کردند خوش رسم به خاک و خون غلطیدن

خدا رحمت کند آن عاشقان پاک طینت را

۱- جوهر شاه غوربندی :

از جوانان رشید وطن دوست و اصلاً غوربندی بود، که در همان روز اول در جلال آباد در داخل دربار به امر امیر به ضرب تفنگچه اعدام گردید. گویند که در دقایق آخرین زندگانی، چون امیر او را نمکه به حرام گفت، وی جواب داد: «مانمک این مردم غریب افغانستان را خورده ایم، و برای این مردم تادم اخیر وفادار بوده ایم و در این وفاداری جان فدا می سازیم.»

دیپلم انجینر، محمد اکرم پروتا (محصل افغانی در آلمان و بعد از آن وزیر فواید عامه ۱۳۲۹ ش) گفت: که در ایام تحصیل در برلین (حدود ۱۳۱۰ ش) به دیدار شجاع الدوله خان غوربندی،^(۱) مقیم برلین رفتم. بر میز اطاقش عکس جوانی دیده می شد، من پرسیدم که این کیست؟ شجاع الدوله گفت: عکس کاکایت جوهر شاه شهید است.

۱- به مشروطیت دوم در این رساله رجوع شود.

مردی که در اولین نهضت مشروطه خواهی قربانی گردید. ولی من با این انگشت خود (اشاره به انگشت شهادت دست راست) انتقام خون او را از امیر گرفتم.

مشهور است که قاتل امیر حبیب الله در کله گوش لغمان، همین شجاع الدوله از غلام بچه گان فعال دربار بود، که به مجرد کشتن امیر، اطلاع احوال جلال آباد و دعوی امارت سردار نصرالله خان معین السلطنه را در کابل به شاهزاده امان الله خان رسانید و در امر جلوس امانی فعالیتها کرد و بعد از جلوس امان الله غازی به تخت کابل، در کابینه اول ۱۲۹۸ ش وزیر امنیه و بعد از آن در سنه ۱۳۰۰ ش رئیس هیأت تنظیمه هرات و پس از آن وزیر مختار افغانستان در لندن بود (حوت ۱۳۰۳ ش).

که بعد از سقوط دولت امانی (۱۳۰۸ ش) در برلین اقامت داشت و در همانجا مرد.

۲- لعل محمد خان :

پسر جان محمد خان کابلی، خزانه دار سابق که در جمله غلام بچه گان خاص بود و در جلال آباد به سه تن مشروطه خواه دیگر به دست درباریان اعدام گردید.^(۱)

۱- میر قاسم خان و غبار.

۳- محمد عثمان خان پروانی :

پسر محمد سرور خان پروانی که جزو غلام بچه گان خاص دربار و یکی از اعضای فعال مشروطیت اول بود، و در جلال آباد به توپ بسته شد.^(۱) پدرش سرور خان از ارکان دربار امیر شیرعلی خان و امیر عبدالرحمن خان بود.^(۲) وی با محمد ایوب خان قندهاری در حین فرار به مقصد هند و نشر سرگذشت مشروطه خواهان در جراید خارجی، در سرحد دستگیر و به نزد امیر پیش شد. امیر عتاب کرد و عثمان جواب داد:

«زحمت مرگ ما چند دقیقه بیش نیست، ولی زحمت محاسبه شما ابدی است، ما نمی خواستیم شما را بکشیم، بلکه می خواستیم افغانستان را اصلاح نماییم.»^(۳)

۴- محمد ایوب خان قندهاری :

پسر تاج محمد خان پوپلزایی ساکن کوچه یحیی خان بازار کابل در قندهار است که این شخص با سردار ایوب خان به هند فراری گردیده و بعد از آن واپس به وطن رجعت کرد. پسرش ایوب مدتی سرحد دار چخانسور و بعد از آن غلام بچه حضور بود، تا که بعد از کشف قضیه مشروطیت، به معیت محمد عثمان از جلال آباد به سرحد هند روی نهاده و در راه دستگیر و هر دو در جلال آباد به توپ بسته شدند.^(۴)

۱، ۲، ۳-۴- میر قاسم خان و غبار.

یک برادر محمد ایوب که محمد عیسی نام داشت و حاکم گرزویان (میمنه) بود، در همین قضیه مشروطیت اول دست داشت و محبوس گشت و در زندان وفات یافت.

۵- پاچا میرخان :

از خانزادگان قوم وزیري ساکن لوگر و غلام بچه حضور بود، که از آن وقت با شاهزاده امان الله خان روابط نزدیکی داشت و در حرکت مشروطیت اول تا آغاز دوره امانی ۱۲۹۸ ش در ارگ محبوس ماند. چون رها گردید به دربار امانی مقرب گشت و مدتها حاکم لوگر بود و سمت سرپرستی خدمه دربار و اطلاع رسانی دولت را داشت.^(۱)

۶، ۷ و ۸- سه نفر دیگر :

از جمله این دسته جوانان بیدار محمد ولی خان سرجماعه و میر زمان الدین خان بدخشانی و شجاع الدوله غوربندی هم بوده اند، که محبوس نشدند، ولی سهم ایشان در مشروطیت دوم مهم است و در آینده معرفی می شوند.

(۶)

مشروطیت و جمعیت مشروطه خواهان

الف) مرامهای جمعیت اول مشروطه خواهان

جمعیت مشروطه خواهان افغانستان یا جان نثاران ملت ظاهراً مرامنامه خاص و مکتوبی نداشت و یا به ما نرسیده است. وقتی یک عضو جدید را داخل جمعیت می ساختند، قابل اعتماد بودن او را در یک حلقه محدود فرعی با اهلیت او در نظر می گرفتند، و بعد از آن او را در همان حلقه کوچک به قرآن عظیم و شمشیر سوگند می دادند و او مرامهای عمده ذیل را می پذیرفت:

۱- اطاعت به اصول اسلام و تقدیس قرآن عظیم و قبول تمام احکام اسلامی.

۲- کوشش مداوم در به دست آوردن حقوق ملی و مشروط ساختن رژیم حکومت تحت نظر نمایندگان ملت و تأمین حاکمیت ملی و حکم

۱- میر قاسم خان و غبار.

قانون.

۳- سعی در راه تلقین عامه به درستی امور معاشرت و نکوهش عادات ذمیمه.

۴- آشتی و حسن تفاهم بین تمام اقوام و قبایل افغانستان و تحکیم وحدت ملی.

۵- سعی در اصلاح ملت از راه صلح و آشتی، نه با دهشت افکنی و استعمال سلاح و زور.

۶- تعمیم معارف و مکاتب و وسایل بیداری مردم و مطبوعات.

۷- تأسیس مجلس شورای ملی از راه انتخابات آزاد نمایندگان مردم.

۸- تحصیل استقلال سیاسی و آزادی افغانستان و گسترش روابط سیاسی و اقتصادی با دنیای خارج (که در آن وقت امیر افغانستان مکلف بود غیر از دولت هند بریتانوی با دیگر دولتی، رابطه سیاسی نداشته باشد).

۹- تأمین اصول مساوات و عدالت اجتماعی.

۱۰- بسط مبانی مدنیت جدید از صنعت و حرفت و ساختن شوارع و بلاد و ابنیه و منابع آب و برق و غیره.

این ده مبدا را ایشان به تعبیر قرآنی «تلك عشرة كاملة» می گفته اند. پیشوایان جمعیت عقیده داشتند که حتی المقدور از راه سلم و صلاح و تلقین مصلحانه مرام خود را پیش ببرند و امیر وقت را به تعمیم معارف و قبول اصلاحات امور دولتی و رفع ظلم و استبداد تشویق

نمایند و موانع را با خیراندیشی و حفظ امنیت از پیش بردارند و در این راه قربانی جانی کمتر بدهند.

زیرا روشنفکران و اشخاص فهیم و دانا در بین جوانان مملکت کمترند و هر یکی بهایی دارد. بنابر این از تلفات جانی جلوگیری کردن و احتیاط به کار بستن بهتر.

این مواد مرامنامه جمعیت را از مرحومان عبدالجلال خان و بابا عبدالعزیز خان قندهاری شنیده بودم، که سخنان مولوی عبدالواسع شهید و عبدالرحمن لودین نیز آن را تأیید می کرد.

ب) سمبل جمعیت مشروطه خواهان

جمعیت مشروطه خواهان افغانستان که به نام جان نثاران ملت نیز نامیده می شد، جرگه های کوچک فرعی داشتند و به صورت کلی همه اعضای جمعیت را نمی شناختند. هر جرگه فرعی سرکرده ای داشت و مجامع آنها هم در خانه های اعضای جرگه، مخفی تشکیل می یافت.

هنگامی که اعضای جرگه فراهم می آمدند و به بحث و مذاکره می پرداختند، قرآن عظیم را در بین خود می گذاشتند که بالای آن یک شمشیر و قلم هم بود.

این سمبل جمعیت، علامت تبرک و قبول ایشان از احکام و هدایات قرآن عظیم و دین اسلام و تکیه ایشان بر شمشیر برای تحصیل استقلال وطن بود و قلم از دانش طلبی و نشر و تعمیم معارف نمایندگی می کرد، که هر دو را به وجود قرآن شریف متبرک می ساختند.

این سمبل بعد از جلوس امان الله خان غازی، برای وزارت معارف تعیین گردید تا ادامه مرام وطن خواهانه مشروطیت طلبان سابق و فدائیان وطن باشد.

مکتوبهای رسمی و نشرات وزارت معارف مدتی این سمبل را حفظ کردند و نشریه یکماهی «معرف معارف» هم تا چند سال همین سمبل را داشت و حتی برای کلاه خاص طلبه معارف هم نشانی از روی «رصاص» به همین شکل ساخته بودند.

این سمبل در نظامنامه نشانهای دولت علیه افغانستان (طبع برلین، ۱۳۴۱ ش) چنین است:

در یک دایره خوشه‌های گندم، که قسمت بالای آن خالی است، کتابی است مستطیل که پشتی اسفل آن به طرف بیننده است و بر قسمت اخیر دست راست آن شمشیر افتاده که دسته آن به سوی قسمت اسفل کتاب است و بر زاویه چپ بیرونی کتاب دو اتیبا یک قلم پرداز دیده می‌شود.

سمبل مذکور بر نشانه‌ای دولتی معارف درجه اول و دروم و سوم هم نقش می‌شد، که گاهی فقط کتاب و قلم را نقش کرده و شمشیر را از بالای آن برداشته‌اند.

این کار کسانی بود، که همواره شعایر ملی و سنن گذشتگان را ولو مفید هم باشد با خیره‌سری از بین برده و تسلسل ارتباط خود را با گذشته گسلانده‌اند.

سمبول جمعیت مشروطه‌خواهان، که نشان رسمی معارف افغانستان گردید

ج) آیا نهضت مشروطیت یک حرکت ملی میهنی بود؟

ما در این رساله، سهم معلمان هندی را در حرکت مشروطیت، در فصلی جداگانه شرح داده‌ایم و نباید سعی مخلصانه مسلمانان هند را در توسیع معارف و تلقین افکار جدید فراموش نمود. ولی طوری که برخی از نویسندگان خارجی و به تقلید آنان، بعضی از مردم داخلی، دکتر عبدالغنی هندی را مؤسس و پیشوای نهضت مشروطیت دانسته‌اند، این سخن در خور قبول نیست. زیرا فکر تجدد و اقتباس از مبانی سودمند مدنیت جدید، سالها پیش در افغانستان وجود داشت، که حرکت فکری سید جمال‌الدین افغانی از همین سرزمین به کشورهای هند و ایران و عثمانی و ممالک عربی نفوذ نموده بود و باز جنبش عصر امیر شیرعلی خان و نشر جریده شمس النهار کابل، سی سال قبل از آمدن دکتر مذکور به کابل، شاهد این مدعا است و پس از آن تأسیس انجمن سراج الاخبار افغانستان در ۱۳۲۳ ق به ثبوت می‌رساند که این حرکت، سوابقی در خود افغانستان و افکار مردم داشته است.

مردم افغانستان پیش از جنبش مشروطیت اول که در آخر ربیع اول قرن چهاردهم هجری روی داد دو بار با بزرگترین قوه استعماری جهان یعنی امپراطوری بریتانیا در خاک خودشان دست به گریبان شدند و در هر دو بار در جنگ دفاعی موفق برآمدند، تا دشمن جهانخوار را از خاک خود بیرون راندند. آیا چنین دفاع مردانه و پیروزمندانه از وطن بدون بیداری سیاسی و درک واقعی اوضاع ممکن است؟ در حالی که در هر دو جنگ مذکور از ۱۸۳۹ تا ۱۸۸۰ در مدت چهل سال، نه کدام

مرد اجنبی یا هندی امثال دکتر غنی در افغانستان بوده و نه مردی از رجال داخلی مربوط به حکومت‌های ساقطه آن وقت (امیر دوست محمد خان و امیر شیرعلی خان) سمت رهبری و بیدار کردن و سازمان دادن مردم را داشته است و ما بارها گفتیم و باز می‌گوییم: که بار سنگین دفاع از وطن، فقط و فقط، به دوش توانای طبقات عامه مردم افغانستان، از کشتگران و دهقانان و کسبه و ده‌نشینان افغانستان افتاده بود.

نازم به بازویی که کشد رنج بی‌شمار

تنهام اوست منجی این سرزمین خویش

در اینجا باز رشته کلام را به مرحوم میر قاسم خان می‌گذاریم، که با مشروطه خواهان یکجا محشور و محبوس هم بود، وی گفت:

«در آن وقت جز عده معدود مردم، دیگران با کلماتی مثل دموکراسی و مشروطه آشنایی نداشتند. همین یک گروه نورین با درد، جمعیت‌هایی را برای پیشبرد این مفکوره تشکیل داده بودند. چون اشخاص برانده این جمعیت از معلمان مکتب حبیبیه بودند و سرپرست عمومی مکتب دکتر عبدالغنی بود، لذا گمان می‌رفت که این مفکوره، زاده فکر دکتر غنی است. بنابراین زندانیان نهضت مشروطه را محبوسین فقره دکتر غنی می‌نامیدند و وقتی محبوسین مشروطه برای بازپرسی خواسته می‌شدند، صدا می‌کردند که محبوسین فقره دکتر غنی را احضار کنید!

روزی زندانبان اطاقی را باز کرد. صدا زد که محبوسین فقره دکتر غنی بیرون بیایند. چند نفری که در آن اطاق بودند، بیرون رفتند. سید

احمد خان قندهاری مشهور به کاکا نیز در آن اطاق بود، از او پرسیدند که پای تو هم در فقره دکتر غنی داخل است. او در حالی که خود دکتر غنی هم در آن اطاق بود، دشنام رکیکی داد که فلان و بسمدان دکتر غنی! ما به پکره (فقره) خود بندی هستیم». میر قاسم خان می گفت: سخن کاکا راست بود، زیرا فقره مذکور یعنی مشروطیت اول به دکتر غنی ارتباط نداشت. جوانان آن نهضت، مردم فهمیده خود ما بودند که مانند کاکا سید احمد خان یک عده اشخاص نخبه و صاحب رأی در آن شامل بودند لذا آن نهضت یک حرکت ملی و وطنی بود.

میر صاحب می افزاید:

«چند مرتبه است که بعضی اشخاص درباره نهضت اول مشروطه خواهی در افغانستان مطالبی را نوشته اند، که گویا آن نهضت سیاسی مترقی افغانی، زاده افکار یک نفر اجنبی بوده باشد و شخصیت‌های علمی منور و براننده این مرز و بوم و وطنخواهان صدیق و رشید افغان، آلت دست یک شخص خارجی باشند... شاید به نظر این نویسندگان، عجیب و غریب آمده، که چنان افکار پیشرو درخشنده، در آن زمان و در آن فضای تاریک و ظلمانی از مغز فرزندان این خاک تراوش کرده باشد. اما به شهادت تاریخ در هر عصر و زمان در سرزمین ما آنچنان مردان فکور و مبتکر موجود بوده، که از نظر تنور و مقام علمی باید به وجود آنها مباحث کرد...»^(۱)

این بود آنچه از گفتار مرحوم میر قاسم خان نقل کردیم. اما نویسنده این سطور، مخصوصاً در این باره از عموزاده و استاد مولوی عبدالواسع شهید - که از جمله محبوسین مشروطیت اول بود - چنین شنیدم که مجمع اولین قندهاریان این جمعیت، یعنی مولوی واصف و افراد خاندانش با کاکا سید احمد خان اطاقی بود در مدرسه شاهی (جامع چوب فروشی) که به مولوی عبدالرؤف خان مدرس آن مدرسه تعلق داشت و در آن وقت دو فرزند جوان مولوی مذکور به نامهای عبدالواسع و عبدالرب هم در آنجا می زیستند و طرح نخستین حرکت اول مشروطه را در آنجا ریختند. و این وقتی بود، که دکتر غنی هنوز به افغانستان نیامده بود و بعد از آن این مفکوره به دارالعلوم حبیبیه نفوذ نمود. و هم استاد می گفت: که من دکتر غنی را به چشم خود ندیده بودم، الا وقتی که در زندان او را شناختم. به گفته او: دکتر غنی شخصی انگلیس مشربی بود که جز زبان انگلیسی و علمی که در لندن آموخته بود، از علوم و ادبیات و ثقافت شرقی بهره‌ای نداشت و زبان فارسی را هم شکسته و ناهنجار گپ می زد و زبان انگلیسی را هم از زبان اردو، خویتر و روانتر یاد داشت.

شخص دیگری که هم مدتی در قندهار می زیست و استاد من بود (حدود ۱۳۰۴ ش) عبدالرحمن خان لودین متخلص به کبریت است، که جوان آتشین مزاج راستکاری بود و از زمان کودکی، به وسیله پدرش کاکا سید احمد خان با اعضای جمعیت اول مشروطه خواهان محشور و روح و روان مشروطیت دوم بود، آن جوانی که در شور بازار بر موتر

امیر حبیب الله گلوله تفنگچه گشود و با مرحوم عبدالهادی داوی یک جا محبوس گردید، او هم می گفت: که پیشوای عمومی جمعیت افغانی مشروطیت اول، مولوی واصف است، که کبریت از او در کودکی درس خوانده بود و هم در مکتب حبیبیه استاد ادبیات او بود.

شخص سومی که این قول مولوی عبدالواسع و کبریت را تأیید می کرد، مرحوم بابا عبدالعزیز است که من چهار سال معاون او در اداره طلوع افغان قندهار بودم. وی که در هر دو حرکت مشروطیت و مجامع جوانان روشنفکر و بیدار شرکت داشت، با صراحت می گفت که موسسان و دوام دهندگان هر دو حرکت خود ما افغانها بودیم و هندیان هم حلقه فرعی خاصی داشتند که دارای رابطه با جرگه مرکزی افغانی بوده اند. ولی رشته کار و راهنمایی عمومی در کف اختیار افغانان بود. و تمام این شنیدنیهای من هم موید گفتار مرحوم میر قاسم خان است که نهضت مشروطه خواهی، یک حرکت خالص ملی افغانستانی بود، نه ساخته و پرداخته یا تلقین کرده دیگران.

(۷)

سهام معلمان هندی

(جان نثاران اسلام)

وا رسیدیم به جایی من و خاطر در عشق

که بود بلبل و پروانه نصیحتگر ما

در مشروطیت اول، جوانان خونگرم و اشخاص تندرو رادیکال وجود داشتند که رهبران ایشان دارای فکر اعتدال و احتیاط پسندی بوده اند، و از آغاز کار چنین فکر می کردند که باید برخی عناصر معتدل و تجربه کار دانای امور حزبی را هم در بین خود داشته باشند.

در حدود ۱۹۰۳ م هنگامی که دارالعلوم حبیبیه در کابل گشوده شد، در آنجا علاوه بر برخی از دانشمندان افغانی، برای تدریس علوم طبیعی و ریاضی و جغرافی، به وجود برخی از معلمان خارجی نیاز افتاد. زیرا افغانستان متخصصی در علوم تجربی جدید نداشت.

علمای ما سلسله علوم حکمت و فلسفه و ریاضی را مطابق نصاب تعلیم معقولات قرون وسطی - که در ممالک اسلامی معمول بود - خوانده و با یک رشته معلومات کلاسیک علوم معقول و منقول آشنا بودند. در حالی که انقلاب صنعتی و رنسانس اروپا، در تمام علوم طبیعی و عقلی، تحول جدیدی که مبنی بر تجربه و آزمایش بود، به وجود آورده بود و علوم جدید در هندوستان با آمدن قوای استعمار انگلیس در قرن ۱۹ م و گشایش مکاتب و یونیورسیتی های نوین رواج می یافت.

مفکران افغانی به شمول دربار، ترویج آیین جدید تعلیم و تربیت و تعمیم معارف نوین را مطابق دساتیر تمدن اروپا در مملکت لازم می دیدند و بنابر این به این فکر افتادند، که برخی از معلمان مسلمان را از مستعمره هندی انگلیس به مکاتب خود بیاورند، تا نوآموزان ما بتوانند با معارف جدید آشنایی یابند و بدین وسیله، علوم جدید و صنعت و حرفت نشو و نما بنماید.

سر مقاله و مضامین یک شماره منشوره سراج الاخبار ۱۳۲۳ ق - که ما در سطور سابق آن را معرفی کردیم - این آرزوی مردم و دربار را به خوبی توضیح می دهد.

در این سلسله اولین دسته معلمان هندی که به افغانستان جلب شدند، دکتر عبدالغنی و برادرانش بودند، که برای تدریس و تنظیم مدرسه حبیبیه به کابل آمدند (۱۹۰۳ م). به قول میر قاسم خان این دکتر عبدالغنی از مردم جلال پورجتان گجرات پنجاب و محصل ممتاز کالج علی گر بود، که انگلیس ها او را برای تحصیل عالی به کمبریج فرستادند.

نامبرده در سال اخیر تحصیلات خود، مریض گردید و نتوانست در امتحان نهایی کامیاب شود. چون نایب السلطنه سردار نصرالله خان به دعوت ملکه ویکتوریا به لندن رفت (۱۳۱۲ ق، ۱۸۹۵ م) وی به خدمت او آمد و گاهی به حیث مترجم کار کرد، تا که سردار هنگام مراجعت خود، او را به آمدن افغانستان دعوت کرد و سال بعد به کابل آمد و پس از حافظ احمدالدین به حیث مدیر مدرسه حبیبیه مقرر گردید. برادر بزرگش مولوی^(۱) نجف علی و برادر کهنترش مولوی چراغ علی نیز در زمره معلمین همین مدرسه بوده اند. یک سال بعد هنگامی که دکتر موصوف طور رخصتی به هند می رفت، اشتباه یک نوع قاچاق بر او شد، و او را در تورخم تلاشی کردند. اما چیزی از نزدش نیافتند. نامبرده از این حرکت منزجر گردید و از آمدن به افغانستان استنکاف کرد. چون به امیر واضح شده که آن اشتباه حقیقت نداشت، دو مرتبه به

۱- لقب مولوی در هندوستان به کسانی گفته می شود که در علوم دینی یا ادبی اسلامی به زبان عربی یا فارسی دارای مقام استادی باشند. چون هندیان تحصیل کرده معارف جدید به افغانستان آمدند، این لقب احتراماً به آنها هم گفته شد ولو در معارف اسلامی عربی، فارسی دستی نداشتند و فقط در راه انگلیسی تحصیلات خود را در ریاضی یا طبیعیات انجام داده بودند و در مکاتب افغانستان هم ریاضی و علوم طبیعی و جغرافیا را درس می دادند.

در خود کابل در آن وقت سه خانواده لقب مولوی داشتند:

اول: مولوی عبدالرؤف مدرس مدرسه شاهی و موسس اولین سراج الاخبار با دو پسرش مولوی عبدالواسع و مولوی عبدالرب که در این رساله معرفی شده اند.

دوم: مولوی عبدالرازق عضو میزان التحقيق فقه اسلامی با پسرانش.

سوم: مولوی احمد جان تاجر و پسرش مولوی محمد سرور و اصف که در این کتاب جداگانه معرفی شده اند.

صورت مؤکد به او نوشت که هرگاه یک مسلمان راسخ است باید از خدمت مملکت اسلامی دریغ ننماید. همان بود که دکتر غنی به افغانستان باز آمد.

وی در مسأله مشروطه با برادرانش و مولوی محمد حسین - که در عصر امانی مدیر مکاتب ابتداییه و بعد از آن رئیس تدریسات بود - در ارگ محبوس شد، تا اینکه در وقت سلطنت امان الله خان رها گردید و در هیأت مذاکره صلح و استرداد استقلال وطن به معیت والی علی احمد خان به راولپندی فرستاده شد.

هنگامی که دکتر غنی پس از حبس یازده ساله، بعد از قتل امیر حبیب الله خان از محبس ارگ برآمد (۱۲۹۸ ش) با کمال احترام استقبال شد و جریده امان افغان با خوشی خبر رهایی از زندانش را نشر کرد و ادامه خدماتش را در معارف افغانستان خواست.

مولوی محمد حسین که ناظر وقایع و هم زندان او بود، درباره دکتر عبدالغنی چنین می نویسد: «وی صدر مجلس جان نثاران ملت یا جان نثاران اسلام (دسته هندیان مشروطیت اول) بود، که ۱۱ سال حبس بی جا کشید و لیاقت علمی و اخلاقی او مسلم بود، که از پنجاب به حیث ستیت سکالر در انگلستان نه سال تحصیل کرده و در محافل اسلامی لندن به گفتارهای فصیح و بلیغ شهرت داشت و امیر عبدالرحمن خان او را دعوت داده بود، که به حیث منشی او به افغانستان بیاید.»^(۱)

با وجود نظر خوبی که در افغانستان جدید بعد از تحصیل استقلال،

نسبت به معلمان هندی موجود بود و اکثر ایشان در معارف جدید به خدمات تدریسی گماشته شدند، خود دکتر غنی - که رنج دراز زندان کشیده بود - به بهانه دیدار اقاربش به هند رفت و باز نیامد. وی کتابی به زبان انگلیسی به نام *A Review of Politics In Central Asia* نوشت که در لاهور ۱۹۲۴ م طبع و نشر گردید و در کابل فقط یک برادرزاده اش عبدالمجید بن نجف علی به حیث معلم باقی ماند.

دسته هندیان جان نثاران ملت (اسلام) که در کابل بودند و با مشروطیت خواهان افغان یک جا کار می کردند، شعار خود را به تقلید حزب کانگرس هندوستان، پوشیدن لباسهای وطنی قرار داده بودند.^(۱) گویند عبدالغنی مرد فکور و مقدامی بود. چون در سنه ۱۳۲۹ ق - ۱۹۱۱ م - قبایل منگل شورش کردند و ژنرال محمد نادر خان به اصلاح اوضاع آنها گماشته شد، دکتر غنی از درون زندان ارگ، مضمونی را در جراید هند به نشر سپرد و در آن نوشته بود، که اگر امیر به دوام مساعی «جان نثاران اسلام» اجازت می داد، چنین واقعه ای ظهور نمی کرد. زیرا نمایندگان تمام مردم و قبایل همواره در حضور امیر بودند و به تقدیم شکایات مردم پرداختندی و جای شکایت و بغاوت نمادند.^(۲)

در باره دکتر عبدالغنی از همان اوقات ورودش به افغانستان شایعاتی بوده که او فرستاده مقامات انگلیسی حکمران هندوستان

۱- انقلاب، ص ۹۱.

۲- همان مأخذ، ص ۱۵۹.

است.

چون اسناد انتلجنس سرویس انگلیسی در هندوستان اکنون از محرمیت برآمده و در دسترس پژوهندگان است، کسانی که آن را دیده‌اند گویند که دربارهٔ دکتر مذکور اسنادی در آن موجود است که وابستگی او را به دستگاه جاسوسی انگلیسی می‌رساند. چون خود نویسندهٔ این سطور آن را ندیده‌ام، و راوی ثقة در خور اعتبار - که آن را عیناً نقل گرفته و یا نشر کرده باشد - هم موجود نیست بنابراین در اینجا سخنان میر قاسم خان را که معاصرش بود نقل می‌کنیم و آینده را به آیندگان می‌گذارم، تا خود ببینند و یقین حاصل فرمایند. ورنه تنها وجود اطلاعات و اسناد دربارهٔ کسی در دفتری نمی‌تواند موجب فساد و بدکاری شخصی باشد، زیرا ممکن است آن اطلاعات دربارهٔ اعمال نیکو و مثبت او باشد.

میر قاسم مرحوم گوید:

«گفتند دکتر غنی جاسوس انگلیس بود. هرگاه کسانی که این سخن را گفته‌اند از دستگاه انتلجنس سرویس انگلیس اطلاع واثقی حاصل کرده باشند در این صورت تردید آن مشکل است و اگر اظهارشان محض از روی حدس و گمان بوده، پس بهتر است مسأله را از روی حرکت دکتر مذکور تحلیل و قضاوت کنیم: او که به منفعت انگلیس در افغانستان خدمت می‌کرد، آیا تخلیق و توسعه بخشیدن یک مفکورهٔ مترقی ضد ارتجاعی و مطلقیت در افغانستان به مفاد انگلیس بود همین نهضت جسورانهٔ ملی بود، که برای امیر حبیب الله خان، در عدم قبول

موافقت نامهٔ منحوس ترکمانچی^(۱) بهانهٔ بزرگی شده، وی در برابر انگلیس اظهار داشت که چگونه می‌تواند با چنان موافقت علی‌رغم رضایت مردم خود، روی موافق نشان دهد؟ در حالی که مردم افغانستان برای مشروطه‌خواهی مبارزه می‌نمایند. دکتر غنی بایست فعالیتی می‌کرد، که قبول و امضای امیر حبیب الله خان موافقت نامهٔ متذکره زودتر حاصل می‌شد، تا حسن خدمتش از طرف انگلیس پاداش می‌دید، نه اینکه اسباب تعلل آن را فراهم می‌آورد. اینجانب (میر قاسم) با دکتر غنی ارتباطی ندارم. اما از نظر اخلاق، بدون دلایل مستند، یک انسان و مخصوصاً یک مسلمان را که سالهای متمادی به معارف و مطبوعات وطن ما خدمت کرده است، متهم ساختن به فعالیت‌های تخریبی و جاسوسی دور از انصاف است... اگر او جاسوس انگلیس بود، طبعاً اعلیحضرت امان الله خان - که از دشمنان سرسخت انگلیس بود - او را به زودی رها نمی‌کرد و مخصوصاً در هیأت مذاکره

۱- کذا در مقاله میر قاسم خان، ولی به گمان من ذهول حافظه است. زیرا معاهدهٔ ترکمان چای (نام یک قریهٔ گرمروند آذربایجان به معنی دریای ترکمان) در فیروزی ۱۸۲۸ م پیش از عهد امیر حبیب الله بین ایران و روسیهٔ تزاری صورت گرفته و خانات ایروان و نخجوان را در مقابل پرداخت پنج میلیون تومان به روسیهٔ تزاری گذاشته و حقوق خاص گمرکی و محاکمات نظامی را به آن دولت داده بود، که لنین بعد از انقلاب اکتوبر، الغای آن را اعلان داشت. شاید در اینجا مراد میر قاسم خان مرحوم، معاهدهٔ ۱۹۰۷ م روس و انگلیس باشد که در مادهٔ اول آن، دولت تزاری، افغانستان را خارج حلقهٔ نفوذ خود دانسته و روابط خود را با افغانستان از راه وزارت خارجهٔ انگلیس قبول کرد و مساوات تجارتي طرفین را در افغانستان در مادهٔ چهارم آن پذیرفت. ولی امیر حبیب الله از تصدیق این معاهده خودداری نمود و طرفین آن را بدون موافقت پادشاه افغانستان مرعی الاجرا دانستند و امیر هم سکوت نمود.

صلح و استرداد استقلال وطن به معیت والی علی احمد خان به راولپندی نمی فرستاد».

مولوی محمد حسین :

شخص مهم دیگری که در اول مشروطیت دست داشت و یازده سال حبس دید، یک تن از خانواده اورمر افغانان هندی شده جالندهر (پنجاب) بود که در یونیورسیتی علی گرتا درجه (بی، ای) درس خوانده و انگلیسی و اردو و فارسی و عربی و پشتو را به خوبی می دانست. وی بعد از تأسیس مدرسه حبیبه در سنه ۱۹۰۷ م به کابل آمد و به حیث معلم تاریخ و جغرافیا در آن مدرسه مقرر شد و با مشروطه خواهان افغانی محشور گشت و بعد از دکترا غنی از اراکین جمعیت هندیان جان نثاران ملت بود که به عمر ۲۶ سالگی در سنه ۱۹۰۹ م -۱۳۲۷ ق- با گروه مشروطه خواهان در ارگ کابل محبوس گشت و بعد از یازده سال با جلوس امان الله خان در ۱۳۳۸ ق رها گردید، وی در محبس قرآن عظیم را حفظ کرد و به مطالعه دقیق تفسیر آن پرداخت. چون عربی را در کالج علی گر خوانده بود، خود را به علوم اسلامی واقف تر ساخت و بعد از رهایی به دربار امانی محشور و در سنه ۱۲۹۸ ش به حیث مدیر مکاتب ابتداییه کابل،^(۱) در محافل تعلیمی سرآمد اقران بود، تا که در حدود ۱۳۰۵ ش به ریاست تدریسات عمومی در وزارت معارف گماشته شد.

مولوی محمد حسین با شخصیت زمانه سازی با رژیم امانی

موافقت داشت و کتاب «افغان پادشاه» را در مدح اوضاع دوره امانی به اردو نوشت که در سنه ۱۳۴۶ ق در لاهور چاپ شده است. ولی هنگامی که در زمستان ۱۳۰۷ ش حبیب الله بچه سقاو کابل را گرفت، وی مدیر جریده ارتجاعی به نام حبیب الاسلام شد و انواع ناسزا به امان الله خان روا داشت و بعد از چند ماه از کابل گریخت و به هند رفت.

چون در میزان ۱۳۰۸ ش محمد نادر خان کابل را گرفت و پادشاه شد، وی در جائندهر کتاب «انقلاب افغانستان» را به اردو نشر داد که سراپا مملو است به مدایح نادر خان و خاندانش و تذمیم و تقبیح امان الله خان و رجال عصرش. و این هر دو اثر - اگر چه بیطرفانه نیست - ولی مشاهدات او را در مدت ۲۵ سال زندگانش در کابل حاوی است. که برای مورخان مدرک خوبی شده می تواند (با تر و خشکی که در هر دو کتاب موجود است).

محمد حسین مرد پرکاری بود، در کابل ۷۵ کتاب و رساله را به زبانهای فارسی، اردو، انگلیسی و پشتو نوشت که ۱۳ جلد از آن در نصاب تعلیمی وزارت معارف چاپ گردیده و ۱۸ جلد را به امان الله خان تقدیم داشته و پنج جلد دیگر را برای دارالتألیف معارف نوشته یا ترجمه کرده و باقی هم در هند مطبوع و یا نامطبوع بوده است.^(۱)

در حدود ۱۲۹۹ ش «مجله معرف معارف» را هم او نشر می کرد، که

۱- انقلاب، فهرستهای آخر کتاب.

در آن «جهاد اکبر» یک ناول فارسی خود را هم به تدریج به چاپ می‌سپرد که وقایع جنگ اول افغان و انگلیس را با تصویر احساسات وطن پرستی و جهاد دوستی مردم افغانسان مطابق به محاوره عامه کابل می‌نوشت و این اولین ناول نگاشته به فارسی است که در مطبوعات افغانی نشر شده است.

وی در فهرست کتب خود، کتابی را به زبان اردو ذکر می‌کند که بر احوال جمعیت مشروطه خواهان اول نوشته بود و متأسفانه طبع نشده است.

به هر صورت کاری که محمد حسین خان در معارف افغانستان انجام داده و زحمات یازده ساله حبسش در راه مشروطیت و تألیفاتش درباره شناسایی افغانستان - با وجود شخصیت زمانه ساز و مذبذبش - در خور فراموشی نیست.

(۸)

مخبران نهضت مشروطیت

در بین اعضای مخلص و همدردان راستین جمعیت مشروطه خواهان، چندین شخص مفسد و گماشته دولت هم بوده‌اند، که اطلاع اقدامات و تصاویر جمعیت را به امیر می‌دادند که از آن جمله ملا منہاج الدین معلم سردار محمد کبیر خان و عبدالحق را از گفته میر قاسم می‌دانیم و مولوی محمد حسین هم نام او را آورده می‌نویسد که امیر حبیب الله به ملا منہاج گفته بود: اگر تمام اشخاص داخل فهرست او (کارکنان عمومی جمعیت مشروطه خواهان) سسه شوند خون آنها به گردن او خواهد بود،^(۱) و بنا بر این امیر فهارس مفصل تمام اعضای جمعیت را در بخاری سوزانید و گفت: اگر همه این مردم را بکشیم، عالمی بر باد خواهد شد.^(۲)

۱- انقلاب، ص ۲۲۸.

۲- غبار، در مسیر تاریخ، ص ۷۱۸.

ملا منهاج که اصلاً از قوم شنوار سمت مشرقی جلال آباد و آموزگار شهزادگان دربار بود، با وجود ارتکاب این عمل ناجایز - که مورد نفرت روشنفکران قرار گرفت - به سبب زمانه سازی و رابطه با منابع استخباری در دوره امانی هم بر جای ماند و در سنه ۱۲۹۹ ش مدیر جریده ستاره افغان چاریکار مقرر گردید، ولی به احتجاج رفقای نورها شده مشروطه خواهان، وزیر معارف محمد سلیمان خان او را موقوف داشت که بعد از آن به مخبری سمت قطن و بدخشان فرستاده شد.^(۱)

شخص دوم عبدالحق را فقط از گفتار میر قاسم خان می شناسم و جای دیگر نامش را ندیده ام. ولی این عبدالحق مخبر کاذب غیر از ملا عبدالحق ارغندیوال است که ذکرش جداگانه آمد.

شخص سوم که به ترتیب فهرست نام مشروطه خواهان و تقدیم آن پیش امیر متهم است، به قول غبار، استاد محمد عظیم خان کارگزار فنی فابریکه کابل بود،^(۲) که از خاندان اسلحه سازان ماهر قدیم برآمده و در فن خود سخت ماهر بود، و بعد از دادن راپور، به مراتب بلندتری رسید. این شخصیت فنی در سر امانی هم در اوج قدرت بود، به حیث سرافسر اسلحه سازی حربی مقرر گشت و در حدود ۱۳۰۰ ش برای خریداری اسلحه به اروپا (ایتالیا و آلمان) فرستاده شد و در جریده آزادی شرق برلین، عکس او در جمله رجال افغانی نشر گردیده بود. وی در کابل به برگد عظیمو شهرت داشت.

فصل دوم

«مشروطیت دوم»

۱- انقلاب، ص ۲۲۸.

۲- غبار، ص ۷۱۷.

(۱)

پیش در آمد

در صفحات گذشته، داستان آغاز حرکت ملی مشروطیت اول را که از انجمن سراج الاخبار ۱۳۲۳ ق اساس یافته بود و به قتل و حبس یک گروه روشنفکران افغان در صفر ۱۳۲۷ ق، ختم شد خواندید. آنها به خاک و خون تپیدند و در میدان مبارزه ملی قربانی شدند ولی:

عشق از فریاد ما، هنگامه‌ها تعمیر کرد

ورنه این بزم خموشان هیچ غوغایی نداشت

بلی! این فریادها و شور و واویلا فرو نشست و آتش عشق به وطن و ملت فروزان ماند و امواج بیداری ملی و جنبشهای آزادی طلبی در بین روشنفکران و مردم ما دوام یافت. در دهه دوم قرن بیستم میلادی، وضع اجتماعی مملکت نیکو نبود. زیرا امیر حبیب الله خان در اوج

قدرتش از مردم دور و به قول غبار «در حرم فرورفته بود» و در این کار آنقدر افراط کردی، که حالت مزاجی او نیز درشت و خشن گردید و مأمورین و گماشتگان او هم چون دیدند که امیر به خواب غفلت فرو رفته، دست به چپاول مردم بی گناه بردند.

چندبار در سمت پختیا (جنوبی) و قندهار و هرات بلوای عام مردم شاکی به وقوع پیوست. ولی حکومت مرکزی بر زور آزمایی و لشکرکشی اتکاء کرد و امیر از خواب غفلت بیدار نشد.

از خصایص مزاجی و سجایای مردم مظلوم و مخصوصاً ملت افغانستان است که هر قدر کوفته و رنج دیده و سرکوب شوند، به همان اندازه مقاومت و استواری ملی ایشان افزوده می شود و در میدان مبارزه پیشتر می آیند. در جنگ دفاعی مردم افغانستان به متهاجمین ستمکار خارجی (استعمار انگلیس) این سجه ملی ما را به ثبوت رسانیده بود و با استبداد داخلی و چور و چپاول گماشتگان امیر، نیز احساس ملی ما زنده بود که:

ملت بود آن شیر، که هنگام تراحم چون بیشتر آزرده شود، پیشتر آید حرکت ملی و میمون مشروطیت اول، با زور آزمایی و خونریزی و استبداد امیر و درباریانش که می گفتند: «دیگر هر چیز را از اصول جدید قبول داریم، الا مشروطه»،^(۱) ظاهراً از بین رفت. ولی بعداً در قلوب

۱- این مطلب را عبدالقدوس خان اعتمادالدوله و استفتایی که از علمای قندهار در سنه ۱۲۹۹ ش کرده، نوشته است (برای تفصیل بنگرید: غبار، ۸۰۳) وفات اعتمادالدوله، شب چهارشنبه، ۲۳ حوت ۱۳۰۷ ش، در شهر آراء، کابل است.

ایستادگان:

- ۱- فتح محمد خان جبار خیل (ارسلا).
  - ۲- مولوی جمال الدین معلم هندی دارالعلوم حبیبیه.
  - ۳- معراج الدین خان معلم هندی دارالعلوم حبیبیه.
- نشستگان از راست به چپ:
- ۱- مولوی عبدالرب.
  - ۲- ؟ هندی.
  - ۳- سردار عنایت اللہ خان.
  - ۴- علی افندی.
  - ۵- شاغاسی حبیب خان بارکزی.

اولاد ملت، اندر خفاریشه دوانید و مشروطیت دوم را به وجود آورد، که استقلال افغانستان و طرز نوین اداره و تحول افکار را در دوره امانی ثمر داد.

جنگ اول بزرگ جهانی که در رمضان سال ۱۳۳۲ ق در آگوست ۱۹۱۴ م آغاز شد، تمام عالم انسانیت را تکان داد. چون مقام خلافت (سلطنت عثمانیه ترکی) هم در آن به طرفداری دولت آلمان و متحدینش شرکت جست، هیاهویی بر خلاف اقدامات جنگی دولت انگلیس و یاران او، در میان مسلمانان هندوستان و دیگر کشورهای اسلامی افتاد و در مدت کمی تجارت و اوضاع زندگانی ملل شرق و جهان را دگرگون ساخت.

امیر حبیب الله خان یک ماه بعد در کابل، بین مجمع بزرگی از کلان شوندگان آن وقت اعلان بیطرفی داد (اول شوال ۱۳۳۲ ق، ۱۹۱۴ م) در حالی که عامه مردم علناً برای پیروزی ترکان عثمانی و مقام خلافت اسلامی که در استانبول بود شعار می دادند و در هندوستان حزب خلافت بین میلیونها نفوس مسلمانان نیم قاره نفوذ کرده و به تقویه قوای ترک عثمانی و وسایل امدادیه و اعانه ها فراهم می آوردند و روزنامه خلافت از بمبئی هر روز به صد هزاران نسخه توزیع می شد و کلاه سرخ سلطانی شعار مسلمانان گشته بود.

اما امیر خاموش بود و از کنار حرم دوری نجست و شاید برای اربابان انگلیسی او در دهلی، همین وضع سکوت و آرامش، در کنار هندوستانی که یکی از منابع پیروزی در جنگ بود، مطلوب بوده باشد.

افغانستان بعد از جنگ دوم افغان و انگلیس در کنار دولت قوی هند بریتانوی واقع شد و امیر عبدالرحمن خان که مرد سیاستمدار قهار و دارای تیغ برنده برای سرکشان داخلی بود، در سیاست خارجی با خوشرویی تمام فقط بر دهلی اتکاء کرد و سیاست تمایل افغانستان را به روسیه تزاری که امیر شیر علی خان داشت و سبب بربادی او گردید علناً خطا پنداشت و در شرح حالی که منشی سلطان محمد هندوستانی تحت نظرش نوشته و به نام تاج التواریخ ترجمه شده محکوم نمود. ولی با وجود مدارا و نرمش و اخذ امدادیه سالیانه ۱۸ لک کلداری و ايسرای هند، سرحدات شرقی و امور قبایل را تنها به رحم و کرم و ايسرای نگذاشت و بآلیاقتی که در سیاست داشت از یک طرف و ايسرای را از این طرف مطمئن نگه داشت، ولی برای اینکه از موقعیت سیاسی و سوق الجیشی افغانستان، استفاده تام کرده باشد، گاه گاهی امثال ملا نجم الدین هده را از مسجد گداری کابل و دیگر مراکز دینی به قبایل فراری می ساخت، تا در آنجا هنگامه جهاد را گرم سازند و ايسرا را بدین گونه جنبشهای قبیلوی متوجه می ساخت که اگر قبایل سرحدی غربی هند، از این طرف تحریک شوند، نتایج آن برای هند بریتانوی سخت ناگوار خواهد بود، امداد ۱۸ لک کلداری که وایسر می دهد، فقط مزد شست امیر است و باید و ايسرای هند بریتانوی همواره معترف باشد که:

«امروز در قلمرو دل، دست دست توست»

با چنین سیاست کج دار و مریض، امیر عبدالرحمن توانست،

موقعیت خود را با امارت افغانستان استوار دارد ولی بعد از درگذشت او، فرزندش حبیب الله نتوانست به تنهایی چنین وضعی را دوام دهد. بنابراین برادرش سردار نصرالله را که مرد دستارپوش آخوند مشربی بود به پیشبرد یک پهلوی این سیاست گماشت. خودش با وایسرای کنار آمد و فرزند کلانش سردار عنایت الله را مجاملتاً به حضور لرد کرزن وایسرای هند فرستاد (۱۲ دسامبر ۱۹۰۴ م) و یک سال بعد (۱۹۰۵ م) لوئیس ولیم دین سکرتر خارجه هند را با خوشرویی و مدارا در کابل استقبال نمود و در یک معاهده چند سطره آنچه امیر عبدالرحمن در سفر او لپندی (۱۸۸۴ م) با لارده فرن قبولدار شده بود، عیناً پذیرفت و بدین صورت افغانستان باز تحت نفوذ مستقیم وایسرای هند باقی ماند. این پهلوی موافقت برای جلب اعتماد سیاسی وایسرای بود، که همواره خود امیر متعهد آن بود و سر مویی از آن انحراف نکردی و اعتماد دولت بریتانیه را از دست ندادی.

ولی در عین این مدارای سیاسی - که خود امیر بازیگر آن بود - برادر دیگر خود سردار نصرالله را از داخل ارگ شاهی کشید و به سمت غربی ارگ، قصری که اکنون محل کار شورای وزیران است به نام زین العماره برایش ساخت، تا همواره مردم بتوانند آزادانه و بدون قید پیش او بیایند و هر خان و ملک و آخوندی را با او رابطه باشد و تمام امور سرحدات و قبایل را او اداره نماید و در صورت لزوم بتواند حرکتی را در مرزهای شرقی بوجود آورد، و اگر بخواهد جهادی را اعلان نماید و آن را مظهر اراده مردم افغانستان جلوه دهد.

این سیاستی بود که امیر و برادرش از پدر آموخته بودند، که با نرمش و سازش، سلاح خشم و پرخاش را هم در دست داشته باشند و بنا بر این مقر سردار نصرالله، همواره مرجع سرداران قبایل و روحانیون و آخوندهای جهادباز مرکز و اطراف مملکت بود و بدین ترتیب، حکمرانی مطلق خود را بر مردم افغانستان ادامه می دادند و سراج الملة و الدین ذات خود را منبع روشنیهای دینی و دنیوی قرار داده بود. در حالی که اکثر اوقان گرانبهایش به تزیین دربار و آرایش و پیرایش خواتین زیاروی حرم می گذشت و اگر از آنجا بیرون می آمد، به شکار و دیگرچه پزانی و ترتیب فرش، ظرف و اسباب تعیش می پرداخت و سراج الاخبار درباره شکارش بر سیبل طنز و سخریه می نوشت:

همه آهوان صحرا، سر خود نهاده بر کف!

به امید آنکه روزی به شکار خواهی آمد!

مداخله مستقیم نماید.

در حدود ۱۱۷۰ ق، ۱۷۵۶ م، در مرکز امپراتوری مغولیه دهلی، یک حرکت بسیار مهم فکری و اصلاحی دینی به وسیله عالم مشهور آن عصر شاه ولی الله دهلوی به وجود آمده بود، که از طرف اخلاف این خانواده تعقیب شد و از اصول مهم آن اصلاحات اجتماعی و اقتصادی و جهاد در راه حفظ حکومت اسلامی بود. و چون بعد از این لار دلیک (Lord Laike) حکمران انگلیسی در ۱۸۰۳ م دهلی را گرفت هم سکهان در پنجاب سلطه خود را استوار داشتند، بنابراین مولوی اسماعیل دهلوی نواده شاه ولی الله به معیت سید احمد بریلوی، با کاروانی از مجاهدین، از راه سند و قندهار و کابل به پیشاور رسیدند و هنگامه جهاد را با سکھانی که پیشاور را گرفته بودند و هم با سرداران بارکزیایی (برادران امیر دوست محمد خان) گرم داشتند و یک حکومت شرعی را به تاریخ ۱۲ جمادی الاخری ۱۲۴۲ ق - ۱۰ جنوری ۱۸۲۷ م - در چارسده پیشاور اعلان کردند. ولی هر دو پیشروان این حرکت در ۲۴ ذیقعده ۱۲۴۶ ق (۶ می ۱۸۳۱ م) در بالاکوت کنار جلیم علیا در مقابل لشکریان سکھه به شهادت رسیدند و تبعه آنها در آن کوهساران متفرق شدند، تا که یک تن از بازماندگان این خانواده سید نصرالدین دهلوی مرکزی را در ستهانه کوهستان صوبه سرحد، برای مجاهدین آزاد، در ۱۸۴۰ م ساخت و از اخلاف سیاسی او در موضع سمشچ چمر کند، مولانا عبداللّه متوفا ۱۹۰۲ م و بعد از او برادرش عبدالکریم متوفا ۱۹۱۵ م و نعمت اللّه و رحمت اللّه نواسگان او به

(۲)

عوامل محرکه همجوار

قبایل آزاد و مراکز مجاهدین هندی :

در دو کنار خط سرحدی دیورند - که بین هند بریتانوی و افغانستان در ۱۲ نومبر ۱۸۹۳ م - ۱۳۱۱ ق - به وسیله سرما تیمر دیورند سکرتتر خارج هند و امیر عبدالرحمن به وجود آمد - و برخلاف رضای قبایل و مردم افغانستان به رسمیت شناخته و تحمیل شد، قبایل پشتوزبان سرحدی جنوباً از وزیرو مسید، دور، بنگبس اپریدی، مومند و غیره تا سرزمین الائی شمالاً می زیستند. این قبایل رابطه ای با حکمرانان انگلیس پیشاور و دیگر بلاد تحت سلطه مستقیم آنها به وسیله پولتیکل ایجنت های هندوستان داشتند. ولی قوانین پلیسی و امنیتی داخل صوبه سرحد بر آنها جاری نبود و عموماً به رسم عنعنوی جرگه اداره می شدند و بنابر این پولتیکل ایجنت انگلیسی حق نداشت، در امور داخلی آنها

جایش نشستند و این سلسله به نشر جریده المجاهد و مدیرش مولانا محمد بشیر که تا حدود ۱۳۱۰ ش هم زنده بود دوام داشت و همواره با دربار کابل و حلقه‌های روشنفکران اینجا مربوط بوده‌اند، که برخی از اسناد این ارتباط در آرشیف ملی کابل هم موجود است و حکومت‌های افغانی به آنها کمک پولی و اخلاقی هم می‌کرده‌اند.

در آغاز قرن بیستم، حرکت آزادیخواهی کانگرس در هند و بعد از آغاز جنگ اول جهانی ۱۹۱۴ م حرکت خلافت و مهاجرت در آنجا با شدت جریان داشت و در جوانان هند، اعم از هندو و مسلم جذبۀ تحصیل آزادی هندوستان ریشه می‌دوانید و تمام مردمی که با حکومت اجنبی و استعمار انگلیس سازش نداشتند و می‌خواستند در راه آزادی کاری کنند، روی به قبایل آزاد سرحدی پشتون و آشیانه‌های مجاهدین می‌نهادند و به وسیله این مردم زحمتکش و فداکار به مراکز افغانی در کابل معرفی می‌شدند و وسایل رسانیدن آنها از راه سرحدات قبایلی به کابل فراهم می‌آوردند. و این مردم بودند که زمینه آزادی هند و تأسیس حکومت موقت آزاد هندوستان را در کابل فراهم آوردند، که انگلیسیان دهلی و مراکز سراغ رسانی استعماری را سخت ناراحت ساخته بودند.

تحریک شیخ الهند و مراکز آزادیخواهان

در بین قبایل یاغیستان و کابل :

بعد از قیام آزادیخواهی هند (۱۸۵۷ م، ۱۲۷۳ ق) که استعمار-چیان انگلیس آن را به نام «غدر» (Mutiny) سرکوب ساختند، برخی از

پیشوایان مسلمان هند، به اشاره و تلقین شیخ الهند مولانا محمود الحسن (اسیر مالتا ۱۹۱۷- جون ۱۹۲۰ م) حرکات آزادیخواهی را در داخل و خارج هند ادامه دادند که از آن جمله مولانا ابوالکلام آزاد و مولانا محمد علی جوهر و حکیم اجمل خان و نواب وقار الملک و دکتر مختار احمد انصاری و مولانا تاج محمود امرتی و عبداللّه هارون سوداگر کراچی و غیره در داخل هند به صورت مخفی و در سرحدات آزاد فضل واحد حاجی ترنگزی و ملا صاحب بابره (قاید حمله بر شبقدر، سپتمبر ۱۹۱۵ م) و ملا احمد جان صاحب سنداکی، کوهستان ایاسین (مجاهدین سرسخت با استعمار انگلیس در آغاز قرن ۲۰) و بعد از آن خان عبدالغفار خان موسس جمعیت خدایی خدمتکاران بوده‌اند.

شیخ الهند در ۱۸ سپتمبر ۱۹۱۵ م، ۱۳۳۳ ق، به حجاز رفت و از آنجا یکی از همراهان مبارزه آزادی، مولانا عبیداللّه سندهی (شاگرد نو مسلمان خود) را از راه کویته و بسوراوک و قندهار به کابل فرستاد که در اکتوبر ۱۹۱۵ م به اینجا رسید و به امداد سردار نصراللّه خان و سردار عنایت اللّه خان و حاجی عبدالرازق اندر، مرکزی در کابل برای فعالیت آزادیخواهان هند ساخت و با مراکز مجاهدین ستهانه و سمشچ چمرکند (سرحد آزاد) روابط خود را استوار داشت و از این راه بود، که بسا از علما و جوانان حریت خواه هند، برای ادامه تحریک خود به کابل می‌آمدند و از اینجا برای تحصیل آزادی هند، در کشورهای آسیا و اروپا مساعی خود را دوام می‌دادند.

در همین اوقات یک دسته طلبۀ گورنمنت کالج لاهور، از راه هری

پور و سرحدات آزاد در فبروری ۱۹۱۵ م به کابل هجرت کردند، که در اینجا جمعیت آزادیخواهان هندی شامل شدند، که در این دسته اشخاصی مانند الله نواز خان پسر خان بهادر نواز (قوم بابر) مجستریت افتخاری ملتان هم بودند که بعد اطلاعات آزادیخواهان حقیقی هند را از کابل به منابع جاسوسی انگلیسی می‌داده‌اند.^(۱)

بدین نهج کابل مرکز فعالیت‌های سیاسی احرار هند گشت، و محمد میان بن عبیدالله (مولوی منصور انصاری) که از شاگردان فداکار شیخ ال‌هند بود، از حجاز با اسناد مهم سیاسی به هند رسید (اپریل ۱۹۱۶ م) و از آنجا از راه سرحدات آزاد در ماه جون ۱۹۱۶ م به کابل آمد. این شخص عالم با عملی بود که در سنه ۱۳۰۱ ق در سهانپور هند متولد و در دلو ۱۳۲۴ ش به عمر ۶۲ سالگی وفات یافت و در حضیره مهتر لملک لغمان مدفون است.

مولانا منصور علاوه بر کردار آزادیخواهی، شخصیت فکور و مؤلف با نظریات سیاسی خاصی بود. هیچ‌ده جلد کتاب را به زبانهای اردو و فارسی در سیاست، دین و حقوق از نظر اسلامی نوشت که برخی طبع شده است و نگارنده این سطور او را دیده با او صحبت‌ها داشته‌ام. وی تا آخر عمر بر مسلک آزادیخواهی و درویشی با افکار

۱- الله نواز که در دوره امانی شخصیت مشکوک بود و از معارف اخراج گردید، در کابینه محمد هاشم خان به وزارت و سفارت رسید و تا آخر عمر در کابل ماند، که هم در اینجا به تاریخ ۱۲ سنبله ۱۲۴۵ ش بمرد. وی در جنگ جهانی دوم به عنوان سفیر کبیر افغانستان در برلین پهلولی هیتلر نشسته بود.

ثابت و لایتغیر «حکومت الهی» باقی مانده و چون مدتها در سرحدات آزاد با افغانان محشور بود، زبان پشتو و دری را خوب حرف می‌زد و با زهرانام بنت سید محمد امین بنوری باجوری ازدواج کرده بود، که اخلافش تا کنون در ننگرهار و کابل و هند باقی‌اند.

سه واقعه مهم

با شدت و وسعت جنگ جهانی اول، هندوستان مستعمره ثروتمند امپراتوری انگلیس، از نظر آلمان‌ها و همراهان آن در جنگ دور نبود و می‌خواستند که در آن نیم قاره و مخصوصاً مسلمانان آنجا نفوذ کنند و این کار به وسیله خلافت عثمانیه - که در جنگ با آنها متحد بود - میسر می‌گشت، تا که مسلمانان افغانستان را به جهاد با انگلیس تحریک کنند و بدین وسیله قیامی را در هند بوجود آورند و قوای انگلیسی را در خود هند مشغول از میدان جنگ دور دارند.

از این رو کابل، مرکز فعالیت‌های سیاسی برخی از ممالک اروپا و آسیا گردید ولی امیر باخونسردی و تجربه‌ها، که از ایام پدرش در اینگونه موارد داشت، یک جرگه محدود مشایخ و سران افغانستان و سرحدات را در کابل فراهم آورد (اپریل ۱۹۱۵ م، ۱۳۳۴ ق) و باز بیطرفی افغانستان را تأیید کرد، در حالی که مردم افغانستان عموماً طرفدار کمک به خلافت عثمانی و اتحاد اسلامی بودند و محمود طرزی مدیر سراج الاخبار به ترجمانی احساسات عامه، مقاله «حی علی الفلاح» را در شماره ربیع الاول ۱۳۳۴ ق، ۱۶ جدی ۱۲۹۴ ش، جریده

مذکور انتشار داد و در آن مردم را برای تحصیل استقلال سیاسی و قیام ملی تحریک کرد، که این مقاله سانسور گردید و به محمود گفته شد: مرغی که بی وقت اذان دهد، سرش از بریدن است. و او را ۲۶ هزار روپیه جریمه داشتند، که شاهزاده امان الله خان دامادش ادا کرد. انگلیسیان مراقب احوال و بیدار بودند و با وسایل استخبارات ملکی و عسگری که در ممالک آسیا و هندوستان داشتند به وسیله انتلجنت سرویس و سی. آی. دی و نمایندگان سیاسی از تمام بلاد و مخصوصاً کابل اطلاع می گرفتند که یک مجموعه این اطلاعات محرمانه ۱۹۱۶ تا ۱۹۱۸ م اکنون از محریت بر آمده و در اندیا آفس لندن موجود است و ترجمه اردوی آن را در کتاب «تحریک الشیخ الہند» طبع دهلی ۱۹۷۵ م نشر کرده اند، که در این فصل از آن سود برده ایم و حواله آن به علامت اختصار به «تحریک» داده شده است.

در این اوقات در کابل چند واقعه مهم روی داده که بر اوضاع فکری مردم داخلی افغانستان اثر افکنده و با مشروطیت دوم ارتباط فکری دارد، که باید در اینجا به اختصار آورده شود.

اول : تنظیم ہندیان

طوری که گفتیم مولانا عبیدالله سندھی شاگرد رشید و آزادی طلب شیخ الہند در اکتوبر ۱۹۱۵ م به کابل رسید و تمام طلبہ ہندی را کہ قبلاً بہ سرحدات آزاد و کابل آمدہ بودند فراہم و تنظیم نمود و با سردار نصر اللہ خان و سردار عنایت اللہ خان - کہ از طرف امیر مأمور بودند -

بہ وسیلہ حاجی عبدالرازق اندر، مفاہمہ و صحبتہا روی داد و در ماہ جون ۱۹۱۶ م مولانا منصور انصاری ہم در این گروہ شامل شد و ہدایات مهم شیخ الہند را بہ آنہا رسانید.

اندر این ہنگام شخصی نومسلم دیگر بہ نام مولوی عبدالرحیم (برادر کلان اچاریہ کرپلانی لیڈر نامور ہند) ،^(۱) کہ از کارکنان فعال آزادیخواہان ہند بود بہ کابل رسید و بہ حیث ایلچی مجاہدین سرحد با نایب السلطنہ ملاقاتہا داشت و وسیلہ ارتباط مہاجران ہندی با رجال افغانی بود، کہ پول نقد امدادی و اسلحہ را از طرف نایب السلطنہ بہ قبایل آزاد می رساند.

گروہ ہندیان زیر مراقبت شدید حکومت و نمایندہ سیاسی بریتانیہ در کابل بودند و چون نمی توانستند با مردم کابل دیدار کنند.

بنابراین اطاق دکتور منیر بیک سرطیب ترک را در داخل شفاخانہ ملکی کابل - کہ از طرف ترکان عثمانی ہمکار این حرکت بود - دیدار گاہ یکدیگر قرار دادہ بودند و در اینجا با ہمدیگر می دیدند و مشورت می کردند.

چون در اکتوبر ۱۹۱۵ م مولوی برکت اللہ بہوپالی (مرد انقلابی مفرور ہندی) ہم با وفدالمانی بہ کابل رسید، بہ این گروہ متشکل پیوست و در رأس آن بہ اقدامات انقلابی پرداخت.^(۲)

۱- متوفی در دہلی، ۲۸ حوت ۱۳۶۰ ش، ۱۹۸۲ م.

۲- در تحریک شیخ الہند بہ تفصیل آمدہ است.

دوم: آمدن راجه مهندره پرتاب با وفدالمان

جنگجویان آلمان و طرفدارانش در اروپا، به شمول دولت عثمانیه که سجادنه نشین مقام خلافت بود، برای ایجاد شورش و ناآرامی در هندوستان، مملکت بیطرف افغانستان را تشخیص کرده بودند و بنابراین یک وفد مکمل که در آن منصبداران آلمانی و استریایی و ترکی و هندیان آزادیخواه متواری شامل بوده‌اند، از راه استانبول و حلب و بغداد و اصفهان و قم و هرات به کابل فرستادند که به تاریخ ۲۶ سپتمبر ۱۹۱۵م از راه هزاره‌جات به کابل رسیدند و از اکتوبر ۱۹۱۵م تا می ۱۹۱۶م در مهمانخانه باغ بابر در کابل باقی ماندند، و مهماندار این وفد از طرف دولت، شجاع الدوله فراشباشی بود.

این وفد به قرار بیانی که شجاع‌الدین - یکی از طلبه مهاجر هندی - به کابل (گرفتار شده در ایران) حین استنطاق به پولیس هندوستان داده عبارت بود از ص.^(۱)

۱- راجه مهندره پرتاب:

فرزند گه‌نشام سنک‌هه راجه مرسان، از یک خاندان حکمرانان موضع مرسان علی‌گه، برادر راجه دت پرشاد سنک‌هه و دارای جای‌داد وسیع اراضی در آنجا بود، که در کالج علی‌گه درس خواند و کمیته اتحاد مسلمانان و هندوان و مسیحیان را به فکر هندوستان متحد در

بندرابین بساخت. چون ذوق سیر و سیاحت داشت، در آمریکا به ملاقات هر دیال و اعضای جمعیت باغیان آزادیخواه هند رسید و به افکار انقلابی‌گروید و به تاریخ ۲۰ دسمبر ۱۹۱۴م در راه هندوستان به مارسیلز آمد و از آنجا به برلین رفت و در اندیا سوسایتی شامل گردید، که برای تحصیل استقلال هند می‌کوشیدند و مولوی برکت‌الله بهوپالی و هر دیال هندی هم در آن شرکت داشتند.

راجه بعد از ملاقات با قیصر آلمان، ویلهلم دوم (Wilhelm II)، و دیگر رجال جرمنی، پلان کار خود را چنین طرح کرد، که یک هیأت مشترک آزادیخواهان هندی و رجال ترکی و آلمانی را با خطوط قیصر و سلطان محمد رشاد خامس و انور پاشا و فتوای شیخ الاسلام استانبول، به افغانستان برساند تا به موجب آن رجال افغانستان بر علیه انگلیس قیام و اعلان جهاد نمایند.

در خطوطی که راجه از برلین آورده بود، مکاتیب رئیس دولت جرمنی به نام راجگان ایالات هند به زبان آلمانی و هندی و هم به نام امیر کابل و رانانیپال وجود داشت، تا با مهندره پرتاب کمک نمایند و هندوستان را از چنگ استعمار انگلیس برهانند و دولت آلمان حفظ آزادی هندوستان را تضمین می‌نماید.

چون وفد آلمانی و هندی و نیز حکومت موقتی هند در باغ بابر کابل ناکام ماند، راجه بعد از انقلاب اکتوبر ۱۹۱۷م از کابل برآمد و از راه دولت شوروی به اروپا رفت و بعد از اعلان آزادی هند، حکومت جواهر لعل نهرو او را در ۱۹۴۷ به هند دعوت کرد و مدتی در مجلس

۱- در تحریک شیخ‌الهند به تفصیل آمده است.

اعیان هند عضویت داشت تا که در سن پیری در دهلی جدید به تاریخ ۹ ثور ۱۳۵۸ ش، ۲۹ اپریل ۱۹۷۹ م وفات یافت و این شعله پرشور خاموش گشت.

۲- فان هنتنگ (Von. Henting)

وی کاپیتان توپخانه آلمان و پدرش وزیر عدیه، جوان فعال نظامی بود، که در وفد مذکور سمت ریاست مشترک بانیدر مایر داشت. چون در مقاصد خود به پیروزی نرسید واپس به آلمان رفت و در راپوری نوشت که متن آن در گوتن گن ۱۹۶۳ م طبع شد.

وی در صفحات ۹۳ و ۹۴ این راپور اعضای وفد خود را چنین معرفی کرده: «Becrer و لفتنت Rdeher آلمانی و کاظم بی ترکی و مهندره پرتاب و برکت الله هندی و شش نفر افریدی از عساکر انگلیسی که در جنگ به دست آلمانها افتاده بودند. دو تن افغان به نام عبدالرحمن و سبحان خان هم به مصارف خود در این وفد شرکت داشتند.»^(۱)

۳- ویگنر:

فرزند یک خانزاده آلمانی و کاپیتن مخابره بی سیم.

۴- لواری:

به حیث سکرتر فان هنتنگ.

۵- وو کات (هوخت):

سکرتر فان هنتنگ.

۶- نیدر مایر (niedermyer):

کاپیتن عسکر آلمانی و مرد نظامی فعال بود، که نامش در ترجمه اردوی ممسوخ بیانیه شجاع الله سیندیری مثر آمده (تحریرک ۲۶۵) ولی اصلاً در آرشیف ملی آلمان (بون) و دیگر منابع نیدر مایر است. وی در سپتمبر ۱۹۱۴ م عضو هیأت عسگر ۲۳ نفری آلمان زیر ریاست ویلهلم واسموس (Wassmus) در استانبول به قیادت روف بی ترک بود. که به وفد مهندره پرتاب پیوست و خود را متعهد امور نظامی و تربیت منصفداران جنگی در آسیای میانه می دانست، در حالی که همکار دیگرش هنتنگ برای ایجاد روابط سیاسی با افغانستان سعی بود.

نیدر مایر در کابل مفرزه کوچکی عسگری افغان را زیر تربیت نظامی قرار داد که از جمله قوماندان عبدالحمید رئیس ارکان دوره امانی بود، که در سنه ۱۳۰۳ ش در قضیه بغاوت ملای لنگ در لوگر کشته شد.

۷- یوزباشی کاظم بی (ترک) :

وی دگروال عسکر ترک و از هیأت منصبداران کارمند انور پاشا بود، که تا عصر امانی در افغانستان ماند و در جنوری ۱۹۱۹ م به بخارا و خیوا آمد.

چون در اپریل ۱۹۱۹ م هیأت فوق العاده سیار محمد ولی خان به مسکو فرستاده شد، کاظم بی هم در این گروه شامل بود و بعد از آن او را در عشق آباد می بینیم که با جریده ترکی زبان «صدای مستمندان» (*Voice of The Poors*) همکاری دارد و خود را حکمران فعال آنجا ساخته است. در اکتوبر ۱۹۱۹ م به تشکیل جمعیت بخارای جوان کاگان همت گماشت و در آن جنبش سیاسی سهم داشت و با افغانستان هم رابطه خود را دوام می داد و به جنبش حکمران هرات می نوشت «که عنقریب قوای پان اسلامی به ایران داخل گردیده و لشکریان انگلیس را از آنجا بیرون خواهد راند و درباره دستان بلشویک به شما اطمینان شخصی می دهم که ایشان دوستان صمیمی مسلمانانند و برای امیر غازی امان الله طیاره و توپ و بسا سامان جنگی را تهیه خواهند کرد.»^(۱)

۸- مولوی برکت الله :

فرزند منشی قدرت الله بهوبالی، یکی از علمای جيد هندوستان، که در توکیو پروفیسور زبان اردو و از مخالفان مبارز سرسخت بریتانیه

در هند بود. چون در سنه ۱۹۱۴ به اشاره سفارت بریتانیه او را در جاپان از کار برطرف نمودند، از آنجا به سان فرانسسکو رفت و در جمعیت آزادیخواهان هند (غدر) شامل شد و بعد از آن به برلین آمد و عضو فعال پارتی ملی هند گردید. وی مقالات دقیق دینی و تبلیغی جهاد را به فارسی به سراج الاخبار کابل از جاپان می فرستاد،^(۲) و در کابل به حیث عنصر فعال ملی آزادیخواه هند شناخته شده بود. بنا بر این با وفد آلمانی از برلین به کابل فرستاده شد و در اینجا با راجه مهندره پرتاپ و مولانا عبیدالله سندهی، هنگامه ضد بریتانوی را گرم ساخت و در جنود ربانیه (عسکر نجات هند) رتبه معاون ژنرال داشت و در حکومت موقتی آزاد هند - که در کابل ساخته شد - صدر اعظم بود (۲۴ جنوری ۱۹۱۶ م) و چون در اواخر ۱۹۱۷ م کمیساریت خارجه ترکستان شوروی به امیر حبیب الله خان پیغام تحکیم روابط دوستانه داد، برکت الله به معیت کاظم بی سابق الذکر به جمهوریت ترکستان شوروی برای مذاکره فرستاده شد.

در سنه ۱۹۱۹ م هنگامی که بعد از اعلان استقلال افغانستان، محمد ولی خان سفیر سیار فوق العاده امان الله خان به تاریخ ۷ اپریل همین سال از راه تاشکند به مسکو و دیگر ممالک اروپا فرستاده شد، در این هیأت سیاسی، برکت الله و کاظم بی هر دو شرکت داشتند که در ۱۰ اکتوبر ۱۹۱۹ م در مسکو با احترام و گرمی پذیرایی شدند.

۱- آدمیک: افغانستان، ۱۴۴، از اسناد محرمانه ۱۶۰ آرشیف ملی هند، مورخ فروری ۱۹۲۰ م.

۱- بنگرید: سراج الاخبار، ص ۴، شماره ۲، سال ۳، یکم ذیقعدہ ۱۳۳۱ ق، ۱۲ اکتوبر ۱۹۱۱ م.

برکت اللہ از مسکو به آسیای میان روسیه شوروی برگشت و تحریکات ضد بریتانوی را دوام داد و رساله‌ای بر موضوع بلشویزم و اسلام نوشت و در آن سوشلیزم مارکسیستی را یک نوع بازگشت به تصور بیت المال در اسلام خواند که خزانه‌ای است عمومی و متعلق به تمام جامعه.

نویسنده این سطور از عواقب برکت اللہ بعد از ۱۹۲۰ م خبری ندارم، ولی باید گفت: این شخصیت پویا و گویا و توانا عمری را در مبارزه با استعمار و امپریالیزم بریتانیا گذرانیده بود.

به هر صورت وفد مشترک در اواسط اکتوبر ۱۹۱۵ م در صیفیه پغمان به حضور امیر پذیرفته و مذاکره آغاز شد. وفد کوشش داشت که امیر را به اعلان جنگ بر خلاف انگلیس و طرفداری از متحدین آلمان وا دارد و در مکتوبی که از انور پاشا آورده بودند، چهار مطلب درج بود:

اول: چون سلطان عثمانی جهاد را اعلان داشته، باید امیر هم چنین نماید.

دوم: آیا امیر گذشتن عساکر ترکیه عثمانی را از خاک افغانستان به سوی هند اجازت می‌دهد؟

سوم: باید افغانستان روابط خود را با انگلیس قطع نماید.

چهارم: امیر باید تمام ملاهای متنفذ و بارسوخ را به اعلان جهاد بگمارد.

اما امیر در جواب این مسایل به وفد مذکور گفت: مردم افغانستان مسلمانان عقیده راسخند، ولی وسایل جنگی ندارند و بنا بر این همواره فقط به دفاع از مملکت خود آماده‌اند.

وفد به امیر وعده هر گونه امداد نظامی و اسلحه و دوازده صد هزار پوند تقاوی داد، ولی امیر جواب قاطع نداد و مسأله را به مجلس مشوره خود وا گذاشت.

در این وقت درباریان امیر دو دسته بودند:

یکی طرفداران جنگ که در آن برادر امیر، سردار نصر اللہ و دو فرزندش عنایت اللہ و امان اللہ شامل بودند که از محمود طرزی (خسر شاهزادگان و عنصر مهم پیشوای روشنفکران) و حلقه‌های دینی و طرفداران ترک و اکثریت قبایل افغان حمایت می‌شدند. دسته دوم طرفداران انگلیس که گرد عبدالقدوس خان اعتمادالدوله فراهم می‌آمدند و در آن حامیان بی بی حلیمه (مادر اندر امیر، که خواب امارت پسر خود محمد عمر خان را می‌دید) و دسته‌های سوداگران معامله‌دار با هندوستان و برخی از نظامیان و بیوروکراتان شامل بودند. ولی امیر می‌خواست با این دسته، بازی سیاسی را با احتیاط انجام دهد و طرفداران انگلیس را حمایت نماید، در حالی که انتظار عمومی چنین بود، که امیر با وفد خارجی بسازد و جهاد را اعلان کند.

در این وقت به حافظه سیف اللہ خان نماینده سیاسی دولت هند بریتانوی از طرف مردم اخطارهای مخفی داده می‌شد، که مقرر نمایندگی او مورد هجوم مردم قرار می‌گیرد، تا عملیات جنگی با بریتانیه صورت

گیرد (مراسله ماه جون ۱۹۱۶، حافظ مذکور).

ناگفته نماند که پیش از سپتمبر ۱۹۱۵ م هنگامی که وفد آلمانی در راه هزاره جات بین هرات و کابل بود وایسرای هند مکتوبی به امضای امپراتور بریتانیه، به نام امیر حبیب الله فرستاد و او را به اطاعت بریتانیه و حفظ بی طرفی خواند و تقاوی ماهانه او را از یک و نیم لک به دو لک حق السکوت افزونی داد.

امیر در بین تمایل عمومی جهاد به دسته های مختلف درباری و خواهشهای وفد آلمانی مانند بازیگر ماهر دست به عمل می یازید. از یک طرف مهمانان آلمانی و ترکی و هندی را به مذاکرات مستقیم و غیر مستقیم مشغول می داشت و به ترتیب یک معاهده ماده^(۱) بین افغانستان و آلمان و متحدین او نزدیک می شد، ولی از سوی دیگر روزی که باید فردای آن معاهده امضا شود به تاریخ ۲۵ جنوری ۱۹۱۶ م حافظ سیف

۱- قراری که در روزنامه مخفف نویسی Seller محفوظ در اندیا آفس (لندن) آمده، این مسوده معاهده ده ماده داشت، که در مقدمه آن تحکیم دوستی بین آلمان و افغانستان و حکمداران طرفین و متحدین دیگر آلمان و به رسمیت شناختن استقلال افغانستان مذکور بود و باید طرف افغانستان به تجهیز قوای عسگری و تنظیم اساسی آن پردازد و روابط سیاسی را با مردم پارس، هند و ترکستان روسی ایجاد کند و آلمان یکصد هزار تنگ عصری و سه صد توپ و دیگر تجهیزات عسگری را با ده میلیون پوند استرلینگ به افغانستان می دهد و همچنین آلمان راه خود را به مملکت پارس می گشاید تا از این راه با افغانستان کمک رسانیده بتواند.

بین طرفین روابط سیاسی برقرار و هتنگ به حیث نماینده آلمان در افغانستان شناخته می شود و نماینده افغان به پارس فرستاده می شود، تا در آنجا با نمایندگان سیاسی دول متحد آلمان (قوای مرکزی) مذاکره نمایند. درباره افتتاح سفارتخانه و قونسلگری آلمان در کابل عنقریب مفاهمه لازمه صورت خواهد گرفت، (ادمیک، افغانستان، ص ۹۴).

الله نماینده بریتانیا را احضار کرد و در یک مصاحبه خصوصی او را به ادامه سیاست بیطرفی اطمینان داد و گفت: که علاوه بر این در دربار عمومی دوام این سیاست را اعلان خواهد کرد. ولی سخنان وی برای تسکین احساسات عامه خواهد بود و دولت بریتانیا نباید از کلامش مشوش گردد. و این دربار موعود به تاریخ ۲۹ جنوری چهار روز بعد تشکیل شد و چون امیر دوام بی طرفی را اعلان داشت، مردم کابل و قبایل که منتظر اعلان جهاد بودند، عموماً رنجیدند و وفد مشترک آلمان - ترک - هندیان ناکام شد و بنا بر این اروپائیان اعضای وفد در ماه می ۱۹۱۶ م عزم کردند تا کابل را بدرود گویند.

قرار اسنادی که در آرشیو ملی موجود است: سردار نصرالله می کوشید تا آنها نروند و وعده می داد تا قبایل سرحدی را بر خلاف میل امیر، برای جنگ با بریتانیا آماده خواهد ساخت. ولی اعضای هیأت به این وعده اعتباری ندادند و نیدر مایر از راه آسیای مرکزی روسیه خود را به تهران و کرمانشاهان رسانید و در این راه از فرقه بهایی کمک دید. ولی هتنگ از راه چین و آمریکا به جرمنی بازگشت. در حالی که اعضای دیگر وفد در هرات تا وقتی باقی ماندند، که انقلاب اکتوبر ۱۹۱۷ م شوروی، راهی برای کارکنان مخالف بریتانیه نامساعد می ساخت.^(۱)

به چنین عملیات ماهرانه سیاسی، امیر خود را از خواهشهای

مشترک آلمان و ترک رهانید و به تاریخ ۶ سپتمبر ۱۹۱۶ م سیف الله خان نماینده بریتانیا را باز دفعتاً احضار کرد و تنها با او نشست و اغراض و مقاصد وفد را ناپسندیده خواند و گفت که آنها با یأس از کابل برآمده و از مرز کشور ما گذشته باشند. فقط سه نفر کاظم بی و برکت الله و مهندره پرتاپ در کابل باقی مانده اند، که موجب نگرانی او است. چون اینها مهمانند او نمی داند که چگونه از چنگ آنها خود را رهایی دهد؟ ولی خود ایشان هم عز دارند، تا عنقریب از اینجا برآیند.

امیر اطمینان داد، که بر بیطرفی و وعده های دوستی و وابستگی خود با بریتانیا استوار است و دو نفر به نام خیرالدین و احمد که قبایل تیراه را در مقابل انگلیس برمی انگیزانند نمایندگان ترکیه نیستند. شخص اول در مکتب حریبه کابل استاد بود، چون طلبه را به سیاست می کشانید برطرف گردید و فردوم آشپز مطبخ شاهی بود که بنا بر نااهلی رانده شد. هر دو بدون اطلاع و اجازه امیر به تیراه گریخته اند و از هیچ طرفی نمایندگی و اختیاری ندارند و باید که نماینده بریتانیا به دولت خود، از این طرف اطمینان کامل دهد.^(۱)

سوم: تأسیس حکومت: موقتی آزاد در کابل

طوری که گفته شد راجه مهندره پرتاپ و مولوی عبیدالله سندهی قبلاً مقدمات مفاهمه با رجال افغانی را به وسیله حاجی عبدالرازق

چیده و سردار نصرالله نائب السلطنه را راضی ساخته بودند که تشکیل یک حکومت موقتی هند را در کابل اعلان دارند. چون برکت الله با وفد آلمانی به کابل آمد، قراری که عبدالباری ولد مولوی غلام جیلانی (یکی از طلبه مهاجر هندی گرفتار شده در ایران به حیث گواه سلطانی به پلیس هند) بیان داده، سرکردگان گروه هندی و کاظم بی به اجازه نائب السلطنه در خانه حاجی عبدالرازق فراهم آمدند تا زمینه تأسیس حکومت آزاد هند را آماده سازند و در ابتدا در نظر بود که این حکومت به صدارت یکی از شاهزادگان خاندان شاهی کابل تشکیل گردد، ولی بعداً بر این متفق شدند که صدر حکومت راجه مهندره پرتاپ و وزیر اعظم او مولوی برکت الله و وزیر هند (داخله) مولوی عبیدالله سندهی باشد،^(۱) و این حکومت آزاد از مقر آزادیخواهان (باغ بابر کابل) اعلان گردید (سپتمبر ۱۹۱۶ م).

۱- طوری که گفته شد وی یکی از همراهان شیخ الهند بود، که در کودکی به نام بوتاسکه شهرت داشت و چون مسلمان شد عبیدالله نامیده شد و در دیوبند علوم اسلامی خواند و در اکتوبر ۱۹۱۵ م به کابل رسید که از سران مبارزان ملی به شمار می رفت. این شخصیت معال و سرسخت انقلابی از شارحان دانای فلسفه شاه ولی الله دهلوی و عالم متبحر علوم اسلامی و مرد پویا و کوشا فکور آزاد مشربی بود که علاوه بر سیرت آزادیخواهی و کارنامه های سیاسی و عضویت در ارکان حکومت موقتی هند و تأسیس جماعت خدام خلق (جنود الله) آثار برگزیده به زبان اردو و عربی تألیف کرده، که از آن جمله کتاب التمهید (عربی) و تحریک سیاسی شاه ولی الله به زبان اردو و هفت سال در کابل (اردو) است. وی تا اوایل عصر امانی هفت سال در کابل ماند و از آن شاه اجازه تأسیس یک درسگاه هندی گرفت که به مداخله سفارت بریتانیا افتتاح نشد و در سنه ۱۹۲۳ م از راه تاشکند به ماسکو و استانبول رفت و با انقلابیون شوروی و لنین ملاقاتها کرد و تجارب انقلابی اندوخت و در ترکیه مصطفی کمال را دید و از آنجا به مکه معظمه اقامت گزید و دست به ←

اطلاعی که در این باره از طرف دفتر امور خارجه ویسرای هند به تاریخ ۱۵ سپتمبر ۱۹۱۶ م ضبط شده و در دنیای سیاست به نام (قضیه مکاتیب ابریشمین) شهرت دارد چنین است: که عبیدالله سندهی خطوطی را بر دستمالهای ابریشمین می نوشت که ظاهراً دیده نمی شد، ولی مکتوب الیه می توانست بعد از انجام یک عمل کیمیای آن را بخواند. این نامه ها به وسیله عبدالحق جاسوس گماشته خان بهادر رب نواز خان ملتان که دو پسرش الله نواز و شاه نواز در گروه طلبه مهاجر هندی در کابل جازده بودند، به لاهور آورده شد و به وسیله خان بهادر مذکور، به دست حکومت هند رسید و مسأله فاش گردید.

در این نامه های ابریشمین که مولوی عبیدالله سندهی از کابل نوشته، گفته می شود که وفد آلمانی در کابل با احترام پذیرفته شد، ولی در مذاکرات خود به جایی نرسید. زیرا افغانستان خواست که عساکر ترکی با افسران و اسلحه و امداد نقدی به مدد افغانستان بیایند و متحدینش در جنگ، تضمین حفاظت و سالمیت این مملکت را بنمایند. آنگاه افغانستان در جهاد بر علیه انگلیس قیام خواهد کرد. ولی چون این شروط را دولت عثمانی نپذیرفت، بنا بر این وفد آلمانی ناکام ماند.

← تألیف و تحریر افکار دینی و انقلابی خود برد.

چون هند آزاد گردید و در سنه ۱۹۴۹ م زمینه عودتش میسر شد به هند بازگشت و به نام «هندسا گراکادیمی» موسسه علمی را تأسیس کرد و آخرین ایام عمرش را در نشر و تبلیغ و تفسیر فلسفه شاه ولی الله گذراند و در قصبه امروت شکارپور سند نزدیک مرقد مولانا تاج محمود سندهی می زیست تا که در آنجا وفات یافت و دفن شد.

دولت موقتی آزاد هند، که اعضای آن در باغ بابر کابل نشسته بودند به اقدامات ذیل دست زد:

اول: ارسال هیأت سفارت به روسیه تزاری و خواهش جلب سفیر از آنجا به کابل.^(۱)

دوم: ارسال سفارتی به هندوستان، (که کامیاب نیست).

سوم: ارسال سفارتی از راه پارس به استانبول و برلین.^(۲)

چهارم: ارسال سفارتی به چین و جاپان.^(۳)

پنجم: به هندوستان و برلین مکرراً هیأت دیگر سفارت فرستاده می شود.^(۴)

۱- در آخر اطلاعیه ۱۵ سپتمبر ۱۹۱۶ م دفتر امور خارجه هند گوید: که دکتر مهترا داس به نام شمشیر سنکه و هم خوشی محمد و عبدالقادر از طلبه لاهور، جزو هیأتی بودند که در مارچ ۱۹۱۶ به تاشکند رفته و در می همین سال به کابل واپس آمدند. (تحریر، ص ۱۱۷).

۲- برای این مقصد دو تن از طلبه مهاجر لاهور، عبدالباری پسر غلام جیلانی و شجاع الله پسر حبیب الله لاهوری از طرف مولانا عبیدالله سندهی از کابل فرستاده شدند تا از راه ایران به ترکیه بروند. ولی در ماه اگوست ۱۹۱۶ م در محمود آباد ایران به دست انگلیس ایران گرفتار و به گارد روسی تسلیم کرده شدند، تا که در تربت جام هر دو را به مأمورین انگلیسی سپردند و از آنجا ایشان را به هند بردند تا که به کوه سلطانی، تمام معلومات فعالیت های حکومت آزاد هند را به حکومت انگلیسی سپردند که تفصیل آن در کتاب تحریک شیخ الهند آمده است.

۳- در این هیأت مهترا سنکه و شیخ عبدالقادر با خطوط مهندره پرتاب و برکت الله، عنوانی دکتر سن بات سین (چین) و میکادو شاهنشاه جاپان، در ماه جولای ۱۹۱۶ م. از راه ترکستان روسی سفر کردند. ولی در آنجا به دست حکام تزاری گرفتار و در مشهد به ژنرال کونسل بریتانیا سپرده و به لاهور آورده شدند و در یک محاکمه خصوصی عسکری مهترا سنکه محکوم و در ۲۱ مارچ ۱۹۱۷ اعدام شد. (تحریر، ص ۳۴۲).

۴- تحریر، ص ۱۱۶.

ششم: حکومت موقتی هند، به نام جنود ربانیه (لشکر نجات مسلم سالویشن آرمی) تشکلی را در مدینه، استانبول، تهران و کابل، به روی کاغذ به وجود آورد، که تمام عالم اسلام را از هند تا مصر و استانبول در بر می گرفت و مریبان آن خلیفه مسلمین و احمد شاه قاجار ایران و امیر حبیب الله خان بوده اند، که مردان کار و سالاران آن مشتمل بر رجال تما اسلام، به شمول اجرای مبارز قبایل افغانی قرار داده شده بودند و شرح این ماجرای غیر عملی در مکتوبهای ابریشمین مولوی عبیدالله سندهی (که به دست جواسیس انگلیس افتاد) آمده است.^(۱) ولی تمام این ترکیبات بر روی کاغذ ماند و جنبه عملی نداشت و بنابر این رجال انگلیسی در هند آن را مضحکه ای بیش نمی شمرده اند.

اما از طرف شرق:

جریان دیگر سیاسی که افکار مردم پشتون را تکان می داد و بیداری

۱- ترجمه اردوی این نامه های ابریشمین در کتاب تحریک، از روی اسناد اندیا آفس طبع شده است و عبدالحق آورنده این نامه ها، اصلاً جیون داس ولدلور ندارام ساکن جنجیان ضلع شاهپور پنجاب بود، که در سنه ۱۹۱۲ م مسلمان شد و مدتی در خانه بهادر رب نواز خان ملتان معلم دو پسرش بود و در فیبروری ۱۹۱۵ م همراهی الله نواز و شاه نواز پسران خان بهادر مذکور به کابل رفت و در جولای ۱۹۱۶ م نامه های ابریشمین را از عبیدالله سندهی به نام شیخ عبدالرحیم سندهی گرفت که آن را در عربستان به مولانا محمود الحسن برساند. ولی عبدالحق آن را در لاهور به خان بهادر داد تا به حکومت هند رسید.

گویا این شخص و پسران خان بهادر برای این کار به کابل هجرت (۱) کرده بودند و بعدالحق در پاداش خدمتش در پلیس راه آهن پنجاب مقرر گردید (تحریک، ص ۳۰۲).

سیاسی را بار می آورد و بر مردم افغانستان نیز تأثیر عمیق می کرد همانا حرکات آزادیخواهان هند و احزاب سیاسی آن سرزمین بود، که در اوایل قرن بیستم با نشاط فراوان در سرتاسر هند به آن دست زده بودند، همواره می خواستند که از نیروی مردم سرحد شمالی غربی هند و قبایل نیمه آزاد نیز کار بگیرند و چنانچه گفته شد، مردم آزادیخواه این سرزمین از اوایل قرن بیستم با احزاب سیاسی و دینی هند آشنا شدند و جای تعجب است که در اواخر عهد بریتانوی، هنگامی که هیأت ارسالی دولت بریتانیه برای سروری و مطالعه اوضاع سیاسی هند می آمدند دریافتند که بیداری سیاسی و فعالیت منظم آزادیخواهی، در صوبه شمال غربی از تمام ولایات دیگر هند (حتی بمبئی هم) افزونتر است (رجوع به راپور کریس، سال ۱۹۴۵ و ۱۹۴۶ م).

حزب الله:

اولین حرکت سیاسی و اصلاحی که مطلع بیداری سیاسی مردم پشتون سرزمین محکوم بریتانیا است، از طرف فضل واحد مشهور به حاجی صاحب ترنگزی و همکارش مولوی عبدالعزیز اتمانزی (متوفی ۱۹۳۴ م) به وجود آمد.

و جمعیتی که مرامهای اصلاحی و سیاسی داشت به نام حزب الله ساخته شد، که مولانا سیف الرحمن الکوزایی (متوفی در دوابه چارسده به عمر ۱۱۰ سالگی روز شنبه ۷ جمادی الاولی ۱۳۶۹ ق) و مولوی فضل ربی (متوفی در لوگر کابل حدود ۱۳۳۵ ش) و فضل محمود

منخفی (متوفی ۱۹۴۷ م) شاعر مشهور پشتو از پیشوایان این حزب بودند.
حزب الله دو مرام مهم داشت: یکی اصلاح اجتماعی و مبارزه با رسوم و عادات مضر.

دوم کوشش برای تحصیل آزادی و تعمیم جهاد بر ضد استعمار انگلیس که در آن وقت خانزاده جوان اتمانزایی چارسده جناب خان عبدالغفار خان ولد بهرام خان نیز در این راه می‌کوشید، و چون در آغاز جنگ جهانی اول ۱۹۱۴ م امر گرفتاری حاجی ترنگزیی صادر شد، وی مرکز حزب خود را به سرحد آزاد سور کمریاجور انتقال داد و قریه غازی آباد را بنا نهاد، که آرامگاه حاجی هم در آنجاست.

طوری که گفتیم حاجی با حزب الله خود مصدر مبارزه‌های طولانی بر ضد استعمار انگلیس در سرحد بود و رفقای خونگرم مبارزی داشت، که از آن جمله میر سید جان مشهور به بابری ملادر شبقدر شمال پیشاور در ۱۹۱۱ م بالشکریان انگلیس در آویخته بود (متوفی در چارمنگ ۱۳۴۲ ق) و ملا احمد جان مشهور به ملا صاحب سنداکی در چکدره و مله کند با انگلیس جهاد کرد (۱۹۱۴ م) و یک سال بعد در ۱۹۱۵ م نیز قبایل وزیرستان با قوای استعمار دست به جهاد بردند و قبایل مومند به قیادت حاجی ترنگزیی بر مقرر عسگری انگلیس در شبقدر شبیخونها زدند و این آویزشهای قبایل در ۱۹۱۸، ۱۹۱۹ م هم دوام داشت، مانند جنگهای مغول کوت، تانک، اپوزی، توچی، کسیی، غر، کاور، مانجی گری ژژی، درابن، ترکی، قلعه دوه و غیره، که تمام

این حرکات رستاخیز آسا در شرق مملکت ما، مردم را بیدار می‌ساخت و در عوام روحیه آزادی را نیرو می‌بخشید، در حالی که جنگ استقلال افغانستان نیز با پیروزی سپری شده و مردم افغانستان را هم بیدار ساخته و مشروطیت دوم به ثمر رسیده بود.

اوضاع شمالی و غربی مملکت:

جنگ بزرگ اول جهانی که در آگوست ۱۹۱۴ مشتعل شده بود تا ۱۱ نومبر ۱۹۱۸ م مدت چهار سال دوام کرد و اوضاع سیاسی و اجتماعی برخی از ممالک و ملل را تغییر داد. در حالی که در جوار افغانستان شرقاً یک رستاخیز ملی مردم آزادی طلب هند و قبایل سرحدی - طوری که اشاره رفت - قائم بود.

در شمال نیز در کشور پهناور روسیه تزاری، کارگران روس قیام عظیمی نمودند و نخستین بار ایدیالوژی سوشلزم را به مرحله عمل رسانیده و با انقلاب کبیر اکتوبر حزب کمونیست (بالشویک) دولت استبدادی تزاری را سرنگون ساخته زمام دولت جدید روسیه شوروی را در دست گرفت (۷ نومبر ۱۹۱۷ م) و در سال ۱۹۱۸ م کمیسار امور خارجه ترکستان شوروی به امیر حبیب الله پیغام داد، تا با همدیگر روابط دوستانه را استوار سازند.

ناگفته نماند که بین دولت روسیه تزاری و بریتانیه در ۱۹۰۷ م قراردادی امضاء شده بود، که در ماده اول آن افغانستان، خارج منطقه نفوذ روسیه شمرده شده و در ماده چهارم اصل مساوات را در امور

تجارتی بریتانیه و روسیه و افغانستان پذیرفته بودند و بنا بر این در دهه
عشره اول و دوم قرن بیستم افغانستان مخصوصاً هرات و قندهار و کابل
گذرگاههای تجارتی روس و ایران با هندوستان بوده اند و داد و ستد
اموال تجارتی و رفت و آمد مردم به بخارا و تاشکند و مشهد و پیشاور و
کراچی و بمبئی فراوان بود. در حالی که جنبش مشروطیت در ایران
قاجاری به اوج خود رسیده و منجر به صدور فرمان مظفرالدین شاه
قاجار (۱۹۰۷ م) راجع به قانون اساسی و گشایش مجلس شورای ملی
شده بود.

تمامی این اوضاع از عوامل محرکه عدم خاموشی شعله مشروطه
خواهی در افغانستان بود و در روشنفکران این سرزمین درک و سنجش
سیاسی و بینش عینی نشو و نما می کرد.

با قساوتی که در صفر ۱۳۲۷ ق نهضت اول مشروطه در کابل
سرکوب شد، باز هم اوضاع سیاسی و بیداری ملی در سه سمت
افغانستان، و هم بازتابی از عوامل محرکه داخلی جامعه افغانی
نمی گذاشت که این شعله به کلی خاموش گردد و بنابر این می بینیم که
مشروطیت خواهی دوم با روحیه انقلابی متکاملتری در بین جوانان
روشنفکر افغانستان نشو و نما یافت و منجر به تغییر اوضاع اجتماعی و
بازستانی استقلال افغانستان گردید.

(۳)

محمود طرزی و سراج الاخبار

بعد از قتل و تاراج صفر ۱۳۲۷ ق که امیر و درباریان بر مشروطه
خواهان روا داشتند، ظاهراً از ترس حاکمان ستمگر و منابع جاسوسی
داخلی و انگلیسی، این صدا خاموش ماند، ولی:
زین قصه هفت گنبد افلاک پر صداست

کوتاه نظر نگر، که سخن مختصر گرفت

جامعه های مظلوم استبداد زده، خاصیت آب روان دارند، اگر
مانعی پیش روی نداشته باشند، جریان طبیعی خود را ادامه می دهند،
ولی اگر سدی را در مقابل آن ایجاد کنند، موقتاً بی حرکت مانده و روی
همدیگر مترکم می شوند و با فشار و نیروی فوق العاده، موانع را از
پیش خود بر می دارند.

سرینجه استعمار، گلوی سراج الاخبار اول را در ۱۳۲۳ ق فرا

«علامه محمود طرزی»
پدر ژورنالیزم افغانستان

گرفت و جزیک شماره بیشتر نشر نشد. ولی شش سال بعد امیر به تقاضای عصر و اجبار محیط سرفرو آورد و در سنه ۱۳۲۹ ق با اجازه نشر همان جریده را به محمود طرزی داد، که منبع بیداری سیاسی و زمینه پرورش تخم مشروطه خواهی - بلکه آزادیخواهی - گردید.

این حرکت میمون که در سنه ۱۳۲۷ ق اختناق یافته بود، دو سال بعد با نشر مجدد سراج الاخبار و نفس مسیحایی یک افغان مخلص و وطن دوست دانشمند و نویسنده نیرومند محمود طرزی پس زنده و پویا گردید و این مرد عاقل و مدبر بدون ایجاد هیاهو و ترسانیدن دربار حقا به جای مولوی محمد سرور واصف (علیه الرحمه) نشست و نخل مشروطه خواهی را به ثمر رسانید.

محمود طرزی کی بود؟

در دهه نخستین قرن ۱۹ م امپراطوری احمد شاه ابدالی - که بین اخلاف او اختلاف شدیدی روی داد - از هم پاشید و سرداران بارکزایی (پسران سردار پاینده خان محمدزایی) به موجب عهدنامه ربیع الثانی ۱۲۴۲ ق - ۱۸۲۶ م که اصل آن در آرشیف ملی کابل موجود است سرزمینهای باقی مانده امپراطوری درانی را مانند مال موروثی شخصی، ترکه و تقسیم کردند، که ولایت قندهار وسیع از شاه جوی تا فراه و شکارپور به پنج برادر (از بطن مادر غلجی ایدو خیل هوتک) تعلق گرفت: پردل خان، شیردل خان، کهندل خان، رحمدل خان، مهردل خان متخلص به مشرقی.

رحمدل خان در سنه ۱۲۷۵ ق در ایران مرد و در نجف اشرف دفن شد، پسری به نام غلام محمد خان داشت که شاعر صاحب‌دیوان در سبک هند و کاتب هنرمند متخلص به طرزی بود (متولد قندهار ۱۲۴۵ ق و متوفی در دمشق جمعه ۱۵ شعبان ۱۳۱۸ ق) این سردار خوش ذوق صوفی مشرب هنردوست قندهاری، رقابتی که بر امارت افغانستان بین دو عمزاده سردار محمد ایوب خان فاتح میوند و سردار عبدالرحمن خان خواسته و گماشته لپیل‌گریفن (نماینده انگلیس) روی داده بود، متمایل به شخص سردار ایوب خان (عنصر مخالف استعمار انگلیس) بود، و چون سردار عبدالرحمن خان به امارت برداشته شد (جنوری ۱۸۸۰ م) جواسیس امیر اطلاع دادند، که در محفلی یک تن هراتی با سردار غلام محمد خان طرزی نشسته و می‌گفتند: اینک سردار محمد ایوب خان - که بعد از جنگ پیر پایمال قندهار و شکست در مقابل لشکر انگلیس به ایران رفته بود - فاتحانه پس می‌آید.

گویند: امیر پس از گرفتن این اطلاع، امر به مصادره اموال و تبعید طرزی به هند داد و آن هراتی دیگر را در غل و زنجیر کشیده بردند و در سرحدات غوریان هرات بر درختان سر به فلک کشیده ناجوی آنجا قفس محکم بساختند و آن مظلوم را در آن قفس انداختند تا استخوانش در آن پوسید و به قول امیر: «تا ببیند که چگونه موکب سردار ایوب خان از ایران باز می‌گردد!!»^(۱).

گویند که سردار طرزی را از مرزهای قندهار به اسوء حال با ۳۶ تن از افراد خانواده‌اش به کویته و کراچی فراری ساختند (جنوری ۱۸۸۱ م، ۱۲۹۹ ق).

در میان این کاروان فراریان اجباری از وطن، فرزند ۱۶ ساله سردار غلام محمد خان به نام محمود هم بود، که روز اول ربیع الثانی ۱۲۸۲ ق، (اول سنبله ۱۲۴۴ ش، ۲۳ آگوست ۱۸۶۵ م) در جوار مرقد سلطان محمود در غزنه تولد یافته و بدین مناسبت او را «محمود» نام گذاشته بودند.

محمود جوان ۱۷ ساله باسواد و دارای ذوق ادبی، همراه پدر و خاندانش از سنه ۱۸۸۲ تا ۱۸۸۵ م و عمر ۲۰ سالگی خود را در کراچی زندگی کرد و زبان اردو آموخت. ولی پدرش با وجودی که دولت هند بریتانوی معاش می‌داد نخواست در دارحرب زندگی کند. بنابراین در تابستان همین سال به وسیله کشتی بحری با پسرش محمود و خانواده خود به بغداد رفت و در اینجا محمود جوان زبان ترکی را نیز آموخت و چون در ۱۳۰۴ ق، ۱۸۸۶ م به دمشق رفت، در آنجا عربی را کاملاً فرا گرفت و تا سال ۱۹۰۰ م، ۱۳۱۸ ق که ایام عمرش ۳۵ سال بود و اندکی فرانسوی را هم آموخته، مطالعات وسیع خود را در ادبیات و حقوق و سیاست و اجتماعیات و مبادی علوم طبیعی ادامه داد و نویسنده و مترجم و سیاستمدار مدبر و شاعر وطنخواهی برآمد و بسا کتب به زبان دری تألیف یا ترجمه کرد و به بلاد مملکت وسیع عثمانی و عربی سفرها نمود و با رجال با ثقافت ترکیه و عرب محشور گشت.

سردار غلام محمد خان طرزی در ۷ دسمبر ۱۹۰۰ م، ۱۳۱۸ ش، در دمشق شام، در غربت و وطن چشم از جهان بست و در آنجا به خاک سپرده شد. محمود طرزی ۳۵ ساله از همین هنگام در صدد عودت به وطن افتاد و در فبروری ۱۹۰۲ م، ۱۲۸۰ ش در حالی که امیر عبدالرحمن خان از جهان گذشته بود، به کابل آمد و نه ماه سکونت گزید که در اینجا به «بیگ صاحب» شهرت داشت.

چون امیر حبیب الله خان او را به بازگشت و وطن دعوت کرد، به دمشق رفت و با تمام عایله پدری بعد از تبعید ۲۳ ساله در سال ۱۹۰۵ م به کابل برگشت و در خانه ملا عموی توحی ده افغانان (مقابل شار والی کنونی) سکونت کرد و از این وقت است که این جوان دانشمند پرکار و مدبر دست به خدمت و وطن یازید و علاوه بر نشر هشت سال سراج الاخبار افغانیه، سی و یک کتاب و رساله منشور و منظوم به زبان دری تألیف یا ترجمه کرد، که تنها یک کتاب تاریخ محاربه روس و جاپان او در چهار جلد در حدود ۱۲۷۰ صفحه حجم دارد (طبع کابل ۱۷-۱۹۱۶ م).

زندگی محمود در عین خاموشی و خونسردی، پر از شور و تلاش و تدبیر بود. وی کار می کرد، پویا و جویا بود، و با عقیده و ایمان کامل به «معالی و مفاخر افغانیت» برای وطن خود خدمات مهم و ارزنده انجام داد مثل:

۱- تحکیم بنای ژورنالیزم و فکر جدید در افغانستان، که او را «پدر صحافت و تجدد» افغانستان می نامیم و این کار از ۱۵ شوال ۱۳۲۹ ق (۱۶ میزان ۱۲۹۰ ش، ۱۹۱۱ م). که شماره اول سراج الاخبار افغانیه نشر

گردید آغاز یافت و تا شماره (۶) سال هشتم مورخ ۱۵ ربیع ۱۳۳۷ ق، (۲۷ قوس ۱۲۹۷ ش، ۱۹ دسمبر ۱۹۱۸ م)، دوام کرد.

۲- استوار ساختن سبک نثرنویسی دری و رواج تألیف و ترجمه و ترتیب مطبوعه مطابق اصول و معاییر جدید عصر (۱۳۳۷-۱۳۲۹ ق).

۳- راهنمایی موثر جوانان مشروطه خواه دوم و توسعه فکر آزادی و تجدد خواهی. یعنی احیای مجدد تحریک سرکوب شده مشروطیت اول و پرورش جوانان فداکار مانند امان الله خان و عبدالرحمن لودین و عبدالهادی و امثال ایشان.

۴- بعد از اعلان استقلال ۱۹۱۹ م و انتصاب او به حیث اولین وزیر خارجه کابینه امان الله خان، تشکیل وزارت خارجه در قصر ستوری کابل و ریاست مذاکرات تحصیل استقلال (اپریل ۱۹۲۰ م در کوه مسوری هند و ۱۹۲۱ م در کابل) و بعد از این تأسیس سفارتهای افغانستان در لندن، پاریس و مراکز دیگر جهانی و راهنمایی سیاست خارجه به جانشینان و شاگردان خود در وزارت خارجه.

۵- توجه وی به نهضت نسوان و گشایش مکاتب زنانه به وسیله دخترش ملکه ثریا و رفع نقاب و نشر جریده ارشاد النسوان کابل به وسیله اسما زوجه محمود و روح افزا برادرزاده اش (حمل ۱۳۰۰ ش).

به این کارنامه های ارزشمند، محمود در سنه ۱۹۲۲ م وزیر مختار افغانستان در پاریس و در سنه ۱۹۲۴ م جهت علالت مزاج در اروپا به تداوی پرداخت و در جولای ۱۹۲۸ م به کابل بازگشت و چون در برخی موارد با عمال حکومت امانی اختلاف داشت و سنش به ۶۰ رسیده بود،

از مشاغل رسمی کناره گرفت.

محمود طرزی تا آخر دوره امانی، شخصیت محترم پاکدامنی و راهنما باقی ماند و چون ملکه ثریا زوجه امان الله خان دخترش بود و دربار امانی بر محور ضد انگلیسی می چرخید، منابع پروپاگندی بریتانوی، دست به تبلیغات زهر آگین بر ضد شاه و ملکه و دربار زده بودند، که علت اصلی آن سیاست ضد انگلیسی امان الله خان و رفتنش به مسکو بود. بنا بر این اغتشاشی را در خزان ۱۳۰۷ ش، ۱۹۲۸ م به وجود آوردند، که شورشیان در جمله هفت فقره پیشنهادی خود، اخراج خاندان محمود طرزی را هم تقاضا کرده بودند.

چون امان الله خان هم کابل را به سردسته شورشیان، حبیب الله کله کانی (مشهور به بچه سقاو) گذاشت در جدی ۱۳۰۷ ش به قندهار رفت، محمود طرزی هم در طیاره از قندهار به هرات و ایران رهسپار شد که هشت ماه در ایران بود، و از آنجا از راه باطوم اتحاد شوروی (۲۶ اکتوبر ۱۹۲۹ م) باز به مملکت ترکیه پناهنده شد و در استانبول مسکن گزید، تا که به تاریخ ۲۲ نومبر ۱۹۳۳ م به سن ۶۸ سالگی در اثر سرطان جگر، چشم از جهان پوشید و در مزاری نزدیک ابوایوب انصاری به خاک سپرده شد (رحمة الله علیه). گویا وی در زندگانی خود ملهم بود، که مرگش در فراق وطن عزیزش واقع می شود و گفته بود:

در غربت اگر مرگ بگیرد بدن من / آیا کی کند قبر و کی دوزد کفن من؟
تابوت مرا بر سر کوهی بگذارید! / تا باد وزد بر سر آن از وطن من

بعید نیست که به قدر دانی نسل جدید افغان از خدمات گرانمایه اش به وطن، وقتی عظام رمیم او را مانند استادش سید جمال الدین افغانی، به وطن باز آرند، و او را در دل پوهنتون کابل، در کنار سید مذکور، آرامگاه ابدی بخشند:

«تا باد وزد بر سر او از وطن او»

از پیلوت افغانی که محمود به قصد خروج آخرین از وطن به هرات می برد روایت است که محمود در آن پرواز سخت ناراحت بود و اشک می ریخت و با خود این بیته پشتو را زمزمه می کرد:

داستا په مینه په شپو شپوزه کړیدلی یم

اوس دی پریر دمه چی انگریز در ته غندلی یم
او می گفت که در مصرع دوم اصلاً «چی رویبار در ته غندلی یم» بود و این بیت را ملا محمد اکرم هوتک استاد وفادار محمود که با خاندانش در دمشق فراری بود - حین ترک وطن گفته بود.

ساختمان فکری محمود طرزی

چون اندیشه محمود طرزی بر تمام جوانان افغان در مشروطیت دوم تأثیر عمیق داشته و راهنما و پیشوای همگان بود بیجا نیست در اینجا بنیادهای فکری او را هم قدری توضیح بدهیم:

۱- ضد انگلیسی بودن خاندان او:

پدر محمود سردار غلام محمد خان طرزی فرزند سردار رحمدل

خان یکی از حکمرانان بارکزیایی (محمدزیی) قندهار بود، که در ایران مرد و پسرش برخلاف تمایل برخی از افراد خاندان اعمامش مانند سردار شیرعلی خان ولد سردار مهردل خان مشرقی، از سلطه نفوذ انگلیس متنفر بود و بنابراین در جنگهای ۱۲۹۷ ق، ۱۸۷۹ م، طرفدار سردار محمد ایوب خان فاتح میوند بود و هم بدین سبب، امیر عبدالرحمن خان او را از قندهار به کراچی تبعید کرد.

طرزی زیر بیرق انگلیس در کراچی زندگی کرده نتوانست و طوری که گفته شد، به بغداد و دمشق به دولت اسلامی عثمانی پناه برد و تا آخر عمرش در اجماماند.

محمود که از سن کودکی بدین روحیه پرورده شده بود، تا آخر عمرش بر این مفکوره استوار ماند و در هر جایی که کردار و گفتار و خامه‌اش کار می‌کرد، بر ضد نفوذ استعمار بریتانوی مقاومت و مبارزه کرد.

پدرش طرزی هنگام سکونت در قندهار در عصر امیر شیرعلی خان به شعر و ادب و دانش ر فرهنگ شهرت یافته و با علمای عصرش دوست و محشور بود. در آرشیف ملی یک مکتوب بسیار فصیح عربی با خط بسیار زیبای نسخ در دو صفحه به خط قاضی طلا محمد پیشاوری موجود است که به نام مولوی عبدالرحیم بن مولوی حبیب الله محقق قندهاری نوشته شده و نویسنده آن طلا محمد یکی از اعضای خاندان قاضی خیل پشاور و علمای صاحب تألیف و شاعر هنرمند است، که در آن سلام و احترامی به سردار طرزی نیز اهدا شده و معلوم است با

طرزی ارادت و روابط علمی و ادبی داشته است. ولی هنگامی که سردار از وطن به جرم مخالفت به انگلیس تبعید شد و در هند دریافت که قاضی مذکور از کارمندان دستگاه استعمار و مانند عموزاده اش قاضی قادرو (جاسوس در دربار امیر شیرعلی خان) است، او را هجو کرد، که این هجویه در دیوان مطبوع طرزی (کراچی، ۱۸۹۲ م) موجود است.

با وجودی که سردار طرزی، پیرمرد زاهد خداپرست و بی‌غرضی بود، ولی در اثر سعایت مأمورین سفارت انگلیس، نظر گماشتگان دولت عثمانیه در شام، نسبت به پدر و پسرش تغییر کرده بود و مشکلاتی را در امور زندگانی محمود ایجاد می‌کرده‌اند. ولی پدر و پسر هر دو بر عقیده ضد بریتانوی بدین جهت استوار ماندند، که سیاست استعماری و رویه امپراتوری بریتانیه را با ملل اسلامی و مخصوصاً در دو جنگ با افغانستان در خور نفرت و خصومت می‌دانستند.

در تاریخ صحافت افغانستان واقعه شنیدنی است، که خود نویسنده این سطور آن را دیده و خوانده‌ام و به سال ۱۳۰۱ ش تعلق دارد، که در آن وقت جریده بلوچستان گزت ۱۵ سپتمبر ۱۹۲۲ مقاله‌ای با لهجه و مطالب طعنه آمیز راجع به بیدار افغان نوشت، که گویا استقلال افغانستان نتیجه عقد معاهده با حکومت هند بریتانوی (۲۸ اسد ۱۲۹۸ ش) است و همین رابطه با این دولت بود، که افغانستان قدامت پسند را متمایل به اصلاحات و مدنیت جدید ساخت.

جریده طلوع افغان قندهار، در جواب این مقاله از شماره ۱۴ تا ۱۷

سال دوم ۱۰ قوس ۱۳۰۱ ش، ۱ دسمبر ۱۹۲۲ م، مطالب مفصلی را در چهار بخش نگاشت و با لهجه درشت به پاسخ بلوچستان گزرت پرداخت. مثلاً: «استقلال افغانستان یک چیز اعطا کرده انگلستان نیست... ورنه اگر تکوین استقلال بر مواعید سیاسیون بریتانیه و معاهدات قرطاس منتج می بود، آیرلیند باید صد سال و هندوستان یکنیم صد سال قبل دارای استقلال می شدند، ولی:

آزادگی به قبضه شمشیر بسته اند مردان همیشه تکیه خود را بدو کنند بلی می خواهم به الفاظ واضح تر بگویم که ما از افکار سیاسیون انگلیس به کلی واقف هستیم که در مشرق وسطی، برای استحکام نفوذ و اقتدار حکومت بریتانیه تسخیر کابل، آخرین و مهمترین نقطه خیال آنها است، لیکن سیاسیون انگلیس باید بدانند که آن قدح بشکست و آن ساقی نماند... برای سیاسیون و پرایپگندیست های انگلیسی بهترین راه عمل فقط همین است که دیگر خیال پیشرفت پالیسی (فار ورد پالیسی) را طرد نموده، با پالیسی رجعت قهقری عمل پیرا شوند.

تصور می کنم که پرایپگندیست انگلیس در ضمن پیشرفت پالیسی، به غرض عوام فریبی، دیگر اقدام به اشاعه این گونه لغویات نخواهند نمود که از ریشه دوانیها و دسیسه های خارجه دست باز داشته و در رفع اغتشاش خانگی خود سعی باشند.

به دریا در، منافع بی شمار است اگر خواهی سلامت برکنار است. در مقاله مفصل جوابیه طلوع افغان به سوء نیت و دسایس سیاسیون انگلیس در ممالک شرق و اسلام اشاره های زننده موجود و

لهجه آن هم خشونت آمیز بود.

قراری که حبیب الله طرزی - یکی از مأمورین زیر دست محمود در وزارت خارجه - می نویسد: چون وظیفه او ایجاب می کرد، مکتوبی به قندهار نوشت که تحریر چنین مقالات در مناسبات سیاسی جنجال بار می آورد، پس راجع به نشر اینچنین موضوعها باید با وزارت خارجه مشورت شود.

مدیر آن جریده (مرحوم عبدالعزیز خان بعداً مشهور به باباجان) در جواب این نامه مکتوب شدیدی به وزارت خارجه فرستاد و شاغلی حبیب الله طرزی هم به جواب آنچنان مکتوب شدیدتری تسوید کرد و خواست که امضای وزیر خارجه (محمود طرزی) را بر آن بگیرد.

حبیب الله طرزی می نویسد: چون وزیر نامه را سراپا خواند، به سوی من نگرست و گفت: می خواهی که این مکتوب را من امضاء کنم؟ بلی! زیرا بر وزارت خارجه تعرض سخت کرده! وزیر گفت: «نزد من این چوکی و این مقام ارزشی ندارد و در مقابل مسلک من که ژورنالیزم است به توتی نمی ارزد. من هم مثل او یک جریده نگارم و هرگز خود را اجازه نمی دهم که در مقابل «کولینگ» خودم چنین یک چیزی را بنویسم.»^(۱)

این نوشته حبیب الله طرزی درست است و خود نویسنده این سطور که مدتی مدیر طلوع افغان بودم، مکتوبی را در آن اداره دیده ام،

۱- محمد کاظم آهنگ، سیر ژورنالیزم در افغانستان، ص ۷۹، طبع کابل، ۱۳۴۹ ش.

که محمود طرزی به قلم خود نوشته و امضا کرده و از مدیر طلوع افغان به خطاب «عزیز جان عزیزم» معذرت خواسته و گفته که جواب خوب دندان شکن به یاوه سرایی آن جریده انگلیسی داده‌ای! بارک الله»
به این طور محمود طرزی تا آخرین لحظه زندگانی، بر نفرت و نکوهش سیاست استعماری انگلیس استوار بود.

۲- تأثیر محیط ایام جوانی :

محمود در حدود ۱۵ سالگی و آغاز ایام بلوغ با پدر و خاندان مظلومش به اسوء حال از وطن تبعید گردید و این مظلومیت او به سببی بود، که پدرش با امیر گماشته استعمار انگلیس (دولت متهاجم در دو جنگ با افغانستان) اختلاف داشت.

به چنین حال در ذهن و روحیه این جوان مردم دوست افغان که اجباراً از وطنش اخراج می‌شود چه تأثیراتی راجع به آن قوه قهار نقش بسته باشد؟

محمود چون از وطن فراری شد، چشمش نخستین بار به آثار مدنیت اروپا مانند راه آهن، چراغ برق، جریده و مطبوعه و غیره، که به وسیله همان قوه استعماری در هند ایجاد شده بود آشنا گردید و از آثار ایام جوانی او معلوم است که از همان وقت آرزو داشت که وطنش نیز از آن مدنیت برخوردار باشد.

در قدم دیگر چون به بغداد و استانبول و دمشق رفت، در آن وقت قلمرو خلافت عثمانی نهایت وسیع بود و آثار مدنیت صنعتی و

نہضت‌های علمی اروپا هم به این مملکت وسیع رسیده بود، ولی ملت‌های ترک و عرب و بالکان که داخل قلمرو خلافت بودند، در یک نوع استبداد سخیف و قاهر سلطان عبدالحمید خان می‌سوختند و دسایس درباری و کجرویهای گماشتگان خلافت و فعالیت ناروای جواسیس مابین همایونی! به درجه‌ای بود، که از ممیزات خاص اجتماعی آن دوران به شمار می‌رفت و جرجی زیدان مورخ و نویسنده معروف عرب، آن را در انقلاب عثمانی به نحو موثری تصویر کشیده است.

در آن وقت سید جمال‌الدین افغانی هموطن محمود، کمر به بیداری ساختن ملل اسلامی از ترک و عرب و ایران و هند بسته و به استانبول آمده بود.

محمود طرزی در دیوان پدر قصیده‌ای در ستایش سید خوانده و پدر و ملا محمد اکرم هوتک بارها از آن مرد دانشمند و پرشور سخن گفته بودند. در سنه ۱۳۱۴ ق (۱۸۹۶ م) در جراید خواند که سید از اروپا به استانبول آمده است.

سردار غلام محمد خان فرزند خود، محمود را به استانبول فرستاد، به دستش نامه‌ای به نام سید جمال‌الدین داد. محمود رفت و این جوان پرشور افغان با پیشوای آزادیخواهان شرق، چندین ماه در استانبول محشور شد و از دم مسیحایی آن مرد گرانبامه، شور و بیداری او افزونتر گردید. وی می‌نویسد:

«علامه سید جمال‌الدین یک معدن عرفان بود. این هفت ماهه مصاحبت من با او به قدر هفتاد ساله سیاحت در بر دارد... مباحث

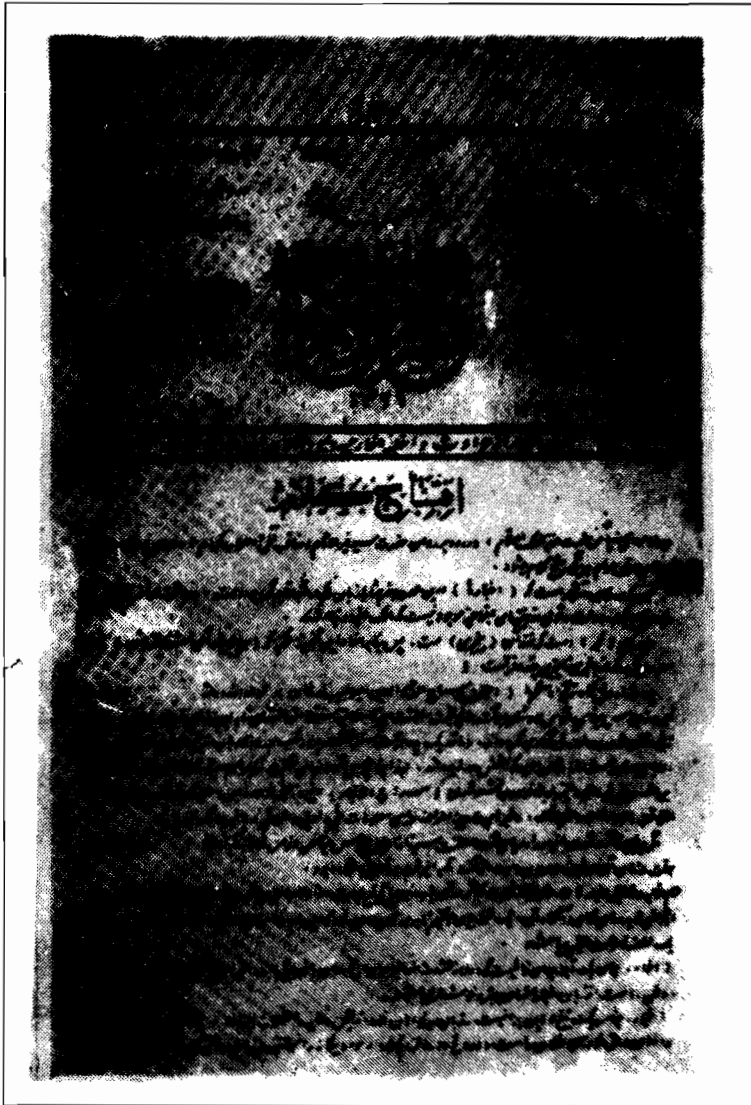
علمیه، حکمیه، فلسفه، سیاسیه اجتماعیه و غیره که هر روز در محفل بزم حضور آن علامه دهر جریان می‌یافت، هر جمله و عبارت آن کتابها، رساله‌ها تحریر به کار دارد...»^(۱)

مبارزه سید جمال‌الدین افغانی که به سطح جهانی آغاز شده و پیروان فکری او در ترکیه، مصر، ایران و هند و دیگر نقاط اروپا آن را تعقیب می‌کردند، مبنی بر دو اصل مهم بود:

اول: مبارزه با استبداد داخلی شاهان و حکمرانان در ممالک اسلامی.

دوم: مبارزهٔ عنیف با امپریالیزم، مخصوصاً با اعمال شاهشاهی انگلیس و تعدیات آنها در ممالک شرقی.

محمود که از کودکی نفرت شدید را از انگلیس به ارث برده بود، در صحبت هفت ماههٔ خود با سید افغانی بر این نفرت و نکوهش استوارتر گردید و ضمناً متوجه شد که استبداد داخلی و خودسری شاهان و حکمرانان شرق نیز از آن بلیهٔ خارجی کمتر نیست. وی دید که احرار و جوانان ترک به قیادت ابوالاحرار مدحت پاشا و انور بی در مقابل سرپنجهٔ بی‌امان استبداد خلیفهٔ قهار و جاسوس مشرب سلطان عبدالحمید، به فداکاری و سربازی ایستاده‌اند و انقلاب عثمانی - که جرجی زیدان صحنه‌های آن را مصور ساخته - با پیروزی پیش می‌رود و مشروطیت در قلمرو خلافت و هم در سرزمین ایران و مصر و غیره

نخستین شمارهٔ «سراج الاخبار افغانیه»

که در سال ۱۲۹۰ ش به مدیریت علامه محمود طرزی نشر گردیده

۱- محمود طرزی، مقالات، ۲۴۳، طبع کابل، ۱۳۵۵ ش.

ریشه می دواند. تمام این مناظر بیداری با تلقینات سحرآمیز سید جمال، در مفکوره محمود طرزی نقش می بست و با این اندیشه های رستخیز آسا، به فکر وطن و استبداد امیر عبدالرحمن و پسرش امیر حبیب الله می افتاد، که ما بعد از این کارنامه مبارزه بسیار عاقلانه پرتدبیر خاموش - اما مهیج - او را در آینده روشن می سازیم.

۳- تلاش و مجاهدت شخصی او در تکمیل نفس :

محمود در ایام جوانی زبانهای پشتو، دری، اردو، عربی، ترکی و اندکی فرانسوی می دانست و از ادبیات وسیعی که در این زبانها بود، استفاده می کرد. وی از ملا محمد اکرم هوتک، استادی که از قندهار با خاندان طرزی همراه بود، درس دینی و عربی خوانده و از پدرش ادبیات دری را به اندازه شاعری و نویسندگی در این زبان آموخته بود. و چون ترکی و عربی و اردو را هم فرا گرفت و به پیشرفت ادبی و ترجمه های علمی و آثار علوم جدید در عربی و ترکی و صحافت زبان عربی در شام و مصر و به جنبشهای فکری ترک و عرب آشنا شد، شخصاً به مطالعات جدید در ادبیات و علوم پرداخت و به تکمیل نفس کوشید.

این تلاش و ذوق شخصی او بر چیزهایی که از پدر و معلم اندوخته بود، خیلی افزود و چون همواره در صدد بازگشت به وطن بود می کوشید، تا از آنجا ارمغانهایی به وطن و مردم خود آرد، که به درد ایشان بخورد و چیزی را فراهم سازد، که قبل از او نیاورده باشند.

در مثنوی عشق وطن که در سنه ۱۳۲۵ ق، ۱۹۰۷ م سروده است، می گوید:

پس عشق تو چسان ز سر من بدر شود؟

«با شیر اندرون شد و با جان بدر شود»

شد سالها که داغ جدایی و فرقت

می سوخت همچو شمع دل و جان عاشقت

شبها به یاد وصل تو بی خواب مانده ام

در روزها به فکر تو در تاب مانده ام

هر علم و فن که خوانده و تحصیل کرده ام

نیت برای خدمت و نفع تو بوده ام

ای خاک پاک و ای وطن خوش زمین من!

معشوق من، حبیب من و دلنشین من!

مسعود باش و شاد بزی، تا ابد بمان!

در حفظ و در ترقی و معموری و امان

رشک آور بلاد تمدن نشان شوی!

در شرق همچو شمس درخشان عیان شوی!

(در دار السلطنه کابل ۱۳۲۵ ق، سراج الاخبار، سال ۲ شماره ۷،

ص ۱۳).

در حقیقت حب وطن و متمدن ساختن آن از مفکوره های اساسی محمود بود، که برای این مقصد نیکو شخصاً در تلاش افتاد و از همه اولتر به تکمیل معلومات و مطالعات خود کوشید و با فرآورده های

جدید خود را مجهز گردانید و وقتی به وطن بازگشت، اولین منادی تلقین وطن دوستی و اصلاح طلبی و خیرخواهی عمومی گردید.

نویسنده این سطور اعتراف دارم که بعد از ۱۳۰۰ ش چون معارف توسعه یافت و اولین مکتب ابتدایی در قندهار تأسیس گردید و دارای سواد و خوانش و نگارش شدم، اولین بار مفهوم «حب وطن» را از آثار محمود طرزی دریافتم و این احساس شریف تاکنون که ۷۵ ساله‌ام، در خاطر من از آن وقت باقیمانده که محمود گفته بود «شبها به یاد وصل تو بی خواب مانده» و قس علیهذا هزاران جوان افغان را به فکر وطن و آباد ساختن آن پرورده بود.

من محمود طرزی را در عمر خود یک بار دیده‌ام و آن هم وقتی بود که بعد از تخلیه کابل در زمستان ۱۳۰۷ ش منهدماً در قندهار توقف داشت و بعد از چند روز وطن را برای ابد بدرود گفت، در آن وقت من جوان و معاون جریده طلوع افغان قندهار بودم.

وی از آینده وطن سخت نگران و غمگین بود و می گفت: من ناچار اکنون می‌روم و باز هم به هجران وطن مبتلا می‌شوم. ولی از خدا می‌خواهم که این دیدار آخرین من از آن نباشد و پس برگردم. در حالی که استقلال وطن به جا مانده و از نعمت امنیت برخوردار باشد.

«الا ای جوانان وطن! بیدار باشید که استقلال وطن را از دست ندهید! زیرا با بذل جانها، مالها و مساعی فراوان متمادی بدست آمده است.» در پایین سخن به زبان پشتو گفت: «ماله خپله قندهاری استاد ملا محمد اکرم حخه دغه زده کری وه، چی وطن مه هیروه!».

تأثیر فکری سراج الاخبار در خارج:

سراج الاخبار تنها در داخل مملکت یگانه منبع و جنبش بخشای فکر نوجوانان و مشروطه خواهان نبود، بلکه در محافل آزادیخواهان هند و مشروطه طلبان ایران و جوانان آسیای میانه که در شعله‌های آتش استعمار یا استبداد شاهان خودسر و خودخواه می‌سوختند نیز جنبش آفرین و روان بخشا بود.

به چشم کم منگر عاشقان صادق را که این شکسته بهایان متاع قافله‌اند بلی! کاروان یغما زده ملل مشرق از حرکت باز مانده بود. سکون مرگ آسا حیات مردم را تهدید می‌کرد. استعمار انگلیس، نیم قاره هند را گلو می‌افشرد، که از آنجا حدی خوانان خوش آهنگ برای بیداری ملی به زمزمه سرایی آغاز کردند.

جرایدی امثال الهلال (ابوالکلام آزاد) و حبل المتین (سید جمال‌الدین) از کلکته و زمیندار (مولانا ظفر علی خان) از لاهور به نشر و تبلیغ آغاز کرده بودند. کاوه اقدام، و صور اسرافیل و غیره را ایرانیان بیدار و حق طلب نشر می‌کردند. پیروان سید جمال‌الدین افغانی در کشورهای عربی و ترکیه صحافت مترقی جدید را وقف بیداری ملی ساخته بودند.

در چنین هنگامه رستخیز آسا، کشور افغان نیز از جنبش و کوشش و تپشی تهی نبود. محمود طرزی حدی خوان کاروان ملی ما بود و در بیدار ساختن مردم، مخلصانه می‌کوشید و حرکت فکری نوینی را به وجود آورده بود.

مثلاً می نوشت:

حی علی الفلاح

نوارا تلختر می زن، چون ذوق نغمه کم یابی!

حدی را تیزتر می کن، چو محمل را گران بینی!

آری، آری! هر آنقدر که می توانی نوارا تلختر بزنی! همان قدر که در حنجره ات بگنجد، حدی را تیزتر بکن.

چرا که منزل خیلی دراز است و محمل به درجه ای سنگین می رود، که صداها ی حدی با آوازهای درها دم ساز آمده، شرق و غرب را در یک اهتزاز سامعه خراشی در آورد! اما هزاران افسوس! که شتران باربردار محمل یار غمگسار را از کسالت و عطالت وانمی رهند و قدم از قدم برنمی دارد...

صبح شد برخیز! ساز راستی آسا نوازا!

شام حرمان در عقب باشد چو وقت از دست شد...

حی علی الفلاح! ای ملت نجیبه افغانیه! شرافت ملتی و عظمت قومی خود را محافظه کنید! استقلال و حاکمیت دولتی خود را صیانت نمایید! افغان را به دیانت و دینداری، به شجاعت و بهادری، به غیرت و ناموس شکاری در تمام دنیا مشهور شده باشد، آیا این را بر وجدان و ایمان و شرف و ناموس خود، چسان گوارا کرده می تواند که نام حمایت و تابعیت دولت اجنبی غیر دین و ملت بر بوده باشد؟... معنی صاف و صریح تابعیت و حمایت این است که یک دولتی به دیگر دولتی بگوید که به غیر از من دیگری را شناس! به غیر از من به دیگر دولت نه سفیر

مقاله «حی علی الفلاح»
در سراج الاخبار افغانیه

بفرست و نه سفیر قبول کن! معنی صاف و صریح استقلال تامه و آزادی کامله نیز این است که هر دولت در همه چیزهایی که در بالا مذکور گردید، مستقل و آزاد باشد... تا به حال هر چه که بود بود، هر چه که شد شد! لکن بعد از این افغان آن افغانی نیست که از حقوق خود چشم پوشی بتواند...».

(تلخیص از سرمقاله سانسور شده شماره ده، سال پنجم، سراج الاخبار، ربیع الاول ۱۳۳۴ ق، ۱۷ جنوری ۱۹۱۶ م).

با چنین نشرات تنبیهی و صراحت لهجه، تأثیر سراج الاخبار در داخل کشور منجر به احیای حرکت مشروطیت دوم و نهضت استقلال و تجدید بنیان دولت افغان گردید. اما در خارج مملکت هم صریح خامه محمود طرزی در گوشهای مردم، سامعه نواز بود و چشمهای خواب بردگان را باز می ساخت.

برای مثال: در فبروری ۱۹۱۷ م ژنرال کوراپاتکین حکمران روسیه تزاری در ترکستان، تلگرامی به نماینده روسیه تومیسکی که در هند بود فرستاد: که شماره های سراج الاخبار در بخارا و بلاد دیگر ترکستان منتشر می گردد و از مقالات آن احساسات ضد روسی و بریتانوی در مردم به جنبش آمده است، بنابراین باید دولت هند بریتانوی بر امیر افغانستان فشار آورد، تا این جریده خط مشی تبلیغی خود را تغییر دهد.^(۱)

۱- این تلگرام در کتاب آبی (ص ۱۱۵) نشر شده. تاریخ افغانستان، جلد دوم، ص ۳۵۱، طبع مسکو، تالیف ماسون ورو مادین.

تصدیق این سخن را نویسنده این سطور از مرحوم صدرالدین عینی پیشرو حرکت جدید فکری در مردم ماوراء النهر و اولین رئیس آکادیمی علوم تاجیکستان در سنه ۱۳۲۵ ش در شهر قدیم سمرقند شنیدم، که در تاشکند در مراسم تجلیل سال ۲۵ پوهنتون آنجا شرکت کرده بودم.

شادروان عینی که مرد محترمی بود و به لهجه شیرین تاجیکی حرف می زد، می گفت: «در ایام حمرانی امیر اخیر بخارا، جوانان تاجیک بیدار شده و او را به اصلاحات جدید و تأسیس مکاتب و آزادی مطبوعات واداشته بودند. چون سراج الاخبار کابل و نوشته های محمود طرزی هم به ما می رسید و آن را اندر خفا می خواندیدم، گماشتگان امیر بخار نمی گذاشتند و خواننده سراج الاخبار را تعقیب و تنبیه می کردند.

خوب به یاد دارم که روزی فطرت بخارایی، یک شماره سراج الاخبار را در حجره مدرسه بخارا به من رسانید و در همان دم جاسوس امیر بخارا به تعقیبش آمد. ولی من آن شماره را در لحاف پیچانده و از نظرها مخفی داشته بودم. اکثر شعرای جوان تاجیک به پیروی اشعار تنبیه آور سراج الاخبار، شعرها می سرودند و جوانان تاجیک آن را از بر می کردند. پیام سراج الاخبار در جوانان ماوراء النهر خیلی تأثیرات نغز و نیکو داشت.

اما در هندوستان:

قراری که از اسناد محرمانه ۲۱ جولای ۱۹۱۶ م محفوظ در آرشیف ملی هند (شعبه داخلی سیاسی) برمی آید: شماره های سراج الاخبار

علاوه بر اینکه در بازارهای بلاد افغانستان و قبایل پشتو زبان سرحدی دست به دست می‌گشت، در جراید هند و پارس و کشور عثمانی نیز مطالب آن اقتباس می‌شد. لذا در سپتامبر ۱۹۱۴م *W.M. Haily* چیف کشمتر دهلی به سرمأمور اطلاعات جنایی *Sir Charles Clive Land* نوشت: چون لهجه سراج الاخبار به کلی منافی منافع ما می‌باشد، باید ورود و توزیع آن را در هند ممنوع قرار دهیم. از این رو است که نایب السلطنه هند در دسامبر ۱۹۱۴م عدم نشر چنین مقالات را از امیر افغانستان خواسته و امیر هم وعده داده بود که چنین خواهد کرد. ولی، لهجه پان اسلامی جریده تغییر نکرد و در شماره ۱۶ اپریل ۱۹۱۵م شعر پشتوی (مولوی) صالح محمد (قندهاری) را به نشر سپرد، که تماماً مبنی بر پیغام اتحاد اسلام بود و گفت: که کفار در پیکار یکدیگر تماماً نیست و نابود خواهند شد.

اگرچه حکومت هند بارها در این باب، به امیر هشدارها داد، ولی سراج الاخبار برنگشت و بنابر این مستر *A.H. Grant* ناظر امور خارجه و سیاسی نایب السلطنه یادآوری کرد: «ما نباید انتظار داشته باشیم که این جریده دفعتاً طرفدار انگلیس خواهد شد، ولی با تکرار این هشدارها، امیر را بار عایای خود دست به گریبان خواهیم ساخت. یک جریده که در کابل نشر می‌گردد، باید تمایلات اتحاد اسلامی و مخالفت با خارجی‌ها داشته باشد. اگر شماره‌های دیگر این جریده هم اینچنین تند باشد، ما باید امیر را بر وضع دوستانه‌ای که خودش در این باره اختیار نموده بگذاریم...»

این یادداشت را گرفت، به تاریخ ۲۱ جولای ۱۹۱۵م نوشته که در آرشیف ملی هند محفوظ است. ولی چون سراج الاخبار در شماره‌های بعدی همان روش را ادامه داد، بنابر آن گرانٹ سیاست نرمش در مقابل آن اتخاذ کرد و نوشت: «اگر ما در مقابل سراج الاخبار، روش تندی را عملی سازیم، موجب شدت عمل گروه طرفدار جنگ در کابل خواهد بود. بنابر این اگر امیر بر سیاست بیطرفی خود مستقیم باشد، باید در این گونه مسایل زیاده از این نپیچیم.»

بالاخره سیاست حکومت هند بریتانوی تقاضا کرد که مانع توزیع تمام شماره‌های سراج الاخبار در هند نگردد و تا وقتی که خود امیر یا کارگزاران افغانستان در این باره چیزی نگویند، حکومت هند نیز خاموش ماند و این پالیسی در نوشته‌ها ۳۱ اکتوبر ۱۹۱۶م ضبط شده است. (آرشیف ملی هند، دهلی).

مخلص، خالی از عناصر مغرض و فرصت طلب نماند و دستهای خرابکاران در آن به فعالیت افتاد. میدان خاندان پروری و پاره ستانی و جمع اموال و عقار و حتی فحشا و منکر گرم گردید و مرامهای نیکوی پادشاه و طرفداران اصلاح امور و حرکت جدید را سیمای مکروهی داد، که منجر به سقوط این رژیم در زمستان ۱۳۰۷ ش و اغتشاش ارتجاعی گردید. و این محل عبرت است برای جوانان مملکت، که همواره باید با چشم باز و تفکر و احتیاط قدم بردارند و عناصر مغرض و خرابکار را در بین خود نگذارند و بدانند که برای پیشبرد مملکت و تطبیق مقاصد نیکو و خیرخواهی، تنها جذبه و خلوص و حسن نیت کافی نیست، بلکه تدبیر و جامعه شناسی و سیاستمداری و رفتار مطابق موازین عقلی و اجتماعی نیز اشد ضرورت است.

به هر صورت مانمی توانیم از کارهای نیکویی که به دست این گروه مخلص و خیرخواه انجام یافته، به اعتبار سوء عاقبت آن رژیم و ناکامی بعدی آن چشم پوشیم. زیرا فصلی مهم تاریخ اجتماعی افغانستان است که در تشکیلات مدنی افغانستان آزاد چنین سهم گرفتند.

اول: در بازستانی استقلال افغانستان پیشقدم و در جنگ استقلال راهنمایی نمودن و ضد استعمار بودن.

دوم: بعد از تحصیل استقلال، افغانستان را به حیث یک مملکت آزاد و مستقل به دنیا معرفی نمودن و ارتباطهای سیاسی آن را با ممالک دنیا قایم نمودن.

سوم: الغای رسم اسارت در مملکت و امحای بقایای آن.

(۴)

نتایج مساعی مشروطیت دوم

مشروطیت دوم از جهت تشکیلاتی و کمی، یک حزب متشکل شامل و حاوی بر اکثر مردم مملکت نبود. ولی به لحاظ نتیجه و اثر افکنی و تغییر سیمای سیاست و طرز اداره، در نهایت اهمیت بود زیرا به فحوای «دو صد مرد جنگی به از صد هزار» جوانان مبارز این حرکت ملی، سرچشمه امور مملکت را تصفیه نموده و بعد از کشتن امیر حبیب الله، زمام اداره را به اعلان امارت شاهزاده امان آله خان و استقلال افغانستان به دست گرفتند.

این انتقال اقتدار سیاسی و اداره از دست یک گروه نادان کهنه پرست و سرداران مرتجع فرسوده مغز، به جوانان فی الجمله دانا و بینا و جویا، کاری بود نیکو و میمون و مثمر، که تا سه چهار سال اول دوره امانی به نفع مردم و مملکت جریان یافت. ولی این گروه کوچک و

چهارم: تعمیم معارف و گشایش مکاتب و مدارس و نشر جراید برای تربیه عامهٔ اولاد مردم در سراسر افغانستان و آغاز به پرورش زبان.
پنجم: تشکیلات جدید در دوایر و دفاتر دولتی بر اساس تفکیک وظایف و تغییر سیستم مالیه ستانی و تأسیس گمرکات و دیگر دوایر مالی و حسابی بر اساس محاسبات طرز جدید و ترتیب بودجهٔ مملکت.
ششم: فراهم آوری لویه جرگه‌های عنعنوی ملی و نشر قوانین انتخابات شورای دولتی و ملی.

هفتم: تشکیل کابینه مسئول تفکیک قوای ثلاثه تقنین و قضا و اجرا، تعیین مراکز نظارت امور (وزارتخانه‌ها).

هشتم: رواج برخی از مبانی ضروریه مدنیت جدید مانند پست، تلگراف، تلفون، موتور، طیاره، راههای موتررو، شهرسازی و مصنوعات وطنی.

نهم: ارسال طلبه با خارج مملکت برای تحصیلات عالی.

دهم: ترتیب و انتشار قانون اساسی بر اساس حقوق مردم و دولت و دیگر قوانین برای اجرای امور اداری و قضایی و آفریدن روحیهٔ قانونیت در مملکت.

تلک عشرهٔ کامله، این کارهای نیک و آغاز حرکت میمون دورهٔ امانی است که تاریخ و قضاوت بیطرفانه انسانی فراموش کرده نمی‌تواند. ولی سرانجام حسرتناک آن را هم برای عبرت آیندگان در نظر باید گرفت که به گفتهٔ مولانا بلخی:

هر هلاک امت پیشین که بود زانکه بر جندل گمان بردند عود

اگر چه انجام این حرکت با پیدایش اغتشاش اسفناک ۱۳۰۷ ش میمون نیفتاد، مگر وجدان بینندهٔ صدا دارد که:

گر نبودى كوشش احمد، تو هم می‌پرستیدی چو اجدادات صنم
«مولانا بلخی»

مراهمای مشروطیت دوم:

روشنفکران افغان در مشروطیت دوم عیناً همان ده مرام مشروطیت اول را - که در سابق گذشت - پیروی می‌کردند. تنها به تاکتیک قدری وسعت بخشیده و در برخی از حلقه‌های تیزرو رادیکان آن، اقدام به ترور و استعمال سلاح گرم هم جایز شمرده شد. چنانچه یکی از جوانان آتشین این گروه بر موبک امیر حبیب الله آتش تفنگچه هم گشود (شب ۱۲ سرطان ۱۲۹۷ ش).

از ادبیات همین عصر که نمایندهٔ تندروری و روحیهٔ انقلابی روشنفکران آن وقت باشد، این ابیات از یک غزل (جلوه) شاعر جوان آن زمان است که گفت:

تا کی از جور و ستم شکوه و فریاد کنید!

سعی بر هم زدن منشأ بیداد کنید!

ننگ دارد بشریت ز چنین کهنه رژیم

طرح ویرانی این بنگه بیداد کنید!

آشیان همه مرغان، ز ستم آتش زد

قصد آتش زدن خانهٔ صیاد کنید!

غازه سازید ز خون شاهد آزادی را

تا ز خود روح شهیدان وطن شاد کنید!

خانمان کرد تبه، تا شود آباد خودش

خانه ظلم و ستم یکسره بر باد کنید!

کبریت، شاعر جوان تیزرو دیگر خطاب به امیر چنین گفت:

ای غافل از زمانه و شاغل به لهو گلف

با دشمن خبیث کسی کرده است حلف

خود فکر کن عدو نکند چون ز عهد خلف

باید گریست بر سر این احمق و جلف

تا چند بهر دیدن حق کور و کر شوید!

در نتیجه چنین افکار و تلقینات موثر بود که بالاخره در زمستان

همین سال، امیر مذکور به دست یکی از جوانان این گروه مقتول گردید،

در حالی که در مراسم مشروطیت اول دهشت افکنی و استعمال سلاح

و زور نبوده است.

یکی از خصایص خط مشی گروهی این جمعیت، توجه به تعمیم

نوشت و خواند در زبان پشتو بود که مکاتبه‌های شخصی خودشان را هم

به این زبان می‌کرده‌اند و نویسنده این سطور مکاتبه‌های شخصی پشتورا

به قلم محمد ابراهیم خان چنداولی هم دیده‌ام. که بدون تعصب لسانی یا

مذهبی به رفقای پشتو زبان مانند مولوی غلام محی‌الدین و عبدالهادی

داوی و غیره نوشته بود (علیه الرحمه).

نکته سوم که در خط مشی انقلابی جوانان افغان به نظر می‌آید این

است که در ماده دوم مرام مشروطیت اول حاکمیت ملی و حکم قانون مطرح بود. چون این کار به انتخابات آزاد و ترتیب قوانین تعلق داشت و فرصتی و مدتی را متقاضی بود، بنابراین جمعیت اجازه می‌داد که یک شاه انقلابی - که بعد از امیر حبیب‌الله زمام امور را به کف بگیرد - می‌تواند که مدتی کار را موافق مصالح مملکت دوام دهد، تا زمینه را برای حاکمیت ملی و حکم قانون مساعد سازد و از این رو است که امان‌الله خان غازی در سالهای نخستین شاهی خود به جدیت و خلوص کار کرد، تا اکثر قوانین ضروری را در مدت چند سال ترتیب و حکم نفاذ داد و برای این کار یک مرکز ترتیب قوانین را در شورای دولت تحت نظر بدری بیگ و مولوی عبدالواسع قندهاری گشوده بود.

وسعت نظر و حرکات انقلابی این گروه - که شخص امان‌الله خان عامل و فراز آورنده آن بود - به درجه‌ای جلب توجه دنیا را کرد، که لنین اولین سازنده حکومت سوسیالیستی درباره آن گفته بود: یک شاهزاده زمامدار مطلق مشرق زمین، امروز نسبت به کابینه کارگر انگلستان مترقی‌تر است!

جوانان روشنفکر مشروطیت دوم، در خط مشی خود، یک نوع وسعت و کشش و کوششی را جای داده بودند، که مطابق ایجابات عصر بود و خود را در قالب محدود مرامهای رفقای سابق مشروطیت محدود نمی‌ساخته‌اند.

اگرچه این وسعت فکر و عدم محافظه‌کاری از یک طرف برای

پیشبرد امور سودبخش بود ولی به قول غبار:

«در بین روشنفکران وطن پرست، یک دسته عناصر مرموز، به شکل «حزب نقابدار» و مصنوعی رخنه کرد. این نقابداران شارلتان، در مرکز و شرق کشور، جهت فریفتن مردم، شعارهای دروغین «انقلابی» می دادند و ظاهراً از جمهوریت دم می زدند. اما اینها معنا دشمن جدی دموکراسی و جمهوریت و ترقی بوده برای دیگران خدمت می کردند... و زیر عنوان جمهوریخواهی برای ازپادر آوردن رژیم امانی کوشیدند.»^{۱)}

به هر صورت تغییر کلی در مرام اول روی نداد و آنچه در سالهای اول دوره امانیه با خلوص و وطن دوستی اجرا شد، به حال مملکت و حرکت جدید آن مفید بود. ولی انزوای سیاسی شخصیتهایی مانند محمود طرزی و عبدالرحمن لودین و داوی و میر قاسم خان و دیگر عناصر فکور جامعه شناس و طنخواه و تخلیه میدان عمل برای دستهای مشکوک یا مغرض پول پرست، بنیان رژیم امانی را سخت تکان داده بود. زیرا زمام امور به دست نادانان منفعت جوی - که بر بنای خاندان پرستی یا حب شخصی به میان آمده بودند - افتاده بود، و هم اینان مسئول سقوط رژیم امانی اند، که فساد و رشوه ستانی و پول اندوزی و مردم آزاری را رواج داده بودند.

حزب سری دربار:

در باره این مطلب نویسنده این سطور از اشخاصی که در آن وقت

جوان و دخیل حلقه های روشنفکران بودند، بدین تفصیل چیزی ننشیده ام. ولی غبار در مسیر تاریخ (ص ۷۲۵) شرحی می نویسد که در اینجا (العهدة علی الراوی) گفته اقتباس می کنم. چون مطابق اطلاعات منابع سراغ رسانی انگلیسی که در کتاب تحریک شیخ الهند ترجمه و چاپ شده، نایب السلطنه سردار نصرالله خان و پیشکارش مولوی عبدالرزاق اند (ظاهراً) مبدأ بسی از حرکات ضد انگلیسی شمرده می شده اند، اگر چنین داستانی را واقعی و در خور یقین بدانیم، بعید نیست. غبار می نویسد: «بعلاوه این جنبشهای فکری سری و علنی، هسته تحول در نفس دربار نیز اصلاح طلبان لیبرال درباری از روش امیر حبیب الله منزجر بودند. چون خود قدرت حرکتی نداشتند، باید دور یکی از اعضای خاندان شاهی جمع شوند. این شخص سردار نصرالله بزرگترین فرد خانواده شاه نبود، زیرا او با آنکه مرد ضد استعمار و خواهان استقلال کشور بود (؟) در اداره دولت دلبستگی به نظام قرون وسطایی و سلطنت مطلق العنان داشت... پس یگانه شخصی که در آن خانواده مورد توجه لیبرالهای دربار قرار گرفت، عین الدوله امان الله خان، جوان صاحب نظر و ترقی خواه زحمتکش متواضع بود، که به زودی در رأس یک حلقه متجدد دربار قرار گرفت و او توانست نایب السلطنه را به حیث رئیس این انجمن سری شامل نقشه کودتایی نماید، که امیر را در جلال آباد بکشند و به جایش نایب السلطنه را بنشانند. گویند برای اجرای این عمل ده دوازده نفر از اعضای جمعیت سری بر قرآنی تحریر و امضا نموده به سردار سپردند (؟). ولی در روز معین،

سردار از خانه بیرون آمد و با کشتن برادر مخالفت کرد و نسخه قرآن شریف پیش او بماند. ولی معاهدین خود را خود را در معرض هلاک قرار نداد... تا که امان الله خان بعد از جلوس خود و اسارت عمش، شجاع الدوله را به طلب همان عهدنامه پیش او در مجلس ارگ فرستاد. ولی سردار جواب داد: نمی‌دانم آن قرآن شریف کجاست؟... این قرآن شریف با تمام تلاشی که در جلال آباد و کابل در خانه‌های سردار به عمل آمد، پیدا نشد.»^(۱)

این داستان را مرحوم غبار در سنه ۱۹۲۱ م، ۱۳۰۰ ش در هرات از شجاع الدوله شنیده بود و این حزب سری دربار غالباً همان گروه رجال دربار و غلام بیچگان مربوط شهزاده امان الله خان اند لاغیر، که در این کتاب چند بار از آنها ذکری کرده‌ایم.

(۵)

رجال مهم در حرکت دوم مشروطیت

۱- عبدالهادی داوی «پریشان»:

فرزند عبدالاحد آخوندزاده طیب قوم داوی قندهاری و متولد ۱۴ جمادی الاولی ۱۳۱۳ ق، ۱۲۷۴ ش، در باغ علیمردان کابل است، که از سال ۱۲۲۹ تا ۱۲۹۰ ش در مدرسه حبیبیه تا درجه رشدیّه تحصیل کرد و شاعر و نویسنده هر دو زبان پشتو و دری برآمد و زبانهای اردو، ترکی را هم یاد گرفت. عربی و انگلیسی را نیز به درجه‌ای که ترجمه کرده می‌توانست، می‌دانست و در سنه ۱۲۹۰ ش به معیت عبدالرحمن لودین در اداره سراج الاخبار به شاگردی و زبردستی محمود طرزی کسب افتخار کرد، تا حدی که آن شخصیت برجسته مملکت، این دو نوجوان فاضل را «دو شهبال» خود می‌گفت و او گاهی به امضای واضح و گاهی به تخلص پریشان، مضامین انتباهی و سیاسی در سراج الاخبار

نشر می‌کرد و عضو فعال و فکور جمعیت رفقای مشروطیت دوم و سربر آورده جوانان متجدد و تندوست بود و بدو مرکز پرورش فکری جوانان افغان که یکی اطاق مولوی غلام محی‌الدین افغان در سرای پیشاوریان شوربازار و دیگری حجره مولوی عبدالرب در مدرسه شاهی بود رفت و آمد داشت و این هر دو از رهنمایان حبس دیده مشروطیت اول بودند.

پریشان کسی است که در نهضت ادبی و فکری جدید، بعد از استاد خود محمود طرزی در صف اول قرار می‌گیرد و از ایام جوانی به آثار و اشعار شاعر و فیلسوف مسلمان هند علامه اقبال و لعی داشت و در جنگ اول جهانی هنگامی که جوانان افغان، مقارن با مرام مشروطه خواهی به غرض استفاده از فرصت مساعد، صدای استقلال طلبی افغانستان را هم بلند ساختند و وفد آلمانی و ترکیه به کابل رسید، محمود طرزی مقاله سیاسی حی علی الفلاح را در شماره غره ربیع الاول ۱۳۳۴ ق، ۱۶ جدی ۱۲۹۴ ش، نوشت (که سانسور شد) عبدالهادی به امضای پریشان، منظومه مسدس برانگیزنده «بلبل گرفتار» را در شماره ۱۲ سال ۶ سراج الاخبار، ۵ دلو ۱۲۹۵ ش، ۲۵ جنوری ۱۹۱۷ م به نشر سپرد. چون ترجمه پشتوی آن از طرف مولوی صالح محمد قندهاری در شماره ۲۰ سال ۶، مورخ ۲ جوزا ۱۲۹۶ ش، ۲۳ می ۱۹۱۷ م هم منتشر شد، موجب نگرانی نماینده سیاسی برتانیه در کابل گردیده و خودش به دیدن پریشان و صالح محمد به مدرسه شاهی و مجمع این جوانان سرکشی کرد، که سرگذشت این قضیه در آرشیف

ملی دهلی موجود است.

نویسنده این سطور خوب به یاد دارم، هنگامی که همین شماره سراج الاخبار به قندهار رسید، آن را در محافل جوانان و پیران و حتی در مجامع نسوان نیز با مراق و دلچسبی فراوان می‌خوانده‌اند و گاهی با خواندن آن اشک هم می‌ریخته‌اند.

پریشان با وجودی که جوان منور و شاعر و دانشمند و مشروطه خواه بود، در گپ و سخن مانند محمود طرزی آهسته و سنجیده و متین می‌نمود، با شور و حرارت سخن نمی‌گفت. ولی می‌توانست با خونسردی و تحمل شنونده را زیر تأثیر عمیق بگیرد و از این رو در طبقه جوان آن وقت نفوذ ژرف و استادانه‌ای داشت و چون در سالهای طولانی حکمرانی کابینه محمد هاشم خان در حبس نگهداشته شد، وقتی سید احمد خان قندهاری مشاور صدارت به محمد هاشم خان یادآوری کرد: که اگر یک فرقه منظم با توپ و تفنگ به دست این آدم بی‌آزار (مراد داوی است) بدهند، وی از استعمال آن قوه عاجز است. پس چرا او را در زندان نگهداشته‌اند؟ محمد هاشم خان در جواب گفته بود: «شما او را نمی‌شناسید، با این قیافت آرام و صالح، یک گپ او از یک گلوله توپ زیاده‌تر موثر است!»^(۱)

پریشان با سجایای خوب ره‌آموزی و ره‌روی و رهبری با محمود طرزی در اداره سراج الاخبار باقی ماند و با تمام جوانان مشروطه خواه

۱- شنیدگی نویسنده این سطور از خود مشاور موصوف.

و شخص امان الله خان آشنا و محشور بود. چون شب ۱۲ سرطان ۱۲۹۷ ش، در جشن تولد امیر حینی که موکب او به سواری موتر به شور بازار کابل رسید، یکی از همکاران پرشور و نوجوان دوای، عبدالرحمن لودین بر امیر به ضرب گلوله تفنگچه حمله کرده که به آماج ننشست و خود لودین شدیداً در ارگ در غل و زنجیر کشیده شد، فردای آن پریشان را هم با او به زندان انداختند، که این دوره حبس بسیار پر آزار را مدت هفت ماه در غل و زنجیر گذرانید و یکی از یاران محبوس او میر یار بیگ خان بدخشی در آنجا می سرود:

بندی را، بس بود زولانه ای این همه زنجیر در زنجیر چیست؟
پریشان می گفت که یکی از یاران بیرون محبس چنین نوشته بود:
به شب نشینی زندانیان برم حسرت!

که نقل مجلسشان دانه های زنجیر است

درباریان امیر این دو جوان را محکوم به اعدام می دانستند ولی خود امیر حکم کشتن نداد و چون در اواخر خزان ۱۲۹۷ ش به جلال آباد رفت، این کار را به بازگشت خود در بهار آینده موکول نمود و خودش شب ۱۹ دل ۱۲۹۷ ش، ۲۰ فبروری ۱۹۱۹ م در کله گوش لغمان کشته و شکار اجل شد.

تمام زندانیان جوان، بعد از جلوس امان الله خان در ۹ حوت ۱۲۹۷ ش رها شدند و چون در حرکت مشروطیت با شخص پادشاه جدید آشنا و همکار بودند، در ساختن افغانستان نوین و تحصیل استقلال نیز با او همنا و همدست گردیدند و عبدالهادی پریشان به

حیث اولین سردبیر جریده نوبنیاد امان افغان منصوب شد، که شماره اول آن را در ۲۲ حمل ۱۲۹۸ ش، اپریل ۱۹۱۹ م نشر نمود و مدتی بدین وظیفه باقی ماند و بعد از این مراتب ذیل را طی کرد:

- ۱- عضو هیأت سیاسی افغانستان در کوه مسوری هند به ریاست محمود طرزی، ۱۶ اپریل تا ۱۸ جولای ۱۹۲۰ م، ۱۲۹۹ ش.
- ۲- سفیر افغانستان در بخارا، ۲۱ دلو ۱۲۹۹ ش، ۱۹۲۰ م.
- ۳- عضو هیأت مذاکرات افغان با دابس نماینده هند بریتانوی در کابل. ۵ جنوری تا ۲۲ نومبر ۱۹۲۱ م، ۱۵ جدی ۱۲۹۹ تا عقرب ۱۳۰۰ ش.
- ۴- مدیر شعبه هند و اروپا در وزارت خارجه ۱۳۰۰ ش، ۱۹۲۱ م.
- ۵- مستشار وزارت خارجه، ۱۳۰۱ ش، ۱۹۲۲ م.
- ۶- رئیس هیأت سفارت فوق العاده به بخارا، ۱۳۰۲ ش، ۱۹۲۳ م.
- ۷- وزیر مختار نخستین افغانستان در لندن و افتتاح سفارتخانه افغانی در آنجا، ۱۳۰۲ ش، ۱۹۲۳ م.
- ۸- استعفا از سفارت لندن و وزیر تجارت در کابل، ۱۳۰۵ تا زمستان ۱۳۰۷ ش (۱۹۲۶ تا ۱۹۲۸ م).
- ۹- وزیر مختار افغانستان در برلین، ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۱ ش (۱۹۲۹ تا ۱۹۳۲ م).
- ۱۰- استعفا از سفارت برلین و بازگشت به وطن، ۱۳۱۱ ش، ۱۹۳۲ م.
- ۱۱- عضو افتخاری انجمن ادبی کابل، ۱۳۱۱ ش، ۱۹۳۲ م.
- ۱۲- دوره حبس ۱۳ ساله در ارگ کابل، ۱۳۱۲ تا ۲۵ قوس ۱۳۲۵ ش، (۱۹۳۳ تا ۱۹۴۶ م).

۱۳- سر منشی دربار شاهی، ۱۳۲۷ ش، ۱۹۴۸ م.

۱۴- وکیل ده سبز کابل و رئیس گماشته شورای هفتم، ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۲ ش، (۱۹۴۹ تا ۱۹۵۳ م).

۱۵- سفیر افغانستان در مصر، ۱۳۳۲ ش، ۱۹۵۳ م.

۱۶- سفیر افغانستان در اندونیزیا ۱۳۳۸-۱۳۳۴ ش (۱۹۵۵ تا

۱۹۵۹ م).

۱۷- رئیس گماشته مشرانو جرگه (مجلس اعیان) بعد از ۱۳۳۸ ش.

تاریخ وفات در کابل، ۲۷ اسد ۱۳۶۱ ش، ۱۹۸۲ م، به عمر ۸۸ سالگی.

تألیفات:

۱- زما رسول پاک: ترجمه پشتوی کتاب اردو پیغمبر اسلام، تألیف

عبدالمجید قرشی، طبع لاهور، ۱۳۳۸ ق، از طرف جریده افغانستان.

۲- تجارت ما با س. س. ر: رساله به زبان دری درباره تجارت دو مملکت که در اوقات تصدی و وزارت تجارت نوشته شده و در ۱۹۲۷ م در مطبعه انیس چاپ شد.

۳- غیاصه: نظم پسنو در ۱۳۶۵ ق.

۴- لالی ریخته: ترجمه منظوم اشعار اردوی دکتر اقبال به زبان دری، که جلد اول و دوم آن در کابل، ۱۳۵۵ ش طبع شده است.

۵- نغمات: مجموعه اشعار خود او.

۶- گلخانه: مجموعه اشعار پریشان بامنتخبات اشعار شعرای دیگر.

۷- رجال وطن: شرح احوال و آثار برخی از مشاهیر افغانستان.

۸- زیست نامه: مشتمل بر شرح حال خودش.

۲- عبدالرحمن لودین متخلص به کبریت:

پسر کاکا سید احمد لودین قندهاری که در نمره (۷) رجال و محبوسین مشروطیت اول ذکرش گذشت. کبریت در حدود ۱۲۷۲ ش در شهر کابل به دنیا آمد و در ایام کودکی سوادخوانی را از پدر خود به اصول مرتبه پدرش «طرز کاکا» آموخت و در مدرسه حبیبیه تا نهایت متوسط (رشدیه) درس خواند. در حالی که علاوه بر زبان دری و پشتو، زبان ترکی و اردو و اندکی عربی و انگلیسی را هم فرا گرفته بود و از این زبانها به دو زبان داخلی وطن ترجمه کرده می توانست و نویسنده نیرومند دری و پشتو و از پیشروان جوانان تیزرو افغان بود.

کبریت بعد از تکمیل تحصیلات خود تا درجه رشدیه مکتب حبیبیه در سنه ۱۲۹۰ ش در اداره سراج الاخبار به حیث محرر پذیرفته شد و چند سال زیر تربیه فکری و ادبی محمود طرزی کار کرد و در این وقت بود، که چند زبان آموخت و در ادبیات و اجتماعیات و حقوق مطالعه کرد و از آن استاد، بسا چیزها فرا گرفت و مقالات او در سراج الاخبار نشر می شد.

کبریت جوان آزاده ظریف و نقاد و کوشا و نهایت دلیر و صریح اللهجه بار آمد و همواره تمایلات دست چپی داشت و در مشروطیت دوم، گروه تندرو دست چپی را رهنمایی می کرد و طوری که گفتیم شب ۱۲ سرطان ۱۲۹۷ ش بر موکب امیر حبیب الله آتش تفنگچه گشود. چون گلوله اش به آماج نشست او را بگرفتند و در غل و زنجیر کشیدند، ولی مدت ۸ ماه این زندان و محکومیت به اعدام او کوتاه بود. زیرا بعد از

از راست به چپ:

۱- غلام جیلانی خان اعظمی، که زمانی معاون ریاست انجمن ادبی کابل بود.

۲- عبدالرحمن خان لودین متخلص به کبریت.

۳- محمد سعید خان حبیبی، مشهور به «لالا» که از اولین گروه متخصصین فارغ التحصیل افغانی در اتحاد جماهیر شوروی بود.

کمی خود امیر در شکار گاه کله گوش کشته شد.

عبدالرحمن که به قول غبار، جوان چهار شانه دارای چشمان سیاه و نافذ و موی مجعد و قدری به فربهی متمایل و در زبان دری نویسنده و شاعر مبتکر و مستقلى بود. به مجرد جلوس امانی در اواخر حوت ۱۲۹۷ ش از زندان بر آمد و با همان روحیه جدی و دلیر در رأس جوانان متجدد پیشرو ایستاد و مدتی در اداره جریده نوبنیاد امان افغان کار کرد و بعد از آن به مشاغل رسمی ذیل پرداخت:

۱- عضویت مرکز قانونگزاری، ۱۳۰۰ ش.

۲- عضویت هیأت سیاسی فوق العاده افغانستان در بخارا ۱۳۰۲ ش.

۳- رئیس ثانی مرکه پستو، ۱۳۰۲ ش.

۴- رئیس اول مرکه پستو، ۱۳۰۲ ش.

۵- کفالت سرمنشی شاه، ۱۳۰۳، و استعفا از آن و کناره گیری در

قندهار ۱۳۰۴ ش.

۶- رئیس بلدیة قندهار، ۱۳۰۵ ش.

۷- رئیس گمرکات کابل، ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۷ ش (حبس او در دوره

سقوی).

۸- رئیس بلدیة کابل، ۱۳۰۸ ش. آویزش بانادرشاه و قتل او

بیرون قصر دلگشا به حکم پادشاه مذکور به عمر ۳۷ سالگی، ۱۳۰۹ ش، ۱۹۳۰ م.

کبریت که مرد نقاد و دارای صراحت لهجه بود، همواره در دست

چپ کردارهای عمال ناپاک دولت امانی واقع می گردید و حتی موجب

استعفای او از سرمنشی‌گری شاه در ۱۳۰۴ ش همین سنجیه او بود. وی عملاً از «میدان فساد» به قندهار کناره‌گزید و طوری که خودش در همان سال به نویسنده این سطور گفت: سازمان دولت مانند لجن زاری بود، که هر کس در داخل آن آلوده دامن شدی. بنابراین از آن «میدان فساد» خود را بر کران ساختم.

در ایام فراغی که کبریت در بازار بر درانی و کوچۀ لودینان در خانه پدری کناره‌گیری کرده بود، نویسنده این سطور گاهی به خدمتش می‌رسیدم و او در مقاله‌نویسی و مطالعات ادبی به من رهنمایی‌ها می‌کرد و آن وقت جوانی من بود، که از صحبتش سودها بردمی و حظها اندوختمی.

چون شاه امان‌الله خان در سنه ۱۳۰۵ ش به دیدن اوضاع قندهار آمد، به خواهش مکرر او ریاست بلدیہ (شاروالی) قندهار را تأسیس کرد، ولی بعد از یک سال در کابل به ریاست گمرکات مقرر شد، که با پاکدامنی و تقوای اداری آن را پیش برد. وقتی که از قندهار به کابل حرکت می‌کرد، به یاران خود می‌گفت: ادارات دولتی (مخصوصاً گمرکات) مراکز فساد و پول‌ستانی است، خدا یاری دهد، که گمرک کابل را از این آلودگیها پاک سازم.

کبریت در لویه‌جرگه‌های پغمان ۱۹۲۴ و ۱۹۲۸ م برخی خواهشهای مردم را نمایندگی کرد و در مجلس قصر ستوری ۱۵ میزان ۱۳۰۷ ش، ۱۹۲۸ م، هنگامی که شاه امان‌الله برخی رفورمهای افراطی خود را اعلان داشت و خود را پادشاه انقلابی خواند، کبریت گفت: اعلیحضرت

خود را شاه انقلابی معرفی نمودند، پس توقع می‌رود که انقلاب در دستگاه دولت را بپذیرند. ده سال است که اعلیحضرت وظیفهٔ صدارت عظمی را شخصاً به دوش گرفته‌اند. در حالی که انقلاب متقاضی آن است که شخص مسئول دیگری به حیث صدر اعظم تعیین گردد، تا مردم او را مسئول اعمالش قرار داده بتوانند.^(۱)

در همین مجلس چون شاه رفع نقاب زنانه را اعلان داشت و ملکه ثریا با روی باز در آن شرکت کرد و دربارهٔ این حرکت رأی خواسته شد، همه تأیید کردند الا دوتن؛ عبدالرحمن رئیس گمرک کابل و عبدالهادی وزیر تجارت. این دوتن می‌گفته‌اند که ما از اولین کسانی هستیم که طرفدار رفع نقاب زنانیم، ولی نه در این موقع که دست دسیسه‌انگلیس در افغانستان دراز است و از همین حرکت مصلحانه هم یک فتنه می‌سازد (و چنین هم شد) این بود که فردای آن میر قاسم خان سرمنشی از طرف شاه گماشته شد، تا از هر دو استعفا بگیرد و میر مذکور هم هر دو استعفا نامه را با استعفای خودش به حضور شاه تقدیم داشت و آغاز زمستان ۱۳۰۷ ش بود، که با این حرکت ناسنجیده، اغتشاش نامیمون ارتجاعی هم آغاز شده بود...

عبدالرحمن از ایام جوانی رویهٔ ضد انگلیسی را در سیاست داشت و همواره در این راه گام می‌زد و حکم قتلش هم غالباً از همین رو صادر شد. در اوایل شاهی نادر شاه که او را رئیس بلدیۀ کابل گماشته بودند،

روزی در دلگشا بر سفره شاهی نان خورد و شاه با او به نرمی سخن می گفت. چون از نان خوردن فارغ شدند شاه به سپاهیان حاضر باش، بدون مقدمه امر داد، تا او را بگیرند و بیرون قصر دلگشا بکشند. این امر در چند لحظه در پای یکی از دیوارهای دلگشا به معرض عمل گذاشته شد و جوانی را که دارای سجایای عالی شجاعت و مقداری از دانش و بینش و طبعی دراک و ظریف و وطنخواه راستین بود، به گلوله ستم و جفاکاری زده و بکشند و طومار زندگی پرافتخارش را در نور دیدند.

از عبدالرحمن برخی منظومات سیاسی و اجتماعی تند و زننده با یک رساله بیوگرافی رجال عمده افغانی و قاموس بزرگ لغات پشتو به زبان دری باقی مانده بود، که متأسفانه نسخ آن با کشتش از بین رفت. از یک مخمس انتقادی اوقوه سخنوری و صراحت لهجه اش آشکار است، که راجع به ارباب اقتدار و مغروران عصر خود چنین می گفت:

هر یک نشسته است به زین آنچنان تلک

کش نیست غم زملت و پرواش از ملک

با صد غرور و کبر همی تازد اسپ دک

کس نیست تا به سینه ایشان کند شلک

خوب ای خران چرید که تا چاغتر شوید!

باری کبریت لودین در حرکت جدید فکری که بعد از ختم جنگ اول و نهضت استقلال در افغانستان پدید آمده بود، شخصیت پیشرو و نقاد و ظریفی داشت و بین جوانان معاصر خود، محبوب و گاهی پیشوا بود، که کهنه پرستان محافظه کار او را دوست نداشتند.

۳- میر غلام محمد غبار :

میر غلام محمد غبار ولد میر محبوب خان کابلی (اصلاً فرملی) که در حدود ۱۲۷۶ ش در دروازه لاهوری شهر کابل به دنیا آمد و دروس ابتدایی را در خانواده خود که اهل سواد و دانش و کارمندان دفاتر حکومتی بودند فرا گرفت و در اواخر عهد امیر حبیب الله خان با جوانان افغان مشروطیت دوم محشور گردید و مطالعات خود را در تاریخ و اجتماعیات دوام داد، تا نویسنده نیرومند صاحب ذوق زبان دری برآمد و به نوشتن مقالات ادبی و سیاسی پرداخت.

وی در حدود ۱۲۹۶ در خان آباد مأموریت گمرک داشت و در ۱۲۹۸ ش کارمند کوتوالی کابل بود، بعد از آن جریده ستاره افغان را به تاریخ ۹ قوس ۱۲۹۹ ش از جبل السراج نشر کرد و در سنه ۱۳۰۰ ش بهبه حیث عضو ریاست تنظیمه شجاع الدوله به هرات رفت و بعد از آن در سنه ۱۳۰۳ ش در مسکو نماینده تجارتنی بود. چون در ۱۹ سرطان ۱۳۰۳ محمد نادر خان به حیث سفیر افغانی در پاریس مقرر شد، غبار با او سکرتر آن سفارت بود و پس از آن به کابل آمد و در لویه جرگه های پغمان ۱۳۰۳ و ۱۳۰۷ ش به حیث وکیل مردم کابل شد و افکار جوانان افغان را مانند یک عضو دست چپی نمایندگی می کرد و مبلغ دموکراسی و حکومت قانونی بود، تا که در سنه ۱۳۰۹ ش به سرکتابت سفارت افغانی در برلین مقرر شد.

در سنه ۱۳۱۰ ش چون انجمن ادبی در کابل تأسیس شد، غبار یک عضو فعال این انجمن بود و سلسله مقالات «افغانستان و نگاهی به

تاریخ آن» را می‌نوشت، تا که در سنه ۱۳۱۱ ش در محبس سرای موتی کابل زندانی سیاسی گردید و مدت این حبس رنج افزاتا ۱۳۱۵ ش دوام کرد و از آنجا به یکی از قرای دور دست ولایت فراه تبعید گردید که تا سنه ۱۳۱۷ ش در آنجا ماند و در سنه ۱۳۱۸ ش به قندهار آورده شد، که در آنجا کتاب احمد شاه بابا را تألیف کرد و در سال بعد از ۱۳۲۰ ش پس به سکونت در کابل اجازت یافت و در اینجا عضو انجمن تاریخ بود و مدتی هم جریده انیس را نشر می‌کرد.

در انتخابات شورای دوره هفتم ۱۳۲۸ ش به حیث وکیل مردم شهر کابل منتخب گردید و در مبارزه‌های قانونی دسته کوچک وکلای روشنفکر و مبارز شرکت کرد و به تأسیس حزب وطن و نشر جریده هفتگی وطن پرداخت. هنگامه حق طلبی و دموکراسی و قانونیت و حکومت مشروطه را گرم داشت و در انتخابات دوره هشتم ۱۳۳۱ ش باز داوطلب وکالت مردم کابل در شورا گردید، ولی در ضمن مظاهره عامه مردم کابل که به طرفداری او می‌کردند گرفتار شد و به زندان افتاد که این دوره حبس او در ولایت کابل تا ۸ سال دوام کرد، و چون از این زندان ولایت کابل در ۱۳۳۹ ش رهایی یافت در ریاست مطبوعات مشاور بود و کتاب افغانستان در مسیر تاریخ را می‌نوشت.

غبار در آخر عمر خود به مرض معده گرفتار و در سنه ۱۳۵۶ ش در یک شفاخانه برلین بستری بود تا که بعد از عملیات بطنی به تاریخ ۱۶ دلو همین سال، چشم از جهان پوشید و روز ۲۲ دلو در مقبره خانوادگی در شهدای صالحین مدفون گردید، در حالی که مدت نیم قرن در

حرکات اجتماعی و سیاسی و ادبی مملکت سهم بارزی گرفته بود. غبار که در ایام سالخوردگی به سن بیش از هشتاد از جهان رفت، مرد خوش قیافه، بلند بالا و ظریف گویا و جویای گریزی بود، که با نفوذ کلام و استدلال قوی می‌توانست جوانان را به دور خود فراهم آورد، و چون قلم روان و نیرومندی داشت می‌توانست در تاریخ و ادبیات و سیاست و اجتماعیات مباحث دلچسپی بنویسد، که از آن جمله نمونه کار و افکار و تحلیل و نظرش به وقایع، در کتاب مسیر تاریخ آشکار است که آن کتاب را با وجود برخی لغزشهای تاریخی و عددی و بعضاً ارادی، با قوت بیان و ظرافت ادبی، دلچسب و در خور خوانش و مطالعه ساخته است.

وی در تاریخ نویسی سبکی خاص داشت که وقایع تاریخی را همواره به نفع تصور خاص عندی و قالب فکری خود استعمال می‌کرد و بنابر این در تاریخ نگاری خود ناظر بیطرف به نظر نمی‌آید ولو به استعدادهای مختلف مردم افغانستان - که در طول تاریخ نشان داده‌اند - ایمان کامل داشت و این ملت را می‌پرستید و همواره می‌خواست به دین مقصد گام بردار و حتی گاهی تظاهر هم نماید.

روی هم رفته غبار در رجال سیاسی و ادبی دوره معاصر، چهره نقاد و شخصیت رادیکال دموکراسی طلب دانا و گریزی بود، که در مراحل ترقی خواهی و تجدد و حرکات ادبی و سیاسی سهم کافی داشته و در این راه به حیث فرد ترقی خواه پیشرو، رنجهای فراوان و محرومیتها دیده و دوبار در حدود زیاده از ۱۴ سال حبسهای طاقتفرسا

محمد ولی خان دروازی

را تحمل کرده است. وی گاهی این بیت را زمزمه می کرد:
شمعها برده ام از صدق به خاک شهدا   تا دل و دیده خونابه فشانم دادند
روانش شاد باد!

آثار غبار:

- ۱- افغانستان و نگاهی به تاریخ آن، مقالات مسلسل در جلد اول و دوم مجله کابل انجمن ادبی، ۱۱-۱۳۱۰ ش.
- ۲- احمد شاه بابا افغان، طبع کابل، ۱۳۲۲ ش.
- ۳- افغانستان در مسیر تاریخ، مشتمل بر رویداد تاریخی سیاسی افغانستان از گذشته دور تا ۱۳۰۷ ش، طبع کابل، ۱۳۴۶ ش، ۱۹۶۷ م.
- ۴- خراسان (رساله)، طبع کابل، ۱۳۲۶ ش.
- ۵- افغانستان به یک نظر، طبع کابل، ۱۳۲۶ ش.
- ۶- تاریخ افغانستان، جلد سوم، از ظهور اسلام تا سقوط طاهریان، طبع کابل، ۱۳۲۶ ش.
- ۷- تاریخ ادبیات دری افغانستان در قرون اخیر (کتاب درسی وزارت معارف)، طبع کابل، ۱۳۳۱ ش.

۴- محمد ولی خان دروازی:

از اشراف زادگان بدخشان و سرگروه دسته غلام بچگان خاص، جوان دراک و هوشیار کاردانی بود که به دربار امیر حبیب الله خان قرب خاصی داشت و وابسته گروهی بود که شهزاده عین الدوله و خاندان

شاغاسی^(۱) بارک زایی علیا حضرت سرور سلطان سراج الخواتین مادرش هم بدان متعلق بودند و افراد خاندان سپه سالار غلام حیدر خان چرخى مانند غلام نبی خان و غلام جیلانی خان و غلام صدیق خان پسران چرخى و دیگران نیز با این گروه بستگی داشته اند.

چون دختر خاله سراج الخواتین صبیۀ فقیر محمد خان شاغاسی در حباله محمد ولی خان بود^(۲) در وقایع جلوس امانی، فعالیت شایانی به اثبات رسانیده که به تاریخ دهم حوت ۱۲۹۸ ش، به رتبه ژنرالی و نشان حسن خدمت نواخته شد و بعد از آن به حیث سفیر فوق العاده سیار افغانستان، در رأس هیاتی به دولت شوروی و دیگر ممالک اروپا از راه تاشکند و مسکو فرستاده شد و با موسس دولت شوروی، لنین و سران انقلابیون اکتوبر ۱۹۱۷ م ملاقاتها نمود و روابط سیاسی افغانستان مستقل را با آن دولت قایم داشت و معاهده نخستین دولتین را با چیچرین و قره خان در ۱۲ ماده امضا نمود (۲۸ فیبروری ۱۹۲۱ م، ۱۰ حوت ۱۲۹۹ ش).

این هیأت سفارت سیار به ریاست محمد ولی خان بعد از سفر اروپا و آمریکا و معرفی افغانستان مستقل به دنیا و مذاکرات سیاسی با

۱- شاغاسی شکل مفغن کلمه ایشیک آقاسی ترکی است که رتبه دولتی موازی وزیر دربار بود و شاغاسی شیردل خان ملقب به لوی ناب در عصر امیر شیرعلی خان این مقام را داشت که نایب الحکومه ترکستان افغانی نیز بود و پسرش خوشدل خان لوی ناب دوم برادر اندر سراج الخواتین، مدتی نایب الحکومگی قندهار داشت که پدر والی علی احمد خان باشد.

۲- مهدی فرخ، تاریخ سیاسی افغانستان، ص ۳۶۰.

وزارت‌های خارجه ممالک اروپا به تاریخ ۱۱ جوزای ۱۳۰۱ ش، ۱۲ می ۱۹۲۲ م، به کابل برگشت در حالی که شخص امان الله خان از خدمات محمد ولی خان قدردانی نمود و او را به جای محمود طرزی به حیث وزیر خارجه مقرر داشت (پنج شنبه ۲۵ جوزا ۱۳۰۱ ش) و پس از آن یک ماه به موجب فرمان یکشنبه ۷ اسد ۱۳۰۱ ش، نشان اول مملکت لمراعلی با املاک مزروعی و باغی و عمارات قلعه مراد بیگ به او بخشیده شد.

بعد از این دوره‌های وزارت خارجه و وزارت حربیه ۱۳۰۲ ش را هم طی کرد و در اغتشاش ۱۳۰۳ ش پختیا در انطفای بغاوت قبایل، قوماندان آن محاذ بود و چون در سنه ۱۳۰۶ ش، شاه افغانستان عزم سفر اروپا نمود، وی به حیث کفیل وزارت خارجه و وکیل مقام سلطنت باقی ماند، که متهم به مخالفت رژیم و تهیه مقدمات یک جمهوریت بوده است. (۱)

محمد ولی خان از آغاز جوانی در حلقه‌های ضد انگلیسی کابل محشور بود و تا آخر عمرش چه در سفر اروپا و آمریکا (۱۹۲۱ م) و چه در ایام وزارت خارجه و کفالت مقام شاهی به همین صفت باقی ماند و هنگامی که در میزان ۱۳۰۸ ش کابل فتح گردید وی با محمود سامی قوماندان قوای کابل در عصر امانی - که هر دو از مقربان دربار امانی بودند - محاکمه و در اواخر ۱۳۰۸ ش، در کابل اعدام شد.

شجاع الدوله خان بابکر خیل غوربندی

۵- شجاع الدوله :

اصلاً از خانزادگان غوربند و در جمله غلام بچه‌گان دربار بود، که به عنوان فراشباشی، متصدی فرشهای ارگ شاهی و در سفر منتظم خیمه‌های موبک سلطانی شمرده می‌شد و با رجال مشروطیت اول هم رابطه داشت. و در حرکت دوم وابسته به حلقه جوانانی بود که شهزاده امان‌الله خان از آن سرپرستی می‌کرد.

طوری که قبلاً در شرح حال جوهر شاه غوربندی (یکی از شهدای مشروطیت اول) نوشتم، گویا قاتل امیر حبیب‌الله خان همین جوان مشروطیت طلب از گروه امان‌الله خان بود که به اشاره همین گروه امیر را کشته باشد. یعنی حادثه قتل، علت سیاسی و عامل حزبی و گروهی داشته است.

اما برخی این قتل را مبنی بر انتقام شخصی دانسته و سراغ پای ملکه سرور سلطان (سراج‌الخواناتین مادر امان‌الله خان) را در آن دیده‌اند. مثلاً امیر شیبی در قصر چهلستون محفل عیش و نوش آراسته و جمعی از دختران زیبا را به وسیلهٔ اخت‌السراج خواهر خود، در آن فراهم آورده بود که سراج‌الخواناتین در آن محفل عیاشی و سرور وارد شد. امیر و تمام گلرویان رقصان را مورد شتم و ضرب و هتاک قرار داد. چون امیر از این حرکت عصبانی شده و ملکه را طلاق داد، وی و پسرش عین‌الدوله به همدستی خاندان لوی ناب (بارک‌زایی) و خاندان غلام حیدخان چرخ‌چی و طبقه رادیکال دربار (غلام بچه‌گان خاص) و دیگر روشنفکران، کمیته‌یی تشکیل دادند تا امیر را بکشند و در این گروه

شجاع الدوله فراشباشی دربار هم شرکت داشت. چون امیر در صفر ۱۳۳۷ ق، به عادت همه ساله در شکارگاه آهو به کله گوش لغمان رفت، در آنجا به سبب اعواج دیرک خیمه، شجاع الدوله فراشباشی را سخت زد و دندانهای او را شکست و این عمل موجب گردید که شجاع الدوله انتقاماً او را بکشد.^(۱)

مهدی فرخ نویسنده ایرانی که تمام تاریخ افغانستان را با نظر سطحی نوشته و اراده داشته تا هر چیز مهم را هم کوچک و ناچیز، بدون عمق تاریخی مبنی بر رقابتهای قبیله‌ای و خاندانی نشان دهد و در تاریخ نویسی خود، به هیچ گونه عوامل و موثرات زمانی و روحی و تکامل اجتماعی و مراحل تسلسل سیر طبقاتی قایل و ناظر نیست، طوری که در بالا اقتباس شد، قتل امیر را هم مبنی بر انتقام جویی مردی یا زنی دانسته و سخت به خطا رفته است.

اگر ما این کوتاه نگری و سطحی نشان دادن تاریخی اجتماعی و فکری ملتی را بپذیریم، پس سوال خواهند کرد، که آیا آن حرکت مشروطیت اول و به خردی پیدایشهای مردان افغان که ده سال قبل واقع شد، هم اینچنین یک علت شخصی و سطحی داشت؟ آیا در قیامهای عمومی ملت افغان در جنگ اول و دوم افغان و انگلیس و کشتار و اخراج یغماگران انگلیسی، هم فقط دست انتقام جویانه کدام ملکه یا فراشباشی دربار کار می‌کرد؟ آیا حمله قاتلانۀ عبدالرحمن لودین، چند

۱- مهدی فرخ، تاریخ سیاسی افغانستان، ص ۳۶۰.

ماه پیش از این واقعه هم یک عمل انتقامی شخصی مردانه یا زنانه بود؟ تا جایی که نویسنده این سطور از اشخاص راستگوی دخیل یا ناظران نزدیک واقعه شنیده‌ام، ترتیبات قتل، قبلاً در مرکز سری مشروطیت دوم گرفته شده و حتی برادر امیر، نایب السلطنه را هم با خود هم‌نوا و هم قسم ساخته و بر مصحفی امضا کرده بودند، که شرح آن را مرحوم غبار از قول شجاع الدوله داده است.^(۱)

مرحوم میر قاسم خان که در مشروطیت دوم هم سهیم و حاضر و ناظر وقایع بود، می‌گفت: عوامل موجبه نفرت از روش سیاسی و عیاشی امیر قبلاً مهیا گردیده بود، که آویزش علیا حضرت با امیر یا کجی دیرک خیمه و تنبیه و ضرب شجاع الدوله، جزویاتی بود که بعداً آن عوامل را تشدید بخشید و شجاع الدوله (مطابق نقشه مطروحه قبلی) داخل خیمه امیر گردیده و او را به ضرب تفنگچه به دار الحساب فرستاد.

باری شجاع الدوله که عضو فعال گروه شهزاده امان الله خان بود، بعد از قتل امیر به فعالیت پرداخت و ظاهراً برای تبلیغ امارت نصر الله خان که در جلال آباد از مردم بیع گرفت، و باطناً برای اجرای نقشه کار خود به کابل آمد و در وقایع جلوس امان الله خان و از بین بردن رقیبانش و دیگر امور دست داشت. چون در می ۱۹۱۹ م کابینه اول امانی تشکیل یافت، همین شجاع الدوله وزیر امنیه بود و بعد از آن در رأس هیأت تنظیمه به هرات مقرر گشت (۲۰ جدی ۱۳۰۰ ش) و از

۱- بنگرید: افغانستان در مسیر تاریخ، ص ۷۴۶.

حوت ۱۳۰۳ ش تا ۱۳۰۷ ش سفیر افغانستان در لندن بود و بعد از ۱۳۰۸ ش از آنجا برطرف و در برلین مقیم گشت و هم در آنجا در سنه ۱۳۲۴ ش مرد (به شرح احوال جوهر شاه در رجال مشروطیت اول رجوع کنید).

در کتاب معرفی رجال افغانستان طبع آمریکا تولد او را در ۱۸۹۶ م در غوربند، و شمولش را در جمله غلام بچگان ۱۹۱۶ م و هم او را مهماندار هیأت آلمانی نوشته اند.
در سنه ۱۹۲۹ م هنگام سقوط دولت امانی، رئیس تنظیمه هرات شد، که از جمله عبدالرحیم نایب سالار کوهستانی به مشهد و تاشکند گریخت و در برلین مقیم شد.

۶- محمد ابراهیم خان جمشیدی :

از خانزادگان اویملق جمشیدی هرات و غلام بچه دربار و شخص صالح و مردم داری بود که در مشروطیت دوم در صف دوم قرار داشت و بعد از جلوس امانی، در ۱۳۰۴ ش) (حدود ۱۳۰۴ ش).

۷- آدم خان :

از پشتو زبانان لوگر و مربوط به یک خاندان مقتدر و غلام بچه دربار بود که در صف دوم مشروطیت دوم شمرده می شد و بعد از آن در عصر امانی در حدود ۱۳۰۳ ش حکمران گرشک و پشت رود مقرر

گشت و در دوره نادری بعد از ۱۳۰۹ ش، از اعضاء وزارت دربار و مصاحب بود.

۸- میر یار بیگ خان دروازی :

برادر مهتر میر زمان الدین خان والی کابل و هرات و از خواهرزادگان محمد ولی خان، شخص ادیب و شاعر منوری بود، که در جمعیت مشروطیت دوم، شامل و با عبدالرحمن لودین و عبدالهادی داوی زندانی شد و با جلوس امانی رهایی یافت و در هیأت سفارت فوق العاده سیار به ریاست محمد ولی خان عضویت داشت، ولی روزی که این هیأت از کابل حرکت می کرد، با سکتة قلبی از اسب افتاد و از جهان رفت.

وی هم شعر می گفت و هم شاعر شناس بود و تذکره ای به نام «آتشفشان» نوشته بود، که متأسفانه بعد از مرگش از بین رفت و بدست باز نیامد.

عبدالهادی داوی که از یاران هم زندان او بود، بعد از مرگش درباره سیرت و صورتش مقالاتی در امان افغان نوشت و ذوق ادبی او را ستود. در ایام محبس هنگامی که سختیهای تحمل فرسای زندان را با نرمیهای مزاج شاعرانه و لطیف احباب می سنجید می گفت:

ما تنگ ظرفان حریف این قدر سختی نه ایم

دانه اشکیم و ما را گردش چشم آسیاست^(۱)

۱- بنگرید: فصل ۵، رجال مشروطیت دوم، شرح حال داوی، عدد اول.

۹- میر زمان الدین خان دروازی :

از میرزادگان درواز بدخشان و مردی هوشیار و کارگزار از غلام بچه‌گان دربار و مأمور بار چالانی ارگ بود که در حلقه‌های روشنفکران درباری نفوذ و با شهزاده امان الله بستگی فکری و سیاسی داشت و از این رو در آغاز عهد امانی ۱۳۰۰ ش والی کابل شد و در سنه ۱۳۰۲ ش، نایب الحکومه هرات مقرر گشت تا که به تاریخ ۱۹ قوس ۱۳۰۳ ش به مرض سکتہ در آنجا درگذشت.

گوید وی شخصیت خلیق و با مردم مهربان و کاردان فعال بود، و در ایام حکمرانی اش کسی را نیاززده است.

۱۰- غلام احمد اعتمادی :

از فرزندان عبدالقدوس خان اعتمادالدوله است که در مدرسه حبیبیه تا درجه رشديه درس خوانده و جوان فهمنده روشنفکری بود، که مدتی در وزارت خارجه به حیث منشی سفارت افغانی در انقره کار کرد. در حدود ۱۳۰۶ ش ژنرال قونسل افغانی در بمبئی بود و به زبان دری و پشتو و اردو و کمی انگلیسی می فهمید و می نوشت و با ادبیات این السنه آشنایی داشت. وی مجموعه اشعار تنبیهی و اجتماعی فضل احمدغر شاعر پشتو زبان مردان پیشاور را به نام دغره گل در بمبئی طبع و بر آن مقدمه همدردانه به زبان دری نوشت (۱۹۳۰ م).

از مرحوم داوی شنیدم که غلام احمد ذوقی بدیع داشت و نثر دری را روان می نوشت و در بین جوانان مشروطیت دوم مقام ارجمند داشت.

۱۱- جمعه خان :

فرزند سردار عبدالقدوس اعتمادالدوله و در محافل روشنفکران محشور از رجال کاردان دوره امانیه بود، که در اواخر میزان ۱۳۰۱ ش به سفارت افغانی به دربار بخارا فرستاده شد و بعد از آن حاکم اعلای میمنه بود، که به تاریخ ۱۰ ثور ۱۳۰۲ ش وفات یافت.

۱۲- سید غلام حیدر پاچا :

از خاندان معروف سادات کتر ساکن چهارباغ لغمان ولد محمد سرور متولد ۱۲۶۶ ش. جوان روشنفکر، دلیر، گویا و پویا بود، که در حلقه‌های جوانان مشروطیت دوم با میر قاسم خان و داوی همکاری و همفکری داشت و در عصر امانی از جوانان آزادیخواه به شمار می آمد و در سنه ۱۳۰۰ ش به ترکیه فرستاده شد و بعد از آن در اداره زراعت و معادن مأمور بود، تا که در ۱۳۰۷ ش به وزارت خارجه رفت.

وی در ایام اغتشاش ۱۳۰۸ ش در قلعه بابری‌های جلال آباد به معیت فرقه مشر سید حن خان شیون و محمد گل خان مومند، جمعیتی به نام جمهوریت ساخت و جریده‌ای به نام (دکور غم) نشر نمود و در جراید هندوستان مانند زمیندار و افغانستان لاهور تبلیغاتی بر ضد رژیم حبیب الله بچه سقاو می کرد. چون در اواخر سنه ۱۳۰۸ ش به کابل برگشت، به طرفداری امان الله خان پرداخت و در سرای موتی مدت ۱۴ سال زندانی شد، تا که هم در آن محبس به عمر ۵۵ سالگی جان به جان آفرین سپرد (۱۳۲۱ ش).

۱۳- غلامی محی‌الدین ارتنی :

ولد شیر ارتنی از جوانان تندرو کابل و مرد گویا و نقاد و با جوانان افغان محشور بود، که در لویه جرگه پغمان ۱۹۲۸ م به حیث نماینده انتخابی کابل شمول داشت و در موقعی خطاب به شاه فریاد کرد و گفت: اعلیحضرتا! مادامی که این وزرای مشهور بالفساد شما تا پای محاکمه و دار برده نشده‌اند، هیچ گونه اصلاحی در مملکت ممکن نیست.^(۱)

این جوان دانا و توانا علناً با وزیران و کارمندان فاسد دولت می‌آویخت و عنصر مخالف رشوه خواران و انگلیس مشربان بود، تا که بعد از سقوط رژیم امانی در حدود ۱۳۰۹ ش در پیشاور آماج گلوله قاتل نامعلومی قرار گرفت و جان داد.

۱۴- احمد رحمانی :

پسر عبدالرحمن مستشار وزارت خارجه - که ذکرش در مشروطیت اول گذشت - و از جوانان تندرو عصر امانی بود، که برای تحصیل به اتحاد شوروی فرستاده شد و در آنجا زبان روسی را یاد گرفت و خانم روسی داشت و از این رو او را در کابل (احمد روس) گفتندی. دخترش ماگه رحمانی از پیشقدمان نسوان، نویسنده و متجدد بود که کتابی به نام «پرده نشینان سخنگوی» تألیف کرد، طبع کابل،

۱۳۳۱ ش.

احمد در سنه ۱۳۰۸ به اتهام مخالفت با سیاست انگلیس و تمایل شدیدش به رژیم ساقط شده امانی مدت‌های طولانی در محابس کابل زندانی ماند و چون در حدود ۱۳۲۵ ش از زندان برآمد، در کابل وفات یافت.

۱۵- کریم نژیی (جلوه) :

فرزند ملا باب مراد قاضی کابل از مردمان صاحب نفوذ از بیک، دارای نام و مقام در اندخوی میمنه است، که در کابل در حدود ۱۲۸۵ ش به دنیا آمد و در مدرسه حبیبیه تا درجه رشديه درس خواند و علوم ادب عربی را در خاندان علمی خود تحصیل کرده است و به زبان عربی و ترکی و دری و اندکی انگلیسی آشنا است.

نژیی در جوانی با امثال میر قاسم خان و داوی و عبدالرحمن لودین محشور بود و در راه تجدد و مشروطه خواهی و نویسندگی قدم می‌زد و در تاریخ و اجتماعیات و شناسایی رجال خراسانی و اسلامی مطالعاتی داشت و عضو انجمن ادبی کابل بود، از آثار او مقالات مسلسلی است که در مجله کابل انجمن ادبی انتشار می‌یافت. وی به زبان دری اشعار نابی می‌سرایید که تخلص او «جلوه» است. نژیی در سنه ۱۳۱۰ ش به عضویت انجمن ادبی درآمد و بعد از آن به امور تجارتي پرداخت و در شورای هفتم ۱۳۲۸ ش و هشتم ۱۳۳۲ ش، وکیل مردم اندخوی بود، که در فراکسیون ترقی پسند روشنفکران موقف دست چپی

داشت، وی بعد از آن مدتی کارمند صدارت عظمی و وکیل التجار افغانی در مشهد بود، که بعد از آن متقاعد گردید و اکنون ایام پیری و ناتوانی را به سر می‌برد و ما نمونه افکار و اشعارش را که در ایام جوانی می‌سرود، در مرامهای مشروطیت در صفحات سابق نوشته‌ایم.

نزیهی با فضایل علمی و ادبی، شخصیت محترم روشنفکر و پیرمرد پخته‌کار جامعه‌شناس است، که اوقات زندگی خود را با نیکنامی سپری نموده و در طبقه ترقی‌پسند افغانستان و حرکات ادبی نفوذ و سهمی داشته است. وفاتش در دهلی در زمستان ۱۳۶۲ ش.

۱۶- سید قاسم خان :

از محصلان مکتب حبیبیه و اعضای مهم مشروطیت دوم بود، که از ۱۲۹۸ ش در وزارت خارجه زیر دست محمود طرزی کار می‌کرد و چون داماد طرزی بود، در اکثر محافل روشنفکران و زمامداران عصر امانی شرکت داشت و مدتها مستشار سفارت افغانی در مسکو و بعد از آن ژنرال قونسل افغانستان در بمبئی و در سفر اروپا از هم رکابان شاه امان‌الله بود.

بعد از اغتشاش ۱۳۰۸ ش، در اروپا ماند و چون در جریان قتل امیر حبیب‌الله و جلوس امان‌الله خان و وقایع سالهای نخستین عصر امانی شرکت داشت، کتابی در آن باره نوشته بود، که جزئیات وقایع سیاسی و مذاکرات رجال افغانی را هم شرح داده بود. این کتاب چاپ نشده و متأسفانه به دسترس عامه نرسید.

۱۷- سید عبدالله خان :

برادر سید قاسم مذکور و از مأمورین زیر دست محمود طرزی در وزارت خارجه بود، که در عهد امانی به حیث سکرتر سفارت افغانی در مسکو وظیفه داشت و بعد از سقوط دولت امانی در وزارت خارجه مدیر عمومی سیاسی بود، تا که روز جمعه ۱۹ قوس ۱۳۱۵ ش، ۱۵ دسمبر ۱۹۳۶ م حین اجرای وظیفه در دریای آمو غرق گردید.

۱۸- بشیر احمد خان :

از خانواده ابوی و شاگردان همکار محمود طرزی در وزارت خارجه بود، که به حیث قونسل افغانی در کراچی وظیفه داشت ۱۳۰۰ ش. وی از جوانان فعال مشروطیت دوم بود.

۱۹- میرزا محمد مهدی چنداولی :

ولد میرزا علی جان از جوانان روشنفکر بود، که علاوه بر زبان دری، عربی، و ترکی را هم آموخته بود و در عصر امیر حبیب‌الله خان در دفتر سنجش کار می‌کرد و بعد از آن به درجه غندمشر، مدیر لوازم وزارت حربیه و عضو وزارت دربار امانی بود و با جمعیت‌های افغان ربطی داشت.

هنگامی که حکومت امانی سقوط نمود، وی در مخالفان سلطه بچه سقاو و نادرشاه برآمد و چون محمد عظیم در سفارت بریتانیا در کابل

مرتکب قتل گردید، وی به معیت چهار تن دیگر به تاریخ ۲۲ سنبله ۱۳۱۲ ش به دار آویخته شد.^(۱)

۲۰- سید حسن فرقه مشر (شیون):

ولد حسین پاچا در حدود ۱۲۷۵ ش در چهارباغ لغمان در خانواده سادات کنری به دنیا آمد و در مکتب حریه کابل در عصر امیر حبیب الله درس خواند و چون از آنجا فارغ تحصیل گردید، در قطعه پروانه حضور ارگ مقرر گشت و در مراتب نظامی به رتبه فرقه مشری رسید و از صاحبمنصبان با نام و نشان دوره امانی و محشور با محافل روشنفکران مملکت بود و همواره در مورد مبارزه سیاسی پیشقدم و شاعر و شنفکر زبان پشتو شمرده می شد و در سیاست مملکت عقاید خاصی داشت که از آن طرفداری یک حاکمیت نظامی استشمام می شد مثلاً گاهی می گفت:

«در افغانستان باید یک رژیم نظامی نظیر رژیم مصطفی کمال به وجود آید، تا مردم را با استعمال قوه به طرف مدنیت جدید سوق دهد. ولی این دیکتاتوری باید برای اغراض شخصی و منافع مادی و خاندانی نباشد و هم بر خلاف طبقه منور استعمال نگردد. بلکه این گروه را در کار و فعالیت مددگار باشد. پادشاهان سابقه افغانستان همه برای مقاصد شخصی و خاندانی بر مردم حکمرانی مطلق العنان داشته و

دیکتاتور بوده اند، ولی نتوانستند مملکت و مردم را خدمتی نمایند. دیکتاتور اگر مخلصانه خدمتکار باشد و هر چه می خواهد برای مردم می خواهد، در این صورت می تواند یک جامعه پسمانده را به راه اندازد و مردم را در نتیجه به دموکراسی و خود ارادی بودن رهنمایی نماید و به اذهان تاریک روشنی بخشد. ولی باید به جای شکستن یک بت، بت دیگر را برای پرستش نسازد...»^(۱)

سید حسن در اوقات اغتشاش ۱۳۰۸ ش در جلال آباد فعالیت داشت و در نشر جریده دکور غم و بنیانگذاری بسیار ابتدایی جمهوریت با سید حیدر پاچا سهم گرفت و در دوره ظاهرشاهی فرقه مشر مرکزی وزارت حربیه بود. ولی در سنه ۱۳۱۹ ش به بهانه فعالیت های مخالف سیاسی محبوس و در داخل زندان کشته شد.

۲۱- سردار عبدالحسین عزیز:

پسر سردار عبدالعزیز و از خاندان سردار سلطان احمد سرکار حکمران هرات است، که پدرش از اعیان دربار و نخستین سفیر افغانستان به دربار تهران بود و خودش از رفقای میر سید قاسم و داوی و دیگر ارکان مشروطیت اول و دوم شمرده می شد. چون پدرش از جمله فراریان سیاسی بود وی در منفای پدرش در سنه ۱۲۶۶ ش در

۱- چون نویسنده این سطور با مرحوم حسن آشنایی و صحبت داشتم بارها در این گونه موارد با او گفتگو کرده ام و این مطلب را از گفتارش در جریده آزاد افغانستان طبع پشاور (اسد ۱۳۳۳ ش) شماره ۶۷، ص ۱۷، نوشته ام.

تهران به دنیا آمد و در آنجا درس خواند و مرد باسواد فکوری بار آمد و چون به وطن برگشت، سر حلقهٔ جوانان مشروطه طلب بود.

در سنه ۱۹۲۰ م با پدرش به تهران باز رفت و در ۱۹۲۴ م در وزارت خارجه سرکاتب شعبهٔ معاهدات و قونسولگریها بود و چون از آنجا برطرف شد در ۱۹۲۶ م به تأسیس شرکت حمل و نقل بین پیشاور و کابل پرداخت و در ۱۹۲۷ م ژنرال قونسل افغانی در دهلی و بعد از آن در ۱۹۲۹ م قونسل افغانی در کراچی گردید تا که بعد از سقوط دورهٔ امانی در ۱۹۳۰ م، سفیر افغانی در روم مقرر شد و در سالهای بعد به مراتب بلند سفارت و وزارت باقی ماند و این وضع موجب نگرانی و سوء ظن وطنخواهان بر او گردید:

نمایندهٔ افغانی در کنفرانس خلع سلاح جینوا، ۱۹۳۳ م.

سفیر کبیر افغانی در مسکو، ۱۹۳۷-۱۹۳۳ م.

وزیر فواید عامه در کابینهٔ محمد هاشم خان، ۱۹۳۷ م.

سفیر کبیر افغانستان در واشنگتن (آمریکا)، ۱۹۴۳ م.

نمایندهٔ افغانستان در ملل متحد، ۱۹۴۶ م.

وزیر معارف، ۱۹۵۰ م.

سفیر کبیر افغانی در دهلی، ۱۹۵۴ م.

علالت مزاج و وفاتش در کابل، ۱۹۶۰ م.

دو گروه خاص

جوانان افغان:

چون روشنفکران کشور، امیری عیاش و مستبد را از بین بردند و به جایش جوان ترقی خواه منوری مانند امان الله خان را بر تخت شاهی بر آوردند و در کشوری یک فضای آزاد سیاسی را ایجاد کردند، پس حلقه‌های سیاسی روشنفکران مشروطه خواه که در زمان سابق مخفی بودند به شکل علنی درآمدند و آزادانه به فعالیتهای سیاسی پرداختند و یکی از این گروهها خود را «جوانان افغان» می گفت که مرام تندتر و شیبه به دست چپی داشتند و برخی از اعضای مشروطیت او را امیر حبیب الله هم در آن شامل بوده اند مانند عبدالرحمن لودین و تاج محمد خان بلوچ و محمد انور بسمل و فیض محمد باروت ساز کابلی (اعدام شده ۱۳۰۸ ش)، غلام محی الدین ارتی (که ذکرش گذشت) و میرزا عبدالرحمن خان و میرزا نور محمد خان و غلام جیلانی جنرال قونسل افغانی در بمبئی (اعدام شده ۲۴ سنبله ۱۳۱۲ ش) و میرزا محمد اسماعیل کاتب مکتب حریبه و عبداللطیف خان و محمد سعید خان متخصص تلگراف و فقیر احمد خان نایب اول سفارت افغانی در مسکو و بعد از آن رییس جنگلات (که در ۲۴ سنبله ۱۳۱۲ ش اعدام گردید) و غلام رضا خان (محبوس سیاسی ۱۳ ساله) و فیض محمد خان ناصری و عبدالحسین عزیز (که بعداً به سفارت و وزارت رسید).

این اشخاص را در این گروه تنها مرحوم غبار نام برده است:

۱- عبدالمجید ساعت ساز کابل.

ایستاده از راست به چپ :

- ۱- میر هاشم خان برادر میر قاسم خان لغمانی
- ۲- حاجی شیر احمد خان از چهاردهی کابل
- ۳- عبدالهادی خان داوی که در آن زمان «پریس» نام داشت
- ۴- عبدالجبار خان جبارخیل برادر فتح محمد خان جبارخیل (ارسلا)

نشسته از راست به چپ :

- ۱- ماما محمد ابراهیم خان چنداولی (پدر داکتر محمد اسماعیل)
- ۲- حاجی گل احمد خان افغان کابلی
- ۳- فتح محمد خان جبارخیل (ارسلا)
- ۴- غلام محی الدین خان جمیریانی قندهاری متخلص به «افغان»
- ۵- میر قاسم خان لغمانی

۲- محمد رسول اجیدن محمدزایی (منصبدار نظامی) .

۳- عبدالحمید کمیدان نظامی .

۴- محمد اسحاق قزلباش .

۵- شمس الدین محصل مکتب حریره .

۶- شیر محمد افغان بیگ .

گروه غلام محی الدین افغان :

این گروه که برخی اعضا و پیشوایان ایشان در مشروطیت اول هم دست داشتند، نسبت به جوانان افغان معتدلتر بودند، که گرد همان افغان (مذکور در عدد ۴ مشروطیت اول) فراهم می آمدند و عضو فعال و برجسته آنها همان میر قاسم خان بود. که در عدد اول رجال مشروطیت اول ذکرش رفت.

از این گروه ارجمند عکسی در دست است که از خاندان مرحوم ماما محمد ابراهیم خان (یکی از اعضای برجسته این گروه) به دست آمده و قراری که می گویند این عکس را در سنه ۱۳۳۴ ق در وقتی گرفتند که به دیدن مغازه جلندر می رفتند.

در این عکس ذوات ذیل دیده می شوند:

نشسته از راست به چپ :

۱- ماما محمد ابراهیم خان مشهور به ساعت ساز، ساکن چنداول کابل، که در تشکیل انجمنهای خیریه، مانند مجلس امدادیه ملی و دارالایتام و دارالمساکین و کتابخانه ملی در اواخر عصر امیر حبیب الله

و سالهای امارت امانی تا نادری دست قوی داشت و یگانه مرد خیر ملی و افغانی بی تعصبی بود، که با هموطنان خود به هر زبان و مذهب و مشرب محشور بود و در خدمت مردم خود را وقف کرده بود، هر چه که داشت، آن را بر مستحقان و مستمندان و یتیمان انفاق می کرد.

شخصیت نیک و جذاب محمد ابراهیم جوان در ایام فرار از وطن در خدمت مامای خود تولیمشر حسین علی خان سپه سالار کابینه امیر شیرعلی خان در لاهور و راولپندی به حب هموطنان و میهن عزیزش سرشته و پرورده شده بود. چون در سنه ۱۹۰۷ م به اجازه امیر حبیب الله خان به کابل بازگشت با مشروطه خواهان محشور شد و دکان ساعت سازیش در بازار ارگ مانند یک کلوب مجمع جوانان بیدار بود. چون با جلوس امانی از زندان سیاسی برآمد به کارهای خیریه دوام داد مانند:

در سال ۱۳۰۳ ش، مأمور ناحیه اول بلدیة کابل.

در سال ۱۳۰۶ ش، مأمور ناحیه جنوبی شهر کابل.

در سال ۱۳۰۸ ش، مؤسس جمعیت خیریه امدادیه ملی.

در سال ۱۳۰۹ ش، رئیس یتیم خانه در شهر کابل.

در سال ۱۳۲۰ س، تأسیس دارالمساکین و دارالایتام.

در سال ۱۳۲۵ ش، رئیس مرستون.

وفاتش در کابل به تاریخ اول قوس ۱۳۳۲ ش، به عمر ۷۲ سالگی بود و آرامگاه او در دامنه کوه شیردرازه است و بر آن چنین نوشته اند:

گذشت آن حاجی پاکیزه طینت   که او بودی پدر هر بینواری
دعای بینوایان بود دایم   نصیبش خیر کن پروردگارا

ز شمس گشت بهر سال فوتش «نصیبش خیر کن» تاریخ پیدا که از کلمات «نصیبش خیر کن» به حساب جمله سنه وفاتش ۱۳۳۲ ش، بر می آید (علیه الرحمه).

۲- حاجی گل احمد خان از افغانان حدود کابل. ۳- فتح محمد خان جبار خیل مدیر مکتب حبیبیه در عصر امانی که از خاندان معروف اسلا خان غلجی وزیر خارجه کابینه امیر شیرعلی خان بود و پدرش بعد از سقوط امارت شیرعلی خان به هند فراری شد و پسرانش در آنجا درس خوانده و افغانان منوری بار آمده بودند، که بعد از مرگ امیر عبدالرحمن خان به وطن برگشتند و در گسترش معارف و روشنفکری و تجدد سهم گرفتند. برادر مهتر ایشان امین الله خان جبار خیل در عصر امانی معین وزارت عدلیه بود، و این هر دو برادر بعد از ۱۳۰۹ ش وفات یافته اند.

۴- غلام محی الدین افغان جمریانی قندهاری که ذکرش در عدد ۴ رجال مشروطیت اول گذشت.

۵- میر قاسم خان؛ که ذکرش در عدد اول رجال مشروطیت اول گذشت.

ایستادگان از راست به چپ:

۱- میر هاشم خان؛ برادر کوچک میر قاسم خان و از فارغان اعدادیه مکتب حبیبیه است که در پشتو و دری و انگلیسی مطالعه و نگارش داشت و عضو جوان این گروه بود، که بعد از فراغ تحصیل در دار التالیف کار می کرد و خلاصه تاریخ افغانستان در یک جلد کوچک

از آغاز اسلام تا ختم جنگ دوم افغان و انگلیس برای تدریس صنف پنجم ابتدایی از تألیفات او است، طبع کابل، ۱۳۰۰ ش. وی در حدود ۱۳۰۲ ش، به حیث سرپرست محصلین افغان در پاریس مقرر گشت و تا سال ۱۳۰۷ ش در آنجا بود، در ایام اغتشاش در همین سال در زمستان به قندهار آمد و در سنه ۱۳۰۸ ش جنرال قونسل افغانی در تاشکند بود و روز یکشنبه ۲۴ عقرب ۱۳۱۰ ش، در حدود عشق آباد به دست قاتل نامعلومی کشته شد.

۲- حاجی شیر احمد خان از مردم چهاردهی کابل.

۳- عبدالهادی پریشان داوی که ذکرش در عدد اول رجال مشروطیت دوم گذشت.

۴- عبدالجبار خان جبار خیل، برادر کوچک فتح محمد خان مذکور است، که دروس ابتدایی را در مکاتب هند خوانده و با خانواده خود پس به وطن برگشت و در مکاتب کابل معلمی داشت و با جمعیت مشروطیت دوم محشور بود و در سنه ۱۳۱۲ ش معین اول وزارت معارف مقرر گشت و تا ۱۳۲۴ ش بر این مقام ماند و بعد از آن عضو مجلس اعیان بود، تا که در حدود ۱۳۳۰ ش در کابل وفات یافت.

(۶)

نگاه انتقادی

قانون اساسی ۱۳۰۱ شمسی

در مبحث (۴) فصل دوم، جایی که بر نتایج مساعی مشروطیت دوم سخن گفتیم در ماده دهم، ترتیب و نشر قوانین را در مملکت از مزایا و کارهای مهم دوره امانی شمردیم، که در تاریخ چند هزار ساله این سرزمین نخستین باریک قانون اساسی مبنی بر مبادی عالی حقوق انسانی به نام «نظام نامه اساسی دولت علیه افغانستان» نشر و مورد عمل قرار گرفت.

به تاریخ ۷ حوت ۱۳۰۱ ش بود، که نخستین لویه جرگه ملی و عنعنوی افغانستان در این دوره در جلال آباد به ریاست شخص شاه و عضویت ۸۷۲ تن از نمایندگان اقوام و قبایل متعدد افغانستان بدون

اعلیحضرت شاه امان الله (۱۳۰۷-۱۲۹۷ ش)

پادشاه محبوب افغان با لباس سربازی و شمشیر برهنه

در روز اعلان جهاد علیه استعمار انگلیس و اعلام استقلال تامه افغانستان

تبعیض بر اساس وحدت ملی و وسعت نظر تشکیل یافت و نخستین قانون اساسی افغانستان را در ۷۳ ماده، تحت عناوین ذیل تصویب نمود:

۱- نظامنامه اساسی دولت علیه افغانستان، هفت ماده.

۲- حقوق عمومی تبعه افغانستان، هفده ماده.

۳- وزراء، یازده ماده.

۴- مأمورین، سه ماده.

۵- مجالس مشوره و شورای دولت، یازده ماده.

۶- محاکم، شش ماده.

۷- دیوان عالی، دو ماده.

۸- امور مالیه، دو ماده.

۹- مواد متفرقه، شش ماده.

این قانون اساسی اصلاً بر نظریه تفکیک قوای ثلاثه: تقنین - اجرا -

قضا، بنیانگذاری شده، ولی با داشتن شورای محدود دولت و تمرکز

تمام اختیارات در ذات یک پادشاه غیر مسئول (ماده ششم) اصل

مشروطیت در آن ضعیف است.

در فصل حقوق عمومی، اصول برابری و آزادی شخصیه و لغو

اسارت و آزادی مطبوعات و شغل و پیشه و تدریس و حق ملکیت

شخصی و مصونیت مسکن و منع مصادره و بیگاری و شکنجه و مجازات

غیرقانونی جای دارد و در ماده (۴۲) به مجالس مشوره و شورای

دولت حق داده شده اگر در حقوق اهالی اخلال و اضعاء ملاحظه کنند،

نزد حکومت صلاحیت عرض استغاثه دارند (یعنی اگر از یک اداره حکومتی شوه داشته باشند باید به خود حکومت عرض کرده می‌توانند!!).

در ماده ۲۸ آمده که صدراعظم و دیگر وزراء از طرف پادشاه انتخاب و تعیین می‌شوند و در ماده ۳۱ مسئولیت وزراء تنها پیش پادشاه است و این مواد پادشاه را که غیر مسئول هم باشد، به طور یک دیکتاتور مطلق العنان قرار می‌دهد. زیرا او و وزیرانش مسئولیتی پیش مردم و یا مجلس نماینده مردم ندارند و نه در انتخاب و تعیین مقام ایشان رأی دیگری جز شخص شاه دخیل است.

در قانون اساسی طرح، ترتیب و تصویب قوانین هم معلوم نیست و فقط در ماده ۴۶ گوید که نظامات دولت از شورای دولت تدقیق گردیده و به مجلس وزراء تقدیم می‌شود و بعد تصویب مجلس وزراء و منظوری شاهانه در موقع اجرا می‌دارند.

در این صورت گویا طرح کننده قانون و تصویب کننده و امضا کننده آن برای اجرا فقط یک مقام شاهی است و عملاً نیز چنین بود، که این وضع، نظام مشروطه را از بین می‌برد. زیرا خود وزیر قانون را طرح و ترتیب می‌نماید و شورای دولت (که مرکب از نصف نمایندگان همین وزراء است) آن را فقط تدقیق می‌کند و پس در خود مجلس وزراء تصویب می‌گردد، و برای اجرای نهایی باز به امضای پادشاهی می‌رسد، که «خود کوزه‌گر و خود گل کوزه» است و در چنین حالت خلط و ظایف قوه تقنین و اجرائیه به عمل می‌آید که خود نقیض روحیه

تفکیک سه قوه و حکومت مشروطت.

فصل مربوط به محاکم، بسیار کوتاه و گنگ و مجمل است، در ماده ۵۳ گوید که «همه محاکم از هرگونه مداخلت آزاد هستند» ولی تصریح نشده که قاضی این محاکم از کجا می‌آید؟ کیست؟ و در دستگاه حاکمه اجرائیه چه موقف دارد؟

در اینجا انتظار می‌رفت که قانون اساسی، قوه قضا را در دستگاه دولت یک دستگاه منفک از قوه‌های دیگر قرار می‌داد. زیرا مشروطیت قضا را دستگاه مستقلی می‌شمارد.

در ماده ۲ فقط نامی از صدراعظم برده می‌شود، که اگر ذات شاهانه تشریف نداشته باشد، صدر اعظم به وظیفه ریاست می‌پردازد و باز در ماده ۲۸ گوید: صدر اعظم و دیگر وزراء از طرف قرین الشرف پادشاهی انتخاب و تعیین می‌شوند. در حالی که مسئولیت تمام وزراء به حضور پادشاه غیر مسئول در ماده ۳۱ تصریح گردیده است. در چنین حال شخصیت مسئول در مملکت وجود ندارد، زیرا خود شاه که تعیین کننده صدر اعظم و وزیران است و تمام اقتدار اجرائیه هم پیش اوست، غیر مسئول است.

اگر چه عملاً خود شاه امان الله در سالهای نخستین شاهی خود، سخت پابند قوانین بود و در این قانون اساسی هم حقوق عامه تا مصونیت مکاتیب و مراسلات (ماده ۷۳) گنجانیده شده و نخستین اقدام مفید و نیکو در تاریخ افغانستان است، ولی چون نظام مسئول در اصل این قانون وجود نداشت، تنها نیت خیر و خلوص پادشاه نتوانست

از فساد رژیم او جلوگیری کند، و بعد از چند سال ما می دیدیم، که عناصر نادان فاسد العمل به دور دربار فراهم آمدند و مملکت را به اغتشاش زمستان ۱۳۰۷ ش کشانیدند و دیده شد که آن شاه و طندوست قربانی اعمال ناروای عمال فاسد دربار و همکاران مغرض او گردید، و در ما حول او به چاپلوسی آن قدر سخن از نبوغ او زدند که روحا زیر تلقین رفت و چون انسان جایز الخطا است، غروری که با خلوص نیت و وطنخواهی او منافی بود فراهم آمد.

مثلاً مرحوم داوی می گفت: در سنه ۱۳۰۳ ش چون شورش قبایل سمت جنوبی به سرپرستی ملا عبداللّه لنگ آغاز شد و بعد از تلفات و مساعی و مصارف کمرشکن منتفی گردید و شخص شاه حکم به اعدام ۵۴ تن از سرغنه های اشرار، به شمول ملا عبداللّه و ملا عبدالرشید داد (۴ جوزا ۱۳۰۴ ش) داوی که وزیر تجارت و از مقربان دربار بود عرض کرد: بهتر است این محکومان به اعدام، محاکمه شده و به حکم قاضی کشته شوند. پادشاه با کمال خشم و غرور گفت: مگر نمی دانی که من نواسه امیر عبدالرحمن ام!!

بعد از سفر اروپا، چون آن پادشاه و وطنخواه به کابل آمد و به برخی از کارهای مفید (اما قبل از وقت) دست زد، انعکاس آن در طبقه جوان - که همکاران مخلص او بودند - نیکو نبود و ما دیدیم که در لویه جرگه پغمان، پسر شیر ارتی از محکومیت وزیران او گپ زد و در مجلس قصر ستوری عبدالرحمن و عبدالهادی - که از رفقای راه مشروطیت و ایام حکمداریش بودند - دست به مخالفت اقدام جایز و سودمند (اما

عجولانه) او فراز آوردند.

این تنها نبود: شاه جوان که در بین بازار تنها می گشت و با مردم می آمیخت و مکاتب هر شهر را خودش می دید و عرایض اهالی را می شنید و واری می کرد، در آغاز کار از طرف مردم با مهر و محبت تلقی شد، همکاری مردم را جلب کرد و حتی مردم در بسط معارف اعانه ها دادند و مصارف مکاتب را بر مالیات گمرکی خود افزودند. ولی این روش نیکو از طرفین دوام نکرد، تا چشم به هم می زدیم، امواج بدبینی بین حاکم و محکوم حایل شد و مسأله به شورش ۱۳۰۳ و ۱۳۰۷ ش انجامید، که مملکت را مدت ۵۰ سال عقب انداخت و خود آن شاه که اخلاص او به وطن بیش از تدبیر و سنجش بود، از مملکتی که بدان عشق می ورزید فراری گردید.

در اینجا است که برخی از ناظران اوضاع و نویسندگان داخلی و خارجی علت این اغتشاش را در تحریک اجانب (هند بریتانوی) و دسیسه سازی همریز (سفیر بریتانیا در کابل) و دیگر فتنه انگیزیهای انگلیسی می دانند و برخی هم کهنه پرستی و محافظه کاری و ضد ترقی بودن خود مردم افغانستان را عامل اغتشاش پندارند، و جمعی عجلت و پیش از وقت بودن رفورمهای امانی را قلمداد می کنند، که تمام این عوامل را می توان از علل متعدده اغتشاش و ناکامی رژیم امانی دانست. ولی باید گفت: که هیچ رفورم و اصلاح و اقدام ترقی خواهانه و خیر اندیشانه پیش نرفته است، الا اینکه از حمایت جم غفیر قشرهای مختلف مردم و ملت برخوردار باشد. در حالی که رژیم امانی با محبوبیت

نخستین خود و پیروزیهایی که در اقدامات پیشرفت نصیبت بود، در بطن خود فساد می‌یافت و کارمندان آن رژیم (جز اشخاص محدود) وسایل ناکامی و پوسیدگی آن را به دست خود فراهم آورده بودند و به قول سعدی:

بوریا باف گرچه بافنده است نبرندش به کارگاه حریر
اکثر رجال این دوره که بعد از مشروطیت دوم به میان آمدند، بوریا بافانی بودند که به کارگاه حریر وارد ساخته شده بودند، و بنای این عمل هم بر رشته‌های تعارفات شخصی و خاندانی و قبیلوی بود، که با عهد امیر حبیب‌الله خان و اعتبار محمدزایی بودن در آن عصر تفاوتی نداشت.

اگر بت محمدزایی شکسته شده بود، به جای آن در این وقت بت بارکزایی ایستاده بود. مثلاً در آن وقت کابل در دست والی محمود یاور و شاغاسی علی احمد و قندهار در دست عبدالعزیز وزیر و محمد سرور نایب‌الحکومه و عبدالکریم نایب‌الحکومه و نیک محمد فرقه مشر و مزار و هرات در دست محمد ابراهیم نایب‌الحکومه و عبدالرحمن فرقه مشر قرار داشت که همه آنها بارکزایی و مربوط به خاندان سراج‌الخواتین مادر شاه بودند!

در سمت جنوبی (پختیا) عبدالحکیم بارکزایی، در غزنه، و روزگان دوست محمد ناظم بارکزایی، در گرشک محمد امین بارکزایی حکم می‌راندند و قس علیهذا بازار بارکزائیت سخت گرم بود و اکثر مردم پاکدامن و دلسوزی هم نبوده‌اند، که بر احوال شاه و مردم دلشان

بسوزد و یا از فساد اوضاع جلوگیری کنند.

بنابر این شاه محبوب ترقی خواه را از آغوش مردم دور ساختند و حمایت عمومی از او، روی به کاهش نهاد و در اینجا بود که عوامل موثره دیگر داخلی و خارجی هم در تخریب و نابسامانی فعالیت کردند. چون در قانون اساسی بنیاد کار، بر حکومت مشروطه و مسئولیت وزراء و جوابدهی آنها به مردم بنا نبود، بنابر این هر وزیری و کارمندی می‌توانست آنچه بخواهد بکند.

در اینجا است که ما رشته سخن را به یک تن بصیر ناظر نزدیک اوضاع، مرحوم غبار می‌دهیم که می‌گوید:

«بعد از تشکیل دولت امانیه تقریباً تمام طبقات مختلف کشور به حمایت دولت برخاستند و در جنگ با دولت انگلیس اکثریت فیودال و روحانی و دهقان همه در صف دولت قرار گرفتند. ولی بعد از اختتام جنگ و آغاز رفورم به تدریج صفوف مردم از نظر منابع طبقاتی از هم جدا شدند... ولی تمام این قضایا مانع تطبیق رفورمهای دولت شده نمی‌توانست، اگر جبهه دولت در داخل خود شکاف بر نمی‌داشت و تناقص ایجاد نمی‌کرد. زیرا ملت هنوز به پشتیبانی شاه و دولت ایستاده بود و همین حمایت مردم بود، که با وجود اختلال در دستگاه دولت، پایه‌های آن را محکم و استوار نگه می‌داشت. ورنه از مدتی بود که کابینه و دربار درز اساسی برداشته بود. به این معنی که کابینه مرکب از دو دسته عناصر متباین العقیده تشکیل شده بود که یکی طرفدار پروگرام اصلاحی به شکل سریع آن در سیاست داخلی و تثبیت روش استقلال و

بیطرفی مثبت در سیاست خارجی بود، و آن دیگری طرفدار اصلاحات تدریجی در سیاسی داخلی و روش نرمش و سازش یک جانبه با یکی از دول قوی همسایه. لهذا این دو دسته سعی در خنثی نمودن نظریه‌های همدیگر داشتند و در این میانه به شاه تلقین می‌شد که موجودیت دو دسته مخالف در نفس حکومت، سبب اصلاح امور و در عین زمان باعث سلامت مقام شاه است. به علاوه در کابینه و دربار عناصر ناآگاه‌بادار پرست فقط از نظر شناسایی و اعتماد شخصی شاه جا گرفته بود، که توانایی فکری و عملی برای مشوره دادن یا تطبیق پروگرام اصلاحی در این مرحله تاریخی نداشت و جهان‌بینی آنها از سویه بسیار عادی بالاتر نبود...

این فساد اداره با ضعف زمامدار کل، مردم افغانستان را از حمایت و پشتیبانی دولت باز داشت و از دیگر طرف نقشه‌های نهانی توطئه و دسیسه عناصر ارتجاعی داخلی، با اقدامات و فعالیت‌های جاسوسی استعماری یک جا شده، بار دیگر افغانستان در آستانه یک تحول اجتماعی تاریخی واژگونه گردید. و این خود سنت استعماری بود، که در ظهور هر جنبش نوین افغانستان را به قدر مقدور عقب براند...»^(۱)

بدین نهج امان‌الله خان تجرید شد. عناصر فهمیده دانشمند پیشوایان فکری مشروطیت دوم از کنارش دور ساخته به سفارت‌ها و غیره فرستاده شدند، به جای ایشان بآدارپرستان متملق قرار گرفتند، که نه کار

کرده می‌توانستند نه همکاری و نه رهنمایی. و این خود مرحله نامیمون تاریخ بود، که باید پیشوایان مشروطیت دوم، چاره آن را در مرحله وضع قانون اساسی می‌سنجیدند و خود شاه هم آن را پیش بینی می‌کرد. ولی چون شاه غیر مسئول، در حقیقت پیش مردم مسئول اعمال خود بود و همکاران نادانش او را سخت بدنام ساخته بودند، بنابر این با آن خوش‌نیتی و خلوص، مورد نفرت و غضب مردم قرار گرفت، و این خود درس عبرتی است در تاریخ نزدیک افغانستان که باید آیندگان ما با چشم باز بنگرند و بدانند که در امور مملکتی و زمامداری تنها نیت نیک و خیراندیشی کافی نیست. باید تمام نیات نیک را به مورد عمل گذاشت و مردم تنها به گپ و سخن قانع نمی‌شوند و عمل انسان را مدار قضاوت قرار می‌دهند.

جای تعجب است: شاه نیمه انقلابی و طندوست که به همکاری یاران مشروطیت دوم بر تخت نشسته و عزم خدمت به وطن هم داشت در قانون اساسی - که خود وضع و امضا کرده بود - اول خود را غیر مسئول قرار داد و بعد از آن صدراعظمی را منتصب نکرد و تمام امور اجراییه مملکت را به وسیله وزراء منتصبه خود به کف گرفت و اگر کسی بر وزیرش اعتراضی کردی، شخصاً در صدد دفاع برآمدی و شاه غیر مسئول خودش را مسئول و جوابده اعمال دیگری قرار دادی! مثلاً در لویه جرگه پغمان ۱۳۰۳ ش، هنگامی که از سوء عمل و بیداد مأمورین او در سمت پختیا آتش اغتشاش و شورش شعله‌ور بود و مولوی عبدالواسع (یکی از رجال مشروطیت اول که ذکرش گذشت) از عدم

فعالیت و عدم دقت وزیر داخله و وزیر معارف و فت (سردار فیض محمد زکریا) ذکری به میان آورد، پیش از آنکه وزیران به پاسخ آن اعتراض و تزکیه خود پردازند، شاه غیر مسئول به متعرض مذکور - که از بی کفایتی وزیری در امور رسمیه سخن رانده بود - جوابی داد که داعیه شخصی را علت این گونه انتقاد دانست. ^(۱) در حالی که این شکوه‌ها عمومی و ناشی از فساد اداری بوده است.

چون مردم مطیع و فرمانبردار و نیک بین به شخص شاه و برخی رجال پاکدامن دربارش بارها این گونه سخنان و اعمال را که منافی اصول مشروطیت و دارای تناقض و فاصله بین قول و عمل بود، به چشم سر می دیدند و روز به روز وضع اداری مملکت از مجرای طبیعی به فساد و نابسامانی و آشفتگی بر می گشت و در نتیجه بر رنج و آزار مردم متحمل و دهقانان نان ماله ده و گروه رنجبر می افزود، بنابر این نظر نیک و روحیه همکاری طبقات عامه با طبقه حاکمه به نفرت و انزجار تبدیل می گشت، تا که در نتیجه سوء عمل درباریان، شاه خیرخواه نیز در آن لجنزار فساد فرورفت و برای ابد از تنفس هوای وطنی که بدان عشق می ورزید محروم گشت (علیه الرحمه).

در چنین حال دست گماشتگان استعمار هم بر ضد رژیم امانی اندر خفا کار می کرد و برای تکفیر شاه، ملانماها را برانگیخته و هزاران عکس نیم برهنه مونتاژ شده (مصنوعی) ملکه ثریا را در بین قبایل ساده

۱- رویداد لویه جرگه پغمان، ۱۳۰۳ ش، ص ۱۳۴.

و نادان توزیع نموده بودند و تا چشم به هم می زدیم، صدای تفنگ و اسلحه ناریه از قبایل شنوار (ننگرهار) و سمت شمالی کابل به گوش رسید و ستمکشان دهقان از روستاها دست به شورش بردند، که خود کارمندان دولت، مبادی آن را به وجود آورده و دستهای خارجی هم برای اشتعال نایره آن هیزم فراهم می آورده اند.

در اینجا بی مناسبت نیست از گفتگوهای یاد آوری شود، که بین برخی از جوانان نقاد دست چپی مشروطیت دوم با رفقای ایشان بعد از به کف آوردن زمام اقتدار روی می داد و این گروه اقتدار به کف را مسئول پوسیدگی و عدم استقرار رژیم امانی می شمردند.

خوب به یاد دارم که در بهار ۱۳۰۶ ش روزی در خانه عبدالرحمن لودین در کوچه لودینان شهر قندهاری گفتگوی رفیقانه و دوستانه بین او تاج محمد بلوچ در گرفت که هم رفقای حزب در مشروطیت دوم بودند و هم با یکدیگر خویشاوندی داشتند (خواهر لودین در حباله پسر بلوچ بود).

لودین با لهجه خاص ظریفانه به رفیق خود می گفت: «این شما هستید که پادشاه جوان و نیکخواه را - که با پدر خود بسیار فرق دارد - گمراه ساختید و از خود سرپهای او جلوگیری نمی کنید! آخر ما برای مشروطیت و به نام مشروطیت قربانیها دادیم و در نتیجه یک دیکتاتور مطلق را آفریدیم. شما اینک حکمران شدید! و آن دیگری که فراشباشی بود، وزیر و سفیر شد و یک سرجماعه وزیر خارجه و وزیر حربیه گردید! آیا مساعی و قربانیهای ما برای این کرسیها بود؟ آخر

مشروطیت کجاست؟ یک نفر جوان ناآگاه را آوردید و زمام مطلق تمام امور مادی و معنوی مملکت را به دست او دادید! او اگر چه نیت نیک دارد و به وطن خود مخلص و علاقمند است، باز هم انسان است و جایز الخطا است. مشروطیت این است که صدراعظم مسئول را به مردم معرفی کند و مجلس منتخبی از نمایندگان مردم بسازد و خودش غیر مسئول باشد، تا مردم صدراعظم مسئول و کابینه اش را جوابده تمام شکایات خود بشناسند...

لودین می افزود: «من با این رژیم - که به سبب اعمال ناجایز یک دسته مغرض نادان محکوم به فنا است - مدتی به سبب تعهداتی که در حزب داشتیم، همکاری کردم و این مطلب را به گوش شاه و درباریانش رسانیدم. چون نشنیدند، کابل را هم ترک گفتم و اینک در خانه پدری در یک کوچه گمنام قندهار نشسته‌ام. ولی شما که امروز با شاه و درباریانش رابطه دارید از طرف من به او بگویید که:

گر این مکتب است و این ملا کار طفلان خراب می بینم
عنقریب این رژیم از پای افتد و واژگون می شود وانگهی «نه تو
مانی، نه او، نه من» فخر رازی».

این گفتار آن جوان دانا و راستین شهید بود، که بعد از دو سال، عین همین پیشگویی را به میدان ظهور دیدیم، آن رژیم به قهر مردم شاکمی و رنج دیده سرنگون شد، که دست دسیسه کار استعمار هم در عقب این احساس رنج و تفرغمومی کار می کرد.

در تاریخ افغانستان بارها دیده شده که شخص شاه یا زمامدار و

شهباده آدم نیک و بهی خواهی بوده، ولی به سبب سوء عمل درباریان و گماشتگان یا اهل حرم و خاندان سرنگون شده است. مثلاً شاه زمان سدوزایی و امیر شیرعلی خان پادشاهان بدی نبوده‌اند، هر دو به استقلال و عظمت مملکت علاقه داشتند و با استعمار مبارزه می کردند، ولی عمال و کارمندان حکومت و دربار، ایشان را به سرنوشت‌های نامیمون سیاه مواجه ساختند.

امان الله غازی هم جوان مخلص و تندوست فی الجمله روشنفکری بود، که به چنین سرنوشت واژگون گرفتار آمد و اگر، فقای ایام شهزادگی و مشروطه خواهی تجریدش نمی کردند و محو سفارت و وزارت و عیاشی و اقتدار نمی شدند و با مردم می آمیختند و حمایت توده‌های مردم افغانستان اعم از دهقانان و کاسب و دکاندار و کوچی و روستانشین را به دست می آوردند و خط مشی حکومت خود را هم مطابق آنچه مدعی بودند (یعنی مشروطیت) طرح و عمل می کردند، به آن سرنوشت شوم بر نمی خوردند. لودین گاهی که لب به شکایت می گشود و از واژگونی اوضاع رنج می دید، با خود می گفت:

دیده در خون جگر زد غوطه باد لعنت به چنین مشروطه!

این بود نمونه آنچه در نواقص رژیم امانی و فراورده‌های تحریک مشروطیت دوم، با استناد قانون اساسی اول و اقوال خود اعضاء فکور آن جمعیت نوشتیم. چون نویسنده این سطور دوره امانی را از اوایل تا اواخر آن دزک کرده و دیده‌ایم و به رجال آن دوره معاصر و ناظر احوال و اقوال آنها بوده‌ام، باید در پایان این مبحث به حیث یک مشاهده

بی طرف بنویسم که:

اعضای مهم در صف اول و دیگر صفوف پایین مشروطیت دوم، تا وقتی که اقتدار سیاسی را به دست نگرفته بودند.

مساعی آنها مخلصانه و در خور قدردانی بوده و قربانیهای ایشان مشکور است. زیرا منجر به تبدیل رژیم کهن و فرسوده و بنیانگذاری افغانستان نوین بوده و در نتیجه مساعی ایشان - طوری که در سابق گفتیم - ده مبدا حیات جدید به دست آمد و یا آغاز شد، که در تاریخ افغانستان فراموش شدنی نیست و ده سال دوره امانی روی هم رفته ایام میمون و نیک تاریخ این مملکت شمرده می شود، که مسئول سوء عاقبت آن عوامل مغرض خارجی و داخلی است.

اما شخص شاه مرحوم آزادبخشای این مملکت امان الله خان غازی (علیه الرحمه) هم یک جوان مخلص و نیکدل و خیرخواه افغانستان بود، که عشقی به وطن و مردم خود داشت و در بدست آوردن و بنیانگذاری ده مبدا، مذکور توجه و سعی و تلاش او دخیل بود و بنابر این تاریخ افغانستان او را به نیکی یاد خواهد کرد و نسل جدید باید قدر عمل او را بدانند و همواره نامش را به نیکی یاد دارند، زیرا اعمال نیکش بر سهوها می چربید.

از مشاهدات نویسنده این سطور است: در لشکرکشی بهار ۱۳۰۸ ش از قندهار به طرف غزنی، شخص امان الله خان قیادت ده هزار لشکر قومی قندهاری و هزاره را داشت. شهدالله که مردم با شاه ارادت داشته و می کوشیدند که او را واپس به تخت شاهی برگردانند. ولی در

بین مقر و غزنی هنگامی که برخی از عناصر مشکوک با اسناد پولتیکل ایجنت انگلیس دستگیر شده و ثابت گردید که دست برخی از روحانی نمایان داخلی هم در انگیزش و آویزش قبایل دخیل است و می خواهند از اختلاف قبیله‌ای (درانی و غلجی) کار بگیرد و برای اشتعال ناپره فساد، در حدود بیست تن از طلایه سواران کشاف فراهی (درانی) را در منطقه سکونت غلجیان کشته و لاشهای کشتگان را هم دوبله نموده و بر پایه‌های کج کرده تیلفون انداخته و با خط بد آخوندی بر کاغذکی نوشته بودند: «این مهمانی اقرام غلجی برای درانیان و پادشاه است!»

امان الله خان مرحوم چون این منظر فجیع را دید، قندهاریان را به دور خود فراهم آورد و گفت: «اکنون ثابت شد که دشمنان اجنبی می خواهند در بین قبایل ما فساد و جنگ اندازند، تا ما به دست خود یکدگیر را بکشیم و مسبب این عمل ناجایز من خواهم بود، که برای بازستانی تخت و تاج من کشت و خون روی خواهد داد.

پس ای مردم عزیز من! به یقین بدانید که من این مناظر دلشکن جنگ داخلی و قبیلوی را تحمل کرده نمی توانم و نمی خواهم شما برای بازگشت تخت و تاج من به چنین کارها دست یازید!

پس باید از بین شما بروم، تا من موجب چنین کشتار و خونریزی نباشم.

شما ملت عزیزم زنده و افغانستان باقی خواهد ماند، ولی روسیاهی ابدی مسئولیت این هنگامه ناشایست، به نام من ثبت می شود. در حالی که من از روز اول شاهی خود تعهد سپرده بودم، که برای حفظ

استقلال و تمامیت مملکت و سعادت و وحدت شما مردم افغانستان کار کنم.

ببینید! علت بدبختی مردم ما در دوره‌های سابق تاریخ این بود، که شهزادگان برای به دست آوردن مقام شاهی با همدیگر جنگها داشته‌اند و در این بین شما مردم را با یکدیگر به جنگ و دشمنیها و عداوتهای قبیله‌ای برانگیخته‌اند. من می‌خواستم دوره‌ی شاهی من چنین نباشد و به جای اینکه مردم را به جنگ یکدیگر سوق دهم، باید منادی دوستی و وحدت و سعادت و اخوت تمام مردم افغانستان باشم.

چون اکنون می‌بینم که شما به جنگ داخلی قبیله‌ای گرفتار می‌آید، اینک من می‌خواهم میدان را به مردم خود افغانستان اعم از موافقان و مخالفان خود بگذارم.

شما با همدیگر جور بیایید. من مسئولیت جنگ خانگی شما را برای بازستانی تخت شاهی به ذمت خود گرفته نمی‌توانم. یک اودرزاده من در پاره چنار رسیده و دیگر برادر روحانی من در همین جا نشسته و جنگ خانگی را در می‌دهند. ولی من مرد این کار نیستم و توصیه من به شما این است: که با همدیگر کنار بیایید، اتفاق کنید!

استقلال خود را نگهدارید! و وطن خود را به دشمنان خارجی مسپارید! من فردی از شما هستم، اگر شما سعادت‌مندید، عین سعادت و مسرت من است.

ولی اگر این چنین به خاک و خون بغلطید، موجب بدبختی و ملال دایمی من خواهد بود:

جنگ تو صلح، صلح تو جنگ است   من به قربانت، این چه نیرنگ است؟
می‌روم، تا تو نشنوی نامم   اگر از نام من، تو را ننگ است!
شاه نیکدل حساس و خیرخواه، این دو بیت واقف لاهوری را با
سوز دل، اشک ریزان با صدای گرفته خواند و گفت: فی امان الله!...

این بود داستان الیم خاتمه مشروطیت دوم، که ملت رنج‌دیده افغانستان چنین هنگامه‌های محشر آسا را فراوان دیده است. رجال و شاهان بهی خواه از بین رفته و سالهای طولانی این مردم به خاک و خون تپیده‌اند... از انکشاف و ترقی باز مانده‌اند... در سیر اجتماعی زیانهای جانکاهی برداشته‌اند... دیده‌اند از مصائب آنچه دیده‌اند...

ولی با وجود جریانهای تبه‌کار خارجی و داخلی، هویت ملی و استقلال خود را نگهداری کرده‌اند و برای ادامه حیات ملی تپیده‌اند. بلی!

تپش می‌کند زنده‌تر زندگی را   تپش می‌دهد بال و پر زندگی را

چنین است: در مبارزه مشروطه طلبان افغانستان، اقلیت روشنفکر از طبقات بالا تا میانه دست داشتند و این پیکار یک مبارزه نیمه انقلابی بود، که از روح رنجدیده طبقات عامه مردم ما سرچشمه می گرفت و لو پیشقدمان این گروه، به جای مردم زحمتکش زارع و دهقان و رنجبر، رادیکالان بورژوازی و بیوروکراتان طبقه متوسط و حتی شاهزادگان و کارمندان متمتع درباری هم بوده اند و در اینجا است که باید سخن یکی از تحلیل گران تاریخ را به یاد آورد که گفته بود:

«برای نهضت‌های انقلابی لازم نیست که در آن باید حتماً عناصر پرولتاریایی موجود باشند و یا مرام آنان بر جمهوری خواهی و دموکراسی متکی باشد. امیر افغانستان (مراد امان الله خان است) و همکاران او مبارزه خود را برای بدست آوردن سلطنت پیش برده اند. ولی چون این مبارزه برای از پا در آوردن امپریالیزم و تجزیه قوای آن بوده، از نظر انقلابی نیز یک پیکار عینی سودمند است...»^(۱)

نهضت مشروطه خواهان افغان که منتج به شکست امپریالیزم و آزادی ملتی رنجدیده و ستم کشیده تجزیه شده گردید باید جزئی مهم از تاریخ بیداری آسیا و مقدمه ای برای آزادی هندوستان و پاکستان شمرده شود، زیرا به قول یکی از مفکران صاحب نظر هندوستان در آن وقت که:

آسیا یک پیکر آب و گل است ملت افغان در آن پیکر دل است

(۷)

نتیجه

حالا بعد از خواندن این داستان که حرکت مشروطه طلبی چگونه به میان آمده؟ و در دکام زمان و مکان پرورش یافت؟ و عوامل موثره آن چه بود؟ پرسشی به ذهن خواننده خطور خواهد کرد، که هویت و اصلیت این حرکت چه بود؟ آیا آن را یک حرکت برای جلب اقتدار، مانند جنگهای شاهزادگان سدوزایی و بارکزیایی قرن ۱۸ و ۱۹ افغانستان نتوان شمرد؟

آیا به وجود آورندگان این جنبش، که کارگران و دهقانان استثمار شده نبوده اند، چگونه دست به چنین حرکت نیمه انقلابی زدند؟ که در نتیجه یک رژیم شاهی استبدادی تاریک را سرنگون و به جای آن سلطنت مطلق دیگری را از روشنفکران قیام دادند؟

توضیح این پرسشها بر اساس مطالعه اوضاع اجتماعی افغانستان

۱- مسائل لنینیزم، ۹۰، طبع مسکو، ۱۹۴۹ م.

اگر در این مرکز جغرافی و دل آسیاس کهن حرکتی نبود، شاید کاروان آزادی ملل شرق بدین زودی به منزل مقصود نرسیدی. در اینجا این نکته را فراموش نباید کرد که روحیه ملی و استواری هویت ملی مردم افغانستان مستعد به وجود آوردن هر گونه تحول تکاملی و انقلابی نامتوازن بوده و موقعیت جغرافی این سرزمین نیز متضمن قبول هر نوع جنبش و حرکت مترقی است. تا جایی که نهضت مترقی و نیمه انقلابی مشروطیت نیز به دست کسانی صورت گرفته که در آن از شاهزاده تا طبقه بورژوازی روشنفکر دستی داشته اند.

تا جایی که از مطالعه تاریخ افغانستان بر می آید: اگر در به وجود آوردن یک حرکت مترقی یا ارتجاعی، منافع طبقاتی موید باشد، آن حرکت هم تا وقتی دوام می کند، که متضمن فواید برای همان طبقه باشد.

اگر ما علل سقوط رژیم امانی را بعد از مدت ده سال جستجو کنیم، در پهلوی عواملی که در این کتاب ذکر رفت، یک علت اساسی را خواهیم دید، که در به وجود آوردن آن طبقه رنجبر و محروم مستقیماً سهمی نداشت و نتایج آن هم با وجود مفید بودن - برای این گروه مردم جالب و مشاهد و در خور لمس و درک نبود.

کسانی که از طبقه متوسط و عالی بورژوازی منور در به وجود آوردن این حرکت بنابر منافع طبقاتی خود سهم داشتند و در جامعه افغانی هم اقلیت محض بودند، هنگامی که به نوایی رسیدند و در نتیجه سعی و عمل خود، یکی از مراتب بزرگ کشور را فراچنگ آوردند، آن

را معراج آمال خود دانستند و دیگر در فکر مملکت و مردم داری نیفتادند و در حلقه کوچک حفظ چوکی و مقام، از مردم دور شدند و میدان عمل را به کسانی گذاشتند، که گرفتار جلب منافع مادی بیکران برای خود و اقوام و بستگان خود از طبقه بالا یا متوسطه بوده اند، که در نتیجه محرومیت عامه را بار می آورد.

در حقیقت ساختمان طبقاتی جامعه افغانی مانند سوابق تاریخی تشکیلات طبقاتی ملل اروپا نبود و در اینجا هنوز علل انفکاک و تجزیه طبقات از نظر اقتصادی و اجتماعی به وجود نیامده و بنابر این طبقه رنجبر با خصایص روحی و اقتصادی خاصی که آنها را از طبقات دیگر مجزا سازد وجود نیافته بودز ایشان با محرومیت تام، احساس چنین حالتی را نمی کردند و فیودالیزم جباری و قوی و متماسک تشکیل نیافته بود.

چون در رژیم امانی نه طبقات استثمار کننده و نه گروه استحصال شده، شعور خاص طبقاتی را داشته اند، بنابر این هیچ یکی منافع خود را وابسته به آن رژیم ندانسته و در حالت بی تفاوتی و لاتعلقی بوده اند و فقط طبقه مأمورین نیمه روشنفکر، اگر تعلق خاطری بدین رژیم داشته اند و آن هم اقلیت محض بیشتر از ده بیست هزار یعنی عشر عشیر جامعه نبوده اند.

چون حکومتها پیوسته غارتگر و مرکب از کارمندان مستثمر و بهره کش بوده اند، بنابر این همواره در مقابل یک غارتگر شناخته و آزمایش شده، اگر مدعی نوی از همان طبقه به میان آمده، مردم او را

برای نجات آنی خود از دست ستم غارتگر قدیم پذیرایی کرده‌اند. ولی به مجرد آغاز به کار و دادن امتحان نخستین، چون سیستم فکر و استثمار جامعه فرق نکرده، کارمندان جدید نیز به اعمال فجیع تر از سابق دست زده‌اند و مردم می‌گفته‌اند:

تو از چنگال گرگم در بودی! چو دیدم عاقبت گرگم تو بودی!
 بنا بر این همواره نفرت عمومی در مقابل حکمرانان موجود بود و اگر دستی از بیرون یا درون مملکت خواستی که این مردم شاکمی و استثمار شده را، برخلاف دستگاه حاکم استعمال کند، مشکلی نداشته است زیرا هر حکومت با عمل خود و دادن آزمایش، اکثریت مردم را از خود رنجیده ساخته بود. و اگر فرضاً در آن دستگاه چندین تن مخلص و نیکوکاری هم بوده، آنان هم به شامت اعمال اکثریت کارمندان استفاده جوی منفور گرفتار بوده‌اند.

جامعه‌شناسی افغانی و تجزیه صفات و خصایص اجتماعی مردم افغانستان نیازمند کنجکاوهای ژرف در بنیان هویت این جامعه از نظر تاریخ، جغرافیا، اقتصاد، نژاد، زبان، عقاید و مواقف اجتماعی قبایل و روستانشینان و شهریان و کوچیان آواره‌گرد و بقایای مسالک روحی مانند مذاهب، طریقی و افکار صوفیانه و راهبانه است، که توأم با تأثیرات مدنیت صنعتی جدید و فراورده‌های عصر حاضر، باید پژوهش و کاوش گردد.

و این خود مباحث وسیع و مبسوطی است که در پرتو تاریخ چند هزار ساله افغانستان - که گذرگاه مدنیتها و فرهنگها بوده - مورد کاوش

و بررسیهای علمی و عینی قرار می‌گیرد. وانگهی میتوان خط مشی در خور هضم و قبول این مردم جامع‌الخصایص را در روشنی مطالعات دقیق تعیین کرد، که این یک کار علمی دارای ابعاد تاریخی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فکری کهن و نو است و از مشکلترین و دقیق‌ترین مسایل اجتماعی است. زیرا مانند علوم طبیعی در تحت فورمولهای ریاضی مثبت نمی‌آید و کلیات آن با ابعاد نسبی زمان و مکان تغییر می‌کند و احکام آن صد فی صد در تمام محیطها یکسان و هماهنگ نیست، و مواقف تکامل هم در این جامعه نامتوازن بوده و سراسر منطبق بر دساتیر زندگانی یک جامعه خالص طبقاتی نیست، و از این روست که اکثر حکومتهای سابق این کشور، پیش اکثریت مردم نامطلوب بوده‌اند، زیرا با منافع آنی افراد این جامعه نامتوازن مطابقت نداشته‌اند.

نامتوازن از این رو گوئیم، که در یک زمان معین یک اقلیت کوچک در تحت عنوان فنودال آمده، ولی دارای خصایص فیودالیزم متشکل و نیرومند نبوده‌اند. بورژوازی شهرنشین نیز با تمام ممیزات اجتماعی به وجود نیامده و طبقه محروم و رنجبر یعنی روستانشینان کشتگر و دهقان نیز خصلت اجتماعی طبقه کارگر متشکل نداشته و کوچیان آواره از تمام شرایط طبقاتی محروم بوده‌اند.

در چنین حالت عدم توازن و اختلاف احوال و خلط شرایط طبقاتی اگر حکومتی فعال و مخلص و خیرخواه هم آمده، چون با منافع هیچ یکی از طبقات نامتوازن سازگاری نداشته، از پشتیبانی اکثریت مردم محروم مانده و تجرید گردیده است.

چون محل وقوع جغرافی افغانستان هم بسیار حساس و مهم بوده و کوهساری است که بین دو مدنیت و دو نوع فکر هندی و ایرانی و سه سرزمین بزرگ هند، ایران و ماوراءالنهر افتاده است، بنابراین همواره جهانگیران و فاتحان هنگامی که سر و کارشان با این سرزمین افتاده، از این خصلت اجتماعی عدم توازن عینی و قانونی طبقات استفاده جسته و با انداختن تفرقه و ایجاد خانه جنگیها نیروی ملی این مردم را ضعیف ساخته و خصایص اجتماعی ما را به ضرر ما به کار برده اند و در اینجا است که در عین شکوه از ایادی خارجی امپریالیستی با خود باید گفت:

آتش به دو دست خویش در خرمن خویش

چون خود زده ام، چی نالم از دشمن خویش

ختم: ۲۶ حوت ۱۳۶۱

جمال مینه کابل

پوهاند عبدالحی حبیبی
(مؤلف کتاب)

فهرست اماکن

افغانستان ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۸، ۴۰، ۴۲، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۵۰، ۵۲، ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۶، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳	۲ آلمان ۷۱، ۸۳، ۱۱۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶ آمریکا ۸۲، ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۴ آمو ۱۹، ۲۰، ۲۱۱ ۱ اروپا ۱۹، ۳۰، ۳۴، ۸۲، ۹۸، ۱۰۸، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۳۱، ۱۵۱، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۸۵، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۴۳ استانبول ۱۱۴، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۵۲، ۱۵۸، ۱۵۹ اصفهان ۱۲۶

ایران	۱۳. ۱۰۳. ۹۲. ۷۵. ۱۵	۱۵۰. ۱۴۸. ۱۴۷. ۱۴۶. ۱۴۴
	۱۴۸. ۱۴۴. ۱۴. ۱۳۹. ۱۳۷	۱۵۶. ۱۵۵. ۱۵۴. ۱۵۲. ۱۵۱
	۱۶۵. ۱۶. ۱۵۹. ۱۵۴. ۱۵۲	۱۶۶. ۱۶۴. ۱۶۲. ۱۶. ۱۵۸
	۲۴۶	۱۷۳. ۱۷۲. ۱۷۱. ۱۷. ۱۶۸
		۱۸۲. ۱۸. ۱۷۸. ۱۷۶. ۱۷۴
		۱۹. ۱۸۸. ۱۸۶. ۱۸۵. ۱۸۴
باغ بابر	۱۳۹. ۱۲۷. ۱۲۶	۱۹۶. ۱۹۵. ۱۹۴. ۱۹۲. ۱۹۱
بخارا	۱۶۸. ۱۴۴. ۱۳. ۶۹. ۱۹	۲۰۴. ۲۰۳. ۲۰۲. ۲۰. ۱۹۹. ۱۹۸
	۲۰۷. ۱۸۸. ۱۶۹	۲۱۳. ۲۱۲. ۲۱. ۲۰۸. ۲۰۷. ۲۰۶
برلین	۱۲۷. ۱۲۲. ۸۴. ۸۳. ۶۱	۲۲. ۲۱۹. ۲۱۸. ۲۱۶. ۲۱۴
	۱۹۴. ۱۹۳. ۱۸۵. ۱۳۹. ۱۳۱	۲۲۵. ۲۲۴. ۲۲۳. ۲۲۲. ۲۲۱
	۲۰۴	۲۳۱. ۲۳. ۲۲۸. ۲۲۷. ۲۲۶
بغداد	۱۵۸. ۱۵۴. ۱۴۹. ۱۲۶	۲۳۷. ۲۳۶. ۲۳۵. ۲۳۴. ۲۳۲
بلخ	۷۹. ۶۸	۲۴۲. ۲۴۱. ۲۴. ۲۳۹. ۲۳۸
بمبئی	۲۰۶. ۱۴۴. ۱۴۱. ۱۱۴. ۷۸	۲۴۶. ۲۴۴
	۲۱۵. ۲۱۰	اندونیزیا ۱۸۶
بنو	۷۰	انگلیس ۲۲. ۲. ۱۹. ۱۲. ۱۱. ۱۰
		۷۲. ۳۵. ۳۴. ۳۳. ۳۱. ۲۸
		۱۰۶. ۱۰۳. ۱۰۲. ۹۸. ۹۵. ۷۴
پختیا	۲۳۱. ۱۹۹. ۱۱۲. ۷۷	۱۲۳. ۱۲۱. ۱۲. ۱۱۸. ۱۱۵. ۱۱۴
پغمان	۲۳۱. ۲۰۸. ۱۹۳. ۱۹۰. ۱۳۲	۱۳۶. ۱۳۳. ۱۳۲. ۱۳. ۱۲۷
پل خشتی	۵۲	۱۵۴. ۱۴۸. ۱۴۲. ۱۴. ۱۳۸
پنجاب	۱۴. ۱۱۹. ۱۰۰. ۹۸. ۲۱	۱۷. ۱۶. ۱۵۸. ۱۵۶. ۱۵۵
پشاور	۱۱۹. ۱۱۸. ۷۷. ۵۷. ۲۱	۲۲۳. ۲۲. ۲۰۹. ۲۰۸. ۲۰۲. ۱۹۱
	۲۱۴. ۲۱۳. ۲۰۸. ۲۰۶. ۱۴۴. ۱۴۲	۲۳۷. ۲۲۹

۲۱۹	ت
حجاز ۱۲۲. ۱۲۱	تاشکند ۱۳۱. ۱۳۷. ۱۳۹. ۱۳۴
	۲۲. ۲۰۴. ۱۹۸. ۱۶۹
خ	تربت جام ۱۳۹
خان آباد ۱۹۳	ترکستان ۱۳۱. ۱۳۴. ۱۳۹. ۱۴۳
خراسان ۸. ۸. ۱۹۶	۱۹۸. ۱۶۸
د	ترکیه ۱۳۶. ۱۳۷. ۱۳۹. ۱۴۹
دارالعلوم ۲۵. ۱۱۳	۲۰۷. ۱۸۲. ۱۶۵. ۱۵۲
دمشق ۱۴۸. ۱۴۹. ۱۵. ۱۵۳	تیراه ۱۳۶
۱۵۸. ۱۵۴	ج
دولت آباد ۶۸	جلال آباد ۴. ۵۵. ۵۶. ۶. ۸۳
دهلی ۲۱. ۱۱۵. ۱۱۹. ۱۲. ۱۲۴	۸۴. ۸۵. ۸. ۱۰۸. ۱۷۹. ۱۸. ۱۸۴
۲۱۴. ۲۱. ۱۸۳. ۱۲۸. ۱۲۵	۲۲۱. ۲۱۳. ۲۰۷. ۲۰۳
دهمزننگ ۵۰. ۶۶	جمال مینه ۲۴۶
دیورند ۱۱۸	ج
	چکدره ۱۴۲
ر	
راولپنڈی ۱۰۰. ۱۰۴. ۱۱۶. ۲۱۸	ح
روس ۱۱. ۲۸. ۱۰۳. ۱۴۳. ۱۴۴	حبیبه ۱۴. ۲۵. ۳۶. ۳۷. ۴۰. ۴۸
۱۵.	۵۱. ۵۵. ۵۶. ۵۷. ۷. ۷۹. ۹۳
روسیه ۲. ۱۴۲. ۱۳۵. ۱۳۹. ۱۴۳	۹۵. ۹۶. ۹۷. ۹۸. ۹۹. ۱۰۴
۱۶۸. ۱۴۴	۱۱۳. ۱۸۱. ۱۸۷. ۲۰۶. ۲۰۹. ۲۱۰
روم ۲۸. ۲۱۴	

۱۲۷. ۱۲۸. ۱۳۱. ۱۳۲. ۱۳۳.	۲۲۸. ۲۱۳. ۲۰۶. ۲۰۵. ۲۰۴
۱۳۴. ۱۳۷. ۱۳۸. ۱۳۹. ۱۴۰.	هزاره جات ۱۳۴. ۱۲۶
۱۴۱. ۱۴۳. ۱۴۸. ۱۴۹. ۱۵۱.	هلمند ۸.
۱۵۵. ۱۵۸. ۱۵۹. ۱۶۰. ۱۶۵.	هند ۵۸. ۵۷. ۲۸. ۲۳. ۱۹. ۹. ۷.
۱۶۸. ۱۶۹. ۱۷۰. ۱۷۱. ۱۸۲.	۹۲. ۸۸. ۸۵. ۷۸. ۷۰. ۶۷. ۶۳
۱۸۵. ۲۱۹. ۲۲۰.	۱۱۸. ۱۱۶. ۱۱۵. ۱۰۵. ۱۰۱. ۹۹
	۱۲۰. ۱۲۱. ۱۲۲. ۱۲۳. ۱۲۵.

فهرست اشخاص

آ

آخوندزاده ۱۸۱
آزادخان ۳۵

ا

ابوالکلام آزاد ۱۲۱
اجمل خان ۱۲۱
احمد رحمانی ۲۰۸

احمد شاه ۲۰. ۱۴۰. ۱۴۶. ۱۹۴.
۱۹۶

اخترجان ۶۷

اخندزاده ۳۶. ۵۱. ۵۲. ۶۹.

ارغندی وال ۳۶. ۷۱. ۷۹. ۱۰۸.

استالیتوف ۲۱

اسما ۱۵۱

اعتمادالدوله ۲۶. ۱۱۲. ۱۳۳. ۲۰۶.

اکلیند ۲۰

الله نواز ۱۲۲. ۱۳۸. ۱۴۰.

امان الله خان ۴۸. ۵۳. ۵۹. ۶۳.

۶۷. ۷۵. ۸۲. ۸۴. ۸۶. ۹۰. ۹۱.

۱۰۳. ۱۰۴. ۱۰۵. ۱۲۴. ۱۳۱. ۱۵۲.

۱۷۲. ۱۷۷. ۱۸۰. ۱۸۴. ۱۹۰.

۱۹۹. ۲۰۰. ۲۰۳. ۲۰۷. ۲۱۰. ۲۱۵.

۲۳۰. ۲۳۶. ۲۳۷. ۲۴۱.

امرالدين خان ۷۷

ب

بابری ۱۴۲

باجوری ۱۲۳

بارکزایی ۶۹. ۱۱۹. ۱۴۶. ۱۵۴.

۱۹۸. ۲۲۸. ۲۴۰.

بچه سقاو ۷۶. ۱۰۵. ۲۰۷. ۲۱۱.

س	خ
سبحان خان ۱۲۸	خان بهادر ۱۴۰، ۱۳۸، ۱۲۲
سدوزایی ۲۴۰، ۲۳۵، ۸۰، ۲۰	خان عبدالغفار خان ۱۴۲، ۱۲۱
سرجماعه ۸۶	خداداد ۷۱
سراج الخواتین ۲۰۰، ۱۹۸، ۸۲	خلیفه محمد حسین ۷۶
۲۲۸	خوشدل خان ۱۹۸
سرور خان ۳۶، ۳۵، ۲۸، ۲۶	خوشی محمد ۱۳۹
۴۲، ۴۰، ۳۷	خیرالدین ۱۳۶
سرور خان پروانی ۸۵، ۴۱	
سعدالله خان ۴۶، ۳۸	د
سعید محمد ۷۱	داوی ۱۷۶، ۹۶، ۵۶، ۳۹، ۳۸
سکهان ۱۱۹	۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۳، ۲۰۵، ۲۰۶
سکبه ۱۱۹	۲۲۶، ۲۲۰، ۲۱۷، ۲۱۳، ۲۰۹، ۲۰۷
سلطان محمد هندوستانی ۱۱۵	دوست محمد خان ۹۳، ۷۲، ۲۰
سنیات سین ۱۳۹	دهلوی ۱۳۷، ۱۱۹
سید احمد خان ۱۸۳، ۹۵، ۹۴	ر
سید افغانی ۱۶۰	راجہ ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۱، ۱۲۷، ۱۲۶
سید جمال الدین ۱۵۳، ۹۲، ۲۲	رحمت الله ۱۱۹
۱۶۵، ۱۶۰، ۱۵۹	رحمدل خان ۱۵۳، ۱۴۸، ۱۴۶
سید حسن فرقه مشر ۲۱۲	روح افزا ۱۵۱
سید عبدالله خان ۲۱۱	
سید غلام محمد ۴۸، ۳۶	ز
سید قاسم خان ۲۱۰، ۴۹، ۳۶	زکریا ۵۰
سید محمد امین ۱۲۳	زین العابدین ۳۵
سید نصر الدین دهلوی ۱۱۹	

ج	پ
جلال خان ۶۰	بچه سقو ۵۴، ۵۳، ۴۸
جمعه خان ۲۰۷	برکت الله هندی ۱۲۸
جنرال کین ۲۰	بشیر احمد خان ۲۱۱
جواهر لعل نهرو ۱۲۷	بلخی ۱۷۵
جوهر شاه ۲۰۴، ۲۰۰، ۸۳، ۴۱	بلوچ ۲۳۳، ۲۱۵، ۶۸، ۶۷، ۴۷
چ	بهرام خان ۱۴۲
چارباغی ۳۶	بهویالی ۱۲۷، ۱۲۵
چیف ۱۷۰	بیتهی ۸۰
ح	پ
حاجی بشیر احمد خان ۲۲۰، ۲۱۷	پاچا میر خان ۸۶
حاجی عبدالعزیز ۷۱	پاینده خان ۲۰
حاجی گل احمد خان ۲۱۹، ۲۱۷	پردل خان ۱۴۶
حاجی محمد اکبر ۷۸	ت
حافظ عبدالقیوم ۷۰	تاج محمد خان ۶۸، ۶۷، ۴۷
حبيب الله خان ۴۰، ۲۶، ۲۵، ۱۴	۲۱۵، ۸۵
۴۸، ۵۲، ۵۳، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۶۹	ث
۷۱، ۷۲، ۷۶، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۱۱	ثریا ۲۳۲، ۱۹۱، ۱۵۲، ۱۵۱
۱۱۴، ۱۳۱، ۱۴۰، ۱۵۰، ۱۹۶، ۲۰۰	
۲۱۱، ۲۱۸، ۲۲۸	ج
حبيب الله طرزی ۱۵۷	جان محمد خان ۸۴
حبيب الله لاهوری ۱۳۹	جبارخیل ۲۱۷
حسین علی خان ۲۱۸	جرجی زیدان ۱۶۰، ۱۵۹
حکیم اجمل خان ۱۲۱	

سیف الرحمن ۱۴۱

سیف الله ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶

ش

شاغاسی علی احمد ۲۲۸

شاه نواز ۱۳۸، ۱۴۰

شایق افندی ۷۵

شجاع الدوله ۸۳، ۸۴، ۸۶، ۱۲۶

۱۸، ۱۹۳، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳

شمس الدین ۲۱۶

شیخ الهند ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۴

۱۲۵، ۱۲۶، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۷۹

شیر محمد ۲۱۶

شیردل خان ۱۴۶، ۱۹۸

شیر علی خان ۱۱، ۲۱، ۶۱، ۶۹

۸۵، ۹۲، ۱۱۵، ۱۵۴، ۱۹۸، ۲۱۸

۲۱۹، ۲۳۵

شیون ۲۰۷

ص

صدرالدین عینی ۱۶۹

صوفی صاحب ۳۵

ط

طرزی ۲۶، ۳۲، ۴۹، ۵۷، ۵۸

۶۲، ۱۲۳، ۱۳۳، ۱۴۵، ۱۴۶

۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱

۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۷

۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲

۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۸، ۱۶۹

۱۷۱، ۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳

۱۸۷، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۱۱

طلامحمد پیشاوری ۱۵۴

ع

عبدالباری ۱۳۷، ۱۳۹

عبدالباقی خان ۶۱

عبدالجبار خان ۲۱۷، ۲۲۰

عبدالجلال خان ۴۷، ۶۰، ۸۹

عبدالحسین عزیز ۲۱۳، ۲۱۵

عبدالحق ۶۸، ۷۹، ۱۰۷، ۱۰۸

۱۳۸، ۱۴۰

عبدالحکیم ۲۲۸

عبدالحمید خان ۱۵۹

عبدالخالق ۴۶، ۵۰

عبدالرحمن بیگ ۲۶

عبدالرحمن خان ۱۳، ۱۴، ۲۲

۲۳، ۳۰، ۳۶، ۳۸، ۴۶، ۴۸، ۶۰

۶۳، ۶۴، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۸۵

۹۵، ۱۰۰، ۱۱۵، ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۵۴

۱۸۹، ۲۱۵، ۲۱۹

عبدالرحمن فرقه مشر ۲۲۸

عبدالرحمن لودین ۶۸، ۸۹، ۱۵۱

۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۴، ۱۸۷، ۲۰۵

۲۰۹، ۲۱۵، ۲۳۳

عبدالرحمن مستشار ۲۰۸

عبدالرحیم کاکر ۳۰

عبدالرؤف خان ۲۵، ۲۸، ۲۹، ۳۲

۹۵

عبدالعزيز خان ۲۸، ۴۷، ۶۴، ۶۵

۸۹، ۱۵۷

عبدالغفار خان ۱۲۱، ۱۴۲

عبدالغنی ۳۶، ۴۷، ۹۲، ۹۳، ۹۸

۱۰۱، ۱۰۰

عبدالقادر ۱۳۹

عبدالقدوس خان ۲۶، ۲۷، ۱۱۲

۱۳۳، ۲۰۶

عبدالقیوم خان ۳۸، ۴۶

عبدالکریم ۱۱۹، ۲۲۸

عبداللطیف خان ۲۱۵

عبدالله هارون ۱۲۱

عبدالمجید ساعت ساز ۲۱۵

عبدالوهاب خان ۶۳، ۶۷، ۷۹

عبدالهادی ۱۵۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۹۱

۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۶

عبدالهادی داوی ۳۸، ۳۹، ۵۶

۹۶، ۱۷۶، ۱۸۱، ۲۰۵

علی احمد خان ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۹۸

علی محمد خان ۶۷

عنایت الله ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۲۱، ۱۲۴

غ

غبار ۳۸، ۶۸، ۶۹، ۷۸، ۱۱۲

۱۷۹، ۱۸۰، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵

۱۹۶، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۱۵، ۲۲۹

غلام احمد اعتمادی ۲۰۶

غلام جیلانی ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۸۹

۱۹۸، ۲۱۵

غلام حسن ۷۶

غلام حیدر پاچا ۲۰۷

غلام حیدر خان ۱۹۸

غلام رضا خان ۲۱۵

غلام محمد خان ۴۰، ۶۰، ۱۴۸

۱۵۰، ۱۵۳، ۱۵۹

غلام محی الدین ۵۷، ۵۸، ۵۹

۶۰، ۱۷۶، ۱۸۲، ۲۱۵، ۲۱۶

۲۱۷، ۲۱۹

غلام نبی خان ۱۹۸

غوربندی ۴۱، ۸۳، ۸۶، ۲۰۰، ۲۰۱

ف

فان هتنگ ۱۲۸
فتح محمد خان ۲۱۹، ۲۱۷، ۱۱۳، ۲۲۰
فراشباشی ۲۳۳، ۲۰۲، ۱۲۶
فضل محمود ۱۴۱
فضل واحد ۱۴۱، ۱۲۱
فقیر احمد خان ۲۱۵
فقیر محمد خان ۱۹۸
فیض محمد باروت ساز ۲۱۵
فیض محمد خان ۷۵، ۶۱، ۵۰، ۲۱۵

ق

قاجار ۱۴۴، ۱۴۰، ۲۱
قاجاری ۱۴۴، ۲۱
قاضی سعدالدین خان ۶۹
قاضی شهاب ۷۶
قزلباش ۷۸

قندهاری ۳۶، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۵، ۶۱، ۵۷، ۵۳، ۵۱، ۴۷، ۴۶، ۴۲، ۹۴، ۶۹، ۸۹، ۸۵، ۷۶، ۶۹، ۶۴، ۱۵۴، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۷۷، ۱۶۴، ۱۸۲، ۲۳۳، ۲۱۹، ۲۱۷، ۱۸۷، ۱۸۳، ۲۳۶

ک

کاتب ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۲۱۵، ۱۴۸
کاظم بی ۱۳۶، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۸، ۱۳۷
کاکا ۱۸۷، ۶۸، ۶۲، ۶۱
کاکا سید احمد خان ۹۵، ۹۴
کبریت ۱۸۸، ۱۸۷، ۹۶، ۹۵، ۱۹۲، ۱۹۰، ۱۸۹
کرزن ۱۱۶
کریم نزیهی ۲۰۹
کهندل خان ۱۴۶
کیوناری ۲۲، ۱۲

گ

گریفن ۱۴۸، ۲۲
گل آخندزاده ۳۶
گهشام سنکهه ۱۲۶

ل

لاردلیک ۱۱۹
لفتنت ۱۲۸
لنین ۱۹۸، ۱۷۷، ۱۳۷، ۱۰۳
لواری ۱۲۹
لویس ولیم دین ۱۱۶

لیبل گریفن ۱۴۸

م

محمد عثمان خان ۸۴، ۴۱
محمد عظیم ۲۱۱، ۱۰۸، ۶۶، ۴۶
محمد عظیم منشی زاده ۶۶
محمد علی ۷۴
محمد علی جوانشیر ۷۶
محمد علی جوهر ۱۲۱
محمد عیسی ۸۵
محمد قاسم خان کابلی ۷۵
محمد کاظم آهنگ ۱۵۷
محمد کبیر خان ۱۰۷
محمد مظفر خان ۶۹
محمد میان ۱۲۲
محمد نادر شاه ۶۹
محمد ناظم ۲۲۸
محمد ولی خان ۱۳۰، ۸۶، ۸۲
محمد حسین خان ۱۳۱، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹
محمد رسول ۲۰۵
محمد رفیق خان ۱۸۳، ۱۲۲، ۷۸
محمد یعقوب خان ۱۱
محمد یوسف خان ۷۲
محمود الحسن ۱۴۰، ۱۲۱
محمود سامی ۱۹۹
محمود طرزی ۵۷، ۴۹، ۳۲، ۲۶
محمد ظاهر شاه ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۳۳، ۱۲۳، ۵۸
محمد عبدالواسع ۱۵۲، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۷

ماگه رحمانی ۲۰۸
ماما محمد ابراهیم خان ۲۱۷، ۲۱۶
محقق قندهاری ۱۵۴، ۳۰
محمد ابراهیم ۲۱۶، ۲۰۴، ۱۷۶
محمد ابراهیم صفا ۲۲۸، ۲۱۸، ۲۱۷
محمد ابراهیم صفا ۶۷
محمد اسحاق ۲۱۶
محمد اکرم پروتا ۸۳
محمد اکلیل خان ۷۹
محمد انور بسمل ۲۱۵، ۶۷، ۶۶
محمد ایوب خان ۸۵، ۵۷، ۴۱
محمد حسین خان ۱۵۴، ۱۴۸
محمد رسول ۱۰۶، ۷۰، ۲۱۶
محمد رفیق خان ۶۳
محمد سرور ۳۵، ۲۸، ۲۶، ۲۵
محمد ۳۶، ۳۷، ۴۰، ۴۲، ۸۵، ۹۹
محمد سعید خان ۲۲۸، ۲۰۷، ۱۴۶
محمد شریف خان ۲۱۵، ۱۸۹، ۶۸، ۶۷
محمد ظاهر شاه ۵۰
محمد عبدالواسع ۵۲

مولانا عبدالله ۱۱۹	۱۵۹، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۵۵، ۱۵۳
مولانا عبیدالله ۱۳۱، ۱۲۴، ۱۲۱	۱۶۴، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۶۱، ۱۶۰
۱۳۹	۱۷۸، ۱۷۱، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۵
مولانا محمد بشیر ۱۲۰	۱۶۹، ۱۸۷، ۱۸۳، ۱۸۲، ۱۸۱
مولوی احمد جان ۳۶، ۳۵، ۲۶	۲۱۱، ۲۱۰
۹۹، ۴۶	مختار احمد انصاری ۱۲۱
مولوی برکت الله بهوپالی ۱۲۵	مستان شاه ۷۹
۱۲۷	مصطفی کمال ۲۱۲، ۱۳۷
مولوی چراغ علی ۹۹	مظفرالدین شاه ۱۴۴
مولوی حبیب الله ۱۵۴، ۳۰	مکنتان ۲۰
مولوی خاکی ۳۲، ۳۱	ملا احمد جان ۱۴۲، ۱۲۱
مولوی صالح محمد قندهاری	ملا باب مراد ۲۰۹
۱۸۲	ملا جان داد توخی ۷۰
مولوی عبدالرب ۵۶، ۵۵، ۵۱	ملا صاحب ۱۴۲، ۱۲۱
۱۸۲، ۱۱۳، ۹۹	ملا صاحب بابر ۱۲۱
مولوی عبدالرزاق ۱۷۹، ۳۶	ملا عبدالحق ۱۰۸، ۷۹
مولوی عبدالرؤف خان ۲۸، ۲۵	ملا عبدالرشید ۲۲۶
۹۵، ۳۲، ۲۹	ملا عبدالله لنگ ۲۲۶، ۷۷
مولوی عبدالعزیز ۱۴۱	ملا فیض محمد کاتب ۷۱
مولوی عبدالواسع ۵۳، ۵۲، ۵۱	ملا محمد اکرم هوتک ۱۵۹، ۱۵۳
۱۷۷، ۹۹، ۹۶، ۹۵، ۸۹، ۷۶	ملا نجم الدین هده ۱۱۵
۲۳۱	منهاج الدین ۱۰۷، ۶۸
مولوی قیام الدین ۳۷	منیر بیگ ۱۲۵
مولوی محمد حسین ۱۰۰، ۶۷، ۶۲	مولانا بلخی ۱۷۵
۱۰۷، ۱۰۴	مولانا سیف الرحمن ۱۴۱

مهدی فرخ ۲۰۲، ۱۹۸، ۱۴۸، ۷۵	و
مهردل خان ۱۵۴، ۱۴۶	واسموس ۱۲۹
مهندره پرتاب ۱۳۶، ۱۲۷، ۱۲۶	واصف ۳۹، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۰
میر زمان الدین خان ۲۰۶، ۲۰۵، ۸۶	۱۴۶، ۹۹، ۹۶، ۹۵، ۴۸، ۴۶، ۴۱
میر سید جان ۱۴۲	والی محمود یاور ۲۲۸
میر غلام محمد غبار ۱۹۳، ۳۸	وایسرای هند ۱۳۴، ۱۱۶، ۱۱۵
میر هاشم خان ۲۱۷	وردک ۶۶
میرزا عبدالرزاق ۷۰	وقار الملک ۱۲۱
میرزا عبدالرؤف ۷۰	ووکات ۱۲۹
میرزا علی جان ۲۱۱	وی دگروال ۱۳۰
میرزا غیاث الدین ۷۹	وینکوویچ ۲۰
میرزا محمد اسماعیل ۲۱۵	ویکتوریا ۹۹
میرزا محمد حسن ۷۸	ویلهم ۱۲۹، ۱۲۷
میرزا محمد مهدی چنداولی ۲۱۱	
	ه
ناصری ۲۱۵	هوتک ۱۵۹، ۱۵۳
ناظر صفر ۶۶	هوخت ۱۲۹
نصر الله خان ۱۲۱، ۹۹، ۸۴، ۷۰	هیتلر ۱۲۲
۲۰۳، ۱۷۹، ۱۲۴	
نظام الدین خان ۷۱	ی
نعمت الله ۱۱۹	یار محمد ۳۹
نور محمد ۷۰، ۴۶	یحیی خان ۸۵
نیدر مایر ۱۳۵، ۱۲۹	یوزباشی ۱۳۰
نیک محمد فرقه مشر ۲۲۸	یوسفی ۷۸